

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ & ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

**Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ BERNARDINO RAMAZZINI,
ΠΑΤΕΡΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ,
ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΚΕΨΗ**

Γεώργιος Χρ. Ντουνιάς
ειδικός παθολόγος-ιατρός εργασίας

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ιωάννινα 2011

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ & ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

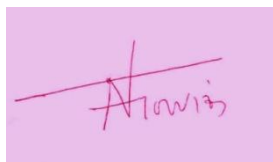
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ BERNARDINO RAMAZZINI,
ΠΑΤΕΡΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ,
ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Γεώργιος Χρ. Ντουνιάς
ειδικός παθολόγος-ιατρός εργασίας

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ιωάννινα 2011

Copyright © Γεώργιος Χρ. Ντουινιάς, 2011
Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Τμήματος Ν.5343/32, άρθρο 202, παράγραφος 2.

Ημερομηνία αίτησης του κ. Ντουνιά Γεωργίου: 7-1-2004

Ημερομηνία ορισμού Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: 551^α/29-3-2005

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Επιβλέπων

Γερουλάνος Στέφανος Καθηγητής Ιστορίας της Ιατρικής

Μέλη

Μαυρέας Βενετσάνος Καθηγητής Ψυχιατρικής

Δαμίγος Δημήτριος Επίκουρος Καθηγητής Ψυχιατρικής με έμφαση στην Ιατρική Ψυχολογία

Ανασύσταση Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: αριθμ. συνεδρ. 695^α/2-11-2010

Επιβλέπων

Μαυρέας Βενετσάνος Καθηγητής Ψυχιατρικής

Μέλη

Δαμίγος Δημήτριος Επίκουρος Καθηγητής Ψυχιατρικής με έμφαση στην Ιατρική Ψυχολογία

Δημολιάτης Ιωάννης Επίκουρος Καθηγητής Υγιεινής

Ημερομηνία ορισμού θέματος: 5-4-2005

«Η συμβολή του Bernardo Ramazzini πατέρα της Ιατρικής της Εργασίας, στην σύγχρονη ιατρική σκέψη.»

ΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΕΠΤΑΜΕΛΟΥΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ : 705^α/8-2-2011

1. Γεωργούλης Αναστάσιος Καθηγητής Ορθοπαιδικής Ιατρικής Σχολής Παν/μίου Ιωαννίνων
2. Ελισάφ Μωσής Καθηγητής Παθολογίας Ιατρικής Σχολής Παν/μίου Ιωαννίνων
3. Μαυρέας Βενετσάνος Καθηγητής Ψυχιατρικής, Ιατρικής Σχολής Παν/μίου Ιωαννίνων
4. Βελογιάννη Λαμπρινή Επίκουρη Καθηγήτρια Ηθικής και Δεοντολογίας Ιατρικής Σχολής Παν/μίου Ιωαννίνων
5. Δαμίγος Δημήτριος Επίκουρος Καθηγητής Ψυχιατρικής με έμφαση στην Ιατρική Ψυχολογία Ιατρικής Σχολής Παν/μίου Ιωαννίνων
6. Δημολιάτης Ιωάννης Επίκουρος Καθηγητής Υγιεινής Ιατρικής Σχολής Παν/μίου Ιωαννίνων

7. Ραζιώτης Γεώργιος Λέκτορας Ιατρικής της Εργασίας Παν/μίου Θεσσαλίας

Έγκριση Διδακτορικής Διατριβής με βαθμό «Άριστα» στις 14-4-2011

ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
Γουδέβενος Ιωάννης
Καθηγητής Παθολογίας-Καρδιολογίας

Η Γραμματέας της Σχολής
ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΣΒΕΝΤΖΟΥΡΗ-ΖΩΗ

1. ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Πολλοί 'ν' οι δρόμοι 'πώχει ο νούς.¹

Θα μπορούσε η παρούσα διατριβή να αποτελέσει συνέχεια ή καλύτερα μέρος του ίδιου συγγράμματος ; Τα πολλά αποσπάσματα από διάφορες πηγές, οι ποικίλες οπτικές γωνίες αφήγησης προσδοκούν σε ένα ενδιαφέρον πείραμα. Επειδή ο δανεισμός καθώς και η εναλλαγή δανείων και αντιδανείων θεωρούνται θεμελιώδη συστατικά της ενασχόλησης με τα γράμματα και αποτελούν αναμφίβολα θεμελιώδες στοιχείο κάθε δημιουργικού εγχειρήματος.

Ο επιμελητής της έκδοσης (συγγραφέας), επιθυμεί να είναι αφηγητής και ταυτόχρονα αναγνώστης αυτής της μελέτης που αφορά έναν παλιό συνάδελφό του, και μάλιστα 'πατέρα' της ειδικότητας που διακονεί, "μια χαρισματική προσωπικότητα στον κόσμο των επιστημών, με έναν αέρα φινέτσας σε ό,τι καταπιάνεται, αέρα που συχνά λείπει από εκείνους που ζουν βαθειά χωμένοι στον κόσμο των επιστημών. Μια αναγεννησιακή φιγούρα. Συχνά χρησιμοποιεί αποσπάσματα, τόσο από τη λογοτεχνία όσο και από την επιστήμη, για να πείσει σχετικά με τη δική του θεώρηση του κόσμου".

Η μελέτη αυτή περιλαμβάνει μέσα της αρκετές άλλες (σαν τις ρώσικες κούκλες) και ταυτόχρονα αποτελεί αντιγραφή παλαιότερων. Αυτούσιες φράσεις, συρραφή φράσεων με τη γνωστή τεχνική του μοντάζ και του κολάζ ποικίλων κειμένων διαρθρώνουν όλο το έργο. Δάνεια, κείμενα, μοτίβα, συνειδητά ή ασυνείδητα, αντλούνται από παντού. Η «λογοκλοπή» αυτή στηρίζεται σε μια ευρέως χρησιμοποιούμενη διακειμενικότητα με παράθεση άλλων συγγραφέων που μπολιάζουν τον λόγο του αφηγητή. Όπως συμβαίνει στα υπερκείμενα κάθε όνομα, ημερομηνία ή γεγονός λειτουργεί ως

¹ Διονύσιος Σολωμός

διασύνδεση, την οποία ακολουθώντας κανείς οδηγείται σε άλλο κεφάλαιο. Παράλληλα, ενισχύεται με τον συνδυασμό αφήγησης και δοκιμίου, ιστορίας και σχολίου, που ταυτόχρονα εξιστορεί και ερμηνεύει.²

Η τεχνολογική εξέλιξη, με τη χρήση των υπολογιστών, αλλάζει τα μέσα γραφής αναμορφώνοντας τη παραγωγή κειμένων, όπως στο παρελθόν συνέβη με το πέρασμα από το χειρόγραφο στην τυπογραφία. Πρόκειται για σημαντική αλλαγή αφού μαζί με το μέσο μεταμορφώνονται κυριολεκτικά οι τρόποι συγγραφής και ανάγνωσης. Το κείμενο 'συμπληρώνεται' με κολάζ από σχεδιαγράμματα, εικόνες και άλλο οπτικοακουστικό υλικό. Συνεπώς δεν 'διανθίζεται' απλώς αλλά εμπλουτίζεται σε τέτοιο βαθμό που τελικά πρόκειται για κάτι τελείως διαφορετικό από το αρχικό κείμενο. Η όραση των στοιχείων της οθόνης ενισχύεται ποικιλοτρόπως: λεζάντες, φωτογραφίες, φράσεις ή λέξεις διαφορετικού χρώματος ή γραμματοσειράς, πίνακες και στατιστικές δίνουν στο χώρο διαστάσεις και επίπεδα. Πρόκειται για **Υπερ-κείμενο [hypertext]**³.

Ως συγγραφέας έχω τη δυνατότητα να παραθέσω παράλληλα κείμενα, πρωτογενή υλικά και άλλα στοιχεία. Εσείς ως αναγνώστες μπορείτε να κρατήσετε τις δικές σας σημειώσεις στο περιθώριο ενώ ταυτόχρονα έχετε τη δυνατότητα να συνδεθείτε με πλήθος άλλες ιστοσελίδες, σχετικές ή άσχετες και να 'ταξιδέψετε' πάνω στα κύματα του πολυδαίδαλου εικονικού κόσμου, ιδίως στο παρελθόν.

Έτσι ενώ ως κλασικός συγγραφέας πρέπει να δημιουργήσω δομές ενότητων και περιεχομένων προσφέροντας τη 'δική μου' ερμηνεία –πράγμα που θα συμβεί έτσι κι αλλιώς στη κλασική έκδοση- τώρα η ανάγνωση του 'κειμένου μου' γίνεται πολυγραμμική και καθορίζεται από τον κάθε αναγνώστη, αφού μπορεί να διαβάσει τα κείμενα με τον δικό του τρόπο, και τη

² Richard Posner, *The little book of plagiarism*, http://www.lmu.ac.uk/the_news/oct03/PlagiarismFinal.doc

³ JAY DAVID BOLTER, *Οι Μεταμορφώσεις της Γραφής*, μτφ Δ.ΝΤΟΥΝΑΣ, «Μεταίχμιο», (2007).

σειρά που θα επιλέξει. Το υλικό που 'προτείνω' δεν έχει μία μόνο ανάγνωση και μια δεδομένη σειρά. Οι πιθανοί αναγνώστες καλούνται να διαλέξουν όποια επιθυμούν, αναλαμβάνοντας ενεργό ρόλο, ερμηνεύοντας και συνδιαμορφώνοντας τελικά το αποτέλεσμα.

Κάθε κεφάλαιο θα συνοδεύεται από κόμβους που παραπέμπουν σε διαφορετικές κατευθύνσεις το 'ταξίδι' της ανάγνωσης.

Κάθε αναγνώστης με τη πυξίδα που προσφέρω, αναλόγως των επινοήσεων και της δημιουργικότητας του, ερμηνεύει διαφορετικά τα 'σημεία' στον ουρανό της οθόνης και κατευθύνεται για αλλού. Έτσι, το τέλος παραμένει ανοιχτό. Η Ιθάκη μπορεί να μην υπήρξε ποτέ. Έδωσε όμως το ταξίδι ! Ο Οδυσσεάς εξάλλου μπορεί να ξανάφυγε όταν ...βαρέθηκε τη Πηνελόπη!.

Μια μνήμη τόσο πλούσια που συλλογίζεται με συνθετικό τρόπο. Μια δένδροειδής σκέψη. Όλα αλληλοσυνδέονται. Διακλαδώνονται. Τα πάντα έχουν σχέση με τα πάντα. Συνεχείς παρεκβάσεις. Διαρκείς παρενθέσεις. Η ανάπτυξη ενός θέματος οδηγεί, συνειρμικά μέσω αναμνήσεων, υπενθυμίσεων, υποσημειώσεων παράλληλων θεμάτων, σε ένα άλλο θέμα, κι έπειτα ένα άλλο κι ακόμα ένα άλλο, έτσι που ανατροφοδοτούμενη, απομακρύνεται από το κεντρικό ζήτημα.

Ο αναγνώστης φοβάται ότι θα χάσει το μίτο της Αριάδνης. Αλλά όμως πάντα επανερχόμαστε στο ίδιο αρχικό θέμα. Εξάλλου αυτό που συναιρεί πολλά είδη ή/και αποτελείται από πολλά κομμάτια (puzzle) δεν είναι απαραίτητα επίκαιρο. Το ζητούμενο είναι να αφήνονται ανοιχτές σε διαφορετικές αναγνωστικές δεξιότητες αρκετές θύρες εισόδου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ιστορικό & Έγκριση διατριβής	3
1. ΠΡΟΟΙΜΙΟ <i>Πολλοί 'ν οι δρόμοι 'πώχει ο νούς</i>	7
1.1 Σχεδιάσμα Διατριβής	18
1.2 Αφιέρωση	19
1.3 <i>Auctor ad librum.</i>	20
1.4 Prefatio-Πρόλογος	21
ΚΕΦ. Α' - Ιστορική Αναδρομή	29
A.1 Η Ιστορία ως μάθημα επιβίωσης	34
ΚΕΦ. Β' - Το διώνυμο Εργασία-Υγεία	41
B.1 Η δομή της Εργασίας	44
B.2 Η προσωπική και κοινωνική σημασία της εργασίας	46
B.3 Η Ανάπτυξη της Ιατρικής της Εργασίας στην Ιταλία	49
B.4 Επαγγελματικές (και σχετιζόμενες με την εργασία) Παθήσεις	73
B.5 Ορισμένες διευκρινίσεις σχετικά με την Ιατρική της Εργασίας	75
ΚΕΦ. Γ' Κοινωνία & Οικονομία	81
Γ.1 Η Ευρώπη πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση	81
Γ.2 Η ζήτηση	87
Γ.3 Η συμβολική αξία της τροφής	89
Γ.4 Η παραγωγικότητα κατά τον Μεσαίωνα	93
Γ.5 Η επαναξιολόγηση των Συντεχνιών	97
ΚΕΦ. Δ' - 17^{ος} αιώνας	105
Δ.1 Ιταλία	105
Δ.1.1 Οι ξένες κτήσεις στην Ιταλία	105
Δ.1.2 Οι Μεγάλες Καταστροφές στην Ιταλία	108
Δ.1.2.1 Οι τοποθεσίες	109
Δ.1.2.2 Οι δημογραφικές συνέπειες των επιδημιών	110
Δ.1.3 Οι πολιτικές εξελίξεις στην αρχή του αιώνα	113
Δ.1.4 Χρονικό Ιατρικών εξελίξεων	121
Δ.1.5 Ιστορία, Ιατρική και παραδόσεις της Αναγεννησιακής Γνώσης	143
Δ.1.6 Ένα 'αφρέσκο' πολιτισμού	145
Δ.1.7 Το χρέος του πολιτισμού στην Ιταλία	147
Δ.2 Ελλάδα	149
Δ.2.1 Πτώση του Βυζαντίου	153
Δ.2.2 Πολεμικές συγκρούσεις 15ος-18ος αιώνας	154
Δ.2.3 Ιστορικό πλαίσιο	155
Δ.2.3.1 Οικονομική μετανάστευση	156

Δ.2.3.2 Παιδεία	156
Δ.2.4 Η καθημερινή εργασία	167
Δ.2.4.1 Οι συντεχνίες	167
Δ.2.4.1α Φιλιππούπολη	168
Δ.2.4.1β Η εργασία στις συντεχνίες	169
Δ.2.4.2 Το χριστιανικό εορτολόγιο	170
Δ.2.4.3 Το παζάρι	171
Δ.2.4.4 Εργαζόμενοι εκτός συντεχνιών	172
Δ.2.5 Το Αγροτικό ζήτημα	173
Δ.2.5.1 Η περίπτωση των Επτανήσων	175
Δ.2.5.2 Η εργασία των αγροτών	178
Δ.2.6 Τα 'μπουλούκια'	179
Δ.2.7 Πόλεις	180
Δ.2.8 Επιδημίες	183
Δ.2.9 Υγειονομική προστασία	185
Δ.2.10 Πρόσληψη της ασθένειας	186
Δ.2.11 Λαϊκή Ιατρική	186
Δ.2.11.1 Το χαμάμ	187
Δ.2.11.1α Η κοινωνική ζωή στο χαμάμ	189
Δ.2.12 Η αναγέννηση της κλασικής αρχαιότητας	191
ΚΕΦ. Ε'-Bernardino Ramazzini	195
E.1 Ο Βίος	195
E.2 I Ramazzini	196
E.3 Η περίοδος της Μόδενα	201
E.4 Η περίοδος της Πάδοβα	209
E.5 Ασθένειες, Θάνατος	211
E.6 Εργογραφία	215
E.7 Πανηγυρικοί	219
Orationes jatrici argumenti	221
E.8 Περί των παθών των Τεχνουργών - De Morbis Artificum Diatriba	229
Οι Ιταλικές εκδόσεις της Diatriba	237
ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	238
E.9 Quam artem exerceat ?	239
E.10 Το έργο του Ramazzini ιστορική πηγή	247
E.11 Η κλινική και υγειονομική δομή της "De morbis artificum diatriba"	253
E.12 Προστασία της υγείας των εργαζομένων με Πρόληψη των κινδύνων	257
E.13 Η εννοιολογική καινοτομία σύλληψης	263
E.14 Περιορισμοί & Αντιφάσεις	267
E.15 Η ηθική της εργασίας	269
E.16 Βραχεία Σκιαγράφηση Προσωπικότητας Ως Άνθρωπος & Επιστήμων	273
E.17 ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ BR	275
ΚΕΦ. ΣΤ' Ramazzini & σύγχρονη Ιατρική σκέψη	277

ΣΤ.1 Βοθροκαθαριστές και υδρόθειο	278
ΣΤ.2 Ο Ramazzini ‘πατέρας’ της Περιβαλλοντικής Υγιεινής ;	280
ΣΤ.3 Ο Ramazzini προπομπός της σύγχρονης επιδημιολογίας	283
ΣΤ.4 Η συνεισφορά του Ramazzini στην Εργονομία	285
ΣΤ.5 Ο Ramazzini και η ‘κράμπα’ του συγγραφέα	288
ΣΤ.6 Η συμβολή του Ramazzini σε άλλες ειδικότητες	289
ΣΤ.6α Ο Ramazzini στη Νευρολογία	289
ΣΤ.6b Ο Ramazzini ιδρυτής της επαγγελματικής δερματολογίας	290
ΣΤ.7 Καρκίνος Μαστού & Μοναχές	290
ΣΤ8 Λαθουρισμός	291
ΣΤ.9 ‘de abusu chinae’	294
ΣΤ.10 Τα «λυκάκια» του Leeuwenhoek	295
ΚΕΦ. Ζ’ Αναζήτηση των πηγών Ramazzini	297
Z.1 Χρονολογική ανάλυση βίου αναφερόμενων συγγραφέων	298
Z.2 Σύγχρονοι του BR	301
Antonio Vallisneri Senior	302
Giovanni Maria Lancisi	305
Francesco Redi	309
Antonio Magliabechi	310
Marcello Malpighi	313
Ο Giovan Battista Morgagni και η ανατομική βάση της ασθένειας	314
Bernardo Ramazzini & Percival Pott ή Καλόγριες & Καπνοδοχοκαθαριστές	315
Gottfried Wilhelm Leibniz	316
Johann Christoph Wagenseil	318
Z.3 Ο Ramazzini & ο Χριστιανό-εβραϊσμός	321
Z.4 Πανεπιστήμιο της Modena & του Reggio Emilia	323
Z.5 Ateneo Patavino	327
Z.6 Ο Ramazzini ως ιατρολογότεχνης	331
Z.7 Η επίδραση του Μερκαντιλισμού στη «Diatriba»	343
Z.8 Βιβλία και κοινωνική σάτιρα ως υποδείγματα της «Diatriba»	347
Tommaso Garzoni	348
Agnolo Ambrogini Poliziano	350
Z.9 Η έννοια της Διατριβής	353
ΑΡΧΗ ΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ	354
Κυνισμός στη σύγχρονη εποχή	355
Αρχές Κυνικής φιλοσοφίας	357
ΚΕΦ.Η’ - Ιατρική εκπαίδευση	363
H.1 Πανεπιστήμιο σε κρίση!	363
H.2 ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΙΑΤΡΟΥΣ: ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ	364
H.3 Η εκπαίδευση των Ιατρών της Εργασίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση	366
Η ελληνική εμπειρία	367
H.4 Νέες προοπτικές για την Ιατρική της Εργασίας	379

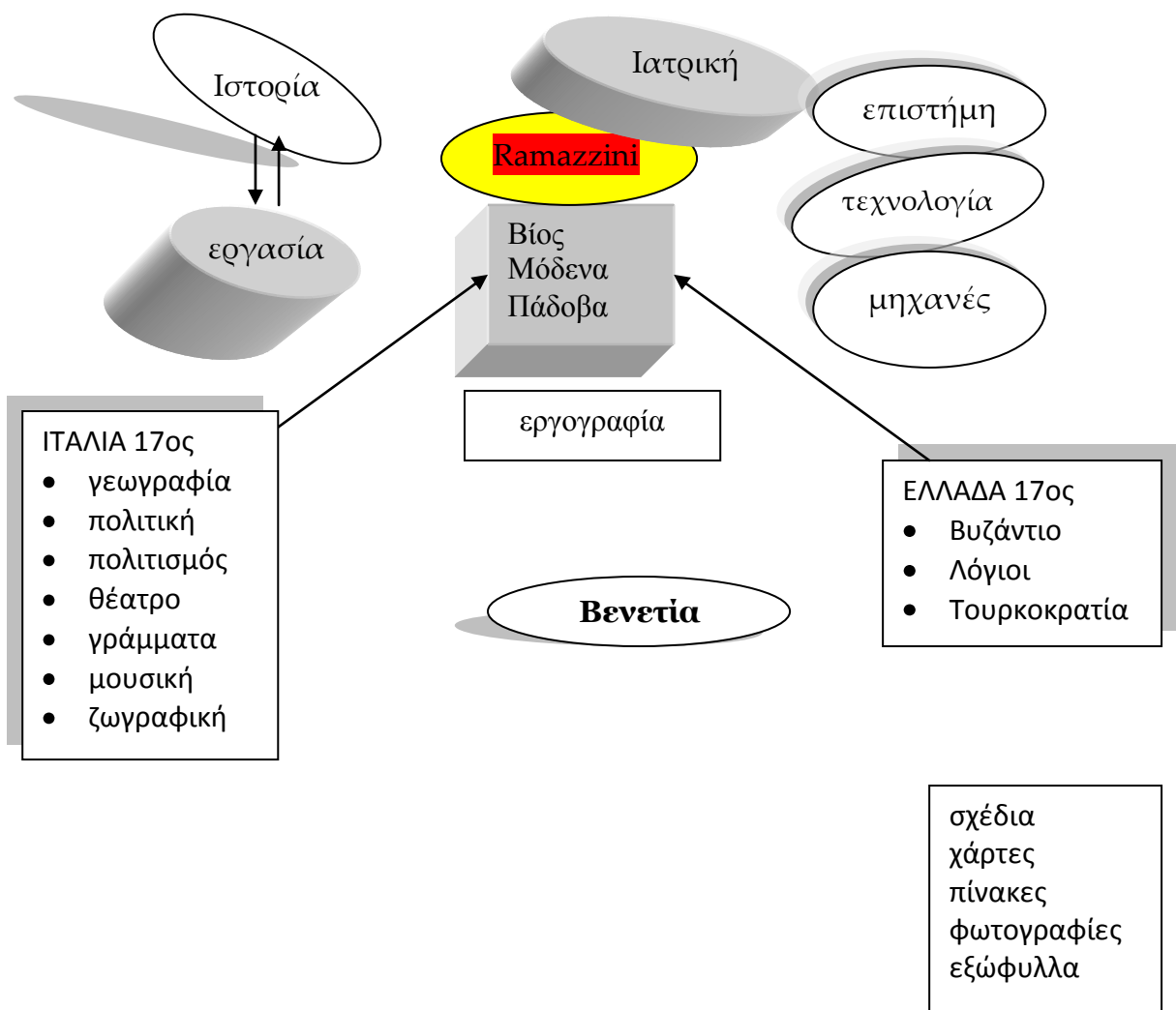
Η.5 Βιολογικός έλεγχος-παρακολούθηση	387
ΚΕΦ. Θ' – ΕΠΙΛΟΓΟΣ	393
Το μέλλον της Εργασίας & ο Ramazzini στη νέα χιλιετία	393
• ΣΥΝΟΨΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗΣ	405
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	411
ABSTRACT	417
Βιβλιογραφία	421
Παραρτήματα	431
Πίνακας ονομάτων συγγραφέων που αναφέρονται στη Diatriba	431
ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ	461

	Κατάλογος πινάκων	σελ.
1.	Εκτίμηση ετήσιου ποσοστού θανάτων αποδιδόμενων σε επαγγελματική έκθεση σε επικίνδυνες ουσίες παγκοσμίως	84
2.	Πληθυσμός της Ευρώπης 1000-1700	95
3.	Πληθυσμός επιλεγμένων πόλεων 1500-1700	98
4.	Αριθμός ιατρών	100
5.	Όριο ηλικίας για την έναρξη μαθητείας σε επιλεγμένα επαγγέλματα Βενετία 17 ^{ος} αι.	101
6.	Μέσος όρος απόδοσης ανά μονάδα σπόρου σιταριού σε επιλεγμένες περιοχές της Ιταλίας, 1300-1700	103
7.	Θνησιμότητα σε επιλεγμένες πόλεις κατά τις επιδημίες της πανώλης	104
8.	Πόλεις & Συντεχνίες	108
9.	Συσχέτιση συντεχνιών/κατοίκων στις κυριότερες πόλεις της Ιταλίας	108
10.	Ευρώπη 1700 : Μονάρχες, Ηγέτες, Πρίγκιπες	124
11.	Χρονολόγιο	161
12.	Πολεμικές επιχειρήσεις 15ος-18ος αιώνας	166
13.	Τίτλοι μαθημάτων Ramazzini	214
14.	Opera omnia	230
15.	Orationes jatrici argumenti	233
16.	Βίος αναφερόμενων συγγραφέων	310
17.	Ανάλυση όγκου παραπομπών Diatriba	311
18.	Σύγχρονοι του BR	313
19.	Εργογραφία Vallisnieri	316
20.	Εύρος των σελίδων Diatriba	356
21.	Αναλυτικό πρόγραμμα ειδίκευσης στην ΙτΕ	380
22.	Θεματικές ενότητες θεωρητικής διδασκαλίας	381
23.	ΕΙΔΙΚΕΥΟΜΕΝΟΙ ΙΑΤΡΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	383
24.	Συνολική Κατάσταση Θέσεων ειδίκευσης στην Ιατρική της Εργασίας	384
25.	Προπτυχιακή εκπαίδευση φοιτητών Ιατρικής	385
26.	Γνωστικά πεδία Ιατρικής της Εργασίας & ποσοστιαία αναλογία ερωτήσεων στις εξετάσεις της ειδικότητας στις ΗΠΑ	390
27.	Στόχοι των υπηρεσιών Ιατρικής της Εργασίας (ΔΓΕ, 1980)	393

	Κατάλογος σχημάτων	Σελ
1.	Σχεδιάσμα Διατριβής	18
2.	Brughel, Ο Πύργος της Βαβέλ (1563)	40
3.	Φωτογραφίες της Κλινικής της Εργασίας στο Μιλάνο το 1910 & σήμερα	48
4.	Μαρμάρινη επιγραφή στην μνήμη του Luigi Devoto	58
5.	Μπρούτζος Luigi Devoto	60
6.	Περγαμηνή του 1602 με απεικονίσεις συμβόλων τεχνών και επαγγελματιών	96
7.	Caravaggio: αποκαθήλωση	104
8.	Carrà: οι τέσσερις καβαλάρηδες της Αποκάλυψης	108
9.	Οι τοποθεσίες : Ιταλικά κρατίδια	110
10.	Andreae Vesalii, De humani corporis fabrica	120
11.	Οι έμποροι της Bologna	142
12.	The Ottoman Empire, 1481-1683.	152
13.	Άγιος Γεώργιος	155
14.	Campo dei Greci	158
15.	Μάρκος Μουσούρος	159
16.	Θωμάς Φλαγγίνης	162
17.	Χαμάληδες	166
18.	Η εργασία σε καθημερινή βάση	167
19.	Υποσχετικό γράμμα	169
20.	Αργυρεπίχρυση μίτρα	169
21.	Άγιος Δημήτριος	170
22.	Χριστιανική γιορτή του Αγίου Ιωάννη στην παραλία των Θεραπιών, 1819.	170
23.	Άποψη της μεγάλης αγοράς του Τοπχανέ, 1838.	171
24.	Πλανόδιοι πωλητές έξω από το τέμενος	171
25.	Υπηρέτριες από την Τήνο	172
26.	Χορεύτρια, 1804.	172
27.	Ξυλοκόποι από την Καραμανία, 1803.	178
28.	Αγρότες στο δρόμο προς το χωράφι, 1824	178
29.	Πρόσοψη αρχοντικού Νατζή στην Καστοριά	179
30.	Αρχοντικό Νατζή	179
31.	Εμπορικό караβάνι	184
32.	Πρόσφυγες από την Πάργα	184
33.	Αγοραπωλησίες μεταξύ κατοίκων της Ιθάκης	185
34.	Έρανος υπέρ των λεπρών στη Χίο	185
35.	Αίτηση για ανοικοδόμηση σπιτιού ως προσωρινού λοιμοκαθαρηρίου	186
36.	Πηγή ιερού αγιάσματος	187
37.	Περί ύλης ιατρικής βιβλία	188
38.	Άποψη του εσωτερικού ενός αντρικού χαμάμ στην Κωνσταντινούπολη	188
39.	Χώρος αποδυτηρίων και ξεκούρασης	189
40.	Φράγκισσα κυρία	189
41.	Κυρία στο λουτρό με τις υπηρέτριές της	190
42.	Χαμάλης. 1798	194
43.	Bernardino Ramazzini	200

44.	Berbardino Ramazzini (1633-1714). Protrait by Abthony Stones.	210
45.	San Francesco di Sales	214
46.	De Morbis	229
47.	De Morbis	230
48.	De Morbis	236
49.	Φωτοαντίγραφο χειρόγραφης σελίδας της Diatriba	240
50.	Farmacia dell'Assunta	248
51.	Δημοτικό Θέατρο [Teatro Comunale] στο Carpi	252
52.	ιατρός παθολόγος, "MEDICO PATOLOGO / 1633 - 1714".	256
53.	Είσοδος προαύλιου χώρου του Πανεπιστημίου της Μόδενα	262
54.	Επιγραφή CARPI SUA PATRIA	266
55.	Bernardino Ramazzini (Anonymous)	277
56.	Το εσώφυλλο της Diatriba	282
57.	Diseases of Workers	284
58.	Το κοινό λαθούρι	291
59.	<i>Gracias a la Almorta</i> Francisco de Goya	293
60.	Antonio Vallisneri Senior	302
61.	Giovanni Maria Lancisi/βιβλιοθήκη/ξυλογραφίες	305
62.	Προσωπογραφίες και πρωτοσέλιδα τω έργων του Giovanni Maria Lancisi	308
63.	Francesco Redi	309
64.	Antonio Magliabechi	310
65.	Marcello Malpighi	313
66.	Giovan Battista Morgagni	314
67.	Gottfried Wilhelm Leibniz	316
68.	Johann Christoph Wagenseil	318
69.	Φημισμένες Προσωπικότητες Πανεπιστήμιο της Modena & του Reggio Emilia	323
70.	Opera omnia	362
71.	Λογότυπος ΕΣΔΥ	368
72.	Da Vinci	393
73.	Pallas (Αθηνά)	460

1.1. ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

1.2. Αφιέρωση

Αν για να καταλάβουμε τους ανθρώπους δεν χρειάζεται παρά ...να ψάξουμε τη βιβλιοθήκη τους, τότε τα βιβλία μας δίνουν το πλαίσιο της σκέψης και ως ένα βαθμό ορίζουν την αυθεντική προσωπικότητα του κατόχου τους. Ο τύπος οργάνωσης του θέματος, δικαιολογεί την εξαιρετική ευρύτητα και τη λεπτολογία ανάπτυξης σημειώσεων σε όλα τα κεφάλαια, τόσο ωφέλιμη στους εξ επαγγέλματος ιστορικούς π.χ. για τη βιβλιογραφική συλλογή και ταξινόμηση. Όποιοι καταπιαστούν με το διάβασμα αυτής της μελέτης, σύντομα θα καταλάβουν ότι οι διαφορετικές πλοκές, λιγότερο ή περισσότερο έκδηλες προσπαθούν να συνυπάρξουν αρμονικά.

Στη παρούσα μελέτη ευθυγραμμιζόμαστε σχεδόν πλήρως στη 'γραμμή' της ιταλικής ιατρικής ιστοριογραφίας που όλο και συχνότερα τελευταία, με σταθερό ρυθμό, επανεκτιμά την επιδημιολογική εικόνα των μεταβαλλόμενων συνθηκών εργασίας και υγείας, σύμφωνα με τη παρακαταθήκη του έργου του **Bernardino Ramazzini**. Γενικά γίνεται προσπάθεια κατάδειξης της πολυπλοκότητας και της ατελείωτης δικτύωσης κοινωνικών και πολιτισμικών σχέσεων όταν αντιμετωπίζονται θέματα, όπως η εργασία και οι εργαζόμενοι σε όλες τις ιστορικές περιόδους, χθες, σήμερα κι αύριο. Τα προσωπικά όρια του εύρους ενός παρόμοιου έργου αναδεικνύουν αναπόφευκτα ενυπάρχουσες ελλείψεις.

Πάντως οι 'διακονούντες' την Ιατρική της Εργασίας αλλά και ευρύτερα οι ιατροί έχουν την ευκαιρία γνωριμίας και ερμηνείας των ιστορικών της καταβολών, της διαδρομής και συνεπώς, των προοπτικών της.

Ο κόπος αυτής της μελέτης αφιερώνεται στους Έλληνες εργάτες που στη πατρίδα, όπως σε μεγάλους αριθμούς επίσης εκτός συνόρων, στη ξενιτιά, συνεισέφεραν στη δημιουργία του πλούτου των εθνών. Αφιερώνεται το ίδιο και στους αλλοδαπούς εργάτες που ζουν και εργάζονται σήμερα στην Ελλάδα, συνεισφέροντας στην όποια "ευημερία" μας.

Γεώργιος Χρ Ντουινιάς

1.3. *Auctor ad librum*⁴

Βιβλίο μου, από το πιεστήριο σαν βγαίνεις
μήπως ποδοκροτείς και μουγκρίζεις πολύ;
Άκου καλά τις νουθεσίες ενός ανήσυχου πατέρα,
Όλα όσα σου επιφύλαξε η μοίρα.
εν συντομία θα σου πω.
Αφού για τους Λόγιους, προάγγελος καινοτομιών είσαι
θα πλακώσουν οι πλέον περίεργοι από δαύτους.
Όμως μόνο μερικές σου σελίδες τους αφορούν.
Μάλλον λοιπόν στα μαγαζιά από όπου προήλθες
θα σε ξαναστείλουν ή στους δρόμους
όπου λουκάνικα, αβγοτάραχο κι άλλα λιπαρά
τυλίγει ο κοσμάκης.
Σύνηθες είναι φαινόμενο. Κατάκαρδα μην το παίρνεις,
Συμβαίνει ακόμα και στα ογκώδη νομικά βιβλία
σκουμπριά, πιπέρι ή και δυνατό κύμινο
όχι σπάνια να τυλίζουν.
Πάντα να θυμάσαι, από ανήλια φτωχομάγαζα προέρχεσαι
Όχι από πλούσιες επαύλεις ισχυρών
Ούτε από βασιλικές αυλές, όπου αρχίατροι
μαγείρους συνηθίζουν να διατάζουν
χωρίς ποτέ να κάθονται
Γι' αυτό άκουσέ με,
εσύ την έχεις λιγότερο άσχημα
από βιβλία με πιο επιτηδευμένους τίτλους
Αν αυτός που σε διαβάσει,
σύντομα σε ξαναστείλει πίσω
Στα φτωχομάγαζα όπου επινοήθηκες.

⁴ [ποίημα B.Ramazzini στην έκδοση του 1713, απόδοση στα ελληνικά, Γ.Ντουνιάς](#)

PRAEFATIO

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

1.4.

Naturam rerum omnium parentem benignissimam saepenumero apud male feriatos homines male audire, quod humano generi variis in rebus videatur vel parum provide, vel non sat decenter prospexisse, et scriptum legimus, et passim audimus.

Ορισμένοι με γραπτά και με λόγια καταριούνται τη φύση, την αξιαγάπητη μητέρα του σύμπαντος, υποστηρίζοντας ότι για πολλά πράγματα αποδείχτηκε αμείλικτη και απρονόητη απέναντι στους ανθρώπους.

Nulla tamen minus justa querimonia eadem tamquam noverca traducitur, quam quod cuique ad vitam, alioquin ruituram, retinendam ac sustentandam quotidiani victus necessitatem indiderit;

Όμως κανένα παράπονο δεν είναι πιο αδικαιολόγητο από αυτό που αντιμετωπίζει τη φύση ως μητριά, αφού κατέστησε απαραίτητο για τον καθένα να αναζητά την καθημερινή τροφή, για να μπορέσει να κρατηθεί και να παρατείνει τη ζωή, που αλλιώς θα χανόταν.

siquidem ab hac lege solutum humanum genus nullam fere legem agnosceret, et terra haec, in qua degimus, longe diversam faciem prae se ferret, quam quae nunc visitur;

Αν το ανθρώπινο είδος ήταν απαλλαγμένο από την εξάρτηση αυτή, δε θα αποδεχόταν σχεδόν κανένα νόμο και αυτή η γη όπου ζούμε θα έδειχνε μια όψη πολύ διαφορετική από τη σημερινή.

quare ingeniosissime Persius non manum polydaedalam, sed ventrem artium magistrum appellavit, sic enim ille in prologo:

Γι' αυτό ο Πέρσιος πολύ εύστοχα ονόμασε δημιουργό των τεχνών όχι το χέρι, που είναι ικανό να πραγματοποιήσει οποιοδήποτε έργο, αλλά την κοιλιά. Έτσι, λέει στον πρόλογο:

*Quis expedit psittaco suum chaere,
Picasque docuit verba nostra conari?
Magister artis ingenique largitor,
Venter.*

"Ποιος κατόρθωσε να κάνει τον παπαγάλο να πει χαίρε, και δίδαξε τις καρακάξες να μιμούνται τη φωνή μας ; Η δημιουργός των τεχνών και ερέθισμα δημιουργίας, η κοιλιά,".

<p>Ex hac itaque necessitate, quae vel ipsa animalia rationis expertia ingeniosa efficit, artes omnes fluxisse tum mechanicas tum liberales fas est asserere,</p> <p>bonum quidem non vulgare, sed, ut in rebus humanis fieri assolet, non sine aliqua mali mixtura.</p>	<p>Ως εκ τούτου, είναι λογική η διαβεβαίωση ότι από την αναγκαιότητα αυτή, που καθιστά εφευρετικά ακόμα και τα ίδια τα ζώα που στερούνται λογικής σκέψης, προέρχονται όλες οι χειρωνακτικές και πνευματικές εφαρμογές του ανθρώπου.</p> <p>Είναι ένα αγαθό λοιπόν, και όχι μια ανάγκη την οποία καταριόμαστε. Όμως, όπως συνήθως συμβαίνει με όλα τα ανθρώπινα, είναι ένα αγαθό αναμιγμένο με κάτι το αρνητικό.</p>
<p>Fateri enim necessum est, ex quibusdam artibus non exigua mala suis artificibus interdum proficisci, ut, unde alimenta ad vitam producendam et familiam alendam expectabant, gravissimos morbos novo inventum prodierit, id mancum sit, et multum ruditatis praeferat, mox aliorum diligentia perficiatur, ita et in re literaria idem prorsus fieri consuevit.</p>	<p>Έτσι, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι από κάθε δραστηριότητα που ο άνθρωπος πιστεύει ότι αντλεί τροφή, για να παρατείνει τη ζωή του και να θρέψει την οικογένειά του, προκαλούνται στους εργάτες δυστυχίες και ασθένειες συχνά πολύ σοβαρές, ακόμα και θάνατος. Γι' αυτό πολλοί εργάτες καταριούνται τη δουλειά, στην οποία όμως έχουν εναποθέσει μια ελπίδα ζωής. Εκτιμώντας ότι αυτό συμβαίνει πολύ συχνά, κατά την άσκηση της δραστηριότητάς μου ως ιατρού επεδίωξα, με βάση τις ικανότητές μου, τη σύνθεση μιας πραγματείας για τις ασθένειες των εργατών. Αλλά, όπως συνήθως συμβαίνει στην εκτέλεση χειρωνακτικών έργων, όπου κάθε προϊόν δύναται να βελτιωθεί από άλλους, έτσι πρέπει να γίνεται και με την εργασία του συγγραφέα.</p>
<p>Hanc itaque sortem meum hunc qualemcunque tractatum de morbis artificum subiturum video varias quidem ob causas, sed ob hanc quoque, quod novitatis aliquid contineat. Nemo enim, quod sciam, in hunc campum pedem immisit, unde contemplationum circa effluviolorum subtilitatem et efficaciam seges non contemnenda colligi possit.</p>	<p>Γνωρίζω ότι την ίδια τύχη θα έχει και η πραγματεία μου για τις ασθένειες των εργατών, για διάφορους λόγους, αλλά πρωτίστως γιατί περιέχει κάτι το νέο.</p> <p>Πράγματι, από ό,τι έχει περιέλθει στη γνώση μου, κανείς δεν καταπιάστηκε διεξοδικά με τις συνέπειες διάφορων εργασιακών δραστηριοτήτων.</p>
<p>Opus ergo imperfectum, imo incitamentum potius editurum me faetor, ut alii auxiliares manus</p>	<p>Θα δημοσιεύσω ένα ατελές έργο, κυρίως για να παρακινήσω άλλους να επιφέρουν βελτιώσεις, έως ότου ολοκληρωθεί και αναπτυχθεί πλήρως, έτσι</p>

<p>apponant, donec omnibus numeris absolutus ac integer tractatus habeatur, qui in foro medico locum aliquem mereatur. Debetur id certe miserae artificium conditioni, e quorum manuariis operibus, licet interdum vilissimis ac sordidissimis, necessariis tamen, tot humanae reipublicae commoda proficiscuntur, debetur id, inquam, ab arte omnium praeclarissima, uti Hippocrates in Praeceptionibus medicinam appellavit, quae gratis etiam curat, et pauperi opitulatur.</p>	<p>που να αξίζει μια αξιόλογη θέση στον ευρύτερο χώρο της Ιατρικής. Αυτό ασφαλώς είναι μία υποχρέωση έναντι των εργατών, που από τη σχεδόν πάντοτε κοπιαστική και φθοροποιό αλλά πάντως αναγκαία δραστηριότητά τους προέρχονται τόσα ωφελήματα σε όλους τους ανθρώπους.</p> <p>Αυτό είναι ένα χρέος, το επαναλαμβάνω, της τέχνης της ενδοξότερας όλων –όπως ο Ιπποκράτης όρισε την Ιατρική στις "Παραγγελίες"– "που θεραπεύει ακόμα και δωρεάν και βοηθάει το φτωχό".</p>
<p>"Παρακελεύομαι δέ μή λήην ἀπανθρωπίνην εισάγειν, ἀλλ' ἀποβλέπειν ἔς γε περιουσίην καί ούσίην· ὅτε δέ προῖκα, ἀναφέρων μνήμην εὐχαριστίης προτέρην ἢ παρεούσαν εὐδοκιμίην. Ἦν δέ καιρός εἶη χορηγίης ξένω τε ἐόντι καί ἀπορέοντι, μάλιστα ἐπαρκέειν τοῖσι τοιουτέοισιν· ἦν γάρ παρῆ φιλανθρωπία, πάρεστι καί φιλοτεχνία" (Παραγγελίαι - 6).</p>	<p>"Σας συμβουλεύω να μη ζητάτε απάνθρωπα ποσά, αλλά να καθορίζετε την αμοιβή σε σχέση με την οικονομική δυνατότητα του ασθενούς. Μερικές φορές να μην παίρνετε αμοιβή, αναλογιζόμενοι κάποια προηγούμενη ευεργεσία ή την τωρινή καλή σας φήμη. Και αν παρουσιαστεί ευκαιρία να βοηθήσετε κάποιον ξένο και φτωχό, φροντίστε αυτούς τους ανθρώπους όσο γίνεται περισσότερο· γιατί εκεί που υπάρχει αγάπη για τον άνθρωπο, υπάρχει και αγάπη για την επιστήμη".</p>
<p>Quantum vero commodi ad civiliorem vitam contulerint artes mechanicae, apud se quispiam reputet, ac mente recolat, quantum intersit inter Europaeos et Americanos aliasque barbaras gentes novi orbis.</p> <p>Hinc non immerito iis, qui magnarum civitatum et regnorum fundamenta posuere, summae curae fuisse opifices e variis scriptorum monumentis satis liquet.</p>	<p>Οποιοσδήποτε μπορεί να εκτιμήσει από μόνος του πόσα πλεονεκτήματα έχουν επιφέρει οι χειρωνακτες για μια πιο πολιτισμένη ζωή και μπορεί να αναλογισθεί για τη διαφορά που υπάρχει μεταξύ Ευρωπαίων και Αμερικανών από τη μια και των άλλων βάρβαρων λαών του νέου κόσμου από την άλλη.</p> <p>Ορθώς λοιπόν, από διάφορα έργα συγγραφέων προκύπτει με καθαρότητα ότι οι ιδρυτές των μεγάλων πόλεων και κρατών περιέβαλλαν με υψηλότατη εκτίμηση εκείνους που εργαζόνταν.</p>
<p>Collegia enim et conventus artificum instituerunt, veluti Numa</p>	<p>Πράγματι, θεσμοθέτησαν νόμους και ενώσεις εργαζομένων, όπως έκανε ο Νουμίτωρ, που,</p>

<p>Pompilius, qui Plutarcho referente summam ob id promeruit admirationem, quod artifices secundum artificia diviserit, ut suum peculiare corpus haberent tibicines, suum aurifices, architecti, tinetores, sutores, coriarii, fabri aerarii, figuli etc.</p>	<p>σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Πλούταρχος, ήταν άξιος μεγάλου θαυμασμού, αφού ένωσε τους εργάτες με βάση τον τύπο της εργασίας που ασκούσαν και έτσι οι φλαουτίστες είχαν μια ξεχωριστή δική τους ένωση, άλλη είχαν οι χρυσοχόοι, άλλη οι αρχιτέκτονες, οι βαφείς, οι υποδηματοποιοί, οι εκδορείς, οι αγγειοπλάστες, οι χαλκουργοί, κτλ..</p>
<p>Collegium quoque mercurialium Appio Claudio et P. Servilio coss. institutum apud Livium legimus; sic autem mercatorum conventum appellabant eo quod Mercurium mercaturae praesidem colerent, quo pacto etiam Plato in libro <i>de legibus</i> literis prodidit, opificum genus Vulcano et Minervae, operosis Diis, esse consecratum.</p>	<p>Ο Λίβιος* αναφέρει ότι στα χρόνια της υπατείας του Αππιου Κλαύδιου* και του Πλίνιου Σερβίλιου*, θα θεσμοθετούνταν ακόμα και μία ένωση των "ερμικών" –έτσι προσονομάζονταν οι έμποροι, επειδή τιμούσαν τον Ερμή, προστάτη του εμπορίου, ενώ, όπως γράφει ο Πλάτων στο βιβλίο του "Νόμοι", οι τεχνίτες είχαν προστάτες τους τον Ήφαιστο και την Αθηνά, θεότητες αφοσιωμένες στην εργασία.</p>
<p>Quibus porro juribus ac privilegiis haec artificum collegia gauderent, tradit Sigonius noster <i>de jure antiquo Romanorum</i>, et Guidus Pancirolus <i>de notitia utriusque imperii</i>. Admittebantur enim ad suffragia et honores, unde infert idem Sigonius, artifices in Romanorum civium censu fuisse descriptos. In Pandectis quoque et Codicibus naviculariorum, fabricantium fit mentio,</p>	<p>Ο Sigonio και ο Guido Panciroli στο "<i>De jure antiquo romanorum</i>" και στο "<i>De notitia utriusque imperii</i>" θυμίζουν ποια δικαιώματα και πλεονεκτήματα απολάμβαναν οι τεχνίτες. Ήταν αποδεκτοί στην ψηφοφορία και στα δημόσια αξιώματα και από αυτό ο Sigonio συμπεραίνει ότι οι τεχνίτες ήταν εγγεγραμμένοι στους απογραφικούς καταλόγους των Ρωμαίων πολιτών. Επίσης στους πανδέκτες και τους κώδικες γίνεται μνεία των ναυπηγοξυλουργών .</p>
<p>sicuti etiam apud Cajum J. C. in lib.1, §. <i>Quod cujuscumque universitatis nomine vel contra eam agatur</i>, ubi collegia ista artificum describuntur una cum illorum juribus et privilegiis, ut illis ad instar reipublicae liceret res suas agere, legatum capere, leges sibi condere, dummodo publicis legibus non adversarentur,</p>	<p>Στο πρώτο βιβλίο του "<i>Πολιτικού Δικαίου</i>" (<i>Diritto Civile</i>) του Γάιου, στις παραγράφους "<i>περί όσων πράττονται εις το όνομα εκάστης ένωσης ή εναντίον της</i>", γίνεται λόγος γι' αυτή την ένωση των εργατών και για τα δικαιώματα και τα πλεονεκτήματα που τους είχαν παραχωρηθεί. Όπως ένα μικρό κράτος, μπορούσαν να διαχειρίζονται τα συμφέροντά τους, να αποδέχονται κληρονομίες και να θεσπίζουν κανονισμούς, αρκεί να μην ήταν ενάντιοι στους δημόσιους νόμους, όπως αναφέρει ο Παύλος στη</p>

ut tradit Paulus in l. <i>cum senatus</i> § <i>de rebus dubiis</i> .	φράση "όταν η Γερουσία..." στην παράγραφο "σχετικά με διφορούμενα ζητήματα".
Vespasianum imperatorem artes non solum liberales sed etiam illiberales quas mechanicas vocant, valde fovisse, ac vilioribus artificibus assiduam se exercendi et lucri captandi occasionem praestitisse refert Suetonius, adeo ut cuidam architecto jactanti, quod parva impensa ingentem molem in Capitolium posset, perducere, responderit, <i>sineret, se suam plebeculam pascere</i> .	Ο Σουητώνιος* διηγείται ότι ο αυτοκράτορας Βεσπασιανός ευνόησε αποτελεσματικά όχι μόνο την πνευματική εργασία αλλά επίσης και τη χειρωνακτική, που ονομαζόταν μηχανική, και προσέφερε ακόμα και στους μετριότερους των εργατών συνεχείς ευκαιρίες να εργαστούν και να κερδίσουν, τόσο που σε έναν αρχιτέκτονα που καυχιόταν ότι μπορεί να μεταφέρει στο Καπιτώλιο ένα τεραστίου όγκου έργο με μικρά έξοδα, απάντησε "να μην τον εμποδίζει να δίνει τροφή στο λαό του".
Quoniam igitur non solum antiquitus, verum nostris quoque temporibus in bene constitutis civitatibus, pro bono artificum regimine conditae sunt leges, aequum est pariter, ut in beneficium ac solamen eorum, quos tanti facit jurisprudentia, ars medica quoque symbolum suum conferat, et peculiari studio, quod adhuc neglectum, eorum incolumitati prospiciat, ut, quantum licet, innoxie artem, cui se addixerint, exercere valeant.	Αφού λοιπόν όχι μόνο στο παρελθόν αλλά ακόμα και στον καιρό μας στις καλώς ρυθμισμένες κοινωνίες έχουν θεσμοθετηθεί νόμοι υπέρ των εργατών, είναι άλλο τόσο ορθό και η Ιατρική επίσης να συνεισφέρει στην ανακούφιση αυτών τους οποίους το Κράτος φροντίζει να ευνοεί. Επιπλέον είναι ορθό να φροντίσει για την υγεία τους με ένα ιδιαίτερο αίσθημα καθήκοντος που έως σήμερα απουσίαζε, έτσι που να μπορούν να ασκούν κατά το δυνατόν δίχως κίνδυνο τη δραστηριότητα στην οποία έχουν αφιερωθεί.
Ego quidem pro viribus effeci, quod potui, neque indecorum credidi, in viliores officinas pedem quandoque immitere, et (quando nostra hac aetate medicina ad mechanismum tota pene redacta est, et scholae nil magis quam automatismum crepant) artium mechanicarum secreta contemplari.	Από τη μεριά μου έκανα όλα αυτά που σκεφτόμουν ότι ήταν ορθό να κάνω και δεν αισθάνθηκα μειωμένος όταν, για να παρατηρήσω όλα τα χαρακτηριστικά της χειρωνακτικής εργασίας, έμπαινα στα ταπεινότερα από τα εργαστήρια των τεχνουργών. Από την άλλη, στην εποχή μας ακόμα και η Ιατρική χρησιμοποιεί παρατηρήσεις προερχόμενες από τη Μηχανική.
Veniam tamen, penes ingenuos professores praecique, impetraturum me spero, dum satis perspectum est, non omnes artes in	Με ενδιαφέρει να σημειώσω, ιδίως προς τους συναδέλφους μου ιατρούς, ότι είναι δυνατόν να βρουν όλες τις περιπτώσεις εργασιών που περιγράφω και εκτός τούτου, ότι οι ίδιες εργασίες

<p>una civitate ac regione exerceri, cum juxta locorum diversitatem varia ac diversa artium genera exercentur, e quibus varii morbi suboriri possint. Ex artificum tabernis igitur, quae in hac re gymnasia sunt, ubi quis eruditior evadat, eruere conatus sum, quidquid curiosorum palato possit magis sapere, et, quod praecipuum est, cautiones medicas pro morborum, quibus artifices tentari solent, tum curatione tum praeservatione suggerere.</p>	<p>σε μερικές περιοχές μπορεί να ασκούνται με διαφορετικό τρόπο. Αυτό σημαίνει ότι από καιρού εις καιρόν οι προκαλούμενες από αυτές τις εργασίες ασθένειες μπορεί να είναι διαφορετικές από εκείνες που περιγράφω. Προσπάθησα να συλλέξω όλες τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και να σχηματοποιήσω οδηγίες στα ίδια τα εργαστήρια των τεχνουργών, δηλαδή άμεσα στο χώρο –όπως είναι ορθό– πράγμα σημαντικότερο τόσο για τη θεραπεία όσο και για την πρόληψη ασθενειών που συνήθως βαραίνουν τους εργαζομένους.</p>
<p>Medicus itaque in suo ad infirmum aliquem e plebe curandum ingressu non tam subito, ut venit, manum pulsui apponat, sicuti ut plurimum neglecta cubantis conditione fieri assolet, neque, stans deliberet, quid agendum, de humano corio tam facile ludendo, sed paululum tamquam iudex dignetur considerare, si non super auratam sellam, uti apud magnates mos est, saltem super scamnum tripes aut abacum, hilarique vultu percunctari aegrum, ac ea disquirere, quae cum artis praecepta tum pietatis officia exposcunt.</p>	<p>Ο ιατρός λοιπόν, που καλείται να θεραπεύσει έναν εργάτη δεν πρέπει, όπως συνήθως κάνει, να του πιάσει αμέσως το σφυγμό, χωρίς να πληροφορηθεί για την κατάστασή του, ούτε πρέπει γρήγορα να αποφασίσει τι θα κάνει. Ο ιατρός, όπως κάνει ο δικαστής, πρέπει να καθίσει ακόμα και σε ένα σκαμνάκι ή σε έναν πάγκο, όταν δε βρίσκει μία χρυσοποίκιλη πολυθρόνα, όπως συμβαίνει στα σπίτια των πλουσίων. Πρέπει να μιλήσει εμπιστευτικά με τον ασθενή και να ξέρει να αποφασίζει αν είναι αναγκαίο να δώσει ιατρικές συμβουλές ή αν είναι αναγκαίο να υπερισχύσουν συμπεριφορές κατανόησης και οίκτου.</p>
<p>Multa sunt, quae medicus ad aegrotum accedens ab aegro ipso seu assidentibus sciscitari debet e divini praeceptoris oraculo. Cum ad aegrotum deveneris, interrogare oportet, quae patiatur, et ex qua causa, et quot jam diebus, et an venter secedat, et quo victu utatur, verba sunt Hippocratis in libro de affectionibus;</p>	<p>Πολλές είναι οι ερωτήσεις που ο ιατρός πρέπει να απευθύνει στον ασθενή ή σε αυτούς που τον φροντίζουν. Ο Ιπποκράτης λέει: " Όταν δέ επί νοσέοντα ἀφίκη, ἐπανερωτᾶν χρῆ ἃ πάσχει, καί ἐξ ὄτου, καί ποσταῖος, καί τήν κοιλίην εἴ διαχωρέει, καί δίαιταν ἤντινα διαιτᾶται, ..." (Περὶ Παθῶν - 37). Δηλαδή, "Όταν επισκέπτεσαι έναν άρρωστο, πρέπει να ρωτᾶς από τι πάσχει, από ποια αίτια, από πότε, αν ενεργείται και ποια δίαιτα ακολουθεί...".</p>

liceat quoque interrogationem hanc adjicere: <i>et quam artem exerceat.</i>	Σε όλες αυτές τις ερωτήσεις πρέπει να προστεθεί άλλη μία: " Τι εργασία κάνει; ".
Quamvis autem haec interrogatio ad causas occasionales referri possit, illius tamen speciatim meminisse, ubi plebejus aliquis curandus habeatur, peropportunum imo necessarium existimo, quod tamen in praxi perraro observari video, vel, si curanti medico aliunde constet, parum adverti, cum tamen ad feliciorum curationem non leve momentum praestet hujusmodi animadversio.	Όταν ο ασθενής ανήκει στο λαό, η ερώτηση αυτή αποβαίνει σημαντική, αν όχι αναγκαία, εκτός των άλλων και για την εξατομίκευση της αιτίας της ασθένειας. Σπανίως συμβαίνει στην πράξη ο ιατρός να κάνει αυτή την ερώτηση στους ασθενείς. Αλλά ακόμα και όταν για κάποιο λόγο είναι γνώστης του είδους της ασκούμενης από τον ασθενή εργασίας, ο ιατρός δεν τη λαμβάνει υπόψη, υπονομεύοντας με τον τρόπο αυτό την αποτελεσματικότητα της θεραπείας.
Hunc igitur tractatum meum in reipublicae bonum, aut saltem in artificum solamen, licet minus artificiose conscriptum, humaniter excipe, amice, lector, ac, si lubet, <i>Da veniam scriptis, quorum non gloria nobis Causa, sed utilitas officiumque fuit.</i>	Δέξου λοιπόν καλοπροαίρετα, φίλε αναγνώστη, αυτή μου την πραγματεία, πιθανώς γραμμένη με λίγη τέχνη αλλά με την πρόθεση να προσφέρει στην κοινωνία ή τουλάχιστον να ανακουφίσει τους εργάτες. Ή αν προτιμάς: " Δέξου αυτό το έργο, που είναι εμπνευσμένο όχι από την επιθυμία της δόξας, αλλά από αίσθημα καθήκοντος και ενδιαφέρον για τους άλλους ".

(*)Praefatio (Πρόλογος) της πραγματείας του Ramazzini, *De Morbis Artificum Diatriba* **(Περί των παθών των τεχνουργών ή Οι ασθένειες των εργατών)** λατινικά και ελληνικά

Ο άνθρωπος κατά τον ρουν της μυστηριώδους ζωής του
Κατέλιπεν εις τους απογόνους του δείγματα πολλαπλά και αντάξια της αθανάτου
καταγωγής του
Όπως επίσης κατέλιπεν ίχνη των ερειπίων τού λυκαυγούς χιονοστιβάδας ουρανίων
ερπετών χαρταετούς αδάμαντας και βλέμματα υακίνθων
Εν μέσω αναστεναγμών δακρύων πείνης οιμωγών και τέφρας υπογείων φρεάτων.

Νίκος Γκάτσος, Αμοργός

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ιστορική Αναδρομή

*«Θεωρώ χρέος μου να επαναστοχαστώ το παρελθόν
όπως όταν κοιτάς πίσω σου
στο καθρεφτάκι του αυτοκινήτου
που οδηγείς προς τα μπρος...»*

Πριν από *πέντε δισεκατομμύρια χρόνια* το Ηλιακό μας Σύστημα ήταν γεμάτο από άμορφα, πολύχρωμα σύννεφα αερίων και σκόνης. Ύλη σκορπισμένη από απόμακρα εκρηγνυόμενα άστρα, που πλανιόντουσαν στο κενό και αναμιγνύονταν με άλλα αέρια σύννεφα, σχηματίζοντας έτσι θύλακες μεγαλύτερης πυκνότητας που προσέλκυαν όλο και περισσότερη ύλη με τη δύναμη της βαρύτητας τους.

Εκατομμύρια χρόνια πέρασαν μέχρις ότου κάποια μικρή αστάθεια, που ίσως ήταν η έκρηξη ενός κοντινού άστρου, να ταράξει την ισορροπία του νεφελώματος με αποτέλεσμα τη συμπίκνωση του προς το κέντρο. Και καθώς η βαρύτητα έσπρωχνε τα άτομα όλο και πιο κοντά το ένα στο άλλο, οι συγκρούσεις τους παρήγαγαν θερμότητα. Ο πυρήνας του νέφους έφτασε στη θερμοκρασία των 15 εκατομμυρίων βαθμών Κελσίου. Οι πυρηνικές αντιδράσεις άρχισαν να μεταστοιχειώνουν το υδρογόνο σε ήλιο και να μετατρέπουν, κάθε δευτερόλεπτο, 4 εκατομμύρια τόνους ύλης σε ενέργεια. Ο Ήλιος είχε πάρει πια τη θέση του ανάμεσα στα άλλα άστρα του Γαλαξία μας.

Χιλιάδες αιώνες πέρασαν από τότε, και οι υπερθερμασμένες σφαίρες των πλανητών άρχισαν να κρυώνουν. Την εποχή εκείνη, η επιφάνεια του νεογέννητου πλανήτη μας βρισκόταν σε ημίρρευστη κατάσταση. Από τον ουρανό, χιλιάδες μικρά και μεγάλα μετέωρα βομβάρδιζαν συνεχώς από τη μίαν άκρη στην άλλη τον νεαρό μας πλανήτη. Τα απομεινάρια αυτά της αρχικής δημιουργίας, γεμάτα από πλούσια κοιτάσματα οργανικών μορίων και παγωμένου νερού, εμπλούτισαν ακόμη περισσότερο τη χημική αφθονία της πρωτόγονης Γης μας.

Εκατομμύρια χρόνια πέρασαν από τότε και η Γη άρχισε να κρυώνει. Τεράστιες χαράδρες παραμόρφωναν την επιφάνεια, ενώ οι εκρήξεις των ηφαιστείων υπενθύμιζαν τη μεγάλη θερμότητα που ήταν φυλακισμένη στο εσωτερικό της. Μαζί με τη λάβα τεράστιες ποσότητες αερίων αναδύθηκαν στην επιφάνεια: άζωτο, διοξείδιο του άνθρακα,

αμμωνία, μεθάνιο και υδρατμοί περιέβαλαν τη Γη σχηματίζοντας την πρώτη της ατμόσφαιρα, μian ατμόσφαιρα εντελώς διαφορετική από αυτήν που γνωρίζουμε σήμερα.

Με την πάροδο εκατομμυρίων χρόνων, με τη βοήθεια της υπερϊώδους ακτινοβολίας του Ήλιου, χάρη στις συνεχείς ηλεκτρικές εκκενώσεις των κεραυνών και τα πρωτογενή χημικά συστατικά της ατμόσφαιρας, άρχισε να δημιουργείται κάτι το υπέροχο και μυστηριώδες.

Τα διάφορα μόρια, στις χλιαρές θάλασσες και στους ωκεανούς, άρχισαν να συγχωνεύονται σε όλο και πιο πολύπλοκες χημικές ενώσεις, σχηματίζοντας έτσι τα πρώτα αμινοξέα, πυρηνικά οξέα και πρωτεΐνες. Τα χημικά αυτά συστατικά ενώθηκαν σε τυχαίους συνδυασμούς άπειρες φορές, έως ότου, πριν από 4 δις χρόνια περίπου, δημιουργήθηκε ένα μόριο που μπορούσε να αντιγράψει τον εαυτό του: ήταν ο πρώτος ζωντανός οργανισμός, που γεννήθηκε πάνω στη Γη⁵.

Υπήρξε ένας καιρός που η Ανθρωπότητα δεν υπήρχε. Η Γη τότε παρουσίαζε μια όψη όχι πολύ διαφορετική από ό,τι σήμερα. Ο τόπος της ευφρούς και δραστήριας ζωής που περιβάλει την επιφάνειά της, ο τόπος αυτών των πολυάνθρωπων πόλεων, των χωριών μας και των κατοικιών μας, των καλλιεργημένων πεδιάδων, των αμπελιών και των κήπων. Δρόμοι και σιδηρόδρομοι, κανάλια, μηχανουργεία, εργαστήρια, κτήρια, μνημεία και ναοί. Από όλα αυτά η ατελείωτη ανθρώπινη δράση αποκομίζει κέρδος από όλες τις δυνάμεις της φύσης, εισχωρεί στα έγκατα της γης, εξερευνά τα αινίγματα του ουρανού, μελετά τα γεγονότα του Σύμπαντος και φαίνεται να συμπυκνώνει σε αυτή την ίδια, ολόκληρη την ιστορία της δημιουργίας.

Τότε, δεν υπήρχαν παρά άγρια κι αδιάβαστα δάση, ποτάμια που έτρεχαν ήσυχα ανάμεσα σε βουνά δίχως ανθρώπινη παρουσία που να τα θαυμάζει, κοιλάδες χωρίς ίχνος καλύβας που να καπνίζει, εσπερινούς δίχως ύμνους και έναστρες νύχτες χωρίς κανέναν να εκθαμβώνεται. Ούτε επιστήμη, ούτε λογοτεχνία, ούτε τέχνες, ούτε βιομηχανία, ούτε πολιτική, ούτε ιστορία. Χωρίς λόγο, μυαλό και σκέψη.⁶

Εκείνη την εποχή τα δράματα και οι κωμωδίες της ανθρώπινης ζωής ήταν άγνωστα στον πλανήτη μας. Η στοργή, το μίσος, η αγάπη και η ζήλια, καλοσύνη και κακία, ενθουσιασμός, θαυμασμός, θυσία και όλα τα ευγενή ή μοχθηρά συναισθήματα που φτιάχνουν την ανθρώπινη ύπαρξη, δεν είχαν ακόμη γεννηθεί εδωπέρα.

⁵ Σιμόπουλος Π. Διονύσης, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ, 20/2/05

⁶ www.cronologia.it Michele Squillaci, Franco Gonzato

Από τον σχηματισμό της Γης, από όταν αποσχίστηκε από το ηλιακό νέφος, ψύχθηκε και υπάρχει ως πλανήτης, πέρασαν εκατοντάδες εκατομμύρια χρόνια για να καταστεί κατοικήσιμος και άλλα εκατομμύρια και εκατομμύρια χρόνια για να φθάσουμε στην αυγή της ανθρωπότητας. Εποχές που προηγήθηκαν της πρωτόγονης, όταν η ζωή αντιπροσωπευόταν μόνο από κατώτερα είδη, άλγη, οστρακοειδή, ασπόνδυλα, κ.ά..

Μπροστά σε αυτό τον κύκλο απέραντων εποχών, μετά την εμφάνιση των ανώτερων ζωικών ειδών, η γένεση των προϋποθέσεων για το πρώτο ανθρωποειδές, καλύπτει το διάστημα 4-5 εκατομμυρίων χρόνων, ένα χιλιοστό δηλαδή της συνολικής ζωής της Γης που θεωρούμε ότι είναι της τάξεως των 5 δις ετών...

Κι όμως μόνο τα τελευταία 1.000.000 χρόνια αρχίζει το ημερολόγιο της ανθρώπινης ζωής, με τα 900.000 τυλιγμένα στο μυστήριο των σπηλαίων και των σπλάγχχνων της γης. Τα 100.000 χρόνια μόνο μας δίνουν κάποιες μαρτυρίες της ζωής των προγεννητόρων μας.

Αλλά και αυτά τα 100.000 αποτελούν μόνο την αυγή! Στα 40.000 τελευταία βρίσκουμε την έκφραση μιας ανώτερης ευφυΐας και για τα πρώτα 30.000 από αυτά πάντως, αν και σημαντικά για τις γνώσεις μας, μόλις πρόσφατα παλαιοντολογία, παλαιoανθρωπολογία, γεωλογία και αρχαιολογία, μπόρεσαν να τα ερμηνεύσουν ανάμεσα σε έντονες ακαδημαϊκές αντιπαραθέσεις.

Για να μάθουμε όμως κάτι περισσότερο έχουμε μόνο τα τελευταία 10.000 χρόνια, όταν αρχίζουμε να αναγνωρίζουμε ορισμένους τύπους πρωτογενούς επικοινωνίας με τις ζωγραφικές απεικονίσεις σε σπήλαια. Ακολούθως, ορισμένοι λαοί με την είσοδο της γραφής τα τελευταία 5.000 χρόνια ως οπτική και διαρκής έκφραση της σκέψης και της στοιχειώδους πράξης, μας άφησαν πολλές κατανοητές αποδείξεις. Έτσι, με τις μαρτυρίες αυτές ...

Από την Εποχή των Πυραμίδων, δεν έχουν επέλθει μέσα σε τόσο λίγο χρόνο τόσες αλλαγές, όσες κατά τον 19^ο αι., όταν γίναμε θεατές ενός ριζικού μετασχηματισμού όλου του ανθρώπινου περιβάλλοντος, σε μεγάλο βαθμό ως αποτέλεσμα της επίδρασης των μαθηματικών και των φυσικών επιστημών στην τεχνολογία.⁷

Ο άνθρωπος οφείλει την υπέρμετρη νοητική του ανάπτυξη σε μεγάλο βαθμό στην ικανότητά του να κατασκευάζει εργαλεία (Homo Faber). Αυτή η πεποίθηση κυριαρχεί, όμως όταν έρθουμε στην χαραυγή της ιστορίας, βρίσκουμε στοιχεία που την καθιστούν αμφισβητήσιμη, γιατί πολλά άλλα μέρη του ανθρώπινου πολιτισμού ήταν εξαιρετικά

⁷ **Unesco**, *Η Ιστορία της Ανθρωπότητας*, Τόμος Α' & Β', Τεγόπουλος, 1970

αναπτυγμένα ενώ τα εργαλεία του ήταν ακόμα άτεχνα. Όταν οι Αιγύπτιοι και οι Μεσοποτάμιοι είχαν επινοήσει τη συμβολική τέχνη της γραφής, χρησιμοποιούσαν ακόμα ξύλινες αξίνες και πέτρινα τσεκούρια. Ο άνθρωπος πλεονεκτούσε ήδη στην οργάνωση, τη στιγμή που έγινε κάτι περισσότερο από σκέτο ζώο, δεμένο αιώνια στον κύκλο της διατροφής, του ύπνου, της σεξουαλικής συνεύρεσης και ανατροφής των μικρών.

Συνοπτικά: όρθια στάση, ευρέως φάσματος στερεοσκοπική έγχρωμη όραση, ικανότητα να βαδίζει με τα δύο πόδια και με ελεύθερα έτσι τα χέρια για σκοπούς άλλους από την διατροφή και την μετακίνηση.⁸

Οι απεραντοσύνη του χρόνου και του χώρου πάντα μας τρομάζει αλλά δίχως τον άνθρωπο αποτελούν κούφιας καυχησιολογίες. Ο χρόνος δεν έχει κανένα νόημα, εκτός από τον άνθρωπο που έμαθε να μετράει τα έτη. Η ίδια η ιδέα του «έτους» είναι αποτέλεσμα της παρατήρησης, της προσοχής που έδωσε ο άνθρωπος στις επαναλαμβανόμενες κινήσεις, τα εποχικά συμβάντα, τους βιολογικούς ρυθμούς, τις μετρήσιμες αλληλουχίες συμβάντων. Ακριβώς αυτή η ικανότητα του ανθρώπου να σκέφτεται προς τα πίσω και προς τα μπροστά δημιουργεί, μετρά και υπολογίζει τον χρόνο. Το σύμπαν είναι άχρονο, άψυχο, άμορφο, κενό νοήματος. Το νόημα ζει και πεθαίνει με τον δημιουργό του, τον άνθρωπο.

Οι φυσικές συνθήκες που κυβερνούν τη ζωή περικλείουν και τον άνθρωπο: η εσωτερική του θερμοκρασία πρέπει να διατηρείται μέσα στα πλαίσια λίγων βαθμών Κελσίου. Η οξεοβασική ισορροπία στο αίμα του είναι ακόμα πιο εύθραυστη. Οι φάσεις της σελήνης ή οι αλλαγές του καιρού έχουν, θέλοντας και μη, φυσιολογικές ή νοητικές απηχήσεις. Όλες οι καθημερινές του ασχολίες, τροφή, εργασία, ζευγάρι, είναι αναγκαίες και άρα σημαντικές, αλλά μόνο επειδή ζωοδοτούν τη συνειδητή του συμμετοχή στη δημιουργική διαδικασία.

Ο άνθρωπος 'άνθησε' σε ευνοϊκές συνθήκες υπό τις οποίες έχουν διαμορφωθεί και αναπαραχθεί αναρίθμητοι άλλοι οργανισμοί (πάνω από 600.000 είδη φυτών και 1.200.000 είδη ζώων). Αυτοί συνδιαμόρφωσαν το περιβάλλον που οι ανθρωπίνι πληθυσμοί αυξήθηκαν και διαφοροποιήθηκαν. Η ποικιλία αυτή και κυρίως η διατήρηση της αποτέλεσε προϋπόθεση της ανθρώπινης ευημερίας. Μολονότι για την απλή επιβίωση του ανθρώπου πολλά είναι ίσως περιττά, ήταν το ερέθισμα για το

⁸ Porter R., *The greatest benefit to mankind: a medical history of humanity from antiquity to the present*. Fontana Press, London 1997.

φιλέρευνο μυαλό του. *“Περικόψτε την υπερβολή του, τον ενθουσιασμό του, και τον ξεκάνετε”!*

Εξαιτίας της εξαιρετικά πολύπλοκης δομής του ανθρώπινου εγκεφάλου, αβεβαιότητα, απροβλεπτότητα, αντιπροσαρμοστικότητα και δημιουργικότητα (δηλαδή ένοκοπη καινοτομία σε αντιδιαστολή προς την τύχη) είναι συγκροτητικές λειτουργίες. Μόνο για την αφηρημένη σκέψη, ο εγκέφαλος μας περιέχει 10.000 φορές περισσότερες συνιστώσες από τον περιπλοκότερο ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Ένας από τους ακριβέστερους χαρακτηρισμούς της ιδιάζουσας φύσης του ανθρώπου διατυπώθηκε στην ασυνήθιστη σήμερα γλώσσα της θεολογίας, από τον αναγεννησιακό ουμανιστή Πίκο ντελά Μιράντολα:

*«Ο Θεός θεώρησε τον άνθρωπο πλάσμα ακαθόριστης φύσης και, δίνοντάς του μια θέση στο μέσον του κόσμου, του απευθύνθηκε ως εξής: Ἰσάδμ, δεν έχουμε να σου δώσουμε ούτε ένα παγωμένο σώμα ούτε μια προσιδιάζουσα μορφή • έτσι, ανάλογα με την επιθυμία και την κρίση σου, θα έχεις και θα κατέχεις όποια κατοικία, όποια μορφή και όποιες λειτουργίες επιθυμήσεις. Η φύση όλων των άλλων πραγμάτων είναι περιορισμένη και εξαναγκασμένη μέσα στα όρια νόμων που προδιαγράψαμε εμείς. Εσύ, που από κανένα όριο δεν εξαναγκάζεσαι... θα ορίζεις από μόνος σου τα όρια της φύσης σου... Ως δημιουργός και πλάστης του εαυτού σου σε όποιο σχήμα θελήσεις, θα έχεις τη δύναμη να εκφυλιστείς σε κατώτερες μορφές ζωής, που είναι κτηνώδεις. Θα έχεις τη δύναμη, από την ψυχή και την κρίση σου, να ξαναγεννηθείς σε ανώτερες μορφές, που είναι θεϊκές».*⁹

⁹ Oratio de hominis dignitate, ProgettoPico [Universita di Bologna & Brown University], www.brown.edu/Departments/Italian_Studies/pico/
[Περί της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, βλ. μτφ. Γ.Μπλάνας περιοδικό ‘η λέξη’ τευχ. 94]

A.1 Η Ιστορία ως μάθημα επιβίωσης

Ο μεγάλος φιλόσοφος του 19^{ου} αι. Σοπενχάουερ ισχυρίστηκε πως προκειμένου να αποκτήσουμε μια καθολική εικόνα ενός προβλήματος, πρέπει να ταξιδέψουμε πενήντα χρόνια μπροστά και να χρησιμοποιήσουμε το τηλεσκόπιο αντίστροφα, για να δούμε τη σφαιρική εικόνα μιας κατάστασης και να ξεδιπλωθεί η πραγματική αξία των πράξεων μας μέσα από την εκ των υστέρων γνώση. Έτσι αυτό που θεωρούμε μεμονωμένο επεισόδιο δεν είναι παρά ένας κρίκος μιας μεγαλύτερης αλυσίδας. Ο καθηγητής με το τηλεσκόπιο που κατασκοπεύει το παρελθόν, επισημαίνει τις επαναλήψεις και τα λάθη και δεν διστάζει, αν χρειαστεί, να πάρει το δικό του μερίδιο ευθύνης με τις πράξεις του ή ακόμα και τη ζωή του, απέναντι στην εξέλιξη της ανθρωπότητας.¹⁰

Ερμηνεύοντας τις συνθήκες εργασίας μιας κάποιας εποχής δεν θα πρέπει να αρκεστούμε στην απλή περιγραφή των αιτίων. Θα πρέπει, ιεραρχώντας τα αίτια, να τα εντάξουμε σε ένα «**αιτιακό πλέγμα**» και να προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε πώς εξελίσσεται και πώς λειτουργεί δυναμικά μέσα στον χρόνο [ως φαύλος ή αγαθός κύκλος ή σπείρα]. Έτσι, θα μπορέσουμε να δούμε ποιες είναι οι συνέπειες αυτού του αιτιακού πλέγματος και πώς γίνονται, με τη σειρά τους, αίτια για νέες καταστάσεις.

Η μόνη βεβαιότητα αφορά την αβεβαιότητα για τις προβλέψεις. Είμαστε ακριβείς κατά 95%. Φανταστείτε ότι ρίχνουμε σε ένα ρυάκι πέντε διαφορετικές χρωστικές. Μερικά μέτρα πιο κάτω ίσως τα χρώματα διατηρούνται ακόμα και έτσι μπορούμε να βεβαιώσουμε τι ακριβώς συνέβη λίγο πριν στο ρυάκι. Όμως αν πάμε αρκετά μέτρα πιο κάτω, οι χρωστικές έχουν μπερδευτεί και με την παρεμβολή μιας πέτρας ή ενός πουλιού. Έτσι είναι μάλλον αδύνατον να μάθουμε πόσες και ποιες χρωστικές «έπεσαν» πιο

¹⁰ Τζέραρντ Ντόνοβαν, *Το Τηλεσκόπιο του Σοπενχάουερ*, Εκδ. Κέδρος, 2005

πάνω και αδυνατούμε να συνδέσουμε με βεβαιότητα το αποτέλεσμα με την πραγματική αιτία.

Υπάρχει η ποιητικά λεγόμενη θεωρία του «χάους» που μας λέει πως ανάμεσα στις δικές μας προσπάθειες υπάρχει ο πλούσιος, απέραντος και ποικίλος κόσμος των λεπτών αποχρώσεων και της ασάφειας, εκεί που βιώνεται η αληθινή ζωή! Έτσι κάποια πράγματα που τα θεωρούμε ασήμαντα καταλήγουν να έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων. Η ασήμαντη πράξη ενός άγνωστου μανάβη στην Τσεχοσλοβακία να υποστείλει από το μαγαζί του την υποχρεωτική πινακίδα «*προλετάριοι όλων των χωρών ενωθείτε!*» οδήγησε σε αλυσιδωτές αντιδράσεις που κατέληξαν στη λεγόμενη «*βελοούδινη επανάσταση*». Η δύναμη της αδυναμίας! Ή όπως έλεγε ο ηγέτης της Βλάτισλαβ Χάβελ «*καθένας από εμάς είναι ένας κρυφός βαθμός ελευθερίας*».

Είναι όμως σήμερα δυνατή μια **διεπιστημονική προσέγγιση** του ιστορικού γίνεσθαι με επιστημολογική τεκμηρίωση ; Ναι, χάρη στην αλματώδη ανάπτυξη μεθόδων και μέσων που έχουν την δυνατότητα θεωρητικής και πρακτικής υποστήριξης της δημιουργικής επικοινωνίας διαφόρων επιστημονικών κλάδων. «*Η ιστοριογραφία είναι έργο διεπιστημονικό*» υποστήριζε ο δάσκαλος της νεοελληνικής ιστοριογραφίας Νίκος Σβορώνος¹¹ «*ο ρόλος όμως του ιστορικού δεν είναι να περισυλλέξει τους προβληματισμούς και τις μεθοδολογίες των επιστημών, αλλά να καταφέρει σε μια υπέρτατη σύνθεση να δημιουργήσει μια ιδιαίτερη μεθοδολογία της ιστορίας*».

Τέλειωσε η ιστορία της ανθρωπότητας; Μάλλον, τελικά όχι. Έχουμε εισέλθει σε μια εντελώς νέα ιστορική εποχή. Ζήσαμε την κρίση των κοινωνικών ουτοπιών αλλά και την ύβρι της τεχνολογικής «προόδου» ως προς

¹¹ Νίκος Γ.Σβορώνος, Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας, Θεμέλιο, 1978

τα όρια της ανάπτυξης. Η ανθρώπινη ιστορία παραμένει μια διαρκής πάλη. Η χωρίς τέλος αναζήτηση της 'ευτυχίας' και της ελευθερίας. Ένα διαρκώς άπιαστο ιδεώδες.

Το ποίημα που θα συνοδεύει για πάντα το ταξίδι του ανθρώπου στον κόσμο, είναι η «Ιθάκη» του Κ.Π.Καβάφη. Στην «Ιθάκη» βέβαια συνυπάρχουν σκοπός και ταξίδι. Ωστόσο, το σημαντικό παραμένει, κατά τη γνώμη μας, το ταξίδι. Ίσως δεν θα πραγματοποιούνταν ποτέ χωρίς τον σκοπό, αλλά η πραγμάτωση του σχετικοποιεί τον σκοπό, υπερβαίνοντάς τον: «η Ιθάκη σε έδωσε τ' ωραίο ταξίδι – ήδη θα το κατάλαβες οι Ιθάκες τι σημαίνουν».

Έχει ενδιαφέρον ένα άλμα στο μακρινό **παρελθόν της Ιατρικής**¹², ιδίως την περίοδο μεταξύ 300 π.Χ. και 150 μ.Χ., όταν στην Ιατρική επικρατούσαν τρεις κύριες τάσεις:

1. Υπήρχαν όσοι θεωρούσαν ότι ένας καλός ιατρός δεν χρειάζεται να ερευνά τα μυστήρια της Φύσης αφού είναι εκτός του ανθρώπινου πεδίου νόησης. Έτσι, για την καλή άσκηση της Ιατρικής αρκούσε η εμπειρία.
2. Έπειτα υπήρχαν αυτοί που προτιμούσαν να ομαδοποιούν τις ασθένειες με βάση τα συμπτώματά τους σε 3-4 ομάδες. Έτσι, δεν χρειαζόταν μια μεθοδική αντιμετώπιση των ασθενειών.
3. Τέλος, ορισμένοι πίστευαν ότι μπορούσαν να θεραπεύσουν το πάσχον σώμα μόνο δια μέσου της μελέτης των φυσικών του λειτουργιών.

Σήμερα είναι σαφές ότι η «επιστημονικότερα» ορθή τάση ήταν η τρίτη. Ο Γαληνός και οι ιατροί της Αλεξάνδρειας πρακτικά έκαναν μια σύνθεση αυτών των τριών τάσεων αντίληψης και άσκησης της Ιατρικής Τέχνης. Το αντικείμενό της θα είναι η Υγεία. Έπρεπε λοιπόν να γνωρίζουν τις μεθόδους αποκατάστασής της όταν εξέλιπε και διατήρηση της όταν υπήρχε. Ο Γαληνός

¹² **Grmek D. Mirko**, "Οι ασθένειες στην αυγή του δυτικού πολιτισμού", Εκδ.Χατζηνικολή,1989

έθεσε τις βάσεις της Προληπτικής Ιατρικής «ποντάροντας» στην διατήρηση της υγείας και όχι στις ασθένειες.

Έτσι, γεννήθηκε η Φυσιολογία, δηλαδή η μελέτη της φύσης του ανθρώπινου σώματος που διατηρήθηκε κατά τον Μεσαίωνα μέχρι την Αναγέννηση. Έτσι, η Ιατρική ήταν η τέχνη χειρισμού και αντιμετώπισης του ανθρώπινου σώματος ώστε να διατηρηθεί η υγεία. Διακρίνονταν στην Θεωρητική Ιατρική που περιελάμβανε την Φυσιολογία, την Παθολογία και την Σημειωτική και στην Πρακτική Ιατρική που περιελάμβανε την Υγιεινή και την Θεραπεία. Για περισσότερο από 1200 χρόνια αυτές οι πέντε αποτελούσαν τις βασικές διδασκαλίες της Ιατρικής.¹³

Αλλά η Ιατρική παρέμενε ακόμη Τέχνη. Η «ενδοξότερα» αλλά πάντως τέχνη και όχι επιστήμη. Πότε μετεξελίχθηκε σε επιστήμη; Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Ορισμένοι τοποθετούν το όριο μετάβασης στο 1543 όταν ο Andreas Vesalius, που σπούδασε Ιατρική στο Παρίσι και μόλις 23 ετών διορίστηκε καθηγητής της Ανατομίας στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, δημοσίευσε το βασικό βιβλίο της Ανατομίας, *De humani corporis fabrica*, με κατατοπιστικές ξυλογραφίες του Stephen Calcar, μαθητή του Tiziano.

Είχε προηγηθεί ο Ελβετός θεραπευτής Theophrastus Bombastus von Hohenheim, που αμφισβήτησε τις παραδόσεις του Γαληνού και δεν υποκλινόταν μπροστά σε κανένα. Τουλάχιστον ο Γαληνός είχε αναγνωρίσει το χρέος του στον Ιπποκράτη. Αυτός είχε διαλέξει το όνομα με το οποίο έμεινε γνωστός –Παράκελσος- για να δείξει την ανωτερότητά του ακόμη και από τον Κέλσο, τον μεγάλο Ρωμαίο εγκυκλοπαιδιστή. Πλούτισε την Ιατρική με ορισμένες ανακαλύψεις μεγάλης πρακτικής σημασίας όπως η πρώτη περιγραφή μιας επαγγελματικής πάθησης, της πνευμονικής νόσου των

¹³ LAIGNEL-LAVASTINE, M. et Colls : Histoire Générale de la Médecine, de la Pharmacie, de l'Art Dentaire et de l'Art Vétérinaire, T. 1-2-3, Albin Michel Éditeur, Paris 1949.

ανθρακωρύχων. Στην αθανασία πέρασε με μια θαυματική ενέργεια στην αρχή της καθηγητικής του σταδιοδρομίας στο πανεπιστήμιο της Βασιλείας. Άρχισε το πρώτο του μάθημα καίγοντας όσα βιβλία του Γαληνού μπόρεσε να βρει. Το μήνυμά του προς τους ανατόμους ήταν: αν θέλετε να μάθετε το σώμα μελετάτε τον ασθενή και όχι τα εγχειρίδια !

Άλλοι είδαν το όριο μετάβασης στην πραγματική επανάσταση στην Φυσιολογία το 1628 όταν δημοσιεύτηκε το *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus* του Harvey, όσο κι αν οι Αιγύπτιοι γνώριζαν ήδη τη σχέση καρδιάς και αγγείων, όπως αποκαλύπτει ο πάπυρος του Έντγουιν Σμιθ που ανάγεται στο 1700 π.Χ. και αποτελεί την αρχαιότερη χειρουργική πραγματεία. Αρκετοί προτιμούν να μην καθορίσουν μια συγκεκριμένη ημερομηνία αλλά μια περίοδο όπου η Ιατρική¹⁴ διαλύοντας την ομίχλη του εμπειρισμού απέκτησε επιστημονική αξία με τις ανακαλύψεις των Redi, Spallanzani, Ehrlich, Pasteur, Lister, Claude Bernar. Για π.χ. ο Virchow έγραφε το 1877 ότι η πραγματική Ιατρική ως επιστήμη είχε ηλικία μόλις 10 ετών !.

Η Φυσιολογία υπήρξε η πρώτη μεταξύ των Ιατρικών Διδασκαλιών που εφάρμοσε την πειραματική μέθοδο που πρότεινε ο Francis Bacon (1561-1626). Για να φθάσουμε στην Μέκκα της Αλήθειας, στην Γνώση χρειάζεται, ξεκινώντας από την εμπειρία, να εφαρμόσουμε την μέθοδο της πειραματικής επαγωγής (εικασίας). Η εμπειρία μας προμηθεύει το πρωτογενές υλικό της επιστημονικής έρευνας. Διερευνώντας ένα οποιοδήποτε φυσικό φαινόμενο κατ' αρχάς πρέπει να απαριθμηθούν σε μια *tabula presentiae* όλες οι περιπτώσεις που το γεγονός εμφανίζεται. Οι περιπτώσεις όπου αυτό δεν εκδηλώνεται θα περιγραφούν στην *tabula absentiae*. Τέλος, η *tabula graduum* μας παρέχει τις συνθήκες όπου το γεγονός αυξάνει ή ελαττώνεται. Έπειτα διαμορφώνεται μια προσωρινή υπόθεση και τελικά φθάνουμε στη διατύπωση του Νόμου, δηλαδή στον τελικό ορισμό του φαινομένου.

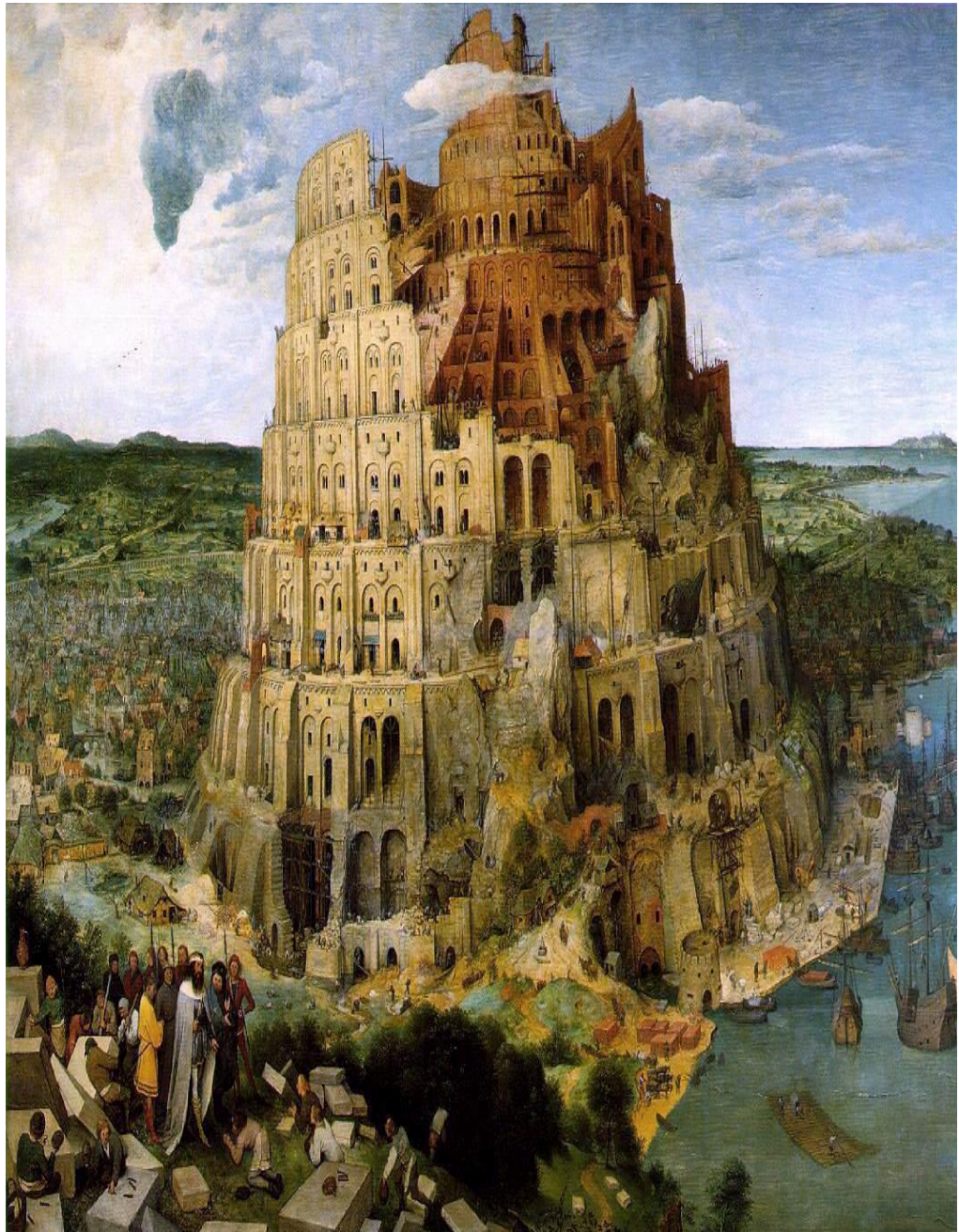
¹⁴ CASTIGLIONI, A.: *Storia della medicina*, 1946

Ο Galileo Galilei (1564-1642) υποστήριζε ότι ο άνθρωπος συλλαμβάνει μόνο τις αντικειμενικές παραμέτρους της πραγματικότητας, το σχήμα, τον αριθμό, κτλ. Ο κόσμος είναι φτιαγμένος από σώματα που καταλαμβάνουν γεωμετρικά ένα χώρο και βρίσκονται μεταξύ τους σε σταθερή αριθμητική σχέση. Αυτή είναι η *Μεγάλη Βίβλος του Θεού* που είναι γραμμένη με μαθηματικούς όρους. Ο επιστημονικός νόμος βασίζεται στον πειραματισμό (επαγωγή). Πρώτα γίνονται αρκετά πειράματα, έπειτα σχηματοποιείται η υπόθεση και εξελίσσεται σε νόμο όταν με τον μαθηματικό υπολογισμό είναι δυνατόν να επιστρέψουμε σε ειδικά πειράματα. Ο Galileo δεν ήταν αντίθετος με την Αριστοτελική συμπερασματική μέθοδο σκέψης αλλά πρότεινε μια καταλληλότερη και συνεπώς καλύτερη εφαρμογή της. Η αληθινή επαγωγή είναι όταν από λίγες ή ακόμα και μια μόνο περίπτωση μας επιτρέπεται η διατύπωση ενός γενικότερου κανόνα, ενός Νόμου.¹⁵

Είναι εντελώς ασύλληπτο ότι μπορεί κανείς να γράψει για την *Ιατρική της Εργασίας*, δίχως να αναφερθεί στον Ramazzini, δίχως να λογαριαστεί μαζί του. Η σκέψη του, τρεις αιώνες μετά τον θάνατό του, εξακολουθεί ακόμα και σήμερα με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικό βαθμό να προκαλεί, να δίνει παλμό, να προσανατολίζει σε κάθε γωνιά του κόσμου προσπάθειες για την προστασία της υγείας των εργαζομένων.

Οι αιτίες της απaráμιλλης ομορφιάς και της αμείωτης επάρκειας μιας πνευματικής παράδοσης, όπως αυτή της ιταλικής σχολής της Ιατρικής της Εργασίας και του Ramazzini, βρίσκονται στην ερμηνευτική δύναμη, που συνοψίζεται σε λίγες αντιλήψεις, σε λιγοστές βασικές μεταβλητές.

¹⁵ KUHN, T. S.: La struttura delle rivoluzioni scientifiche, Einaudi, Torino 1969.

Brughel, Ο Πύργος της Βαβέλ (1563)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Το διώνυμο Εργασία-Υγεία

- ✚ ΕΡΓΑΣΙΑ, η (Γραμ.) • καθημερινή απασχόληση στην οποία είναι καταδικασμένος ο άνθρωπος και στην οποία αναγκάζεται ταυτόχρονα να θυσιάσει την υγεία του, την ευτυχία του, τη λογική του και ίσως, την αρετή του. Στη μυθολογία θεωρείται δυσμενής θεότητα και υποτίθεται ότι γεννήθηκε από τον Έρεβο και την Νύχτα¹⁶

«Όλα συνεπώς μας εξωθούσαν να καταφύγουμε στους ίδιους τους εργαζόμενους. Πήγαμε στους πιο καλούς από αυτούς στο Παρίσι και στο υπόλοιπο βασίλειο. Κάναμε τον κόπο να μπούμε στα εργαστήριά τους, να τους ρωτήσουμε, να γράψουμε καθ' υπαγόρευσίν τους, να αναπτύξουμε τη σκέψη τους, να εκμαιεύσουμε τους όρους που προσδιορίζουν το επάγγελμά τους, να κατασκευάσουμε πίνακες αυτών των όρων, να τους εξηγήσουμε, να συζητήσουμε με τα άτομα από τα οποία είχαμε λάβει μνημόνια και (μια εντελώς απαραίτητη προφύλαξη) τελικά να αναμορφώσουμε, μετά από μακροσκελείς και συνεχείς συζητήσεις με κάποιους, αυτά που κάποιιο άλλοι μας είχαν εξηγήσει όχι πλήρως, ακατανόητα ή παραπλανητικά»¹⁷.

Ο κόσμος της εργασίας, όπως περιγράφεται στις γκραβούρες της *Εγκυκλοπαίδειας* ήταν εξιδανικευμένος. Τα εργαστήρια των τεχνουργών ήταν ευάερα και ευήλια και οι ίδιοι υγιείς και αρτιμελείς!

Παρά το γεγονός ότι ο Γκουσιέ ταξίδεψε σε Βουργουνδία, Καμπανία, την περιοχή του Λίγηρα διερευνώντας χαρτοποιίες, βιοτεχνίες κατασκευής οργάνων και ένα χυτήριο, η διαβεβαίωση του Ντιντερό ότι επισκέφθηκε προσωπικά εκατοντάδες εργαστήρια για να μιλήσει με επαγγελματίες βρισκόταν μάλλον στην σφαίρα της φιλοδοξίας. Υπό την επικεφαλίδα ΟΡΥΚΤΟΛΟΓΙΑ βρίσκουμε 33 σελίδες με εικόνες διαφορετικών ορυκτών που ακολουθούνται από 84 εικόνες μεταλλευτικών εργαλείων, τεχνικών και μηχανημάτων.

¹⁶ *L' Encyclopedie ou Dictionnaire raisonne des sciences des artes et des metiers par une Societe de Gens de Lettres*, 17 τόμοι κειμένου, 11 τόμοι εικόνων, Παρίσι, 1751-1772

¹⁷ Diderot, *Prospectus*

Το πρότυπο ενός καλύτερου κόσμου περνούσε ως ιδεολογικό μήνυμα αν και πολλές φορές ήταν εντελώς φανταστικό. Το τυπογραφείο αποτελούσε πρότυπο καρτεσιανής οργάνωσης. Ο χώρος του στοιχειοθέτη ήταν ένα ευρύχωρο, καθαρό και ήσυχο δωμάτιο με τρεις καλοντυμένους και ευχαριστημένους εργάτες να παίρνουν μολύβδινα στοιχεία από μεγάλες κάσες μπροστά τους και να τα τοποθετούν στις θέσεις τους. Στ' αριστερά ένας τυπογράφος μελανώνει τα στοιχεία ενώ ο νεαρός μαθητευόμενος τοποθετεί στη θέση του ένα καινούργιο φύλλο χαρτιού. Δεξιά, μια «αρκούδα», όπως έλεγαν τους σωματώδεις χειριστές της πρέσας, πατώντας δυνατά μια σφήνα, την έκλινει. Στο βάθος ένας παραγιός ετοιμάζε το μελάνι. Εκτός από δυο εντυπωσιακές πρέσες υπήρχαν μόνο μερικές δεσμίδες χαρτί στα ράφια. Κατά τα άλλα το δωμάτιο φαινόταν εντελώς καινούργιο.

Φυσικά για τους ίδιους τους τυπογράφους η εικόνα του επαγγέλματος του πρέπει να ήταν κωμική αφού ήταν χώροι διαβόητοι για τον θόρυβο, τη βρομιά και τις έντονες μυρωδιές. Το μαύρο μελάνι και τα συστατικά του, το φούμο και το λινέλαιο, κολλούσαν στα χέρια, στα μαλλιά και στα ρούχα τους. Η διαπεραστική μυρωδιά του λαδιού και των ούρων που χρησιμοποιούσαν για να καθαρίζουν τους δερμάτινους μελανωτές το βράδυ, ανακατωμένα με τον ιδρώτα των παραγιών που δούλευαν τις βαριές πρέσες που οι εκκωφαντικοί τους θόρυβοι, τριγμοί και γδούποι προκαλούσαν τις μόνιμες διαμαρτυρίες των γειτόνων προς τις Αρχές. Το τεράστιο βάρος τους πολύ συχνά τσάκιζε τα χέρια των χειριστών τους. Εκτός αυτού δεν υπήρχε βεβαίως η πολυτέλεια του χώρου αφού οι εργάτες τουλάχιστον στο προάστιο Σεντ-Αντουάν, ήταν στριμωγμένοι σε συνθήκες κόλασης.

Αυτό δεν ήταν παράλειψη αλλά σκόπιμη παραποίηση για ..καλό σκοπό ! Οι συγγραφείς φιλοδοξούσαν να βγάλουν τα επαγγέλματα από την γενική ανυποληψία και να τα τοποθετήσουν στη σωστή τους θέση ως εκφάνσεις «εφηρμοσμένης επιστήμης». Ένα βρόμικο τυπογραφείο δεν ταίριαζε με αυτή την εικόνα. Η εξειδικευμένη ανθρώπινη εργασία ήταν πάντοτε όμορφη, οργανωμένη, άψογη και αξιοθαύμαστη.

Η ακρίβεια των απεικονίσεων αποτελούσε καύχημα. Μερικές είναι τόσο λεπτομερείς ώστε έχουν χρησιμοποιηθεί στην εξ ολοκλήρου ανασύνθεση βιομηχανικών μεθόδων. Όταν το 1796, η νεότευκτη ευρωπαϊκού ρυθμού Σχολή Στρατιωτικής Μηχανικής της Κωνσταντινούπολης θέλησε να κατασκευάσει καλύτερα κανόνια

μπόρεσαν να βρουν ότι χρειάζονταν από ένα αντίγραφο της *Εγκυκλοπαίδειας* που είχε φθάσει μέχρι την οθωμανική πρωτεύουσα.¹⁸

Ένα παράδοξο είναι ότι σήμερα ενώ εργαζόμαστε λιγότερο από ό,τι παλαιότερες γενιές, κοιμόμαστε λιγότερο, διαθέτουμε περισσότερες από ποτέ άλλοτε γρήγορες συσκευές και μέσα μετακίνησης που ασφαλώς μας διευκολύνουν και μας γλιτώνουν χρόνο, εν τούτοις οι περισσότεροι αισθανόμαστε υπό συνεχή πίεση και παραπονούμαστε ότι δεν διαθέτουμε αρκετό "ελεύθερο" χρόνο.¹⁹

Μια εξήγηση αποτελεί η ίδια η τεχνολογία: ίσως διαθέτουμε και οδηγούμε ένα σύγχρονο αυτοκίνητο που πιάνει τα 200 χλμ/ώρα αλλά εάν έχει μπουτιλιάρισμα μπορεί να χρειαστούμε περισσότερο χρόνο για να κατέβουμε π.χ. από την Κηφισιά στο κέντρο της Αθήνας, από ό,τι θα κάναμε με μια άμαξα πριν από 100 χρόνια!.

Ωστόσο δεν έχουμε να κάνουμε με τον χρόνο ως φυσικό μέγεθος αλλά ως υποκειμενικό βίωμα και κοινωνικά θεσπισμένη σχέση. Αν αργοπορήσει το "κατέβασμα" του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου που περιμένουμε επειδή κόλλησε ο υπολογιστής μας για 1-2 λεπτά, νιώθουμε ότι πρόκειται για απίστευτη αργοπορία και δυσφορούμε ξεχνώντας τον χρόνο που θα απαιτούσε το συμβατικό ταχυδρομείο.²⁰

¹⁸ **Bernard Lewis**, *The Muslim Discovery of Europe*, (1982), Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας, [Παπαζήσης] (2001)

¹⁹ **Gleick James**, *Faster: η επιτάχυνση όλων των πραγμάτων*. Ελλ Γράμματα 2004.

²⁰ **Friedmann Georges**, *Που τραβά η ανθρώπινη εργασία*; Κάλβος, Αθήνα, 1984

B.1 Η δομή της Εργασίας

Αποτελεί μια από τις βασικότερες πλευρές της ανθρώπινης εμπειρίας²¹. Είναι αναγκαία για την επιβίωση και την διαίωvιση του είδους αλλά και ως απόκριση των προσωπικών μας αναγκών. Συνιστά ασφαλώς εκδήλωση δύναμης και προϋποθέτει κόπωση αλλά εμπεριέχει ένταση και αίσθηση αλλαγής και δημιουργίας.

Κατά την διαδικασία εξέλιξης, η εργασία από δραστηριότητα πρακτικά ταυτόσημη για τους πρωτόγονους ανθρώπους εξελίχτηκε σε έντονα διαφοροποιημένη δραστηριότητα που διακρίνει τους ανθρώπους σε ιεραρχίες και ομάδες. Ας σημειωθεί ότι το πέρασμα από την γεωργική στην βιομηχανική οικονομία καταλαμβάνει ελάχιστο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας. Όμως, σε αυτό το διάστημα, η διάχυση των εργοστασίων, η ανάπτυξη γύρω τους των πόλεων, η παραγωγή τεραστίων ποσοτήτων απορριμμάτων (χρησιμοποιημένων και μη υλικών), αν και οπωσδήποτε έφερε ευημερία πυροδότησε παράλληλα μια απίστευτη αυτοκαταστροφική διαδικασία υπερκατανάλωσης μη αναπαραγωγίμων πηγών. Η παθολογία της εργασίας μπορεί να ενταχθεί σε αυτό το τελευταίο φαινόμενο.²²

Στην αρχή του περασμένου αιώνα με την παγκόσμια εξάπλωση της βιομηχανίας διαχύθηκε ένας τεράστιος αριθμός επικίνδυνων για την υγεία των εργαζομένων ουσιών. Το επίπεδο συνειδητοποίησης των κινδύνων ανήλθε αισθητά αν και δεν αντιστοιχεί στον πολλαπλασιασμό των υλικών, των συνθετικών ουσιών και των ενδιάμεσων προϊόντων τους που εισήλθαν στην παραγωγή. Η νομοθεσία θέσπισε κάποιες κυρώσεις, όπως η ασφάλιση έναντι των εργατικών ατυχημάτων και των επαγγελματικών παθήσεων, οι κανονισμοί ασφαλείας, οι περιορισμοί στην εργασία ανηλίκων και εγκύων.

Τα πρώτα προγράμματα πρόληψης αναπτύχθηκαν από στις αρχές το 19^{ου} αι. αλλά απέκτησαν συνοχή μόνο κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα. Ασφαλώς παραμένουν μεγάλα προβλήματα σχετικά με το κόστος και την ενδογενή σύγκρουση των κοινωνικών εταίρων –συνδικάτων, εργοδοτών, κυβερνήσεων, κοινωνικών κινημάτων- αφού επιμερίζονται με διαφορετικό τρόπο το ανθρώπινο και οικονομικό κόστος της εργασίας.

²¹ **Kranzberg Melvin**, Joseph Gies, *Breve storia del lavoro*, a cura di G.Canavese e U.Livini, Mondadori, 1988

²² **Felton JS.**, *Occupational medical management*. Boston, Little, Brown & Company, 1990;1-180

Επίσης, η εχεμύθεια της παραγωγικής διαδικασίας που είχε την πρόθεση να προστατεύσει την δημιουργία και την ανάπτυξη της βιομηχανίας διακόπηκε από το «δικαίωμα στην γνώση» με συνέπεια, αν οι πληροφορίες δεν ήταν ορθές, να μετατρέπεται συχνά το δικαίωμα σε μυθολογία συμπτωμάτων και ενοχλήσεων που αποδίδονταν στο επάγγελμα.

Τα συνδικάτα κατάκτησαν σημαντικό ρόλο στις επιχειρήσεις και η υγεία έγινε θέμα διαπραγμάτευσης. Σήμερα, τα συνδικάτα διαθέτουν δικούς τους ειδικούς σε διάφορα πεδία.

Το περιβάλλον της βιομηχανικής παραγωγής βρίσκεται συνεχώς σε αναταραχή : μετακινήσεις της παραγωγής και της εργατικής δύναμης, κλείσιμο ακόμα και παραδοσιακών επιχειρήσεων, υπερβολικό κέρδος των μονοπωλίων, εξασθένηση των antitrust νόμων, οικονομικοί περιορισμοί λόγω λιτότητας των κρατικών διαθέσιμων για την υποστήριξη της εργασίας.

Επίσης, στον τομέα της ιατρικής, υπάρχουν φλέγοντα ζητήματα, όπως η αύξηση της ζήτησης και της προσφοράς ασφαλιστικών παροχών προς τους εργαζόμενους, η αύξηση των αιτήσεων συνταξιοδότησης λόγω αναπηρίας, αυξάνουν τις υγειονομικές δαπάνες στο συνολικό κόστος της εργασίας.²³

Ο πληθυσμός και τα φαινόμενα μετανάστευσης συνεχώς αυξάνουν, προκαλώντας κυρίως τις πιο αναπτυγμένες χώρες. Το οικολογικό κίνημα και το κίνημα των καταναλωτών εντείνουν τις διαμαρτυρίες τους κατά της βιομηχανίας. Οι παραδοσιακές αξίες υπέστησαν βαθιά ρωγμή από τις τεράστιες μεταμορφώσεις που προκάλεσε η εργασία στην κοινωνία.

Παγκοσμίως συντελούνται βαθιές αλλαγές στον τομέα της εργασίας με την είσοδο νέων τεχνολογιών, τη δημογραφική ρευστότητα, τον διακρατικό και πολυεθνικό ανταγωνισμό, το «άνοιγμα» νέων αγορών. Η τάση των κυβερνήσεων για περιορισμό των ελλειμμάτων που παρόλα αυτά αυξάνονται, οι αυξημένες προσδοκίες των εργατών και η ολοένα μεγαλύτερη δυσφορία τους να αποδεχθούν 'κάποια' εργασιακά καθήκοντα.

²³ GOLDWATER LJ. From Hippocrates to Ramazzini: primitive history of industrial medicine, Rev Med Cubana, 1959,Jun;70(6):257-65

Όλες αυτές οι αλλαγές, δεν είναι καθόλου ομαλές και δεν μπορούν να προβλεφθούν ούτε και να ελεγχθούν. Έτσι προκαλούν διάχυτη αβεβαιότητα. Οι συνέπειες τους στην υγεία και την ευημερία μπορούν να είναι δραματικές και καταστροφικές.

B.2 Η προσωπική και κοινωνική σημασία της εργασίας

Υπάρχουν πολλοί λόγοι, εκτός των θεωρητικών και ιστορικών, για να θεωρήσουμε ότι η εργασία διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην ανθρώπινη ζωή με σημαντικές επιπτώσεις στην ευημερία και την υγεία. Όπως έγραψε ο Albert Camus *«δίχως εργασία όλη η ζωή κομματιάζεται αλλά όταν η εργασία δεν έχει ψυχή, η ζωή υποφέρει και πεθαίνει»*.²⁴

Από την άλλη ορισμένες σφυγμομετρήσεις της κοινής γνώμης στις ΗΠΑ έδειξαν ότι η εργασία δεν εκλαμβάνεται τόσο σοβαρά. Για π.χ. στην προσπάθεια τους να βαθμονομήσουν τις σημαντικότερες πλευρές της ζωής, ορισμένοι ερευνητές, βρήκαν ότι ήταν «πολύ σημαντική» μια «ενδιαφέρουσα εργασία» μόνο για το 38% έναντι του 74% «ενός ευτυχισμένου γάμου», 70% της «καλής υγείας» και 67% της «καλής οικογενειακής ζωής». Άλλες έρευνες πάνω στην σημασία της εργασίας, αναφέρουν ότι ενώ το 80% όσων εργάζονται θα συνέχιζε να εργάζεται στη περίπτωση ανέλπιστης οικονομικής τύχης (λαχείο), μόνο το 9% θα το έπραττε «γιατί μ' αρέσει η εργασία» και το 10% «γιατί κάνει καλό στην υγεία». Μελέτες για την συνταξιοδότηση δείχνουν ότι η πλειοψηφία των ερωτηθέντων θα επιθυμούσε να αποσυρθεί νωρίτερα από το προβλεπόμενο. Οι οικονομικές απολαβές και όχι το περιεχόμενο της εργασίας αποτελούν τον κύριο λόγο που αξίζει να εργάζεται κανείς έως την ηλικία της σύνταξης. Στην ερώτηση τι τους λείπει το 68% απαντούν «τίποτα» ή οι συνάδελφοι μου.

Έτσι η ανθρώπινη εργασία δεν δείχνει τόσο σημαντική δραστηριότητα, τουλάχιστον όπως σημειώνουν διάφορες κοινωνικο-ψυχολογικές θεωρίες. Υποθέτουμε

²⁴ Albert Camus, Ο μύθος του Σίσυφου, (Μπουκουμάνης,1973) (Καστανιώτης, 2007)

ότι αυτό οφείλεται στο φτώχεμα, στην άρνηση, την παραίτηση εκ μέρους των εργαζομένων που προσπαθούν να προσαρμοστούν σε μη ικανοποιητικές εργασίες. Σε αυτές τις περιπτώσεις η εργασία θεωρείται λιγότερο σημαντική για την διατήρηση της αυτοεκτίμησης. Ο Kornhauser μελετώντας την συμπεριφορά των εργατών στην «αλυσίδα συναρμολόγησης» στην αμερικάνικη αυτοκινητοβιομηχανία ήδη από το 1965 εξηγούσε ότι *«η μη ικανοποιητική ψυχική υγεία τους οφείλεται, κατά ένα μέρος, στην ακύρωση των επιθυμιών και των προσδοκιών τους, στην ελαχιστοποίηση των στόχων και στον περιορισμό των προσπαθειών τους έτσι που η δίχως νόημα ζωή φαίνεται άδεια»*.²⁵

Η εργασία ασφαλώς μπορεί να έχει και θετική εκτός από αρνητική επίπτωση στην υγεία. Δεν θα επεκταθούμε σε κοινωνιολογικές προσεγγίσεις όσο κι αν ειδικά σήμερα θα ήταν απαραίτητες.

Με βάση τα παραπάνω θα πρέπει να αναρωτηθούμε εάν όλες οι μελέτες του εργασιακού περιβάλλοντος και της επίπτωσης του στην υγεία διεξάγονται με ακατάλληλα εργαλεία που μας εμποδίζουν να κατανοήσουμε τις πραγματικές συνθήκες ζωής των εργαζομένων, κυρίως των χειρωνακτών. Ασφαλώς, οι περισσότερες έρευνες σχεδιάστηκαν ώστε να αναδείξουν αρνητικές συνέπειες, υπό μορφή συμπτωμάτων και κλινικών καταστάσεων και όχι θετικών επιπτώσεων στην υγεία.

²⁵ **Kornhauser Arthur**, *Mental Health of the Industrial Worker – A Detroit Study*, John Wiley & Sons, Inc., New York, 1965.

Clinica del Lavoro in 1910

Clinica del Lavoro today

Φωτογραφίες της Κλινικής της Εργασίας στο Μιλάνο το 1910 & σήμερα

Β.3 Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

-75 ΧΡΟΝΙΑ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ-

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΛΙΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΣΤΑ ΔΙΚΤΥΑ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ

1.0. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στα πλαίσια ενός διαλογισμού που άρχισε ήδη σε διάφορες χώρες για την ανάπτυξη της Ιατρικής της Εργασίας (ΙΕ) και των μελλοντικών προοπτικών της πρέπει να γίνουν μερικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις στη σημασία και τα όρια του και, προ πάντων, στην προσωπική προσέγγισή μου στο πρόβλημα. Ως ένας ιατρός εργασίας παρά ιστορικός, κατά το δυνατόν ενήμερος και περίεργος, που ενδιαφέρομαι εξαιρετικά για τη γνώση και την κατανόηση των ριζών μας, της αίσθησης και την σημασίας του παρόντος μας, την κατεύθυνση που παίρνει η διδασκαλία μας: η ιστορία δεν αποτελείται μόνο από τον παρελθόν ούτε περιορίζεται σε αυτό! Δεν είμαι ιστορικός και επομένως δεν κάνω ιστοριογραφία: η προσέγγισή μου στο πρόβλημα προέρχεται από μαρτυρίες γεγονότων.²⁶

Επίσης για τους λόγους αυτούς ορθότερο να περιορίσω τις εκτιμήσεις μου στην Ιταλία, η οποία δεν είναι μόνο η χώρα όπου διαμόρφωσα το κύριο μέρος της εκπαίδευσής μου. Είναι προ πάντων, η χώρα όπου γράφτηκε η πρώτη πραγματεία στις σχετικές με την εργασία ασθένειες από το Bernardino Ramazzini (1633-1714) και όπου ιδρύθηκε η Κλινική της Εργασίας, από το Luigi Devoto, που είναι η παλαιότερη δομή στον κόσμο, για τη μελέτη, τη διάγνωση, τη θεραπεία και την πρόληψη των σχετικών με την εργασία ασθενειών.

Οι πηγές που χρησιμοποιούνται για την προετοιμασία αυτής της εργασίας είναι συνήθως ιστοριογραφικά υλικά, συμπεριλαμβανομένων εδώ των συνεισφορών που συνέλεξε ο Grieco στη δεκαετία του '90 ως ιδρυτής και πρόεδρος του τμήματος

²⁶ Grieco A. The contribution of science to health promotion in the workplace, Med Lav. 1993 Jan-Feb;84(1):3-17

του ΙCOH {International Commission of Occupational Health} στο «Ιστορία της πρόληψης των επαγγελματικών και περιβαλλοντικών ασθενειών», καθώς επίσης και κατά τη διάρκεια της «1^{ης} Διεθνούς Διάσκεψης σχετικά με την επαγγελματική και περιβαλλοντική πρόληψη» (1998) στην Ρώμη, της οποίας επιλεγμένα έγγραφα δημοσιεύθηκαν από την Elsevier το 1999.

1.1.0. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΣΕΝΑΡΙΟ

ΓΑΛΛΙΑ	<i>Amédée Lefèvre</i>	1798-1869
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	<i>Franz Anton</i>	1742-1814
	<i>J.C. Gottlieb Ackermann</i>	1756-1801
	<i>Georg Adelman</i>	1777-1865
	<i>Ludwig Hirt</i>	1844-1907
	<i>Franz Koelsch</i>	1876-1970
	<i>E.W. Baader</i>	1892-1962
	<i>Josef Rutenfranz</i>	1928-1989
ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΑ	<i>Carl von Linné</i>	1707-1778
	<i>Johan Peter Hellstrom</i>	1859-1941
	<i>Torsten Bruce</i>	1906-1994
ΙΣΠΑΝΙΑ	<i>Antonio Oller Martinez</i>	1887-1937
ΗΝΩΜΕΝΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ	<i>Sir Percival Pott</i>	1714-1788
	<i>Charles Turner Thackrah</i>	1795-1833
	<i>Sir Thomas Legge</i>	1863-1932

Το ευρωπαϊκό σενάριο της ανάπτυξης της ΙΕ είναι αρκετά πλούσιο από αυθεντικές πρωτοβουλίες και προσωπικότητες γοήτρου. Χάριν συντομίας δεν μπορώ να πάω σε λεπτομέρειες και επομένως θα υπενθυμίσω ακριβώς αρκετά εν συντομία μερικά ονόματα για μερικές σημαντικές χώρες (κατά αλφαβητική σειρά).

2.0.0 Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΙΕ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

Η ανάπτυξη της ΙΕ στην Ιταλία μπορεί να περιγραφεί ως διαδικασία της οποίας η έναρξη -με εξαίρεση λίγες συνεισφορές από αρχαίους και πολύτιμους προδρόμους- αναφέρεται πίσω στον Ramazzini, τουλάχιστον για τις πτυχές σχετικά με το επιστημονικό και επαγγελματικό περιεχόμενο.

Στην πραγματικότητα, η εργασία του Ramazzini καλύπτει ήδη όλα τα αρχικά και ιδιαίτερα ζητήματα της ΙΕ που κυμαίνεται από την κλινική αξιολόγηση των σχετικών με την εργασία ασθενειών ως την ανάλυση των συνθηκών εργασίας για τις πιθανές διασυνδέσεις, την αξιολόγηση του κινδύνου, που δίνει έμφαση στις σχέσεις με το υπόλοιπο περιβάλλον για την ερμηνεία των περιβαλλοντικών πηγών ρύπανσης, τη σχετικότητα των πληροφοριών στους εργαζομένους και, προ πάντων, την ισχυρή προληπτική αποστολή για την κοινωνική χρήση ολόκληρης της τεχνογνωσίας. Προφανώς, όπως σε άλλες χώρες, η ανάπτυξη της ΙΕ επηρεάστηκε βεβαίως από άλλες πολιτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και επαγγελματικές μεταβλητές επίσης που δεν μπορούν να ανασκοπηθούν εδώ χάριν συντομίας.

Με ιδιαίτερη αναφορά στα πολιτιστικά, επιστημονικά και κοινωνικά ζητήματα, η ανάπτυξη της ΙΕ στην Ιταλία μπορεί να περιγραφεί σχηματικά κατά μήκος **πέντε κύριων σταδίων**:

2.1.0. 1° ΣΤΑΔΙΟ: Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΙΟΝΕΡΩΝ - ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΕΩΣ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ RAMAZZINI ΤΟ 1714

Στη λογοτεχνία υπάρχουν, από τα αρχαία χρόνια, μεμονωμένες μαρτυρίες ευφυών που προπορεύονται του καιρού τους. Οι ακόλουθοι πρωτοπόροι, αν και γεννημένοι σε άλλες χώρες, αναφέρονται εδώ δεδομένου ότι εκπαιδεύτηκαν στην Ιταλία.

Ο **Titus Lucretius Carus** (98-55 Π.Χ.) έγραψε στο *de Rerum Natura* (50 π.Χ.) για τους κινδύνους που συνδέθηκαν με την εργασία στα ορυχεία χρυσού και αργύρου, δίνοντας έμφαση κατά συνέπεια σε ένα ιατρικό και κοινωνικό πρόβλημα.

Ο **Ulrich Ellenbog** (1435/1499) γεννήθηκε σε Feldkirch (Αυστρία) και αφού παρακολούθησε σειρά μαθημάτων Ιατρικής στη Χαϊδελβέργη (Γερμανία), πήρε το πτυχίο του το 1459 στην Παβία (Ιταλία), όπου ήταν μαθητής του *Gio. Matteo de Grado* (*de Gradibus*). Το 1473, δημοσίευσε μια επιστολή που περιέχει μια σειρά προληπτικών προτάσεων που στόχευσαν στους χρυσοχόους του Άουγκσμπουργκ (*Augsburg*). Στη σύντομη εργασία οκτώ-σελίδων που αναφέρεται από *L. Carozzi* στην *Ιστορία των σχετικών με την εργασία ασθενειών του* (1931) και που μεταφράζεται στα αγγλικά από τον *C. Barnard* στο "*The Lancet*" (1932), ο *Ellenbog* εξετάζει τους καπνούς και τους ατμούς που αναδύονται από τα μέταλλα (ασήμι, υδράργυρος, μόλυβδος, κ.λπ.) όταν υποβάλλεται σε επεξεργασία με την πυράκτωση από άνθρακα, έναν δηλητηριώδη και τοξικό παράγοντα για τους εργαζομένους, επίσης. Το γράψιμό του έχει τις μεσαιωνικές μορφές του «*Regimina Sanitatis*» και περιγράφει, εκτός από τα συμπτώματα και τη θεραπεία, επίσης τις συμπεριφορές που υιοθετούνται προκειμένου να αποτραπούν οι ασθένειες. Ο *Ellenbog* πέθανε σε *Memmingen* στις 19 Ιανουαρίου 1499.

Ο **Giorgio Bauer** (1494-1555), αλλιώς **Agricola**, ένας Σάξονας, μελέτησε την Ιατρική στην Λειψία και πήρε το πτυχίο του πιθανώς στην Φερράρα το 1525. Άσκησε ως ιατρός πρώτα στο *Joachinsthal*, στην περιοχή ορυχείων ασημιού και

έπειτα στο Chemnitz. Σύντομα μετά από το θάνατό του, η τεράστια εργασία του σε δώδεκα τόμους δημοσιεύθηκε με τίτλο «De re metallica» (1556) εκθέτοντας μια βιολογικά προσανατολισμένη περιγραφή της μεταλλείας και των μεταλλουργικών τεχνικών που διευρύνουν και ενημερώνουν ό,τι είχε δημοσιεύσει ήδη το 1530 υπό τον τίτλο «Bernannus, sive de re metallica». Σε αυτήν την εργασία, ο Agricola κάνει μια διάκριση μεταξύ των ατυχημάτων και των σχετικών με την εργασία ασθενειών, παρέχει τις πρακτικές ενδείξεις για την πρόληψη ατυχήματος και για τις ασθένειες προτείνει μια διαφοροποίηση πραγματειών οξεία από τις χρόνιες ασθένειες.

Ο **Theophrastus, Bombastus, Philippus, Aureolus von Hohenheim**, επωνομαζόμενος **Paracelsus** (1493/41541), ο επινοητικός, επιθετικός και λαμπρός σύγχρονος του Agricola γεννήθηκε σε Einssiedeln στην Ελβετία, γιος ενός Swabian ιατρού που περίπου το 1502 φθάνει στο Villach στην Carinzia ως δημοτικός γιατρός υπεύθυνος επίσης για την υγεία των ανθρακωρύχων στην τοπική βιομηχανία μεταλλείας και για να διδάξει στο σχολείο των ανθρακωρύχων. Ο Paracelsus πήρε το πτυχίο του στην Ιατρική το 1515, στη Φερράρα επίσης. Η κύρια εργασία του, από τις δεκάδες των βιβλίων και τις εκατοντάδες των δοκιμών είναι «Von der Bergsucht oder Bergkrankheiten», σε τρεις τόμους, που γράφονται το 1533 και που δημοσιεύονται μόνο μετά από το θάνατό του, το 1567. Σε εκείνη την εργασία ο Paracelsus, που είχε διεξαγάγει έρευνες στα ορυχεία της Carinzia που απασχολούσαν 7000 εργαζομένους, υποβάλλει έκθεση σχετικά με τις ασθένειες των ανθρακωρύχων που τις αποδίδει στην εισπνοή του «κακού αέρα». Από τον όρο «Bergsucht», ένα είδος φθίσης, ο Paracelsus εννοεί το σύνολο των ινωδών αλλαγών, ίσως τη συγκεκριμένη, αποφρακτική και νεοπλασματική φύση, που πλήττει τους πνεύμονες. Κατά μέρος, εξετάζει επίσης τα τοξικά αποτελέσματα από την εισπνοή ατμού μετάλλων, ειδικά του υδράργυρου.

Ο **Bernardino Ramazzini** (1633-1714): «*de Morbis Artificum Diatriba*» (1700) είναι πολύ διάσημο και θεωρείται ως η πρώτη οργανική πραγματεία στις σχετικές με την εργασία ασθένειες και το δεύτερο «*de Principum Valetudine Tuenda Commentatio*» (1710) λιγότερο διάσημο αλλά όχι λιγότερο σημαντικό για την γνώση και την ερμηνεία της πρωτοτυπίας του Ramazzini. Ήταν ο πρώτος ιατρός που μελέτησε τη σχέση εργασία-υγείας σε οποιοδήποτε κοινωνικό επίπεδο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού: είτε επρόκειτο για εργαζόμενους (τεχνουργούς) είτε για διευθυντές (πρίγκιπες).

Όλοι οι ερευνητές, σε διεθνές επίπεδο, συμφωνούν σχετικά με τον προσδιορισμό στο πρώτο βιβλίο της προέλευσης της σύγχρονης Ιατρικής της Εργασίας, όλων των ιδιαίτερων ζητημάτων της ΙΕ περιλαμβάνονται εκεί μέσα: παρατήρηση και κλινική περιγραφή των ασθενειών, περιγραφή και ανάλυση της παρουσίας αποδείξεων συνθηκών εργασίας η σύνδεση ασθενειών/εργασίας και επομένως αιτιολογική διάγνωση και αιτιοπαθογενετική ερμηνεία της ασθένειας, προληπτική αποστολή και σχετικότητα των πληροφοριών στους εργαζόμενους, σχέσεις μεταξύ των εργασιακών χώρων και το υπόλοιπο περιβάλλον για την προέλευση της περιβαλλοντικής ρύπανσης.

2.2.0. 2^ο ΣΤΑΔΙΟ: 18^{ος} & 19^{ος} ΑΙΩΝΑΣ

Επίσης στην Ιταλία, η «βιομηχανική επανάσταση» όπως καθόρισε ο Enghels (1845) τις τεράστιες αλλαγές και τους μετασχηματισμούς στους εργασιακούς χώρους και στην κοινωνική σύνθεση του εργατικού δυναμικού μεταξύ 1760 και 1830, που παρήγαγε σημαντικές μεταλλαγές στην εργασία των εργαζομένων και στις επιπτώσεις στην υγεία τους. Η εισαγωγή των μηχανών, που οδηγήθηκε πρώτα από τον ατμό και έπειτα με την ηλεκτρική ενέργεια, η ενεργοποίηση και έπειτα η διάδοση των πρώτων εργοστασίων όλα πέρα από το εθνικό έδαφος, συνήθως στις βόρειες περιοχές όταν αντικαθιστούσαν τα εργαστήρια, η προοδευτική επιτάχυνση των διαδικασιών παραγωγής με τις μέγιστες τιμές των καθημερινών ωρών απασχόλησης (12-14/ημερ), τις σοβαρές υγιεινές ανεπάρκειες των εργασιακών χώρων, που επιδεινώθηκαν από τα υψηλά επίπεδα των φυσικών, χημικών και ρύπων σκόνης, μαζί με τα τρόφιμα, τις ανεπάρκειες βοήθειας υγείας και σπιτιών των εργαζομένων, όλα συνέργησαν στη δημιουργία των όρων μιας επιδημικής αύξησης των ατυχημάτων και των σχετικών με την εργασία ασθενειών. Κατά τη γνώμη μου, ο 18^{ος} και ο 19^{ος} αι., καθώς επίσης και οι πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., ήταν οι χειρότερες περίοδοι για την υγεία και την ασφάλεια στην εργασία. Μια κατάθεση υψηλής ηθικής και κοινωνικής αξίας είναι από αυτή την άποψη αναμφισβήτητα το "Rerum novarum" Encyclical (Pope Leone XIII, 1892) ο οποίος κατήγγειλε έντονα τους σοβαρούς κινδύνους για την υγεία των εργαζομένων και των αγροτών. Κατά την «βιομηχανική επανάσταση» πρώτα και έπειτα με την «επιστημονική διαχείριση» του τέλους του 19^{ου} αι. και των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αι., από τη μια δημιουργήθηκαν εκατομμύρια εργασιακών χώρων στην Ιταλία αλλά, από την άλλη, επιβλήθηκαν και καταβλήθηκαν εξαιρετικά υψηλές δαπάνες στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και τις κοινωνίες συνολικά.

Ενώ οι κίνδυνοι και οι ασθένειες αυξάνονταν πάρα πολύ στους εργασιακούς χώρους, η ιατρική και κοινωνική επιστημονική βιβλιογραφία δεν παρέχει λεπτομερείς μελέτες ή έρευνες και συστηματικές στατιστικές ικανές να δείξουν πλήρως το μέγεθος του προβλήματος. Με άλλα λόγια, η επιστημονική επικύρωση αυτών των δηλώσεων λείπει. Οι έξυπνες ανακαλύψεις και οι συνεισφορές, όπως εκείνη από τον Sir Percival Pott (1714-1788) για τον καρκίνο του όσχεου των καπνοδοχοκαθαριστών στην Αγγλία είναι αρκετά μεμονωμένα φαινόμενα σε αυτούς τους δύο αιώνες και δεν βρίσκουν οποιαδήποτε αναλογία στην Ιταλία. Η νοσολογία που κυριαρχείται τότε από τις μολυσματικές και παρασιτικές ασθένειες, καθώς επίσης και η μάλλον χαμηλή διαπραγματευτική δύναμη των εργαζομένων, είναι ίσως μερικοί λόγοι για αυτές τις ανεπάρκειες. Τα δημόσια και ιδιωτικά όργανα, οι μεταβαλλόμενες κυβερνήσεις, οι ιατρικές ικανότητες, οι περισσότεροι ιατροί και η ίδια η κοινή γνώμη δεσμεύθηκαν έντονα στην ανακάλυψη και την εξάλειψη των αιτιών των διαδεδομένων ασθενειών, όπως η φυματίωση, ελονοσία, ο τύφος, η διφθερίτιδα, η πανούκλα, η χολέρα, κ.ά.. Πλούσιοι και φτωχοί επηρεάστηκαν από τέτοιες ασθένειες και η εμμονή και η διάχυσή τους θα ήταν ασυμβίβαστες με τη βιομηχανική και παραγωγική ανάπτυξη. Αξίζει να επισημανθεί ότι ακόμα και σήμερα οι σχετικές με την εργασία ασθένειες θεωρούνται «σπάνιες» ασθένειες σε όλες τις χώρες.

2.3.0. 3ο ΣΤΑΔΙΟ: ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ ΕΩΣ ΤΟ 1960

2.3.1. Η ίδρυση της *Clinica del Lavoro*

Μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο που χαρακτηρίζει την στροφή του αιώνα, ο Luigi Devoto (1864-1936) προγραμματίσε να οργανώσει ένα νέο όργανο που στόχευσε στην προστασία της υγείας των εργαζομένων. Εκείνη τη στιγμή ο Luigi Devoto ήταν προσωρινός καθηγητής της ιατρικής παθολογίας στο πανεπιστήμιο της Παβία. Αυτό το διορατικό σχέδιο, που δεν φάνηκε να ξυπνά οποιοδήποτε ενθουσιασμό μέσα στον ακαδημαϊκό κόσμο πήρε πιθανώς σάρκα και οστά χάρις στην πρώτη επαφή του Devoto με τα συνδικάτα όταν οργάνωσε τις «λαϊκές διασκέψεις» σχετικά με διάφορα ζητήματα υγείας (αναιμία, διατροφή για τις γυναίκες εργαζόμενες, κ.λπ.). Το φθινόπωρο του 1902, η ίδρυση της «*Clinica del Lavoro*» εγκρίθηκε από τη διοίκηση της πόλης του Μιλάνου και το 1905 ένα πρόσθετο διάταγμα θεσπίστηκε από την εθνική κυβέρνηση για αυτόν τον σκοπό.

Η «*Clinica del Lavoro*» εγκαινιάστηκε στις Κυριακή, 20 Μαρτίου 1910 στην παρουσία αντιπροσώπων από πάνω από 10 χώρες, περίπου είκοσι έτη προτού να ληφθούν οι παρόμοιες πρωτοβουλίες σε άλλες χώρες, με μια αρχική κατανομή εξήντα κρεβατιών. Όταν το 1924 ιδρύθηκε το πανεπιστήμιο του Μιλάνου, η «*Clinica del Lavoro*» έγινε μέρος του. Με μια επίσημη συμφωνία έγιναν έπειτα τα "Istituti Clinici di Perfezionamento" (ICP), η διοίκηση του νοσοκομείου και ο Devoto έγινε ο πρώτος καθηγητής της Ιατρικής της Εργασίας. Όταν τον ρωτούσαν γιατί αποκάλεσε το ίδρυμα «*Clinica del Lavoro*» (κλινική της εργασίας) αντί «*Clinica dei Laboratori*» (κλινική των εργαζομένων), ο ιδρυτής είπε: ***«επειδή είναι εργασία που είναι άρρωστη, και πρέπει να αντιμετωπιστεί για να αποτρέψει τις ασθένειες των εργαζομένων».***

Ένα από τα Ιατρικά Μνημεία του Πανεπιστημίου της Παβίας αφορά στη μαρμάρινη επιγραφή στην μνήμη του [Luigi Devoto](#), πατέρα της Ιατρικής της Εργασίας που βρίσκεται σε ένα διάδρομο των αγαλμάτων [Cortile].

Η επιγραφή αναφέρει : "L'8 NOVEMBRE 1901 / LUIGI DEVOTO / PRIMO NEL MONDO DAVA INIZIO / IN QUESTO ATENEO / ALL'INSEGNAMENTO UFFICIALE / DELLA / MEDICINA DEL LAVORO. / 8 NOVEMBRE 1971". Δηλ. «Την 8^η Νοεμβρίου 1901/ ο LUIGI DEVOTO/πρώτος στο κόσμο άρχισε/σε αυτό το Πανεπιστήμιο/την επίσημη διδασκαλία/της Ιατρικής της Εργασίας/8 Νοεμβρίου 1971

Το ίδρυμα *Clinica del Lavoro*²⁷ δεν μπορεί να χρονολογηθεί από τη συγκεκριμένη ημερομηνία ενός γεγονότος ή τα επίσημα εγκαίνια, όπως έχει συμβεί μέχρι τώρα. Μπορεί μάλλον να θεωρηθεί ως διαδικασία που αρχίζει στις 20 Νοεμβρίου 1902 (ημερομηνία του πρώτου ψηφίσματος από το Δημοτικό Συμβούλιο του Μιλάνου), κατά άλλους την 8^η Νοεμβρίου 1901 (Παβία), συνεχίζεται με την εθνική νομοθεσία ν. 365 της 9ης Ιουλίου 1905, και έπειτα με την θεμελίωση της πρώτης πέτρας στις 11 Δεκεμβρίου 1907 στο ρητό της σχολής του *Milano* «*vivimus aliis, movemur et to sumus*» και τελικά την επίσημη εγκαίνιαση στις 20 Μαρτίου 1910.

Ο ιδρυτής **Luigi Devoto** (φωτο) γεννήθηκε το 1864 σε Borzonasca (Γενοβα) και αποφοίτησε από την Ιατρική & Χειρουργική Σχολή του Πανεπιστημίου της Γενοβα το 1888. Μετά από μια περίοδο στην Πράγα και έπειτα στη Γενοβα, διορίστηκε προσωρινός διδάσκων της Ιατρικής Παθολογίας στην Ραβία. Δημοσίευσε διάφορες επιστημονικές εργασίες σε διαφορετικούς τομείς της υγιεινής της εργασίας (δηλητηρίαση μολύβδου, αγκυλοστομίαση, αρτηριακή υπέρταση, καρδιοπάθειες, φυματίωση, πελλάγρα κ.ά.) που θεώρησε ως έμμεσα σχετικές με την εργασία ασθένειες. Πέθανε στο Μιλάνο το 1936. Τρία ζητήματα χαρακτηρίζουν την ευφυή διαίσθηση του Luigi Devoto κατά την τριαντάχρονη πορεία του στην διεύθυνση της *Clinica del Lavoro*:

1. Πλήρης σεβασμός των αρχών του κλάδου και της επιστημονικής μεθόδου που προτείνονται από το Bernardino Ramazzini
2. Η εξαιρετικά ευρεία σύλληψη των ασθενειών που έπρεπε να θεωρηθούν ως «ασθένειες των εργαζομένων»
3. Η σταθερή κοινωνική προσοχή προς την εφαρμογή της επιστημονικής γνώσης επίσης μέσω των πληροφοριών και της ενημέρωσης των εργαζομένων των κανονισμών να βελτιωθούν οι συνθήκες εργασίας.

²⁷ Grieco A. The centenary of the founding of the "Clinica del Lavoro Luigi Devoto" in Milan (1902-2002). The oldest health organization in the world for the study, treatment, and prevention of occupational diseases, *Med Lav.* 2003 Jan-Feb;94(1):26-30.

καλλιτέχνης: [Dal Castagnè Albino](#) (1877/ 1961)

χρονολογία > 1936 - < 1950

Ύλη & τεχνική : μπρούτζος, ερυθρό μάρμαρο

Διαστάσεις : 60 cm x 47 cm x 87 cm

Θέση *Milano (MI)*, [Raccolte d'Arte dell'Ospedale Maggiore](#)

Στα πρώτα 25 έτη, παράλληλα με την εκτενή κλινική εργασία, προωθήθηκαν επίσης η επιστημονική έρευνα και πραγματοποιήθηκαν σημαντικές μελέτες για την κόπωση, τα αποτελέσματα της ακατάλληλης και ανεπαρκούς διατροφής, τη δράση των ορυκτών σκονών στις πνευμονοπάθειες, την μολυβδίαση, την πελλάγρα και την φυματίωση. Έντονη κοινωνική εργασία αναλήφθηκε επίσης με ελεύθερη διαβούλευση και περιοδικές εξετάσεις για τους εργαζομένους και τη δημοσίευση πληροφοριακών τευχών για την συνειδητοποίηση των εργαζομένων στα σχετικά με την εργασία ζητήματα υγείας.

Τρεις σημαντικές πτυχές χαρακτηρίζουν την πρωτοτυπία των ιδεών του Luigi Devoto και της κατεύθυνσής του κατά την διάρκεια των πρώτων τριάντα ετών από την ίδρυση της Clinica del Lavoro.

1. Ο σεβασμός των αρχών και των διαδικασιών που προτείνονται από τον Ramazzini σε σχέση με την ανάλυση των συνθηκών εργασίας και την κλινική παρατήρηση για τη αιτιο-παθογενετική διάγνωση των σχετικών με την εργασία ασθενειών.
2. Η αρκετά εκτενής σύλληψη των «επαγγελματικών ασθενειών» που στοχεύουν να καταλάβει και να συμπεριλάβει επίσης ασθένειες που προκαλούνται από ανεπάρκειες υγιεινής στο γενικό περιβάλλον που εσωκλείει τους εργασιακούς χώρους και τις παραγωγικές διαδικασίες (ελονοσία, φυματίωση, παρασιτώσεις, κ.λπ.), καθώς επίσης και ανεπάρκειες τροφίμων και σπιτιών (πελλάγρα, κόπωση, κ.λπ.).
3. Η σταθερή κοινωνική τάση που στοχεύει να ψάξει και να προωθήσει την κυκλοφορία και την εφαρμογή της επιστημονικής γνώσης επίσης όσον αφορά στη νομοθεσία, πληροφορίες που παρέχονται στους εργαζομένους και τους ηγέτες τους για τους όρους βελτίωσης της εργασίας και της ζωής και τη διάχυση των υγιών και ασφαλών συμπεριφορών.

Ο Luigi Preti διαδέχθηκε τον Luigi Devoto το 1936, στην αρχή μιας δεκαετίας που βρήκε την «Clinica del Lavoro» βαριά πληγωμένη από τους βομβαρδισμούς κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο.

Το 1942 ο Enrico Vigliani άρχισε τη μακροχρόνια και σημαντική διεύθυνσή του που τελείωσε τυπικά το 1977, αλλά η επιρροή του συνέχισε να γίνεται αισθητή και μετά τον θάνατό του το 1992.

Το «La Medicina del Lavoro» εκ των παλαιότερων επιστημονικών περιοδικών εκδόθηκε αρχικά την 1η Δεκεμβρίου 1901 από τον Luigi Devoto υπό τον τίτλο: "Il lavoro : rivista di fisiologia, clinica ed igiene del lavoro». Ήταν το πρώτο περιοδικό στον κόσμο στον τομέα της ΙΕ. Το 1925, το παλαιό όνομα άλλαξε στο τρέχον «La Medicina del Lavoro». Δημοσιεύεται τώρα κάθε δύο μήνες με άρθρα στα ιταλικά και αγγλικά και έχει μια κυκλοφορία πάνω από 2000 αντιγράφων στην Ιταλία και στο εξωτερικό.

2.3.2. Στη Φλωρεντία Ο Gaetano Pieraccini, επικεφαλής παθολόγος στο νοσοκομείο Santa Maria Nuova, πέτυχε να νοσηλεύσει στην ιατρική υπηρεσία του ασθενείς που παρουσίαζαν παθολογίες με «χαρακτηριστικά που αναφέρονται αιτιολογικά στην εργασία τους» που επακολούθησε μιας εγκυκλίου του Υπουργού Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου, Guido Bacelli, με την οποία ο Υπουργός το 1901 έστρεψε την προσοχή των επάρχων, των ενώσεων και των επιχειρηματιών, των διευθυντών εργοστασίων και των συνεταιρισμών (cooperative) στην τραγική πραγματικότητα των σχετικών με την εργασία ασθενειών. Το 1908 ο Pieraccini κρίθηκε ως κατάλληλος για πανεπιστημιακός δάσκαλος στη «ιατρική παθολογία την σχετική με την εργασία» και στα πρώτα πανεπιστήμια άρχισαν να διδάσκουν αυτήν την νέα ειδικότητα. Ο Pieraccini ενδιαφέρθηκε κυρίως στις ασθένειες των ανθρώπων που εργάζονται σε δραστηριότητες χαρακτηριστικές της Τοσκάνης: αγγειοπλαστική, επεξεργασία αχύρου για καπέλα, μεταλλεία και φούρνοι φυσήματος της Έλβας. Μαζί με άλλους ίδρυσε το περιοδικό του «IL Ramazzini»:

σκόπευε να προσφέρει τους επαγγελματίες, τους ιατρούς νοσοκομείων και τους ιατρικούς ανώτερους υπαλλήλους την δυνατότητα να δημοσιεύσουν τις έρευνές τους που ήταν σχετικές με επαγγελματικές ασθένειες. Ο υπότιτλος «ιταλικό περιοδικό της κοινωνικής ιατρικής» έδειξε την αρχική σύγκλιση τριών ιατρικών πεδίων ειδικοτήτων: Υγιεινή, Ιατροδικαστική και Ιατρικές κλινικές. Το 1915 η αναφορά «σχετικές με την εργασία ασθένειες, έρευνα βιομηχανικού ατυχήματος» προστέθηκε στον υπότιτλο, υπογραμμίζοντας κατά συνέπεια την αυτονομία που επιτεύχθηκε από την διδασκαλία της υγιεινής της εργασίας.

Υπήρξαν ενεργές ομάδες επίσης σε άλλες περιοχές της Ιταλίας.

2.3.3. Στη Σικελία (1902-1913) το υποχρεωτικό «ασφαλιστικό συνδικάτο» είχε οργανώσει σε συνεργασία με τον Ερυθρό Σταυρό του Παλέρμου ένα δίκτυο των υπηρεσιών έκτακτης ανάγκης και επιθεώρησης στα ορυχεία θείου των διαφορετικών επαρχιών της περιοχής και εξ ονόματος της κυβέρνησης είχαν αρχίσει μια έρευνα, που κατευθύνθηκε από τον Arnaldo Trambusti, δ/ντη του ιδρύματος Γενικής Παθολογίας του πανεπιστημίου του Παλέρμο, για να μελετήσει τη διάδοση της αγκυλοστομίας στα ορυχεία θείου.

2.3.4. Στη Νάπολη υπήρξαν φημισμένοι επιστήμονες όπως ο Giuseppe Tropeano που ήταν ο πρώτος που καθόρισε την «κοινωνική ιατρική» και ο Luigi Ferrannini που το 1912 χρεώθηκε με την διδασκαλία των «σχετικών με την εργασία ασθενειών» στο πανεπιστήμιο της Νάπολης.

2.3.5. Σε εκείνα τα έτη στο **Τορίνο** υπήρξε ο Camillo Bozzolo, γεροισιαστής και δ/ντης της ιατρικής κλινικής του πανεπιστημίου και ο Gustavo Quarelli, υπήρξαν διοργανωτές του 3^{ου} εθνικού συνεδρίου για τις σχετικές με την εργασία ασθένειες στο Τορίνο (1911).

2.3.6. Στη **Ρώμη** υπήρξαν ο Guido Bacelli, Υπουργός Υγείας και δ/ντης της ιατρικής κλινικής του πανεπιστημίου καθώς επίσης και ο Aristide Ranelletti

ιατρός και μέλος της επιτροπής του ιταλικού τμήματος της διεθνούς ένωσης για την νομική προστασία των εργαζομένων».

2.3.7. Νομοθεσία

Υπήρξε μεγάλη προσοχή και προσδοκία για την υγιεινή της εργασίας από τα συνδικάτα, τους εργοδότες, την κυβέρνηση και από τους ίδιους τους εργαζόμενους. Το 1920 το Υπουργείο Εργασίας διόρισε την επιτροπή για την προετοιμασία των γενικών κανονισμών της υγιεινής εργασίας της οποίας αντιπρόεδρος ήταν ο Luigi Devoto.

Σε αυτήν την περίοδο, η υγιεινή της εργασίας εξελίσσεται εντυπωσιακά: το 1923 υπήρξαν 10 διδασκαλίες «στην κλινική σχετικών με την εργασία ασθενειών» στα ιταλικά πανεπιστήμια γενικά και στο πανεπιστήμιο της Παβία συζητήθηκαν οι πρώτες διατριβές στην υγιεινή της εργασίας. Το επόμενο έτος, το 1924, η πρώτη πανεπιστημιακή διαβάθμιση στην υγιεινή της εργασίας αποδόθηκε στον Δρ Giuseppe Aiello ενώ σε εκείνα τα έτη αναγγέλθηκαν εθνικοί πανεπιστημιακοί διαγωνισμοί.

Οι παραδόσεις μαθημάτων περί των σχετικών με την εργασία ασθενειών ήταν ήδη σε εφαρμογή σε διάφορες πόλεις (Ρώμη, Μιλάνο, Φλωρεντία, Παβία, Γένοβα, Βενετία, Πάδοβα και Λα Σπέτσια) στα «λαϊκά πανεπιστήμια», τα οποία είχαν εκπαιδευτικώς-προσανατολισμένες πρωτοβουλίες που απευθύνθηκαν ειδικά στους εργαζομένους.

Η μέγιστη ώθηση εντούτοις στην ανάπτυξη της ειδικότητας της ΙΕ εμφανίστηκε στα επόμενα έτη όταν η κυβέρνηση του 1927, με απόσταση μιας εβδομάδας, εξέδωσε δύο σημαντικά έγγραφα: οι νέοι «κανονισμοί υγιεινής» και το «διάγραμμα εργασίας».

Το βασιλικό διάταγμα της 13ης Μαΐου 1929, ν. 928 εισάγει την υποχρεωτική ασφάλεια ενάντια στις σχετικές με την εργασία ασθένειες, όπως εγκρίνεται από το διάγραμμα εργασίας. Οι ασθένειες που αντισταθμίζονται (αποζημιώνονται;) ήταν οι

δηλητηριάσεις (με τις άμεσες συνέπειες τέτοιας δηλητηρίασης) από το μόλυβδο, υδράργυρο, άσπρος (ή κίτρινος) φωσφόρος, άνθρακας, θειούχο άνθρακα, παράγωγα βενζολίου και αγκυλοστομίαση. Οι ιατροί είναι υποχρεωμένοι με βάση τον νόμο να αναφέρουν τις σχετικές με την εργασία ασθένειες στους τοπικούς επιθεωρητές εργασίας.

Η υποχρεωτική ασφάλεια ενεργοποιήθηκε μόνο πέντε έτη αργότερα, το 1934, με ένα περαιτέρω βασιλικό διάταγμα (Οκτωβρίου 1933, ν. 1565) από το οποίο εγκρίθηκαν τα κανονιστικά διατάγματα. Μεταξύ των δύο διαταγμάτων, οι ιατροί της εργασίας έπρεπε να οργανωθούν για να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν την ευθύνη της νέας νομοθεσίας.

Μα επιτρέψτε μου να αναφέρω επίσης το διάταγμα ν. 303 νόμου (1956) που εισάγει την επιβολή των περιοδικών κλινικών εξετάσεων για τους εργαζομένους που εκτίθενται στους συγκεκριμένους επαγγελματικούς κινδύνους και το διάταγμα ν. 547 νόμου τους «γενικούς κανόνες επαγγελματικής υγιεινής» (1957) που ρυθμίζει όλους τους όρους υγιεινής στους εργασιακούς χώρους.

Η ίδρυση της Ιταλικής Εταιρείας Υγιεινής της Εργασίας (ΙΕ), που πραγματοποιήθηκε στη Νάπολη τον Οκτώβριο του 1929, επ' ευκαιρία του 8^{ου} συνεδρίου υγιεινής της εργασίας, ήταν το πρώτο βήμα προς μια αναδιοργάνωση των δυνάμεων και των δεξιοτήτων. Το 1930, ο Υπουργός Εθνικής Παιδείας, Giuliano, έστειλε μια εγκύκλιο στις πανεπιστημιακές ιατρικές σχολές από τις οποίες ζητούσε να αρχίσει *«η επίσημη διδασκαλία της ιατρικής, σχετικά με τις σχετικές με την εργασία ασθένειες, για να διευκολύνει την κατάρτιση των εμπειρογνομώνων που θα απασχολούνταν στα ιδρύματα ιδιωτικής και δημόσιας φροντίδας που απαιτούνται επειγόντως»*. Το 1933, κατά τη διάρκεια μιας συνεδρίασης της εταιρείας, προκύπτει ότι η υγιεινή της εργασίας διδασκόταν στα πανεπιστήμια του Μιλάνου, του Τορίνο, της Νάπολης, της Πάρμας, της Μεσσήνης και της Μοντένας. «Κανονικές μεταπτυχιακές διετείς σπουδές για ειδικούς»

ενεργοποιήθηκαν στα πανεπιστήμια του Μιλάνου, της Ρώμης, της Μπολόνια και της Πίζας ενώ τα πανεπιστήμια του Τορίνο και της Νάπολης οργάνωσαν ετήσιες μεταπτυχιακές σειρές μαθημάτων.

2.3.8. Ανάπτυξη των ιδρυμάτων Ιατρικής της Εργασίας σχεδόν σε όλα τα ιταλικά πανεπιστήμια.

Από το τέλος της δεύτερης μεταπολεμικής περιόδου (από μέσα του '40 και μετά), μια άλλη διαδικασία μεγάλης ακαδημαϊκής και επιστημονικής αξίας ξεκινά για τα καλά: τα ιδρύματα ΙΕ πολλαπλασιάζονται σταδιακά στις ιατρικές σχολές των ιταλικών πανεπιστημίων.

2.3.9. Έναρξη των πρώτων ιδιωτικών υπηρεσιών Ιατρικής της Εργασίας στις μεγάλες επιχειρήσεις

Από τη δεκαετία του '50 ένας αυξανόμενος αριθμός μέσων και μεγάλων επιχειρήσεων εφαρμόζει ιδιωτικές υπηρεσίες ΙΕ που, αν και δεν υποστηρίζονται ακόμα από τους νόμους και από τη δράση των συνδικάτων, ενδιαφέρουν τον πειραματισμό λειτουργώντας όμως υπό μάλλον ελλιπείς και ασαφείς όρους.

2.4.0. 4^ο ΣΤΑΔΙΟ: 1960 ΕΩΣ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΊΑΣ ΤΟΥ '80

Σημαντικές διαδικασίες κοινωνικού και πολιτισμικού ενδιαφέροντος αρχίζουν σε αυτήν την περίοδο:

2.4.1. Πρωτοβουλίες του εργατικού κινήματος

Οι πρωτοβουλίες των εργατικών συνδικάτων για την υπεράσπιση της υγείας των εργατών σε έναν πολύ μεγάλο αριθμό μεγάλων και μέσων επιχειρήσεων σχεδόν σε όλους τους τομείς ξεκινούν πρόωρα από την δεκαετία του '60. Υποστηρίχθηκαν από δημόσιες τοπικές και εθνικές δομές και κοινοτικά επιστημονικά όργανα της ΙΕ. Ήταν σχετικής σπουδαιότητας λαμβάνοντας υπόψη δύο συνθήματα-στόχους: α) βελτιώστε τις συνθήκες εργασίας και β) εφαρμόστε νέους νόμους για την ασφάλεια στους εργασιακούς χώρους.

2.4.2. Οι πρώτες δημόσιες προληπτικές υπηρεσίες ιατρικής της εργασίας

Άρχισαν στις αρχές του '70 επίσης με ειδικό αίτημα των συνδικάτων. Πολλαπλασίασαν και διαδόθηκαν γρήγορα παντού ιδίως, μετά τη μεταρρύθμιση στην υγεία (ν. 833/1978). Σημαντικά σχέδια, προτάσεις και εκπαιδευτική συνεισφορά παρείχαν εκτός από την *Clinica del Lavoro* του Μιλάνου άλλα πανεπιστημιακά ιδρύματα ΙΕ, κυρίως στη βόρεια Ιταλία (Παβία, Πάδοβα, Τεργέστη, Πάρμα, Σιένα) όπου οι ειδικοί στην ΙΕ εκπαιδεύονταν για να μισθωθούν έπειτα από τις νέες δημόσιες υπηρεσίες επίσης με επιθεωρησιακό ρόλο.

2.4.3. Αξίζει να αναφερθεί στην Ιταλία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες: από τη μια, η εισαγωγή νέων τεχνολογιών σε όλους τους βιομηχανικούς και παραγωγικούς τομείς και τις υπηρεσίες (που αρχίζουν από τα μέσα της δεκαετίας του '70) και από την άλλη, ο τεράστιος αριθμός ευρωπαϊκών οδηγιών για την ΙΕ και την ασφάλεια και γενικά για την προστασία του περιβάλλοντος.

2.5.0. 5^ο ΣΤΑΔΙΟ: ΤΕΛΟΣ ΔΕΚΑΕΤΪΑΣ ΤΟΥ '80 ΜΕΧΡΙ 2000

Επίσης σε αυτή την περίοδο συνέβησαν μετασχηματισμοί σε όλα τα επίπεδα - κοινωνικά, πολιτισμικά, επιστημονικά και επαγγελματικά. Η διδασκαλία της ΙΕ έγινε υποχρεωτική σε όλες τις ιταλικές ιατρικές σχολές (1987). Διάφορες σημαντικές οδηγίες εκδόθηκαν από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, μεταξύ των οποίων οι σχετικές με την πρόληψη των κινδύνων από το μόλυβδο, το θόρυβο, τον αμίαντο, τους καρκινογόνους παράγοντες, την εργασία σε VDT, τα ΜΣΚ, κ.λπ.: που όλοι αναγνωρίζονται ήδη από την ιταλική κυβέρνηση επίσης μέσω των νέων νόμων. Μεταξύ αυτών, του νόμου ν. το 626/1994 και του νόμου ν. το 242/1996 που, εκτός από την εισαγωγή των νέων εννοιών για την αξιολόγηση του κινδύνου και την πρόληψη στους εργασιακούς χώρους και της ενεργοποίησης της επιτήρησης της υγείας των εργαζομένων που εκτίθενται σε τέτοιους κινδύνους, επικυρώνουν την υποχρεωτική παρουσία των ιατρών εργασίας σε δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις και, για πρώτη φορά στην ιστορία, τέτοιοι ιατροί πρέπει να έχουν το μεταπτυχιακό δίπλωμα της ΙΕ.

2.5.1. Ανανέωση της «Clinica del Lavoro Luigi Devoto».

Η ακατάπαυστη προσοχή για να παραγάγει την καινοτομία της γνώσης μέσω ενός τεράστιου ποσού επιστημονικών ερευνητικών προγραμμάτων, επίσης σε συνεργασία με τους συναδέλφους από άλλες χώρες, προσπαθεί να παρέχει τις έγκυρες εναλλακτικές λύσεις στην κατάπτωση του παραδοσιακού προτύπου του ΙΕ εξετάζοντας σχεδόν αποκλειστικά θέματα τοξικολογίας και πνευμονοκονίασης.

Βραχεία ανασκόπηση των κύριων θεμάτων κατά την διάρκεια των προηγούμενων δεκαετιών:

- ✚ Αναπνευστική φυσιοπαθολογία (τέλος της δεκαετίας του '40)
- ✚ Βιομηχανική υγιεινή ('50)
- ✚ Επαγγελματική αλλεργιολογία ('60)

- + Βιομηχανική φωνοακουολογία ('60)
- + Εργονομία ('60)
- + Επαγγελματική (και ως εκ τούτου περιβαλλοντική) επιδημιολογία ('60)
- + Πολιτισμικές συνεισφορές στις πρωτοβουλίες του εργατικού κινήματος('60)
- + Αδέξιες στάσεις και σχετικές με την εργασία ΜΣΚ διαταραχές ('60)
- + Εργοοφθαλμολογία ('70)
- + Τοπικές υπηρεσίες δημόσιας υγείας (70 ")
- + Συμπεριφορική νευροτοξικολογία (70 ")
- + Οργανωμένη ανάλυση εργασίας (70 ")
- + Σχετικό με την εργασία άγχος ('80)
- + Ποιότητα Ατμόσφαιρας Εσωτερικών Χώρων ('80)
- + Εργασία γραφείων ('80)
- + Μοριακή επιδημιολογία ('90)
- + Mobbing ('90)
- + Γήρανση στην εργασία ('90)

2.5.2. Παρούσα κατάσταση

Στην Ιταλία σήμερα υπάρχουν:

- + 20 ιδρύματα ΙΕ στα πανεπιστήμια
- + 25 μεταπτυχιακές σχολές ΙΕ
- + Πάνω από 300 τοπικές υπηρεσίες δημόσιας υγείας
- + Πάνω από 15.000 ΙΕ

3. ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΙΕ

Εν προκειμένω αξίζουν μερικές εκτιμήσεις.

3.1.0. Οι επαφές και οι σχέσεις με τις επιχειρήσεις, κοινωνικούς εταίρους και εργαζομένων σε όλα τα επίπεδα καθόλου δεν πρέπει να παραμεληθούν αλλά μάλλον να εμβανθθούν. Η αποστολή της ΙΕ μέσα στις δημόσιες και ιδιωτικές δομές υγείας, που στρέφουν τις δραστηριότητες μόνο στις κλινικές δοκιμές, τις διαγνωστικές εξετάσεις και την εκτίμηση της καταλληλότητας σχετικών με την εργασία ασθενειών οδηγεί σε μια προοδευτική έλλειψη χρησιμότητας των δομών υγείας και της διάλυσης της ΙΕ.

3.2.0. Ο στόχος είναι η προσπάθεια απόκτησης για την ΙΕ μιας «στρατηγική» παρά μιας «τακτικής» θέσης στις επιχειρήσεις και στις υπηρεσίες (Emmett E.A., 1996):

- ✚ η στρατηγική θέση ορίζεται ως «σχετικά με τις ευρείες στρατηγικές, τα σχέδια ή τους στόχους. Οι στρατηγικοί στόχοι εκφράζονται συνήθως ως πολιτική. Είναι η υπερβάλλουσα προοπτική ή η άποψη που καθορίζει ποία είναι η φύση και οι αιτίες μιας ιδιαίτερης κατάστασης ή ενός προβλήματος, και παρέχουν επίσης το γενικό σκοπό ή τον στόχο όσον αφορά το πώς να την προσεγγίσουν.
- ✚ η τακτική θέση ορίζεται ως «σχετικά με τη λεπτομερειακή κατεύθυνση και τον έλεγχο των πόρων (ανθρώπινων, υλικών και οικονομικών) και των δραστηριοτήτων που χρησιμοποιούνται για να επιτύχουν τον στόχο ή το σκοπό που καθορίζει η στρατηγική. Είναι εκείνες οι συγκεκριμένες διαδικασίες, μεθοδολογίες, ή δραστηριότητες που διενεργούνται για να επιτύχουν το στόχο ή το σκοπό όπως καθορίζεται από τη στρατηγική».

3.3.0. Υπάρχουν τουλάχιστον έξι κύριοι τομείς στρατηγικών ευκαιριών σε βασικές επιχειρήσεις της βιομηχανίας ή των υπηρεσιών-σχετικών ιατρικών αναγκών (και στα εθνικά και εταιρικά επίπεδα):

1. καταγραφή και μείωση του αντίκτυπου των εργατικών ατυχημάτων και των επαγγελματικών ασθενειών
2. διαχείριση περιβάλλοντος, των προϊόντων και των διαδικασιών
3. περιορισμό των εξωεπαγγελματικών δαπανών υγειονομικής περίθαλψης (συμπεριλαμβανομένης της προαγωγής υγείας). Υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι οι δραστηριότητες προαγωγής υγείας στον εργασιακό χώρο είναι γενικά επιτυχέστερες από τα ευρύτερα κοινοτικά προγράμματα λόγω των υψηλότερων ποσοστών συμμετοχής από εκείνα που μπορούν να επιτευχθούν στην κοινότητα.
4. επαγγελματική και περιβαλλοντική υγεία, ως επιχείρηση καλύτερης πρακτικής και πεδίο ηγεσίας αλλαγών. Η παραγωγικότητα και το συνεχές εταιρικό πλεονέκτημα είναι οι στόχοι. Η επαγγελματική και περιβαλλοντική υγεία βασισμένη στην ανησυχία για την ευημερία των υπαλλήλων, για τους πελάτες και την κοινότητα μπορεί να ενισχύσει αυτήν την εστίαση.
5. βελτιστοποίηση των ανθρώπινων σχέσεων στην απασχόληση και των πολιτικών και των πρακτικών εργασίας. Πολλά από τα σημαντικότερα τρέχοντα ζητήματα στις ανθρώπινες σχέσεις και τους τομείς εργασίας έχουν μια σημαντική -αν και σπάνια αποκλειστικά- ιατρική ή συνεπειών υγείας εστίαση. Η επαγγελματική και περιβαλλοντική ιατρική, που πρέπει να τιθασεύσει και τις τεχνικές και κοινωνικές πτυχές του εργασιακού χώρου, πρέπει να ταιριάζει ιδανικά για να βοηθήσει στην παραγωγή καλών εκβάσεων και να συμβάλλει στον ορισμό και την

επίλυση της ιδιωτικότητας και των σχετικών ηθικών ζητημάτων με τους τομείς της εργασίας και της υγείας.

6. κάλυψη των ρυθμιστικών απαιτήσεων. Είναι σπάνιο για μια οργάνωση να μην δηλώνει συμμόρφωση με εφαρμοζόμενους κανονισμούς ως στόχο. Εντούτοις, είναι προφανές ότι μερικές χώρες, όπως η Γερμανία, έχουν υψηλά πρότυπα ασφάλειας και προϊόντων και έτσι είναι οικονομικά ισχυρές. Το ζήτημα είναι όταν οι κανονισμοί διαχωρίζονται από το στρατηγικό πλαίσιο τους, ή έχουν τεθεί χωρίς ένα στρατηγικό πλαίσιο, που θεωρούν ως περιττά και δαπανηρά επιπλέον βαρίδια στην επιχείρηση. Οι ΕπαγγΕπαγγ&ΠεριβΥγ επομένως ενθαρρύνονται να προωθήσουν τη ρυθμιστική συμμόρφωση ως μέσα σε ένα τέλος, παρά ως αυτοσκοπό, σε συμφωνία με την βιομηχανία.

4. Διεύρυνση του τομέα ενδιαφερόντων, της έρευνας και της παρέμβασης της ΙΕ προκειμένου να περιληφθούν οι νέες ενημερωμένες απαντήσεις στους νέους επαγγελματικούς κινδύνους (άγχος, ΜΣΚ, εργοοφθαλμολογία, γήρανση στην εργασία, κ.λπ.).

B.4 Επαγγελματικές και σχετιζόμενες με την εργασία Παθήσεις

Γνωρίζουμε ότι οι επαγγελματικές παθήσεις είναι εκπληκτικά κοινές παρά τα περί του αντιθέτου θρυλούμενα τουλάχιστον στη χώρα μας αν δει κανείς τις στατιστικές του ΙΚΑ. Στις ΗΠΑ υπολογίζουν ετησίως 860,000 παθήσεις και 60,300 θανάτους από επαγγελματική έκθεση. Ορισμένες μελέτες βρήκαν ότι το 75% των νοσηλευομένων & στα ΤΕΠ προσερχομένων πολιτών ανέφερε επικίνδυνες εκθέσεις και 17% των παθήσεων συσχετιζόταν με την εργασία τους (βλ.Μελέτη ΕΛΙΝΥΑΕ-Λάρισα*).

Οι συνέπειες της εργασίας στην υγεία ενός εργαζόμενου εξαρτώνται από την έκθεση του (εκφρασμένης ποσοτικά) σε διάφορους παράγοντες και από αυτόν τον ίδιο. Λαμβάνοντας ένα ιστορικό είναι πολύ σημαντικό να προσδιορίζονται σχετικοί κίνδυνοι έκθεσης και να συνδέονται με προβλήματα υγείας. Η έννοια της συσσωρευμένης έκθεσης π.χ. ποσοτικών μετρήσεων της έντασης και της διάρκειας της έκθεσης είναι επίσης σημαντικό στοιχείο. Η υγεία μπορεί να προσβληθεί από επαγγελματική έκθεση σε διάφορους παράγοντες και με ποικίλες τρόπους και πρακτικά κάθε σύστημα ή όργανο μπορεί να νοσήσει. Ποιο το μέγεθος του προβλήματος ;

Επαγγελματική υγεία στον σύγχρονο κόσμο. Τι ποσοστό πάσχει από επαγγελματικές παθήσεις ;

- εκτιμώμενοι θάνατοι σχετιζόμενοι με την εργασία το 2000: **2.0 –2.4 εκατομ**
- θανατηφόρα εργατικά ατυχήματα : **350 000**
- θάνατοι από επαγγελματικές παθήσεις: **1.7 εκατομ**

Πίνακας 1 - Εκτίμηση ετήσιου ποσοστού θανάτων αποδιδόμενων σε επαγγελματική έκθεση σε επικίνδυνες ουσίες παγκοσμίως

Αιτίες θανάτων	Αριθμός θανάτων		Κατ'εκτίμηση ποσοστό (%) που αποδίδεται σε επικίνδυνες ουσίες		Αριθμός θανάτων
	♂	♀	♂	♀	
Καρκίνος (συν)					314,939
• Πνεύμονα και μεσοθηλίωμα	996,000	333,000	15	5	166,050
• Ήπατος	509,000	188,000	4	1	22,240
• Ουροδόχου κύστεως	128,000	42,000	10	5	14,900
• Λευχαιμία	117,000	98,000	10	5	16,600
• Προστάτη	253,000		1		2,530
• Στόματος	250,000	127,000	1	0.5	3,135
• Οισοφάγου	336,000	157,000	1	0.5	3,517
• Στομάχου	649,000	360,000	1	0.5	8,290
• Παχέως εντέρου	308,000	282,000	1	0.5	4,490
• Δέρματος	30,000	28,000	10	2	3,560
• Παγκρέατος	129,000	99,000	1	0.5	1,785
• Άλλοι	819,000	1,350,000	6.8	1.2	71,892
Καρδιαγγειακές παθήσεις, 15 - 60 ετών	3,074,000		1	1	30,740
Παθήσεις νευρικού συστήματος, >15 ετών	658,000		1	1	6,580
Νεφρικές παθήσεις, >15 ετών	710,000		1	1	7,100
ΧΑΠ >15 ετών	3,550,000		1	1	35,500
Πνευμονοκονιώσεις (εκτιμ.)	36,000		100 %	100 %	36,000
Άσθμα >15 ετών	179,000		2 %	2 %	3,580
ΣΥΝΟΛΟ					438,489

πηγή: ILO

B.5 Ορισμένες διευκρινίσεις σχετικά με την Ιατρική της Εργασίας

Είναι κλασική η σύγκριση των διαφόρων ιατρικών ειδικοτήτων με διάφορα κομμάτια της Ιατρικής που αφορούν διάφορα όργανα ή συστήματα. Για παράδειγμα αναφέρεται ότι η νευρολογία μελετάει το νευρικό σύστημα στην ολότητα του: *ανατομία* (πως είναι φτιαγμένο), *φυσιολογία* (πως λειτουργεί), *παθολογία* (πως ασθενεί) και *κλινική* (πως παρουσιάζεται όταν ασθενεί). Η πνευμονολογία κάνει το ίδιο για το αναπνευστικό σύστημα, κ.ο.κ. Με την ίδια λογική η Ιατρική της Εργασίας συγκρίνεται με ένα οριζόντιο κομμάτι της ιατρικής που παίρνει από όλες τις άλλες ειδικότητες ό,τι έχει σχέση με την εργασία. Έτσι, η Ιατρική της Εργασίας ασχολείται με τις νευροπάθειες που συνδέονται με την εργασία (όπως οι πολυνευροπάθειες από κόλλες), με τις ωτοπάθειες (όπως η βαρηκοΐα από τον θόρυβο), με τις επαγγελματικές πνευμονοπάθειες (όπως η πυριτίωση, η αμιάντωση), κ.ά.

Αυτή η παρείσφρηση σε ...ξένα χωράφια δημιουργεί καμιά φορά απρόβλεπτες συνέπειες. Για παράδειγμα, δυο αδελφάκια από την Νότιο Ιταλία έπασχαν από αναιμία που δεν οφειλόταν στη γνωστή επιδημική θαλασσαιμία (Μεσογειακή αναιμία) αλλά σε ... βενζολισμό αφού ο μπαμπάς τους εργαζόταν σπίτι με βενζίνη 24ώρες ...! Πολλές περιπτώσεις τραχηλο-κολπίτιδας και διαταραχών της μήτρας αναφέρονταν σε ένα ελατήριο που στηρίζεται στην κοιλιά για την απομάκρυνση επιφανειακών ψεγαδιών στο λιώσιμο μετάλλων...! Σε μια επιδημία αιμορραγικής ρινίτιδας η αιτία δεν ήταν ένας ιός αλλά ένας τύπος ξύλου *Mansonina altissima* Chev !.

Ειδική, όσο και τραγική περίπτωση είναι η ψυχιατρική: ένας βιομηχανικός εργάτης που μετακόμισε στην πόλη προ 3 μηνών και πριν εργαζόταν ως απλός αχθοφόρος γεωργικών προϊόντων παρουσίασε μια μανιακή κρίση, με ντελίριο εργασιακού περιεχομένου. Πρώτα εισήχθη στην ψυχιατρική κλινική και έπειτα λόγω της εξαιρετικής διέγερσης και της σωματώδους διάπλασης του έγινε πρόσδεση στο κρεβάτι. Ο ασθενής όμως κατόρθωσε να απελευθερωθεί και κρεμάστηκε με τις σχετικές λουρίδες που ήταν δεμένος.

Ο ιατροδικαστής που κλήθηκε από τον εισαγγελέα αδυνατώντας να ερμηνεύσει την περίπτωση ζήτησε την συνδρομή ενός ιατρού της εργασίας. Αυτός προχώρησε σε μια επιδημιολογική έρευνα στην επιχείρηση που παρήγαγε τετραιθυλικό μόλυβδο. Έτσι, ο εισαγγελέας έκλεισε την υπόθεση!

Είναι γνωστό ότι ο τετραιθυλικός μόλυβδος, προσθετικό της βενζίνης απορροφούμενος διαδερμικά και με εισπνοή προκαλεί τη συγκεκριμένη εγκεφαλοπάθεια. Η βιοψία εγκεφάλου και η τοξικολογική ανάλυση έδειξαν τεράστια ποσότητα μολύβδου αν και είχε εργαστεί για πολύ μικρό χρονικό διάστημα. Συμπέρασμα: η εγκεφαλοπάθεια θα μπορούσε να πιθανολογηθεί κλινικά, αν μόνο είχε ληφθεί σωστά επαγγελματικό ιστορικό !!!

Επαγγελματικό Ιστορικό (ΕΠΙ)²⁸

Νεαρή βορειοηπειρώτισσα εισήχθη στην κλινική μας προς διερεύνηση αναιμίας άγνωστης αιτιολογίας. Ο συνήθης κλινικοεργαστηριακός έλεγχος απέβη αρνητικός. Αντιθέτως η συμπτωματολογία σε συνδυασμό με το επαγγελματικό ιστορικό –εργάτρια σε βιομηχανία κατασκευής συσσωρευτών- πιθανολόγησαν μολυβδίαση επαγγελματικής αιτιολογίας που επιβεβαιώθηκε από τις υψηλές τιμές των βιολογικών δεικτών δόσης και αποτελέσματος. Το περιστατικό αυτό αποκάλυψε την σπουδαιότητα λήψης και επαγγελματικού ιστορικού, αφού τις περισσότερες φορές είναι ικανό να οδηγήσει στη διάγνωση.

Acute lead intoxication in a female battery worker: Diagnosis and management²⁹

Abstract

Lead is a significant occupational and environmental hazard. Battery industry is one of the settings related to lead intoxication. Published information on the use of oral chelating agents for the treatment of anaemia in the context of acute lead intoxication is limited. The patient was a 33 year immigrant female worker in a battery manufacture for 3 months. She complained for malaise that has been developed over the past two weeks. Pallor of skin and conjunctiva was the only sign found in physical examination. The blood test on admission revealed normochromic anaemia. Endoscopic investigation of the gastrointestinal system was negative for bleeding. The bone marrow biopsy was unrevealing.

At baseline no attention has been paid to patient's occupational history. Afterwards the patient's occupational history has been re-evaluated and she has been screened for lead intoxication. The increased levels of the lead related biomarkers of exposure and effect confirmed the diagnosis. The patient received an oral chelating agent and an improvement in clinical picture, and levels of haematological and lead related biochemical parameters have been recorded. No side effect and no rebound effect were observed. This case report emphasizes the importance of the occupational history in the context of the differential diagnosis. Moreover, this report indicates that lead remains a significant occupational hazard especially in the small scale battery industry

²⁸ Γεώργιος Χρ. Ντουνιάς Π.Γ.Ν.Πειραιά, "Τζάνειο" Γ' Παθολογ. Κλινική, Δ/ντης : Στεφ. Παπαγγελόπουλος(+)

²⁹ Dounias et al. *Journal of Occupational Medicine and Toxicology* 2010, 5:19

<http://www.occup-med.com/content/5/1/19>

Συνεπώς θα μπορούσε η μοναδικά σημαντική συνεισφορά του **Berbardino Ramazzini** να εντοπίζεται ακριβώς στο ότι μας καλεί να ρωτάμε τους ασθενείς μας για το επάγγελμα τους αναγνωρίζοντας έτσι την βασική κυρίαρχη σημασία του ΕΠΙ. Πράγματι, ένα σύντομο ΕΠΙ θα πρέπει να συμπεριλαμβάνεται σε όλα τα ιατρικά ιστορικά στο φάκελο όλων των ασθενών. Δυστυχώς, 300 χρόνια μετά, κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει.

Σε μια μελέτη σε πρωτοβάθμια περίθαλψη ακαδημαϊκού ιδρύματος, μόνο το 24% από τους 625 φακέλους που ανασκοπήθηκαν περιελάμβανε κάποιες πληροφορίες. Ενώ μόνο το 2% !! είχε πληροφορίες για τοξική έκθεση, διάρκεια παρούσας και προηγούμενων εργασιών³⁰.

Η έλλειψη ευρέως διαδεδομένων, αξιόπιστων και εφαρμόσιμων προτύπων ΕΠΙ, σε συνδυασμό με την πίεση του πανδαμάτορα χρόνου και το τεράστιο εύρος των δυνητικών τοξικών εκθέσεων καθιστά δυσχερές το εγχείρημα.

Το ΕΠΙ πρέπει να περιλαμβάνει ένα κατάλογο εργασιών και σχετικού χρόνου απασχόλησης καθώς και τις όποιες σημαντικές αλλαγές εργασιακών καθηκόντων. Δεν ενδιαφέρουν τόσο ο τίτλος αλλά το περιεχόμενο. Πολλές φορές δεν συμπίπτουν. Επιπλέον πρέπει να αναφέρονται οι βασικές εργασίες.

Είναι σημαντικό να τηρείται η εμπιστευτικότητα που προϋποθέτει την εμπιστοσύνη προς τον ιατρό. Η δυσκολία αναφοράς συγκεκριμένων χημικών ουσιών μπορεί να ξεπερνιέται με την χρήση της συνήθους ορολογίας (εμπορικής ή άλλης). Ασχολίες ελεύθερου χρόνου και άλλες δραστηριότητες επίσης πρέπει να αναφέρονται. Ερωτήματα αναζήτησης ΕΠΙ :

- 1. τι είδος εργασίας κάνεις ;**
- 2. θεωρείς ότι τα προβλήματα υγείας σου σχετίζονται με την εργασία σου ;**
- 3. τα συμπτώματα είναι διαφορετικά στη δουλειά και στο σπίτι ;**
- 4. εκτίθεσαι τώρα ή έχεις στο παρελθόν εκτεθεί σε χημικά, σκόνες, μέταλλα, ακτινοβολία, θόρυβο ή κάνεις επαναλαμβανόμενες εργασίες ;**
- 5. παραπονιούνται κι άλλοι συνάδελφοι σου για ίδια συμπτώματα ;**

³⁰ Am Fam Phys. 1993; 48(3):483-491.

Ας ελπίσουμε ότι οι παραπάνω περιπτώσεις θα ρίξουν νερό στο μύλο όσων εκτιμούν την **Ιατρική της Εργασίας** ως χρήσιμο συμπλήρωμα των υπόλοιπων ιατρικών ειδικοτήτων, αφού ο διεπιστημονικός χαρακτήρας της δεν εξαντλείται στο χώρο της ιατρικής και της βιολογίας αλλά επεκτείνεται στα πεδία της τεχνολογίας της παραγωγής, της οργάνωσης εργασίας, του επιχειρησιακού management έως τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες.

Ιδιαίτερως ελπίζουμε οι παραπάνω ενδεικτικές περιπτώσεις να καταδείξουν επίσης πόσο ουσιαστική είναι για τον ιατρό εργασίας η βαθιά γνώση της τεχνολογίας της παραγωγής και της οργάνωσης εργασίας αφού από μόνη της μπορεί να επιτρέψει την καταγραφή των επαγγελματικών κινδύνων. Ως γνωστόν η καταγραφή αυτή θεωρείται η βάση της πρόληψης, της θεραπείας και της αποκατάστασης της βλάβης της υγείας του εργαζόμενου. Αφορά δηλαδή αμφότερες, **υγιεινή - προληπτική και κλινική - αποκατάσταση**, τις βασικές πλευρές της Ιατρικής της Εργασίας.³¹

Σήμερα βέβαια οι δυο αυτές πλευρές εξ αιτίας και του αυξανόμενου αριθμού ειδικών γίνονται εξειδίκευση της ειδικότητας. Πάντως πρέπει να υπογραμμιστεί ότι αμφότερες στενά συνδεδεμένες ενεργούν στην γνώση των επαγγελματικών κινδύνων. Ιδιαίτερα η κλινική της εργασίας έχει ένα ειδικό χαρακτήρα σε σχέση με τις άλλες κλινικές ακριβώς λόγω της στενής διασύνδεσης της με την τεχνολογία. Πράγματι, η διάγνωση της επαγγελματικής πάθησης είναι σήμερα κατά κανόνα αδύνατη, αν δεν βασισθεί στην ταυτοποίηση των επαγγελματικών κινδύνων που υφίσταται ο εργαζόμενος.³²

Στην κλινική της εργασίας η άμεση διάγνωση υπήρξε πάντοτε ασυνήθιστη. Για παράδειγμα, είναι αλήθεια ότι και μόνο η εικόνα ενός τρεμάμενου και ξεδοντιασμένου (φαφούτη) εργάτη πάντα προσανατόλιζε την διάγνωση και ωθούσε τον ιατρό εργασίας να ρωτήσει τον ασθενή εάν εργάσθηκε ως καπελάς ή μεταλλουργός κιννάβαρης (δηλαδή, εάν εκτέθηκε σε υδράργυρο). Όμως πάντα ήταν περιπτώσεις κατ' εξαίρεση.

³¹ Γ.Ντουνιάς, Ιατρική της Εργασίας – Ιστορική Αναδρομή, Σεμινάρια Ελληνικής Εταιρείας Ιατρικής Εργασίας (Επαγγελματικής & Βιομηχανικής Υγιεινής) & Περιβάλλοντος, Εργατικό Κέντρο Αθήνας, 26/04/02

³² **Guidotti TL.**, *Preventive medicine - notes toward an agenda for change*, Am J Prev med 1996; 12: 165-171

Στην σημερινή βιομηχανία και όχι μόνο, με τους εκατοντάδες ελλοχεύοντες κινδύνους η άμεση διάγνωση είναι ακόμα πιο ασυνήθιστη και ίσως εξ' αποκλεισμού συμπτωμάτων και κινδύνων. Για παράδειγμα, μια περίπτωση βρουκέλλωσης (μελιταίου πυρετού) μπορεί να «ταιριάζει» στο επάγγελμα του κτηνοτρόφου τόσο που αποζημιώνεται έστω και ως «ατύχημα». Για να μην αναφερθούμε σε «αναιμίες» από βενζόλιο ή χρόνιες ηπατοπάθειες από διάφορους τοξικούς παράγοντες.

Επίσης, η διασύνδεση πρόληψης της βλάβης της υγείας των εργαζομένων και μελέτης της τεχνολογίας είναι εμφανής σε όλα τα προφυλακτικά μέτρα που λαμβάνονται αφού έτσι έχουν περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας.

Θα πρέπει να σημειωθεί με απόλυτη σαφήνεια ότι στην περίπτωση των επαγγελματικών παθήσεων ο αγώνας εναντίον των αιτιών, δηλαδή των επαγγελματικών κινδύνων, είναι αντικειμενικά ελλιπής στο επίπεδο της λογικής των πραγμάτων: ενώ είναι κατανοητό ότι μπορεί να υπολείπεται η πρόληψη των εκφυλιστικών παθήσεων όπου οι αιτίες είναι σχεδόν άγνωστες, είναι αφύσικο να συμβαίνει το ίδιο στη περίπτωση των επαγγελματικών παθήσεων όπου τα αίτια είναι αρκετά γνωστά και ταξινομημένα σε σχετικό πίνακα (άρθρο 40 ΚΑ ΙΚΑ). Γι' αυτό η προτεραιότητα της πρόληψης είναι ιδιαιτέρως οικεία στην **Ιατρική της Εργασίας**.

Μια συστηματική και σταθερά ενημερωμένη καταγραφή των επαγγελματικών κινδύνων δεν αποτελεί προστασία μόνο της υγείας των εργαζομένων αλλά και του ευρύτερου περιβάλλοντος.³³ Η σημερινή προϊούσα επιδείνωση των περιβαλλοντικών συνθηκών παγκοσμίως δεν είναι παρά προϊόν της άγριας και αχόρταγης εξουσιαστικής συμπεριφοράς των ανθρώπων ή καλύτερα ορισμένων ανθρώπων προς την φύση.

Η συμπεριφορά αυτή, από παλιότερα, προκάλεσε μια ανθυγιεινή και παράλογη εκμετάλλευση της ίδιας της φύσης (βλ. αλόγιστη χρήση φωσφορικών στην γεωργία) και οδήγησε και ορισμένους -όχι λίγους- ανθρώπους στην εκμετάλλευση ακόμα και των ίδιων των συνανθρώπων τους. Αποτελεί λοιπόν καθήκον κάθε επιστήμονα ελεύθερου

³³ Felton JS. Occupational medical management. Boston, Little, Brown & Company, 1990;1-180

από εξαρτήσεις και συμφέροντα η ανάδειξη και συνειδητοποίηση του προβλήματος από την ανθρωπότητα στις πραγματικές του διαστάσεις.³⁴

³⁴ **Axelsson O.** Some historical notes and remarks on prevention in environmental and occupational health, *Int J Occup Med Environ Health*. 1997;10(4):339-47.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Κοινωνία & Οικονομία

Οι μαρτυρίες που μας κληροδότησε το παρελθόν αντανακλούν τα ενδιαφέροντα και τις αξίες του. Εξετάζονται ο τρόπος λειτουργίας της κοινωνίας και της οικονομίας τα χρόνια που έζησε ο Ramazzini, το μέγεθος του πληθυσμού, τα πρότυπα κατανάλωσης, το επίπεδο παραγωγής και οι συνθήκες εργασίας στην Ιταλία το 17^ο αιώνα. Σε πολλά από τα ζητήματα που τίθενται μπορούμε να διατυπώσουμε μόνο ανιχνευτικές ή προσεγγιστικές απαντήσεις που απέχουν της επιστημονικής τεκμηρίωσης.

Γ.1 Η ΕΥΡΩΠΗ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Η σύνοψη της πολιτικής ιστορίας της ευρωπαϊκής κοινωνίας κατά το Μεσαίωνα αποτελεί πραγματική πρόκληση: οικονομία, πολιτισμός και οι αγώνες για την εξουσία. Οι ξένες –γαλλικές και ισπανικές- επεμβάσεις στις υποθέσεις της Ιταλίας εγκαινιάζουν μια περίοδο αναστατώσεων και διαρρηγνύουν τη σχετική ισορροπία των ιταλικών κρατών. Μέσα από τις πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα στα διάφορα κράτη επιτείνεται ο κατακερματισμός της χερσονήσου παρά την απόπειρα συνένωσης τους σε μια εφήμερη ομοσπονδία στα μέσα του 15^{ου} αι.

Στη Βόρεια Ιταλία, η οικονομία, η κοινωνία και ο πολιτισμός γνωρίζουν ασύγκριτη ανάπτυξη που επιτρέπει την άνθηση πολυάριθμων πόλεων-κρατών, τρεις από τις οποίες γίνονται μεγάλες δυνάμεις. Η αρχαιότερη είναι η προέκταση του Βυζαντίου, η **Βενετία**, συλλογική σινιορία όπου η αριστοκρατία εκλέγει μονάρχη, το δόγη, που η εξουσία του απλώνεται σε μια πραγματική αυτοκρατορία, από την εντεύθεν των Άλπεων ενδοχώρα, μέχρι τα παράλια μακρινών θαλασσών. Σύντομα τη μιμήθηκαν αρκετές πόλεις στη Λομβαρδία και στη Τοσκάνη. Το **Μιλάνο**, στην καρδιά της Λομβαρδίας, υπό τον έλεγχο των Βισκόντι και κατόπιν των Σφόρτσα, μεταμορφώνεται σε στεριανή δύναμη με επίκειο τη **Γένοβα**. Η κομμούνα της **Φλωρεντίας** που απλώνει την επιρροή της στην Τοσκάνη, κυβερνάται από μια αστική ολιγαρχία που καταλαμβάνει την **Πίζα** και παραδίδει την εξουσία στη ζάπλουτη οικογένεια των τραπεζιτών Μεδίκων. Άλλες πόλεις απαρνήθηκαν την

ανεξαρτησία τους για να υποστούν την ηγεμονία ορισμένων μεγάλων οικογενειών: οι Έστε στη **Φερράρα**, οι Κονζάνγκα στη **Μάντοβα**.

Η Νότια Ιταλία βρίσκεται στο περιθώριο αυτής της αλματώδους ανάπτυξης της χερσονήσου. Το βασίλειο της **Νάπολης** συνεχίζει τη διοικητική παράδοση που κληρονόμησε από τους Νορμανδούς και τους Χοχενστάουφεν. Με την εξόντωση του οίκου των Ανδεγαυών, στα μέσα του 15^{ου} αι. ενώνεται με τη **Σικελία** και γίνεται κτήση των βασιλιάδων της Αραγονίας που ελέγχουν επίσης τη Καταλονία και τη Καστίλλη.³⁵

Η Ευρώπη της νεότερης εποχής θα παραμείνει εξαρτημένη αμοιβαία με τον αρχαίο λαμπρό κόσμο όπου ανήκει και με τον οποίο διάγει μια συμβίωση θεμελιωμένη σε μακρόχρονη παράδοση ανταλλαγών. Αρνητικών, από το 14^ο αι. με τις επιδημίες της εξ Ανατολών πανώλους, θετικών, στη παγκόσμια κλίμακα τοποθετείται στη κορυφή της ιεραρχίας.

Η ανάπτυξη της ευρωπαϊκής οικονομίας τον 16^ο αι. ακολουθήθηκε από μια επιβράδυνση και σε ορισμένες περιοχές από ύφεση ή κατά αλλους από πραγματική κρίση κατά τον 17^ο αι.. Πρόκειται για μια περίοδο αναψηλάφησης, προανάκρουσμα μιας αναγέννησης βασισμένης σε μια νέα οργάνωση της παραγωγής.

Μια από τις σπουδαιότερες μεσαιωνικές επινοήσεις, με αναντίρρητη αποτελεσματικότητα είναι η τριετής αμειψισπορά που εμφανίζεται κυρίως βορείως των Άλπεων από τον 9^ο αι.. Η γη χωρίζεται σε τρία μέρη, το καθένα από τα οποία καλλιεργείται εναλλάξ : τα μαρτιάτικα (σπορά την άνοιξη), τα χειμερινά στάρια (σπορά το φθινόπωρο) και το αδρανές, όπου το έδαφος αφήνεται να ξεκουραστεί και χρησιμεύει για να βόσκουν τα ζώα που έτσι το εμπλουτίζουν με τη κοπριά. Απαιτείτελειοποιημένα εργαλεία: τροχήλατο άροτρο με σιδερένιο υνί.

Ο ευρωπαϊκός Νότος παραμένει προσκολλημένος στ μεσογειακή παράδοση της διетуός αμειψισποράς, στο ξύλινο άροτρο και στην έλκυση με βόδια. Το έδαφος αποκτάται από το δάσος (τα καθαρισμένα) και εμπλουτίζεται με τύρφη και κοπριά.

³⁵ **Cappelletti L.**, Storia d'Italia (476-1900), Vallardi Editore, 1932

Η περίοδος 1600-1750 χαρακτηρίζεται από την εξέλιξη της μονοκαλλιέργειας δημητριακών προς τη ταυτόχρονη παραγωγή ζωοτροφής που ευνοεί την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας.

Το συντεχνιακό σύστημα στηριζόταν στην οικογενειακή παραγωγή. Η αυξανόμενη διαφοροποίηση των εργασιών ήλθε να κλονίσει τα παλαιά σύστημα: στο 16^ο αι. άλλοι (υποδηματοποιοί) έφτιαχναν υποδήματα κι άλλοι (οι τσαγκάρηδες) τα επισκεύαζαν. Η πρωτο-εκβιομηχάνιση προσέφερε εργασία στους χωρικούς που έμειναν στα χωριά αναπτύσσοντας τη τοπική βιοτεχνία. Στα πλαίσια της κατ' οίκον εργασίας, ο τεχνουργός (η οικογένεια του, στο περιθώριο των γεωργικών εργασιών) έπαιρνε από τον [ετερόρρυθμο] συνεταιίρο τις πρώτες ύλες (ενίοτε και τα σύνεργα) και του παρέδιδε την παραγωγή ενώ αμειβόταν με το κομμάτι.

Στις μεγάλες εμπορικές πόλεις της Βόρειας Ιταλίας, κατά τον Μεσαίωνα, οι φτωχοί, οι επαίτες και οι ανάπηροι περιτριγυρίζουν τους χειρώνακτες, τους εποχιακά εργαζόμενους, τους εργάτες και τις υπηρέτριες.

Η εμφάνιση περιθωριακών και νέου τύπου κατώτερων τάξεων, στις αρχές των νεότερων χρόνων, δεν πρέπει να σχετίζεται μόνο με την αποσύνθεση της παραδοσιακής αγροτικής τάξης πραγμάτων και με τη διεθνοποίηση της παραγωγής αγαθών, του καταμερισμού της εργασίας και των εμπορικών σχέσεων. Προκύπτει επίσης από τον κοινωνικό αποκλεισμό που εξέφραζαν οι ισχυροί, οι διανοούμενοι και οι κυβερνώντες που όριζαν τους κανόνες και απομάκρυναν όσους δεν συμμορφώνονταν.

Η θρησκευτική Μεταρρύθμιση συνέβαλε επίσης. Οι Λουθηρανοί και οι καλβινιστές δεν θεωρούσαν πλέον χριστιανικό τους καθήκον να ελεούν τους φτωχούς, τους αρρώστους και τους επαίτες για τη σωτηρία της ψυχής τους. Ο Θωμάς ο Ακινάτης ήδη από τον 13^ο αι. είχε υποστηρίξει ότι μόνον η ανάγκη εξωθεί στην εργασία. Οι Άγγλοι πουριτανοί κατέστησαν την εργασία ηθικό πρότυπο. Δίπλα στον αγρότη, που αποτελούσε τη βάση της κοινωνίας, είχε εμφανιστεί ο αστός της πόλης που σχετιζόταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία.

Αρχής γενομένης από τον 16^ο αι. ο ανθρωπισμός και η εξάπλωση του ρωμαϊκού δικαίου στις σφαίρες της εξουσίας διέδωσαν την ιδέα της τάξεως. Κατά τους

ουμανιστές, η ανθρώπινη φύση δεν είναι αφ' εαυτής κακή: υποτάσσεται στους κανόνες της φυσικής ηθικής. Έκτοτε διαδόθηκε ότι ο άνθρωπος αντί να ανησυχεί μόνο για τη σωτηρία της ψυχής του, μπορούσε να βελτιώσει την επίγεια ζωή του χάρη στην εργασία. Ο Ισπανός Βιβέζ [Vivés, 1492-1540] που δίδαξε στη Λουβέν και στην Οξφόρδη, έγραψε για τη Γερουσία της Μπριζ, σε ένα κείμενο μετέπειτα μνημονευόμενο πάμπολλες φορές, ότι η εργασία είναι εντολή του θεού.

Οι αστικοί πληθυσμοί του ύστερου Μεσαίωνα είχαν ήδη συνείδηση της αναγκαιότητας του μόχθου, της τάξης, της οργάνωσης, αλλά και η μαθητεία και η βελτίωσης των συνθηκών της ζωής χάρη στην εργασία μεταβλήθηκαν τότε σε αρχή της κοινωνίας.

Αν ένας θεμελιώδης νόμος (constitutio) θεσπισμένος από τον αυτοκράτορα, έπρεπε ή όχι να συγκαταλεγεί, μεταξύ των κανόνων της Εκκλησίας, αναγκαία προϋπόθεση (sine qua non) για να εκφρασθεί στο σύνολο της χριστιανοσύνης.

Από το δεύτερο μισό του 16^{ου} αι. στους καθολικούς αλλά και στους μεταρρυθμιστές επιβλήθηκε σαφέστατα η κοινωνική και διανοητική αυθεντία ενός κλήρου που εφεξής θα λαμβάνει πιο φροντισμένη μόρφωση στα σεμινάρια (εκκλησιαστικές σχολές) και στα πανεπιστήμια. Οι βασιλιάδες για να εγγυηθούν την ανεξαρτησία τους από την επισκοπική εξουσία, χορήγησαν στους καθηγητές και στους μαθητές το προνόμιο να συναθροίζονται σε μια (universitas), κοινότητα του φυσικού δικαίου, η οποία απολάμβανε τη μεγίστη αυτονομία από τον επίσκοπο όσο και από την κοσμική εξουσία: από εδώ προέρχεται άλλωστε κι ο όρος (universita). Τέλος μια απόφαση της συνόδου του Λατερανού αφιέρωσε ένα μέρος των από τα κέρδη του κάθε καθεδρικού ναού στη διατροφή φοιτητών που στέλνονταν στο πανεπιστήμιο³⁶.

Ο πληθυσμός της Ευρώπης 1000-1700 (σε εκατ.) ως χονδροειδής προσέγγιση αφού δημογραφικά στοιχεία αξιόπιστα υπάρχουν μόνο μετά από το 1800. Οι προβιομηχανικές κοινωνίες στην Ευρώπη χαρακτηρίζονται από υψηλή γεννητικότητα αλλά και θνησιμότητα. Κατά συνέπεια η πυραμίδα των ηλικιών συνήθως εμφανίζει σχετικά πλατιά βάση και στενή κορυφή.

³⁶ Ελένη Αρβελέρ, Maurice Aymard, Οι Ευρωπαίοι, Β' τόμος, Β' έκδοση, Σαββάλας, 2003

Παρά τις μεγάλες διαφορές σχετικά με το γεωγραφικό πλάτος, το χρώμα των οφθαλμών και των μαλλιών, τη τροφή, τη θρησκεία και το πολιτισμό δεν υπάρχουν διαφορές στο ποσοστό των ικανών προς εργασία [15-64 πληθυσμού] που κυμαίνεται γύρω στο 60% του συνολικού. Η μεγαλύτερη και εντυπωσιακότερη διαφορά μεταξύ των κοινωνιών της προβιομηχανικής και της σύγχρονης Ευρώπης έγκειται στη σύνθεση του εξαρτημένου πληθυσμού. Τα παιδιά 0-14 αποτελούν το 65-70% ενώ τότε ήταν το 90% !! Θυμίζουμε τα έκθετα υπολογίζονται σε 1-2% του πληθυσμού αφού 80-90% πέθαιναν κατά το πρώτο χρόνο της ζωής τους.³⁷

Πίνακας 2. Πληθυσμός στην Ευρώπη

Χώρα/έτος	<1000	1300	1500	1700
Βαλκάνια			7	8
Γαλλία	5	15	16	19
Ιταλία	5	10	13	13
Ισπανία & Πορτογαλία			9	10
Ρωσία		10	15	18
Βρετανία	2	5	5	9
Παραδουνάβιες		6	7	9
Σκανδιναβικές			2	3

Για οποιαδήποτε κοινωνία είναι σημαντικό να εντοπισθούν :

1. ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός
2. ο εξαρτημένος πληθυσμός
3. ο βαθμός εξάρτησης

³⁷ Beltrami Daniele, *Popolazione di Venezia*, Padova, CEDAM, 1954 Archivio di Stato di Venezia

$$\frac{{}_{15}P_o + {}_{\infty}P_{65}}{{}_{50}P_{15}} \times 100$$

Ο αριθμός που βρίσκεται στο κάτω δεξιό άκρο του γράμματος **P** δείχνει το αρχικό όριο ηλικίας της κάθε ομάδας και εκείνος που βρίσκεται στο κάτω αριστερό δείχνει το συνολικό διάστημα κάθε ομάδας. Δεχόμαστε ως διαχωριστικές ηλικίες, τα 15 (μεταξύ παιδιών και ενηλίκων) και τα 65 (μεταξύ ικανών προς εργασία και γερόντων).

Σύμφωνα με ένα ορισμό της, η Βιομηχανική Επανάσταση επέτρεψε τον έλεγχο τεραστίων ποσοτήτων ενέργειας που ήταν ενσωματωμένη σε νεκρή ύλη, όπως του κάρβουνου, του πετρελαίου και του ηλεκτρισμού. Ωστόσο, το φαινόμενο είχε μακροχρόνιες ρίζες στις αλλαγές που σημειώθηκαν στην κοινωνία και την οικονομία της προβιομηχανικής Ευρώπης που την μετέτρεψαν σταδιακά από πρωτόγονη και υποανάπτυκτη σε μια εξαιρετικά δυναμική, αναπτυσσόμενη και δημιουργική περιοχή με αδιαφιλονίκητη πολιτική και πολιτισμική υπεροχή σε ολόκληρο τον πλανήτη.

Η ανισότητα της κατανομής του πλούτου είναι συνήθως μεγαλύτερη από την ανισότητα της κατανομής του εισοδήματος. Τα περιουσιακά στοιχεία παρουσιάζουν μεγαλύτερο βαθμό συγκέντρωσης. Αν και είναι δύσκολο να εκτιμηθούν οι διαφορές στη κατανομή πλούτου και εισοδήματος στη προβιομηχανική Ευρώπη, μπορεί να διατυπωθεί εύλογα η υπόθεση ότι ήταν μεγαλύτερες από ό,τι σήμερα, εξαιτίας της τρομακτικής συγκέντρωσης της γης και άλλων μορφών περιουσίας στα χέρια των ευγενών και της εκκλησίας.

Γ.2 Η Ζήτηση

“Όσο για τον φτωχό *paisant* τα βγάζει πέρα πολύ δύσκολα και τρέφεται κατά το πλείστον με ψωμί και φρούτα, ωστόσο μπορεί να παρηγορηθεί με τούτο, δηλαδή ότι ενώ η μοίρα του δεν μπορεί ούτε κατά διάνοια να είναι τόσο καλή όσο του γεωργού και του φτωχού τεχνίτη στην Αγγλία, είναι πολύ καλύτερη από αυτή του *villano* στην Ιταλία”.³⁸ Στη Λομβαρδία του 16^{ου} αι., ένα υπόμνημα προς τις αρχές που αφορούσε το κόστος εργασίας και διαβίωσης τόνιζε: “ Οι χωρικοί ζουν με στάρι...και είμαστε της γνώμης ότι μπορούμε να αγνοήσουμε τα άλλα τους έξοδα γιατί είναι η έλλειψη σταριού που τους ωθεί τους μεροκαματιάρηδες να εγείρουν αξιώσεις τα έξοδα τους για ένδυση και άλλες ανάγκες είναι στην ουσία άνευ ιδιαίτερης σημασίας ”.

Ο ιατρός M.A. Benaglio³⁹ ανέφερε για το Bergamo “οι περισσότεροι από αυτούς τους φτωχούς είναι μαυρισμένοι, ξεραμένοι, κάτισχνοι, αδύναμοι και ασθενικοί [...] Τριγυρνούν στη πόλη και αργότερα σωριάζονται νεκροί, ο ένας μετά τον άλλο, στους δρόμους, στις πλατείες και γύρω από το Palazzo”

Οι καλλιέργειες δεν ήταν επιλεγμένες, οι άνθρωποι δεν ήξεραν πώς να καταπολεμήσουν τα ζιζάνια, τα λιπάσματα ήταν σπάνια. Τα συστήματα μεταφοράς ήταν ακόμα πρωτόγονα, με εξαίρεση τις θαλάσσιες μεταφορές. Κατά συνέπεια, οι τιμές των ειδών διατροφής παρουσίαζαν υπερβολικές διακυμάνσεις, αντανακλώντας ταυτόχρονα την ανελαστικότητα της ζήτησης και τον περιορισμένο έλεγχο του ανθρώπου πάνω στις αντίξοες δυνάμεις της φύσης.

Η αγοραστική δύναμη της εργατικής τάξης εξαρτιόταν ουσιαστικά από τις κλιματολογικές συνθήκες. Όταν η συγκομιδή ήταν φτωχή, οι τιμές των ειδών διατροφής διογκώνονταν περισσότερο. Οι απλοί άνθρωποι ξόδευαν περίπου 60-80% από το εισόδημα τους για τροφή. Όλα αυτά φυσικά σε ομαλές περιόδους που δεν αποτελούσαν το κανόνα. Έτσι παρουσιαζόταν το φαινόμενο του λιμού και οι άνθρωποι πέθαιναν από πείνα.

³⁸ Rogert Dallington, *The view of France /1604*, Oxford University Press for the Shakespeare Association, 1936.

³⁹ *Relazione della carestia*

Πίνακας 3 -Πληθυσμός επιλεγμένων πόλεων 1500-1700 (σε χιλ.)

Χώρα	Πόλη	1500	1550	1600	1650	1700
Ιταλία	Βενετία	115	160	150	120	140
	Βερόνα	40	46	55	25	
	Γένοβα			63	70	
	Κρεμόνα		37	40	17	
	Μάντοβα	27	35	31	15	20
	Μιλάνο	100	50	110	95	100
	Μόντενα	18	20	18		18
	Μπέργκαμο		18	24		25
	Μπολόνια	55	55	63	58	63
	Μπρέσια	50	40	50	40	35
	Νάπολη		210	250		215
	Παβία	18	13	18	19	20
	Πάντοβα	27	32	35	25	
	Παλέρμο	50	80	100		100
	Πάρμα	16	20	25	20	30
	Περούτζια			20	16	16
	Ρώμη	50	45	110	126	135
	Σιένα	15	10	19	16	16
	Τορίνο		14	20		42
	Φερράρα			33	25	27
Φλωρεντία	95	70	80		80	
Γαλλία	Μπεζανσόν	8		11		17
	Λυών		70			90
	Παρίσι	100		300		500
	Στρασβούργο			25		27
Γερμανία	Αμβούργο	20		20	50	
	Βιέννη			60		
	Λειψία		7	15	15	22
	Φρανκφούρτη	10		25	15	25
Κάτω Χώρες	Άμστερνταμ	15	35	100	135	180
	Λιέγη				50	55
Αγγλία	Λονδίνο	70	80	250	450	600
Ισπανία	Βαρκελώνη				64	
	Μαδρίτη				75	
	Σεβίλλη		100	150	125	
Ελβετία	Γενεύη	13				17

Γ.3 Η συμβολική αξία της τροφής

Οι κατώτερες τάξεις ζούσαν σε κατάσταση χρόνιου υποσιτισμού και υπό την μόνιμη απειλή λιμοκτονίας. Ένα από τα χαρακτηριστικά που διαχώριζαν το πλούσιο από το φτωχό, ήταν ότι οι πλούσιοι μπορούσαν να γεμίσουν το στομάχι τους. Ένα μεγαλοπρεπές γεύμα έκανε ξεχωριστή μια εορταστική εκδήλωση –η εμποροπανήγυρις του χωριού, ένας γάμος. Εκτός από στοιχείο φιλοξενίας (συμπόσιο υποδοχής επισκέπτη πρίγκιπα ή απεσταλμένου) αποτελούσε επίσης ένδειξη σεβασμού: οι σπουδαστές του πανεπιστημίου όφειλαν να προσφέρουν στους καθηγητές τους ένα γενναιόδωρο γεύμα την ημέρα της απονομής του πτυχίου τους.

Η αγορά ενός ενδύματος ή υφάσματος αποτελούσε πολυτέλεια και έξοδο που οι απλοί άνθρωποι σπάνια μπορούσαν να αντέξουν καθ' όλη τη διάρκεια του βίου τους. Μια από τις κύριες έγνοιες της διοίκησης των νοσοκομείων ήταν να εξασφαλίσει ότι όλα τα ρούχα των θανόντων «δεν θα αρπάζονταν αλλά θα δίνονταν στους νόμιμους κληρονόμους»⁴⁰. Αυτή η συνήθεια που κάλυπτε μια βασική ανάγκη ήταν επίσης μια από τις αιτίες εξάπλωσης της πανώλης και οι αρχές των πόλεων έκαναν ολόκληρο αγώνα για να κατάσχουν τα ρούχα των πεθαμένων και να τα κάψουν.

Σε μια οδηγία του Συμβουλίου Δημόσιας Υγείας του Μιλάνου, το 1597 τονίζεται ότι «ανεξάρτητα από το πόσο φτωχοί και πόσο χαμηλής κοινωνικής θέσης είναι οι άνθρωποι δεν επιτρέπεται να διατηρούν περισσότερα από δύο κρεβάτια σε ένα δωμάτιο ή να κοιμούνται περισσότερα από 2-3 άτομα στο ίδιο κρεβάτι. Όσοι ισχυρίζονται ότι έχουν δωμάτια αρκετά μεγάλα για να συμπεριλάβουν άνετα πάνω από δύο κρεβάτια πρέπει να το δηλώσουν στο Συμβούλιο Υγείας το οποίο και θα στείλει ένα επιθεωρητή να διενεργήσει έλεγχο»⁴¹.

Προφανώς δεν αμφισβητείται η ορθότητα της οδηγίας. Όμως ήταν η φτώχεια που εμποδίζει τη σύνεση και καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την εφαρμογή της οδηγίας. Όταν η πανώλης χτύπησε το 1630, ένας κληρικός σημειώνει: «αυτούς που η πανώλης χτυπάει περισσότερο είναι οι φτωχοί που λόγω του ότι ζουν στριγμωμένοι σε σπίτια

⁴⁰ Ordinatori per il buon governo di tutti li Hospitali del Contado di Perugia (1582)

⁴¹ Archivio di Stato di Cremona, Inv. 4, t.3

που χυδαία αποκαλούνται στάβλοι, όπου σε κάθε δωμάτιο στοιβάζονται μεγάλες οικογένειες και όπου η δυσσομία κυριαρχεί και ο κίνδυνος μολύνσεων ελλοχεύει». ⁴²

Δεδομένου του χαμηλού εισοδήματος, η πλειοψηφία του πληθυσμού δεν μπορούσε να ικανοποιήσει τις βασικότερες ανάγκες της για φαγητό, στέγη και ένδυση.

Η εκπαίδευση και οι ιατρικές υπηρεσίες ενώ θεωρούνταν σημαντικές δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν. Γρήγορα συνειδητοποιήθηκε, κυρίως στις κοινότητες της Φλάνδρας και της Ιταλίας, η αναγκαιότητα και ότι είχαν μια ηθική και κοινωνική αξία που δεν μπορούσε να αγνοηθεί. Έτσι επινοήθηκε ένα σύστημα πληρωμής ιατρών, χειρουργών και δασκάλων με «*χρήματα του δημοσίου*», ώστε κάθε ασθενής, ακόμα κι αν ήταν φτωχός, να μπορεί να υποβληθεί σε θεραπεία ή τα παιδιά του να μπορούν να πάνε σχολείο.

Πίνακας 4: Αριθμός ιατρών

Πόλη	Έτος	Πληθυσμός	Ιατροί	Χειρουργοί
Μιλάνο	1288	60.000		3
Βενετία	1324	100.000	13	18
Φλωρεντία-Πίζα	1630		30/55	24/62

Κοινοτικοί ιατροί υπήρχαν επίσης στη Μπρυζ από το 13^ο αι., στις Λιλ, Υπρ και τη Δουκέρη από το 14^ο αι., και αργότερα στο Μπορντώ, Φράϊπουργκ, Βασιλεία, Κολιουάρ, Παρίσι, Λυών, κ.ά..

Στο Παρίσι, υπήρχαν δυο κατηγορίες χειρουργών: οι υψηλά εκπαιδευμένοι που απολάμβαναν το δικαίωμα να φορούν μακρύ ένδυμα και οι χαμηλής κοινωνικής προέλευσης, κουρείς-ιατροί που δεν επιτρεπόταν να φορέσουν ένδυμα μακρύτερο από τα γόνατά τους.

Τη περίοδο που προηγείται της Βιομηχανικής Επανάστασης, υπήρχαν αρκετοί παράγοντες που επηρέαζαν αρνητικά τη ποσότητα και τη ποιότητα των πραγματικών εισροών εργασίας. Γνωρίζουμε ελάχιστα για τη φυσική και ψυχολογική κατάσταση του εργατικού δυναμικού. Οι συνθήκες εργασίας ήταν εξαιρετικά ανθυγιεινές και υπήρχε άμεση επαφή με τοξικούς παράγοντες. Η πλειοψηφία ζούσε

⁴² Archivio di Stato di Milano, Fondo Sanita parte Antica, b.278

σε συνθήκες υποσιτισμού και συνεπώς ήταν αναπόφευκτη η εκδήλωση σοβαρών μορφών αβιταμίνωσης. Παντού κυριαρχούσε η βρομιά που προκαλούσε επώδυνες δερματικές παθήσεις. Η ελονοσία σε ορισμένες περιοχές ήταν ενδημική.

Από την άλλη, η ομορφιά και η τελειότητα πολλών προϊόντων δημιουργούσαν αναπόφευκτα την εντύπωση ότι ο τεχνίτης της εποχής αποκόμιζε ικανοποίηση και αίσθηση αξιοπρέπειας στοιχεία που θα απωλεσθούν δυστυχώς στις αλυσίδες παραγωγής της σύγχρονης βιομηχανίας.

Η φτώχεια των προβιομηχανικών κοινωνιών δεν επέτρεπε την ανάληψη μεγάλων επενδύσεων σε ανθρώπινο δυναμικό. Η παραμονή για λίγα χρόνια στο σχολείο θεωρείτο πολυτέλεια, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο. Η μαθητεία παρείχε το πλεονέκτημα ότι τα νεαρά άτομα παρήγαγαν και μορφώνονταν ταυτόχρονα. Έτσι το κόστος ουσιαστικά εξαλειφόταν. Κάθε επαγγελματική και τεχνική εκπαίδευση παρεχόταν μέσω του συστήματος της μαθητείας.

Όλες οι λεπτομέρειες της επαγγελματικής εκπαίδευσης –μαθητείας- καθορίζονταν από τις συντεχνίες. Στα διάφορα καθήκοντα τους συγκαταλέγονταν επίσης, η διοργάνωση θρησκευτικών τελετών, αγαθοεργίες και η αλληλοβοήθεια. Ουσιαστικά διαδραμάτιζαν ένα σημαντικό ρόλο στη παροχή κοινωνικής υποστήριξης στα μέλη τους, εκπαίδευσης στα παιδιά τους αλλά και θέσπισης και εφαρμογής ποιοτικών ελέγχων στη παραγωγή

Πίνακας 5 -Όριο ηλικίας για την έναρξη μαθητείας σε επιλεγμένα επαγγέλματα

Επάγγελμα	Όριο ηλικίας	
	Ελάχιστο	Μέγιστο
γανωτήδες		16
βαφείς		20
υφαντές	12	17
λιθοξόοι	11	13
ξυλουργοί	10	20
ζωγράφοι	14	16
χρυσοχόοι	7	18
αλλαντοποιοί	16	18

Πηγή: Beltrami, Popolazione di Venezia

Η αυστηρή ρύθμιση του συναγωνισμού των μελών της σε σχέση με τη ζήτηση εργατικών χεριών. Συνεπώς οποιαδήποτε μελέτη της δομής της απασχόλησης και των μισθών, πριν τον 18^ο αι. πρέπει να λάβει υπόψη της τη κεφαλαιώδη σημασία των συντεχνιών.

Η λέξη εξαθλίωση δεν αρκεί για να περιγράψει τη κατάσταση των προβιομηχανικών εργατών. Μπορούμε να αναφέρουμε ένα μακρύ και θλιβερό κατάλογο ατυχιών που έκαναν τη ζωή τους ανυπόφορη: λιμοί, επιδημίες πανώλης, πόλεμοι, φόροι, ανεπαρκείς ευκαιρίες απασχόλησης, πολιτικά και θρησκευτικά πάθη.

Η προσκόλληση τους σε ένα συγκεκριμένο μέρος ήταν ευθέως ανάλογη με τις συνθήκες διαβίωσης τους. Κυβερνήσεις και αρχές γνώριζαν αυτή τη κατάσταση πολύ καλά καθώς και ότι η απώλεια ικανών τεχνουργών είχε άσχημες συνέπειες για την οικονομία.

Οι οικονομικά ενεργοί δούλευαν από «πρωίας έως βαθείας νυκτός» αλλά με δεδομένο το χαμηλό μέσο όρο παραγωγικότητας παρόλα αυτά δεν μπορούσαν να υποστηρίξουν πολλά εξαρτημένα άτομα.

Γ.4 Παραγωγικότητα κατά τον Μεσαίωνα

Η παραγωγικότητα της εργασίας εξαρτιόταν αρνητικά από την φτώχεια του πληθυσμού, την έλλειψη εξοπλισμού και το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο του εργατικού δυναμικού. Η αντίστοιχη του κεφαλαίου παρέμεινε επίσης υποβαθμισμένη λόγω της ανεπάρκειας των διαθέσιμων ενεργειακών πηγών ουσιαστικά ακόμη φυτικής και ζωικής προέλευσης.

Πίνακας 6: Μέσος όρος απόδοσης ανά μονάδα σπόρου σιταριού σε επιλεγμένες περιοχές της Ιταλίας, 1300-1700

Περιοχή	Έτος	Απόδοση
Αρέτσο	1390	6,5
	1635	5,7
Πάρμα	1510	2,4-5,6
	1655	5,5
Φλωρεντία	1611	9,4
	1691	6,0
Ίμολα	1555	5,2
	1693	2,5
Σιένα	1599	4,6

Η αδρή σύγκριση δείχνει ότι ακόμα και στις καλύτερες περιόδους το όριο έφτανε στο 6 όταν στις ΗΠΑ η παραγωγή δημητριακών στις μέρες μας αγγίζει το 30. Τον 15^ο αι. οι αμπελώνες της Μπολόνια παρήγαγαν 50 γαλόνια κρασιού ετησίως ενώ σήμερα στην ίδια περιοχή η παραγωγή κρασιού έχει επταπλασιαστεί και φυσικά είναι καλύτερης ποιότητας.

Υπήρξε προφανώς και αρνητική παραγωγή από:

- καταστροφή των φυσικών πλουτοπαραγωγικών πηγών
- ρύπανση περιβάλλοντος από τα απόβλητα της κατανάλωσης
- ρύπανση περιβάλλοντος από τα ανεπιθύμητα παραπροϊόντα παραγωγικών δραστηριοτήτων
- βλάβες υγείας των εργαζομένων στη παραγωγή

Κάποτε οι δημοτικές αρχές προχωρούσαν στη λήψη πρακτικών μέτρων. Στη Σιένα, στα τέλη του 13^{ου} αι., ανησύχησαν τόσο για τα σκουπίδια και τις ακαθαρσίες που σωρεύονταν καθημερινά στη Piazza del Campo. Ανέθεσαν λοιπόν τη καθαριότητα της στον Giovannino di Ventura που φύλαγε μια γουρούνα με τα τέσσερα μικρά της για να τρώνε τις τεράστιες ποσότητες σκουπιδιών που μαζεύονταν εκεί [Gasoni, Siena].

Πίνακας 7 : Θνησιμότητα σε επιλεγμένες πόλεις κατά τις επιδημίες της πανώλης

Περίοδος	Πόλη	Πληθυσμός (χ1000)	Θάνατοι (χ1000)	%
1630-31	Verona	54	33	61
	Padova	32	19	59
	Parma	30	15	50
	Milano	130	60	47
	Brescia	24	11	45
	Como	12	5	42
	Bergamo	25	10	40
	Cremona	37	17	38
	Vicenza	32	12	38
	Venezia	140	46	33
	Prato	6	1,5	25
	Bologna	62	15	24
	Modena	18	4	22
1656-57	Genova	75	45	60
	Napoli	300	150	50
	Roma	123	23	19

Η αναγκαιότητα δεν εξηγεί τίποτα: το κρίσιμο ερώτημα αφορά το λόγο που κάποιες ομάδες αντιδρούν με κάποιο συγκεκριμένο τρόπο σε ανάγκες ή επιθυμίες που σε άλλες ομάδες παραμένουν αδιαμόρφωτες και ανεκπλήρωτες.

Οι εύκολες ερμηνείες ιστορικών φαινομένων γοητεύουν τους ανθρώπους, ακριβώς επειδή είναι εύκολες και συνεπώς καθησυχαστικές. Η ερμηνεία ευχαριστεί, το πρόβλημα ερεθίζει. Κι όμως η ερμηνεία συχνά είναι ανέφικτη ενώ το πρόβλημα αποτελεί το μόνο σταθερό παράγοντα.

- Γιατί η Δυτική Ευρώπη ήταν τόσο δεκτική και ευνοϊκή στην εισαγωγή καινοτομιών ;
- Γιατί η Μεσαιωνική Ευρώπη ονειρευόταν με πάθος να κυριαρχήσει στη φύση ;
- Γιατί έψαχνε για μηχανικές λύσεις ;

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με ακρίβεια. Υπάρχει η τάση να ισχυριζόμαστε ότι ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός δεν αναπτύχθηκε τεχνολογικά εξαιτίας της αφθονίας φθηνής εργατικής δύναμης (σκλάβοι) και ότι αντίθετα, στη Μεσαιωνική και Αναγεννησιακή Ευρώπη σημειώθηκαν αξιοσημείωτα τεχνολογικά επιτεύγματα, ακριβώς επειδή παρουσιάστηκε σημαντική έλλειψη εργατικού δυναμικού που προκλήθηκε από τις επιδημίες. Μάλλον οι παράγοντες που συντέλεσαν σε αυτό είναι αρκετοί και περισσότερο πολύπλοκοι.

Όπως εξάλλου είναι γνωστό ιστορικά, όταν μια κοινωνία επιδεικνύει ζωτικότητα, αυτή διαπνέει όλα τα επίπεδα και όχι μόνο το οικονομικό. Την ίδια εποχή που οι Ιταλοί έμποροι συνέβαλαν σε μέγιστο βαθμό στην οικονομική ανάπτυξη της Ευρώπης, ο Δάντης έγραφε την *Θεία Κωμωδία*, ο Τζιότο ζωγράφιζε καινοτόμους πίνακες και ο Άγιος Φραγκίσκος έθετε τις βάσεις του θρησκευτικού του κινήματος. Παρομοίως, όταν οι Κάτω Χώρες πρωταγωνιστούσαν στο διεθνές εμπόριο διέθεταν όχι μόνο μεγάλους επιχειρηματίες και εμπόρους, όπως τον De Geer και τον Trippls αλλά και νομικούς, όπως τον Grotius, πειραματιστές, όπως τον Huygens και τον Leeuwenhoek και ζωγράφους, όπως τον Rembrandt.

Περγαμνή του 1602 με απεικονίσεις συμβόλων τεχνών και επαγγελμάτων στο Orvieto (Umbria).

Γ.5 Η επαναξιολόγηση των Συντεχνιών

Οι συντεχνίες και ο ρόλος τους στην οικονομική ανάπτυξη τράβηξαν το ενδιαφέρον πολλών ιστορικών με δύο κυρίως αντιτιθέμενες οπτικές. Η πρώτη σε δικαστικές, νομοθετικές βάσεις τις βλέπει ως ένα ουσιαστικό διαμεσολαβητή. Ο ρόλος τους, κατά τη προβιομηχανική εποχή, ήταν διαπραγματευτικός [μεσάζων] μιας κοινοτικής υπηρεσίας με αντάλλαγμα συλλογικά πλεονεκτήματα και ενδιαφέροντα. Η δεύτερη, που μπορεί να ονομασθεί ως 'laissez faire', [ελεύθερη αγορά] βλέπει τις συντεχνίες ως θεσμούς μονοπωλιακών τάσεων που ήταν άκαμπτες και έδρασαν ως τροχοπέδη σε κάθε καινοτομία.

Προφανώς αυτές οι δύο ιδεολογικές τοποθετήσεις συχνά ήταν σαφώς θεωρητικές, ιδεαλιστικές και αντι-ιστορικές θέσεις και απέτυχαν να εκτιμήσουν τη πραγματική οικονομική επίδραση των συντεχνιών.

Πρόσφατα υπήρξαν νέες μελέτες σε πανευρωπαϊκό επίπεδο⁴³. Στην Ιταλία καθιερώθηκε μια βάση δεδομένων για το διάστημα 13^ο -17^ο αιώνα. Σκοπός ήταν να αξιολογήσει τη βασική άποψη του Cipolla⁴⁴ ότι ευθύνονται για τη παρακμή της Ιταλίας κατά τον 17^ο αι.. Στην εργασία πήραν μέρος σαράντα ερευνητές και καλύφθηκαν πενήντα ιταλικές πόλεις, όπως στη βάση δεδομένων του Malanima για τον αστικό πληθυσμό της Ιταλίας που είχε έναν πληθυσμό που υπερέβη ή ήταν περίπου 10.000 κάτοικοι σε τρεις, τουλάχιστον, από τις έξι υπό μελέτη χρονολογίες : 1300, 1400, 1500, 1600, 1700 και 1800 (πίνακας 8).

Εάν εξετάζουμε ενός από τους σημαντικότερους δείκτες στη διανομή των συντεχνιών, αυτός είναι ο αριθμός τους σε σχέση με τον αριθμό κατοίκων, ο οποίος έχει οριστεί ως «πυκνότητα οι συντεχνιών», μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η χαμηλότερη πυκνότητα είναι πραγματικά στο αρχικό στάδιο (πίνακας 9).

⁴³ Luca Mocarelli, Milano Bicocca University, *The Return of the Guilds*, Utrecht University, 5-7 October 2006

⁴⁴ Cipolla M. Carlo, *Storia economica dell' Europa pre-industriale*, Il Mulino, Bologna 1975, "Η Ευρώπη πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση", Θεμέλιο, 1988.

Πίνακας 8. Πόλεις & Συντεχνίες

πόλη	συντχ	πόλη	συντχ	πόλη	συντχ	πόλη	συντχ
Alessandria	4	Treviso	27	Piacenza	39	<i>Cava dei Tirreni</i>	2
Asti	1	Udine	17	Reggio Emilia	16	<i>Napoli</i>	126
Torino	38	Venezia	192	Firenze	26	<i>Catanzaro</i>	3
Bergamo	7	Verona	61	Lucca	11	<i>Catania</i>	2
Brescia	41	Vicenza	15	Pisa	15	<i>Messina</i>	5
Como	11	Genova	97	Siena	24	<i>Modica</i>	6
Cremona	31	Savona	47	Perugia	27	<i>Palermo</i>	28
Lodi	17	Bologna	37	Ancona	3	<i>Siracusa</i>	8
Mantova	49	Faenza	5	Ascoli Piceno	2	<i>Trapani</i>	11
Milano	69	Ferrara	33	Roma	76	<i>Cagliari</i>	12
Pavia	5	Forlì	1	Viterbo	11	<i>Sassari</i>	10
Chioggia	12	Modena	17	L'aquila	4		
Padova	46	Parma	36	<i>Aversa</i>	2	ΣΥΝ	1.385

normal type: βόρεια Ιταλία (971 συντχν.)/Bold: κεντρική Ιταλία (199 συντχν.)/Italics: πόλεις στο Νότο και τα νησιά (215 συντχν.)

Πίνακας 9: συσχέτιση συντεχνιών/κατοίκων στις κυριότερες πόλεις της Ιταλίας

περιοχές	1300	1400	1500	1600	1700
Βοράς (Torino, Milano, Mantova, Brescia Cremona, Bergamo, Venezia, Verona, Vicenza, Padova, Genova, Savona, Parma, Bologna, Modena)	667,000 98 1/6,806	452,000 223 1/2,026	595,000 418 1/1,423	711,000 609 1/1,167	671,000 744 1/901
Κέντρο (Firenze, Roma, Perugia, Siena)	215,000 46 1/4,673	106,000 62 1/1,709	148,000 80 1/1,850	212,000 92 1/2,304	240,000 127 1/1,889
Νότος (Napoli, Palermo, Trapani)	98,000 0	59,000 10 1/5,900	213,000 25 1/8,520	402,000 66 1/6,090	347,000 127 1/2,732
Σύνολο	980,000 144 1/6,805	617,000 295 1/2,091	956,000 523 1/1,827	1,325,000 767 1/1,727	1,258,000 998 1/1,260

Πληθυσμός/αριθμός συντχ/ λόγος

Όπως φαίνεται από τον πίνακα 9, ο Βορράς ήταν τώρα η περιοχή όπου συγκεντρώθηκαν οι περισσότερες από τις συντεχνίες. Το 1600, στο τέλος ενός αιώνα η ιδιαίτερη δημογραφική αύξηση, η πυκνότητα των συντεχνιών έφθασε στο 1/1.727, για να γίνει περισσότεροι χαρακτηριστική στον επόμενο αιώνα, το 1700, που ήταν 1/1.260. Αυτή τη φορά, εντούτοις, ήταν επίσης αποτέλεσμα της μείωσης του αστικού πληθυσμού λόγω των επιδημιών πανούκλας.

Στη μεσαιωνική περίοδο η καθιέρωση των συντεχνιών φαίνεται να συμπίπτει με τις πιο ακμάζουσες οικονομικά περιοχές που ήταν και οι πιο πυκνοκατοικημένες. Οι συντεχνίες αρχικά συγκεντρώθηκαν στην κεντρική Ιταλία, αλλά αυτή η περιοχή επρόκειτο σύντομα να ακολουθηθεί από τη Βόρειο-Ανατολική Ιταλία, που οδηγείται από τη Βενετία, η οποία ήδη είχε 72 συντεχνίες το 1400. Δύο αιώνες αργότερα, από γεωγραφική άποψη, οι συντεχνίες συνέχισαν να ακολουθούν τις αλλαγές στη γεωγραφία της οικονομικής ηγεσίας. Στην πραγματικότητα το 1600 βρίσκουμε το βόρειο τμήμα της Ιταλίας σταθερά στην κορυφή του πίνακα: είχε γίνει η δυναμικότερη περιοχή της Ιταλίας. Ήταν εκεί τα τρία κύρια εμπορικά κέντρα, Βενετία, Μιλάνο και Γένοβα, επρόκειτο να βρεθούν με 306 από τις 567 συντεχνίες που ερευνώνται.

Ειδικά μεταξύ 1560 και της πανούκλας του 1630, υπήρξε ένα πραγματικό άνθισμα των συντεχνιών σε αυτή η περιοχή, μαζί με μια ξεχωριστή φάση οικονομικής επέκτασης. Αυτή η αύξηση αποδίδεται προ πάντων στις πρόσφατα καθιερωμένες συντεχνίες. Επιπλέον, δεν πραγματοποιήθηκε σε περιθωριακούς τομείς αλλά στους ακρογωνιαίους λίθους των αστικών οικονομιών που περιλαμβάνουν τη κλωστοϋφαντουργία και την ένδυση.

Στο 17^ο και στο 18^ο αι. το βόρειο τμήμα της Ιταλίας ενίσχυσε τη θέση του ενώ η κατάσταση στο νότο πλησίασε βαθμιαία αυτή της κεντρικής Ιταλίας. Εντούτοις, αυτή η φάση, και ιδιαίτερα ο 17ος αιώνας, θέτει μερικά δύσκολα θέματα ερμηνείας. Ο 17ος αιώνας ήταν προβληματικός για τις πόλεις της μανιφατούρας στην Ιταλία. Αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ο αυξητικός κύκλος των συντεχνιών επιβραδύνεται αρκετά. Μεταξύ 1500 και 1600 η αύξησή που επιτυγχάνεται είναι 46% ενώ μεταξύ 1600 και 1700 μειώνεται σε 29%.

Το γεγονός ότι οι φάσεις του κύκλου αύξησης των συντεχνιών συνέπεσαν με τις περιόδους οικονομικής επέκτασης (η βάση δεδομένων έχει δώσει έμφαση στο σθένος της περιόδου μεταξύ 1560-1620, επίσης γνωστή ως επέκταση των μεσαιωνικών συντεχνιών) μαζί με μια αύξηση της πυκνότητάς τους, οι συντεχνίες μας προτρέπουν να κινηθούμε από μια ποσοτική προς μια ποιοτικότερη αξιολόγηση προκειμένου να κατανοήσουμε τους λόγους της επιτυχίας τους. Η εμπειρία των περασμένων αιώνων στα ιταλικά κράτη τερατίστηκε μάλλον για πολιτικούς παρά για οικονομικούς λόγους.

Το πρώτο σημαντικό σημείο που υπογραμμίζεται είναι η ευελιξία του συστήματος των συντεχνιών. Από αυτή την άποψη η περίπτωση του Μιλάνου στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Στο Μιλάνο όπου οι συντεχνίες επρόκειτο να εμφανιστούν αργά στη σκηνή (το 1400 υπήρχαν ακόμα μόνο 13 και ήταν συνήθως, για λόγους δημόσια τάξης, στον τομέα των τροφίμων) και όπου ιδιαίτερη αύξηση παρατηρείται από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα και μετά.

Μεταξύ 1568 και 1627 οι παραγωγικές αστικές συντεχνίες αυξάνονται από 26 σε 44 και εξαιτίας της δυναμικής ανάπτυξης των συντεχνιών που υπερασπίζονται από τους Sforza στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Ένα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι ότι αυτές οι πρόσφατα-καθιερωμένες συντεχνίες δεν ήταν στις νέες ειδικεύσεις αλλά αποτελούσαν επέκταση της δραστηριότητας ήδη υφιστάμενων συντεχνιών και κάλυπτε καθορισμένη με σαφήνεια και αναγνωρισμένη επαγγελματική ταυτότητα.

Σε έξι περιπτώσεις, όπως έχει ελεγχθεί σωστά, οι βασικοί χειριστές ήταν εμπορικοί επιχειρηματίες. Κατά αυτόν τον τρόπο συγκέντρωσαν στις νόμιμα εξαρτώμενες οργανώσεις το απασχολούμενο εργατικό δυναμικό στις διάφορες φάσεις της παραγωγής υπό έλεγχο τους, ενώ σε άλλες δώδεκα περιπτώσεις που αφορούσαν βιοτεχνικές δραστηριότητες, η δημιουργία των συντεχνιών οφείλονταν σε μια μικρή ομάδα μαστόρων βιοτεχνών που ήταν σε θέση να ελέγξουν τους πιο αδύνατους και λιγότερο αυτόνομους συναδέλφους τους.

Είτε ήταν έμποροι είτε ήταν βιοτέχνες, ο κοινός στόχος τους ήταν η άσκηση και η νομιμοποίηση του ελέγχου από μια μικρή ομάδα στην κορυφή μιας ευρύτερης

βάσης. Η νομική αναγνώριση μιας εξάρτησης μεταξύ εργατικού δυναμικού και εμπόρων ή η δημιουργία μιας επίσημης ιεραρχίας μεταξύ των εργαζομένων του ίδιου τομέα, απαιτούσαν διαφορετικού τύπου έλεγχο. Αυτό μπορεί να αποδοθεί στην ανόμοια πολυπλοκότητα των διαδικασιών παραγωγής και την ποικιλομορφία των αγορών που άνοιγαν.

Τα καταστατικά αυτών των νέων συντεχνιών καταδεικνύουν ότι συντάχθηκαν με κύριο σκοπό τον έλεγχο και την πειθαρχημένη αγωγή των μελών τους. Αντίθετα από τις συντεχνίες την εποχή των Visconti και Sforza που έδωσαν προσοχή στις ποιοτικές απαιτήσεις των αγαθών και στους τεχνικούς κανονισμούς, αυτές οι πρόσφατα-καθιερωμένες συντεχνίες ήταν εξαιρετικά ασαφείς για τους τεχνικούς και παραγωγικούς κανόνες.

Εντούτοις, έδωσαν ιδιαίτερη προσοχή στους κανόνες δεοντολογίας: υποχρεώσεις εγγραφής, σεβασμός στις παραγγελίες των πελατών και αγωγή (πειθαρχία) εργασίας, καθώς επίσης και στη δομική ισχύ: κανόνες εκλογής κυβερνητών, διάρκεια των περιόδων απασχόλησης, αναγνώριση της εξάρτησης ή της αυτονομίας από άλλους θεσμούς.

Όσον αφορά στις λειτουργικές πτυχές εξετάζουμε λεπτομερέστερα τη σχέση μεταξύ συντεχνιών και τεχνικής προόδου. Δίνουμε έμφαση σε δύο σημαντικές μεταβλητές που μπορούν να ελεγχθούν με τη βάση δεδομένων: μαθητεία και τεχνικοί κανονισμοί.

Το ζήτημα είναι μεγάλης σπουδαιότητας για το λόγο ότι για πολλά έτη οι συντεχνίες θεωρήθηκαν οργανώσεις που αντιτάχθηκαν στην τεχνική πρόοδο. Όμως από τη δεκαετία του '90 έχουμε μια θετικότερη ανάγνωση που έχει επαναξιολογήσει το ρόλο που έπαιξαν συντεχνίες στη διάδοση των γνώσεων και της τεχνικής προόδου, αν και αυτή η πρόσφατη οπτική δέχεται κριτική από κάποιες πλευρές (S. Ogilvie).

Συνεπώς είναι σημαντικό να ελεγχθεί ποιες συντεχνίες είχαν επίσημους τεχνικούς κανονισμούς. Από τη βάση δεδομένων προκύπτουν 453 συντεχνίες, κυρίως στο κλωστοϋφαντουργικό τομέα που έχει τον υψηλότερο αριθμό (94), ακολουθούμενος στενά από το τομέα των τροφίμων. Αυτοί ήταν οι βασικοί τομείς στις ιταλικές πόλεις της μανιφατούρας με μεγάλη κοινωνική και δημόσια

σπουδαιότητα. Εάν λάβουμε υπόψη τις 198 συντεχνίες της κλωστούφαντουργίας, μπορούμε να δούμε ότι οι τεχνικοί κανονισμοί συγκεντρώθηκαν σε εκείνους τους κλάδους που παρήγαγε υψηλότερης ποιότητας αγαθά: μαλλί και προ πάντων, μετάξι.

Με εξαίρεση το Μιλάνο, όλα τα σημαντικά κέντρα μεταξιού (Φλωρεντία, Γένοβα, Τορίνο, Βενετία, Λούκκα, Μπολόνια, Νάπολη) είχαν εξαιρετικά λεπτομερείς τεχνικούς κανονισμούς που καλύπτουν την ύφανση, το τύλιγμα και τη βαφή του μεταξιού.

Όπου η εργασία ήταν περίπλοκη και απαιτούσε ένα υψηλό επίπεδο δεξιοτήτων, οι τεχνικοί κανονισμοί διατήρησαν την ιδιαίτερη σημασία τους. Άλλοι τομείς της μανιφατούρας επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι άλλα διεθνώς επιτυχή προϊόντα κατασκευάστηκαν με τον ίδιο τρόπο.

Αυτό ίσχυσε για την επεξεργασία των μετάλλων, όπου οι τεχνικοί κανονισμοί αφορούσαν 52 από 125 ενώσεις και στην βυρσοδεψία που αφορούσε 50 από τις 105 συντεχνίες.

Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι παράλληλα με τους τεχνικούς κανονισμούς υπήρξε άλλη οργάνωση που ήταν ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση των προτύπων υψηλής ποιότητας και διδασχής της γνώσης: το σύστημα μαθητείας. Πολλές ήταν οι διαδικασίες έντασης του εργατικού δυναμικού που απαιτούσαν την επιβίωση ορισμένων δεξιοτήτων εξαρτώμενων από τη μετάδοση επαρκούς τεχνικής γνώσης.

Επίσης σε αυτήν την περίπτωση στις περισσότερες από τις συντεχνίες που καταγράφονται (677) οι μαθητείες δεν αναγνωρίστηκαν επίσημα. Εντούτοις, αυτό δεν σημαίνει απαραίτητως ότι ήταν ανύπαρκτες. Σε διάφορες περιπτώσεις, στην πραγματικότητα, είναι δυνατό να ανακαλυφθεί ότι υιοθετήθηκε όλο και περισσότερο μια ιδιωτική σύμβαση μεταξύ των συμβαλλόμενων μερών. Μια σύμβαση υπογράφηκε μεταξύ του βιοτέχνη μάστορα και των γονέων του νεαρού ατόμου που επιθυμούσε να μάθει τη τέχνη.

Αξίζει να επισημανθεί ότι αυτό στις 445 περιπτώσεις επίσημης αναγνώρισης της μαθητείας βρίσκεται στα βασικά κέντρα μανιφατούρας της Ιταλίας (Βενετία, Μιλάνο, Τορίνο και Γένοβα αποτέλεσαν σχεδόν το ήμισυ). Πρέπει επίσης να υπογραμμιστεί

εδώ ότι η πρακτική της μαθητείας για αρκετά μεγάλες περιόδους, ήταν ο κανόνας υψηλής ποιότητας παραγωγής με υψηλή προστιθέμενη αξία, όπως η κατασκευή του μεταξιού.

Οι κανόνες που ρύθμισαν την εργασία των μαθητευόμενων σε αυτόν τον τομέα βρέθηκαν σε Μπολόνια, Μπρέσια, Γένοβα, Γκορίτσια, Λούκκα, Μάντοβα, Μιλάνο, Τορίνο, Βενετία, Βερόνα και Βισσέντσα, όλα εκείνα τα κέντρα όπου η παραγωγή μεταξιού ήταν πρωταρχικής σπουδαιότητας. Μια περίοδος μαθητείας μπορούσε να διαρκέσει από 4 έως και 7 έτη. Σε αυτό προστίθετο και μια περίοδος ως εργαζόμενος. Στη Βενετία, π.χ., 12-13 έτη κατάρτισης απαιτήθηκαν για να γίνει κάποιος πλήρως αναπτυγμένος εργάτης.

Είναι επομένως δυνατό να υποστηριχτεί, προ πάντων για τομείς όπου η παραγωγή ήταν υψηλής ποιότητας, ότι οι τεχνικοί κανονισμοί και η πορεία της μαθητείας που εγγυάται από τις συντεχνίες, διαδραμάτισαν έναν σημαντικό ρόλο στη μετάδοση της γνώσης και της τεχνογνωσίας. Μερικοί μελετητές, εντούτοις, βεβαιώνουν ότι οι συντεχνίες πάλεψαν τις δεξιότητες μιας αντιδραστικής μάχης υπεράσπισης και προϊόντα που ήταν ξεπερασμένα.

Από οικονομική άποψη, η εξαφάνιση των συντεχνιών και η αντικατάστασή τους από τα Εμπορικά Επιμελητήρια δημιουργούν πολυάριθμα προβλήματα εξ αιτίας του σημαντικού ρόλου που αυτά τα όργανα συνέχισαν να παίζουν. Οι συντεχνίες επομένως ήταν ακόμα αποδοτική οργάνωση σε διάφορους τομείς : προστάτευαν τους πελάτες, ενεργούσαν ως σταθεροποιητές στην αγορά των πόλεων, περιορίζαν τη συναλλαγή και τις οργανωτικές δαπάνες. Μπορούσαν επομένως οι συντεχνίες να διατηρηθούν στη Λομβαρδία, αλλά όχι μόνο, προτού να μπορέσει η κυβέρνηση να εφαρμόσει δομικό μετασχηματισμό στο βιομηχανικό τομέα και έγκυρα και αξιόπιστα υποκατάστατα, όπως το σύστημα των εργοστασίων.

Caravaggio : Αποκαθήλωση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ1

Η Ιταλία τον 17ο αι.

Δ.1.1 Οι ξένες κτήσεις στην Ιταλία

Το '600 και το '700, ισπανικοί, αυστριακοί και γαλλικοί στρατοί λύνουν τις διαφορές τους στα ιταλικά πεδία των μαχών. Η Ιταλία αποτελεί περισσότερο μια γεωγραφική έκφραση. Παρακολουθεί απαθής σχεδόν την καταστροφή της, τη λεηλασία των θησαυρών της, τη πλήρη κατάπτωση της.

Οι ξένες κτήσεις άρχισαν στο τέλος του '400, το 1494, με τον βασιλιά της Γαλλίας Κάρολο Η' και τράβηξαν στους δύο επόμενους αιώνες, πάντα με την Ιταλία θέατρο των επιχειρήσεων, αν και κανένας από αυτούς τους πολέμους δεν την ενδιέφερε άμεσα, εκτός από καμιά Signoria, έτοιμη σαν 'όρνιο' να προσεγγίσει πότε τη μία πότε την άλλη ξένη δύναμη για να κερδίσει πλεονεκτήματα, δώρα συμμετοχής ή προδοσίας του προηγούμενου συμμάχου της.

Στην Ιταλία διεξήχθησαν πράγματι οι μεγάλες μάχες υπεροχής πρώτα μεταξύ Γαλλίας και Ισπανίας και αμέσως μετά, μεταξύ Γαλλίας και Αυστρίας. Καταστροφές, εισβολές, λεηλασίες, διακοπτόμενες από περιοδικές 'ξαστεριές' ειρήνης, έφεραν την ιταλική χερσόνησο σε ταπεινωτικές συνθήκες εξαθλίωσης που δεν θύμιζαν τίποτα από την παλιά δόξα της μεγάλης δύναμης και της αρχαίας αίγλης της.

Εάν οι συνθήκες στη περιοχή του Μιλάνου -εκ των πλέον ακμαίων οικονομικά λόγω των πολλών και διαφορετών δραστηριοτήτων της- και του βασιλείου της Νάπολης ήταν

άσχημες εξαιτίας του ισπανικού φόρτου, οι συνθήκες του παπικού κράτους δεν ήταν καλύτερες λόγω ανικανότητας διακυβέρνησης των παπών. Στην Τοσκάνη, λόγω αδράνειας της οικογένειας των Μεδίκων, είχε αρχίσει η πτώχευση που την μετέτρεψε από βιομηχανικό και εμπορικό σε αγροτικό κράτος μικρής σημασίας για την ιταλική οικονομική ζωή.

Μόνο η Βενετία παρέμεινε μια όαση ελευθερίας και έμαθε να υπερασπίζεται την αναξαρτησία της από την Εκκλησία με την οποία έφθασε σε ανοικτή σύγκρουση το 1607. Αλλά κι εδώ μόνο η παρέμβαση των ξένων δυνάμεων επανέφερε την ειρήνη μεταξύ Γαληνοτάτης και Πάπα.

Σε αυτήν τη βαθμιαία κατάπτωση κατά την διάρκεια του '700 όλη η Ιταλία φαίνεται σχεδόν να αποκοιμιέται σε συμπεριφορές υποταγής, ναζιάρικες και παιδιαρίστικες και να εξαφανίζεται από την κατηγορία των χωρών που συμμετέχουν συνειδητά ή απερίσκεπτα (με την βοήθεια διφορούμενων ιταλικών ευγενών οικογενειών) στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής ιστορίας. Πρόκειται για την άδοξη δύση μιας εποχής θλίψης και φτωχέματος. Ακόμα και η 'τεχνική' πρωτιά, το εμπόριο, εκτός από τον πολιτισμό περνούν οριστικά σε άλλες χώρες που αρχίζουν να εξαπλώνονται στον μισό πλανήτη. Στη πρώτη γραμμή, η Αγγλία που όταν έσπασε την απομόνωση της, άρχισε πρώτα να παίρνει μέρος στις ευρωπαϊκές διαμάχες μετά να ακολουθεί την αποικιοκρατική και εμπορική πολιτική φθάνοντας στη διάρκεια λίγων δεκαετιών σε μια ασύγκριτη παγκόσμια πρωτεία.

Με το τέλος των πολέμων Γαλλίας και Γερμανικής Αυτοκρατορίας (1559) η Ιταλία έχασε την ελευθερία των νομαρχιών της. Η Ισπανία εγκαταστάθηκε στο Δουκάτο του Μιλάνου (μετατρέποντας την πόλη της Λομβαρδίας σε κάτι περισσότερο από αποικία) και κυριαρχούσε στο βασίλειο των δύο Σικελιών (με ακόμα χειρότερα αποτελέσματα). Τα μικρά ιταλικά κρατίδια ζουν ήδη στην σκιά των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, η πολιτική των οποίων με την εναλλαγή των συμμαχιών τους καθορίζει τις πιθανότητες επιβίωσής τους.

Η Ιταλία θα πρέπει να περιμένει την Γαλλική Επανάσταση που έσπασε την ισορροπία στην γηραιά ευρωπαϊκή κοινωνία και άνοιξε νέους ορίζοντες στην σύγχρονη εποχή. Μια σφοδρή καταιγίδα που θα βγει από την Γαλλία παρασύροντας τις εστεμμένες κεφαλές. Στην Ιταλία θα αναζωπυρώσει την εθνική συνείδηση που είχε ξεχαστεί από την εποχή της πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στο Reggio το 1796 θα κυματίσει η πρώτη σημαία αυτής της συνείδησης. Θα κρατήσει μόνο ένα πρωί. Θα επέλθει πάλι η 'παλινόρθωση' αλλά η καταιγίδα θα έχει σπείρει τον σπόρο της.

*** Ο Ερρίκος Δ' δεν ξέχασε τη Σαβοΐα όταν απασχολημένος και σε δυσχερή θέση στον εμφύλιο πόλεμο στην Γαλλία, ο Carlo Emanuele επωφελήθηκε για να εισβάλλει στην Provenza το 1590, ούτε ξέχασε που το 1588 οι Σαβοΐα προσάρτησαν το μαρκεσάτο του Saluzzo. Έτσι, τον Αύγουστο ο γαλλικός στρατός εισέβαλε στο δουκάτο της Σαβοΐα και επανάκτησε επίσης το μαρκεσάτο και την πόλη Chamberry. Με μια επόμενη συμφωνία με Ισπανία και Γαλλία (17 Ιανουαρίου 1591 στη Λυών) το μαρκεσάτο επαναποκτήθηκε από τη Σαβοΐα, αλλά υποχρώθηκε να δώσει Bresse, Bugey, Valromey και Gex, εκτός από την άδεια διέλευσης των ισπανικών στρατευμάτων σε ορισμένα εδάφη. Αλλά και η επεκτατική διάθεση των Σαβοΐα δεν υστέρησε. Προετοιμάζονται να εισβάλλουν στο Ginevrino.

Ο Ερρίκος Δ' εξαιτίας των μακροχρόνιων πολέμων έχει καταχρεωθεί στον granduca της Τοσκάνης Ferdinando I. Η λύση στα οικονομικά του προβλήματα βρίσκεται στην ακύρωση του γάμου του με την Margherita di Valois, για να νυμφευτεί την ανιψιά του granduca, MARIA dei MEDICI.

Εν τω μεταξύ, αποτυγχάνουν οι διαπραγματεύσεις ειρήνης μεταξύ Ισπανίας και Αγγλίας. Οι Εγγλέζοι δεν αφήνουν την ευκαιρία να εκμεταλλευτούν την ισχυρή αδυναμία των Ισπανών εκείνη την εποχή, και να τους νικήσουν με αρχηγό τον Maurizio d'Orange, σε μία μάχη στις 2 Ιουλίου στο Nieuport.

*** **GIORDANO BRUNO** ο επαναστάτης δομνικανός με τις ανατρεπτικές ιδέες, μετά από μια μακρά δίκη στην Βενετία που διάρκεσε επτά χρόνια, καταδικάστηκε και καφαλίστηκε ζωντανός στη Ρώμη, στο Campo dei Fiori, στις 17 Φεβρουαρίου. Υποστήριζε

το άπειρο του σύμπαντος, την αυτονομία της λογικής και περιόριζε την θρησκεία μόνο σε παιδευτικό, ιδεατό και ηθικό ρόλο. Αλλά το 'δύρο' που του απένειμαν οι 'δικαστές' μάλλον δεν διέθεταν επαρκώς αυτές τις τρεις αρετές και ιδίως την αυτονομία της λογικής που απουσίαζε παντελώς.

Δ.1.2 Οι Μεγάλες Καταστροφές στην Ιταλία

Anno 1628-29-30-31

Τα χρόνια της Αποκάλυψης

(Carrà: οι τέσσερεις καβαλάρηδες της Αποκάλυψης)

Πόλεμος, Πανώλης, Λαϊκές Εξεγέρσεις

και τέλος ...

το ξύπνημα του Βεζούβιου !

Αν ποτέ έδρασαν ταυτόχρονα και οι τέσσερεις καβαλάρηδες της Αποκάλυψης του Ιωάννη, αυτό συνέβη στην Ιταλία μεταξύ 1628 και 1631. Ο βιβλικός καβαλάρης στο κόκκινο άλογο -ο πόλεμος- εμφανίστηκε το 1628, ο καβαλάρης με το λευκό άλογο -πολιτικές αναταραχές- ακολούθησε την διετία 1629-1630, για να έλθει ο καβαλάρης στο μαύρο άλογο -η πείνα- που συνοδεύτηκαν πάντα από τον καβαλάρη στο πράσινο άλογο που συμβολίζει τον θάνατο.

Ο πόλεμος προκλήθηκε εξ αιτίας αντιθέσεων κατά την διαδοχή στα δουκάτα της Μαντονα και του Monferrato. Συγκρουόμενοι στρατοί διαφόρων εθνοτήτων διαπερνούσαν κατά μήκος και κατά πλάτος όλη την Βόρειο Ιταλία. Γάλλοι, Ισπανοί, Γερμανοί αλλά και οι ίδιοι οι Ιταλοί αποδείκνυαν την ωμότητα και την βαρβαρότητά τους, πολεμώντας και καταστρέφοντας ολόκληρες περιοχές. Και όλα αυτά για την διεύρυνση των περιοχών που εξουσίαζαν, για λίγη παραπάνω δόξα και πλούτο των μοναρχών.

Η πείνα προκλήθηκε εξαιτίας της ξηρασίας αλλά και από τις λεηλασίες και την ερήμωση της υπαίθρου από τον πόλεμο. Ο Θάνατος έπληξε τους ανθρώπους με όλους τους δυνατούς συνδυασμούς, πείνα, λαϊκές εξεγέρσεις, πανώλη που έφεραν μαζί τους οι Γερμανοί στρατιώτες, ιδίως στις περιοχές Piemonte, Lombardia, Veneto.

Η πολιτικές αναταραχές και οι λαϊκές εξεγέρσεις των κατοίκων των πόλεων αλλά και των αγροτών προκλήθηκαν εξαιτίας της πείνας και της πανώλους. Εκείνη την εποχή δεν διαδήλωναν ...κατά του πολέμου! Συχνά η οργή του λαού στρεφόταν σε όποιον «μετέδιδε» την αρρώστια. [l'Untore]. Ο Manzoni στα ρομάντζα του "*Storia della Colonna Infame*" και "*Promessi sposi*" διηγήθηκε ορισμένα επεισόδια που έγιναν φημισμένα σε όλον τον κόσμο.

Δ.1.2.1 Οι τοποθεσίες

Η Ιταλία του πρώτου μισού του 16^{ου} αι. αποτελείτο από πολλά μικρά κρατίδια υπό την επιρροή ξένων ισχυρών, όπως η Γαλλία, η Ισπανία και η Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Οι Αψβούργοι της Ισπανίας κυριαρχούσαν στο Δουκάτο του Μίλανο και στον Νότο. Στο κέντρο υπήρχαν το Monferrato και το Δουκάτο της Μαντονα που παρόλη την απόσταση τους ήταν ενωμένα υπό τους Gonzaga. Τα Δουκάτα της Parma, της Piacenza, της Ferrara, της Modena και του Reggio υπό τους Estensi.

Η Toscana και το κράτος της Εκκλησίας. Η Δημοκρατία της Venezia διατήρησε ανέπαφα και ακέραια τα εδάφη της βορειοανατολικά της πεδιάδας του Ρο και στην Αδριατική. Βορειοδυτικά, κάτω από τις Άλπεις, μεταξύ Γαλλίας και Ιταλίας, αναπτύχθηκε το Δουκάτο της Σαβοΐας. Στην Liguria, η Δημοκρατία της Γενοβας βρίσκεται ήδη σε παρακμή.⁴⁵

Δ.1.2.2 Οι δημογραφικές συνέπειες των επιδημιών.

Η δημογραφική έκρηξη των ευρωπαϊκών πληθυσμών εμποδίστηκε έως τον 19^ο αι. από την εμμένουσα διάδοση μεγάλων επιδημιών. Από τα μέσα του 14^{ου} έως τα μέσα του 19^{ου} αι. - αλλά με μικρότερη ένταση από τις αρχές του 17^{ου}- η θνησιμότητα στις επιδημίες αποτέλεσε τον πρωταρχικό «καταστροφέα των δημογραφικών υπερβάσεων»⁴⁶. Σε αυτό

⁴⁵ Storia d'Italia, Istituto Geografico de Agostini, Novara, 1980

⁴⁶ **Panta L. Del**, *Le epidemie nella storia demografica italiana (secoli XIV-XIX)*, Loescher, Torino 1980

τον μακρύ κύκλο περίπου πέντε αιώνων, συνήθως διακρίνουμε την *εποχή της πανούκλας*, που στην Ιταλία έκλεισε οριστικά προς τα μέσα του 17^{ου} αι. και στις άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης τις πρώτες δεκαετίες του επόμενου αιώνα και μια *εποχή των κοινωνικών επιδημιών*, που επικαλύπτεται μερικώς από την προηγούμενη από τα μισά του 16^{ου} έως το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι.. Οι τελευταίες μεγάλες επιδημίες πανούκλας έπληξαν την Ιταλία τον 17^ο αι (1630-1631 στα κεντρικά και βόρεια; 1656-1657 στο Νότο και στην Λιγυούρια). Επιδημίες τύφου και τυφοειδούς πυρετού ξέσπασαν από τα μισά του 1600 κυρίως λόγω του υποσιτισμού, των άθλιων συνθηκών διαβίωσης και της μετανάστευσης. Επίσης συνέβησαν κι άλλες επιδημίες συνδεδεμένες με τις κοινωνικές συνθήκες, όπως χολέρα, μαλάρια, ευλογιά.

Στην πρώτη περίοδο, της πανούκλας, η θνησιμότητα ήταν 3-4 έως και 10 φορές πολλαπλάσια από τα προηγούμενα χρόνια. Παρά την εξαιρετική δυσκολία ποσοστοποίησης συλλογικών φαινομένων, τουλάχιστον έως το δεύτερο ήμισυ του 16^{ου} αι., όταν γενικεύθηκε η τήρηση ενοριακών αρχείων, μετά την περίφημη μαύρη πανούκλα του 1348 μεγάλα κύματα πανούκλας έπληξαν την Ιταλία και συχνά την Ευρώπη το 1360-1363, 1371-1374, 1381-1384, 1388-1390 και τέλος, το 1398-1400. Στο πρώτο ήμισυ του 1400, η πανούκλα επανεμφανίζεται συχνά αλλά η γενική εντύπωση είναι ότι η βαρύτητα των επιδημιών βαίνει μειούμενη, ενώ εξασθενεί ο συγχρονισμός μεταξύ των διαφόρων περιοχών. Τα υψηλότερα ποσοστά θνησιμότητας παρουσιάζονταν αραιότερα και οι επιδημίες μεταδίδονταν βραδύτερα από τη μια στην άλλη περιοχή. Συμπερασματικά, η συχνότητα και η ένταση των κρίσεων που προκλήθηκαν από την πανούκλα, μειώνονται - με κάποιες σημαντικές εξαιρέσεις- από το ήμισυ του 14^{ου} αι., και ο συγχρονισμός τους εξασθενεί τόσο σε νομαρχιακό και εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο

Οι δημογραφικές συνέπειες των επιδημιών προκαλούνται κυρίως από το γεγονός ότι οι κρίσεις παρουσιάζονται ξανά και ξανά, με αυξημένη συχνότητα, κατά τρόπο βίαιο στα ίδια μέρη και με εξαιρετική διάχυση. Η *περίοδος των κοινωνικών επιδημιών* αφορά εκτός από την πανούκλα, τον τύφο, την ευλογιά και τέλος, τη χολέρα.

Ο τύφος, λόγω του τρόπου μετάδοσης (συνθήκες υπερπληθυσμού και ελλιπής υγιεινή) και των γνωστών σχέσεων με την πείνα ή τον υποσιτισμό, αντιπροσωπεύει ένα σημαντικό παράδειγμα επηρεασμού των περιβαλλοντικών, κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων της επίπτωσης και της επικράτησης των ασθενειών. Συνεπώς, η ασθένεια όπως και η υγεία αποτελούν ταυτόχρονα βιολογικό αλλά και κοινωνικό φαινόμενο.⁴⁷

Μετά την πανούκλα και τον τύφο, μια από τις πιο διαδεδομένες στην σύγχρονη επιδημίες αποτελεί η ευλογιά. Η αύξηση της θνησιμότητας στο σύνολο του πληθυσμού, από την ευλογιά δεν υπήρξε εξαιρετικά σαφής, ίσως λόγω της προτίμησης της νόσου αποκλειστικά σχεδόν για νεότερες ηλικιακές ομάδες, τουλάχιστον εκεί που η διαδοχή μεταξύ των επιδημιών διαρκούσε λίγα χρόνια. Οι μακροχρόνιες συνέπειες της ευλογιάς είναι αρκετά σοβαρότερες ακριβώς γιατί πλήττει τις ομάδες που θα έπρεπε να διασφαλίσουν την μελλοντική αναπαραγωγή του πληθυσμού.

Το πλαίσιο των *κοινωνικών επιδημιών* κλείνει με την χολέρα που έφθασε στην Ευρώπη τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.. Αποτελεί μια περίπτωση επιδημίας όπου η κοινωνική, ταξική διαλογή εμφανίζεται με μεγαλύτερη σαφήνεια, ακριβώς λόγω των άθλιων υγειονομικών και περιβαλλοντικών συνθηκών στα λαϊκά και εργατικά προάστια των πιο πυκνοκατοικημένων πόλεων.⁴⁸ Από την άλλη ήταν ακριβώς αυτό το ξέσπασμα της χολέρας που πυροδότησε (αρχικά στην Αγγλία και σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη και τέλος, στην Ιταλία στο τέλος του 19^{ου} αι.) την υιοθέτηση μια σειράς από προστατευτικά μέτρα για τον πληθυσμό και εξυγίανσης των υγειονομικών συνθηκών στις πόλεις.⁴⁹

⁴⁷ **M. Livi Bacci**, *La société italienne devant les crises de mortalité*, Dipartimento statistico, Firenze 1978;

⁴⁸ **L. Del Panta**, *Le epidemie nella storia demografica italiana (secoli XIV-XIX)*, Loescher, Torino 1980.

⁴⁹ **Pansieri G.**, *La nascita della polizia medica: l'organizzazione sanitaria nei vari Stati Italiani*, Storia d'Italia, Annali 3, Einaudi, Torino 1980

Δ.1.3 Οι πολιτικές εξελίξεις στην αρχή του αιώνα

Οι πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις που συμβαίνουν από τον πρώτο χρόνο του νέου αιώνα, αποτελούν συνέχεια και άμεση συνέπεια των μεγάλων συγκρούσεων των τελευταίων χρόνων. Όλες στοχεύουν στην εξουδετέρωση κάθε προσπάθειας υπεροχής και ηγεμονίας οποιουδήποτε κράτους. Όμως έχουμε μια αντίστροφη κατάσταση από το 1600. Οι συμμαχίες φέρνουν στο προσκήνιο άλλες δυνάμεις, τερματίζοντας την πολιτική κυριαρχία της Γαλλίας στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Οι τελευταίες λυσσαλέες προσπάθειες του Λουδοβίκου ΙΔ΄ θα τελειώσουν με άθλιο τρόπο. Έπειτα από λίγους μήνες από την ειρήνη του Rastatt, μετά από ένα καταστροφικό πόλεμο, ο 77άρης Βασιλιάς της Γαλλίας τελειώνει και αυτός την επίγεια διαδρομή του σε μία μελαγχολική δύση.

Φθάνουμε έτσι σε μια ισορροπία των δυνάμεων που οι επόμενοι πόλεμοι θα μπορούν να αλλάξουν αλλά όχι να καταστρέψουν. Παρά την ασυνήθιστη ανατροπή των συμμαχιών της Γαλλίας, σε ένα παράλογο πόλεμο που όχι μόνο πλήρωσε ακριβά σε ανθρώπινο και υλικό δυναμικό, όχι μόνο εκδιώχθηκε από την κεντρική Αμερική αλλά επιτάχυνε την διάλυση της γαλλικής μοναρχίας σε ακραίο βαθμό, έως που η Επανάσταση την αποκεφάλισε και όχι μόνο μεταφορικά !.

Αρχίζει έτσι η οριστική επικυριαρχία της Αγγλίας, η σταθερότητα των Αψβούργων, η γέννηση της Μεγάλης Πρωσίας (η στέρεη βάση της μελλοντικής Γερμανίας).

Κι όλα αυτά συμβαίνουν ακολουθώντας τους παράνομους ερωτικούς δεσμούς μιας ευνομούμενης της Αυλής: της μαρκησίας Pompadour!!!

Πίνακας 10 : Ευρώπη 1700 - Μονάρχες, Ηγέτες, Πρίγκιπες

Ρωσία	τσάρος Πέτρος Α΄	1682-1725
Σουηδία	Κάρολος ΙΒ΄	1697-1718
	Πρωθυπουργός – Μπένγκτ Οξενστιέρνα [Bengt Oxenstierna]	1680-1702
Νορβηγία	Φρειδερίκος Δ΄	1699-1730
Πολωνία	Αύγουστος Β΄	1697-1704 1709-1733
Ουγγαρία	Λεοπόλδος Α΄	1657-1705
Δανία	Φρειδερίκος Δ΄	1699-1730
	Καγκελάριος – Κόνραντ, γκρεβ φον Ρεβενθλου [Reventlow]	1699-1708
Ιρλανδία	Ουίλιαμ Γ΄	1689-1702
Σκωτία	Ουίλιαμ Β΄	1689-1702
Αγγλία	Ουίλιαμ Γ΄	1689-1702
Γαλλία	Λουδοβίκος ΙΔ΄ [Louis XIV]	1643-1715
Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία [Holy Roman Empire]	Λεοπόλδος Α΄ [Leopold I],	1658-1705
Μπάντεν-Μπάντεν	Λουδοβίκος Βίλχελμ [Ludwig Wilhelm],	1677-1707
Μπάντεν-Ντιρλαχ [Baden-Durlach]	Φρειδερίκος Ζ΄ [Friedrich VII]	1677-1709
Βαυαρία	εκλέκτορας Μαξιμιλιανός Β΄ Εμμανουήλ [Maximilian II Emanuel]	1679-1726
Βοημία	Λεοπόλδος Α΄	1657-1705
Βραδεμβούργο	εκλέκτορας Φρειδερίκος Γ΄	1688-1713
Κολωνία	Αρχιεπίσκοπος- εκλέκτορας Ιωσήφ Κλέμενς	1688-1723
Χεσ-Νταρμστατ [Hesse-Darmstadt]	ηγεμόνας Ερνστ Λούντβιχ [Ernst Ludwig],	1678-1739
Χεσ-Κασελ [Hesse-Kassel]	Κάρολος, ηγεμόνας	1670-1730
Μέιν	Αρχιεπίσκοπος- εκλέκτορας Λόταρ Φράνς φον Σέχνμπορν [Lothar Franz von Schönborn]	1695-1729
Παλατινάτο [Palatinate]	εκλέκτορας Ιωάννης Ουίλιαμ Β΄ [John William II]	1690-1716
Σαξονία	εκλέκτορας Φρειδερίκος-Αύγουστος Α΄	1694-1733
Trier	Johann Hugo von Orsbeck, Archbishop-Elector of Trier	1676-1711
Württemberg	Eberhard IV Ludwig, Duke of Württemberg	1677-1733
Μάντοβα	Δούκας Κάρολος Δ΄ Γκοντζάγκα [Carlo IV Gonzaga]	1665-1708
Μόντενα	Ρινάλνδος Γ΄ ντ΄ Εστέ [Rinaldo III d'Este],	1694-1737
Πάρμα	Δούκας Φραγκίσκος Φαρνέζε [Francesco Farnese],	1694-1727
Τοσκάνη	Κόσιμο Γ΄ Μεδίκων [Cosimo III de' Medici], Μέγας Δούκας	1670-1723

Νεάπολη	Κάρολος Ε΄	1665-1700
	Φίλιππος ΙΔ΄	1700-1707
Παπικά κρατίδια	Πάπας Ιννοκέντιος ΙΒ΄	1691-1700
	Πάπας Κλημης ΙΑ΄	1700-1721
Πορτογαλία	Πέτρος Β΄	1667-1706
Ισπανία	Κάρολος Γ΄	1665-1700
Σαβοΐα	Δούκας Βίκτωρ Αμαντέους Β΄	1675-1730
Σικελία	Κάρολος Γ΄	1665-1700
	Φίλιππος Δ	1700-1707
	Φίλιππος Ε΄	1700-1724 1724-1746
Ενωμένες Επαρχίες	Friesland, Groningen, Guelders, Holland, Overijssel, Utrecht, Zeeland (1581-1795) Stadtholder - King William III of England, Stadtholder of Guelders, Ολλανδία, Overijssel, Ουτρέχτη & Zeeland (1672-1702) Holland - Grand Pensionary Anthonie Heinsius of Holland (1689-1720)	
Βενετία	Δόγης Σιλβέστρος Βαλιέρο [Silvestro Valiero],	1694-1700
	Δόγης Αλβις Μοτσενίγκο [Alvise Mocenigo],	1700-1709
Οθωμανική Αυτοκρατορία (& Ελλάδα)	Σουλτάνος, Μουσταφάς Β΄	1695-1703
	Μέγας Βεζύρης, Χουσεΐν Κιοπρουλιού	1697-1702

πηγή "http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_state_leaders_in_1700"

Έτσι γεννιούνται αυτή την περίοδο, εις βάρος της Γαλλίας που κατευθύνονταν στην παρακμή που προκάλεσε από μόνη της, δυναμικές οικονομικές (όπως στην Αγγλία) και παράλληλα στρατιωτικές δομές (όπως στην Πρωσία). Αυτό δεν συμβαίνει χωρίς αντιθέσεις, αφού κάθε ανατέλλον κράτος πάσχει από κρίσεις υπεροψίας. Οι πρωταγωνιστές και νικητές είναι οι Εγγλέζοι, οι Αψβούργοι και οι δυο νέες δυνάμεις: η Πρωσία των Φρειδερίκων I & II και η Ρωσία του τσάρου Πέτρου. Αμφότερες ανυπόμονες να μπουν στο πολιτικό παιχνίδι, η πρώτη στην κεντρική, η δεύτερη στην ανατολική Ευρώπη και στην Ασία.

Σχετικά με τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές έχουμε την προώθηση της αστικής τάξης (μπουρζουαζίας) σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες -λιγότερο στην Ιταλία, που ήταν χωρισμένη σε «διαδρόμους» από κενόδοξους ηγεμόνες που αυτοαποκαλούνται δούκες και πρίγκιπες ενώ επρόκειτο για «κουμπάρες» πάντα σε κουτοπόνηρες προστριβές. Η αστική τάξη αποκτάει ενεργότερο ρόλο και ισχυρή δύναμη κρούσης απ' ό,τι στο προηγούμενο αιώνα. Πραγματοποιούνται τεράστιες μετακινήσεις πλούτου, αναλαμβάνονται νέες επενδυτικές πρωτοβουλίες, επεκτείνεται το εμπόριο, αναδιοργανώνεται και σταθεροποιείται η εκμετάλλευση των αποικιών. Οι νέες πρωτοβουλίες δεν μπορούν πλέον να εμποδιστούν και τίθενται σε ανοικτή σύγκρουση με τις δυνάμεις που είχαν το μονοπώλιο εξουσίας στις προηγούμενες εποχές.

Αν και η γη συνεχίζει να αποτελεί τη κύρια πηγή πλούτου, δίπλα της αρχίζει να διαμορφώνεται μια άλλη που μπορεί κατά μια έννοια να θεωρηθεί ως ανάπτυξη της αρχαίας δραστηριότητας των τεχνουργών αλλά με όλο και περισσότερο διαφοροποιημένο χαρακτήρα. Συνδέεται με την κατασκευή μεγάλων έργων με χρήση σημαντικής ποσότητας χειρωνακτικής δύναμης και μηχανών. Απαιτεί για κάθε ασχολούμενο χρήση κεφαλαίων πολύ μεγαλύτερων απ' ό,τι η γεωργία αλλά μπορεί να προσφέρει σε μικρότερο χρόνο ένα υψηλό αριθμό προϊόντων. Αν η αγορά τους είναι ευνοϊκή, επιτρέπει κέρδη μέχρι τότε άγνωστα.

Το πέρασμα από την χειροτεχνία στην παραγωγή νέου τύπου έγινε σταδιακά, με φάσεις που ποικίλουν από λαό σε λαό. Η αρχή έγινε τουλάχιστον στην Αγγλία και στην Γαλλία

τον προηγούμενο αιώνα, αλλά τον 17^ο αι. έλαβε διαστάσεις με ρυθμό επιταχυνόμενο και μόνο στην Αγγλία, ενεργοποιήθηκε πλήρως στα τέλη του αιώνα.

Η Γαλλία δεν ήταν πλέον πρωταγωνίστρια απλώς συμμετείχε. Ήταν απασχολημένη (με ξόδεμα δυνάμεων) σε προσπάθειες να πλήξει τους Εγγλέζους, παρά να αλλάξει η ίδια και παρά το ό,τι η διαδικασία ωρίμανσης που επηρέασε όλη την Ευρώπη ξεκίνησε από την Γαλλία. Αποτέλεσε αρετή όχι τόσο του Λουδοβίκου του ΙΔ' (στην πρώτη χρυσή εποχή του) αλλά των συνεργατών του.

Ο "colbertismo" δημιούργησε σχολή στη νέα αναδυόμενη οικονομία που ήταν συνδεδεμένη με την πρώτη φάση της βιομηχανικής επανάστασης. Ο "διαφωτισμός" που εν τω μεταξύ γεννήθηκε στις όχθες του Σηκουάνα, θα ήξερε να κάνει να επικρατήσουν το αίσθημα της λογικής και του δημόσιου οφέλους στον φανατισμό και στα ταξικά προνόμια. Θα συμβούλευε τον ηγεμόνα ότι οι πράξεις και το έργο της διακυβέρνησής του θα έπρεπε να κάνουν χρήση της βοήθειας των ανθρώπων της επιστήμης και του πνεύματος (και όχι των υποδείξεων ορισμένων ευνοούμενων παλλακίδων πνιγμένων στα χρυσά και στα δωρεάν κάστρα).

Άνθρωποι που προσπαθούν στις αρχές αυτού του αιώνα να ιδρύσουν τις νέες διδασκαλίες και που στρέφονται σθεναρά με ένταση και μέθοδο στη μελέτη των γεγονότων, των βασικών νόμων της πολιτικής και οικονομικής ζωής αλλά λιγότερο της κοινωνικής, αυτής που τον επόμενο αιώνα ο Comte θα ονομάσει *κοινωνιολογία*.

Πρωταρχικό μέλημα υπήρξε η προσπάθεια εξόδου της Γαλλίας από το τούνελ της παρακμής που τελικά προκάλεσε την *Επανάσταση*: πρόκειται για τον TURGOT, που πολλοί θυμούνται μόνο ως μεγάλο οικονομολόγο και πολιτικό και λίγοι ως φιλόσοφο, που υπήρξε ο πραγματικός εφευρέτης του «δόγματος της προόδου». Και όχι μόνο με γραπτά –μεταξύ των πιο ενδιαφερόντων στην Φιλοσοφία του 17^{ου} αι.- αλλά και με πράξεις δηλαδή με την εφαρμογή των θεωριών του ήδη από το 1761. Αρχικά αντιτάχθηκε σθεναρά στην κάστα των αρπάγων φοροεισπρακτόρων, ύστερα των αιώνιων παράσιτων της Αυλής και τέλος, φθάνοντας στην κορυφή, εκδιώχθηκε το 1776. Ας σημειωθεί ότι ο Λουδοβίκος ο XVI, υπήρξε ο μόνος που ήταν σύμφωνος με τις ιδέες

του – του εμπιστεύθηκε την αρμοδιότητα, μετά την εκδίωξη του Μουρεου- αλλά παρόλα αυτά, περιτριγυρισμένος από τα παράσιτα, όταν ήταν υποχρεωμένος να τον απολύσει σχολίασε «*απομείναμε μόνο εγώ κι εσείς να θέλουμε το καλό της Γαλλίας*». Μια απόλυση που ο Φρειδερίκος σχολίασε ως εξής: «*Η γαλλική Μοναρχία υπέγραψε την θανατική της καταδίκη*». Και ο Βολταίρος, «*Απολύθηκε ο Turgot ; Σε μένα δεν μένει παρά ο Θάνατος*».

Πράγματι, με τον Turgot "στο χαντάκι" αρχίζει η Ιστορία του Σύγχρονου Κόσμου!

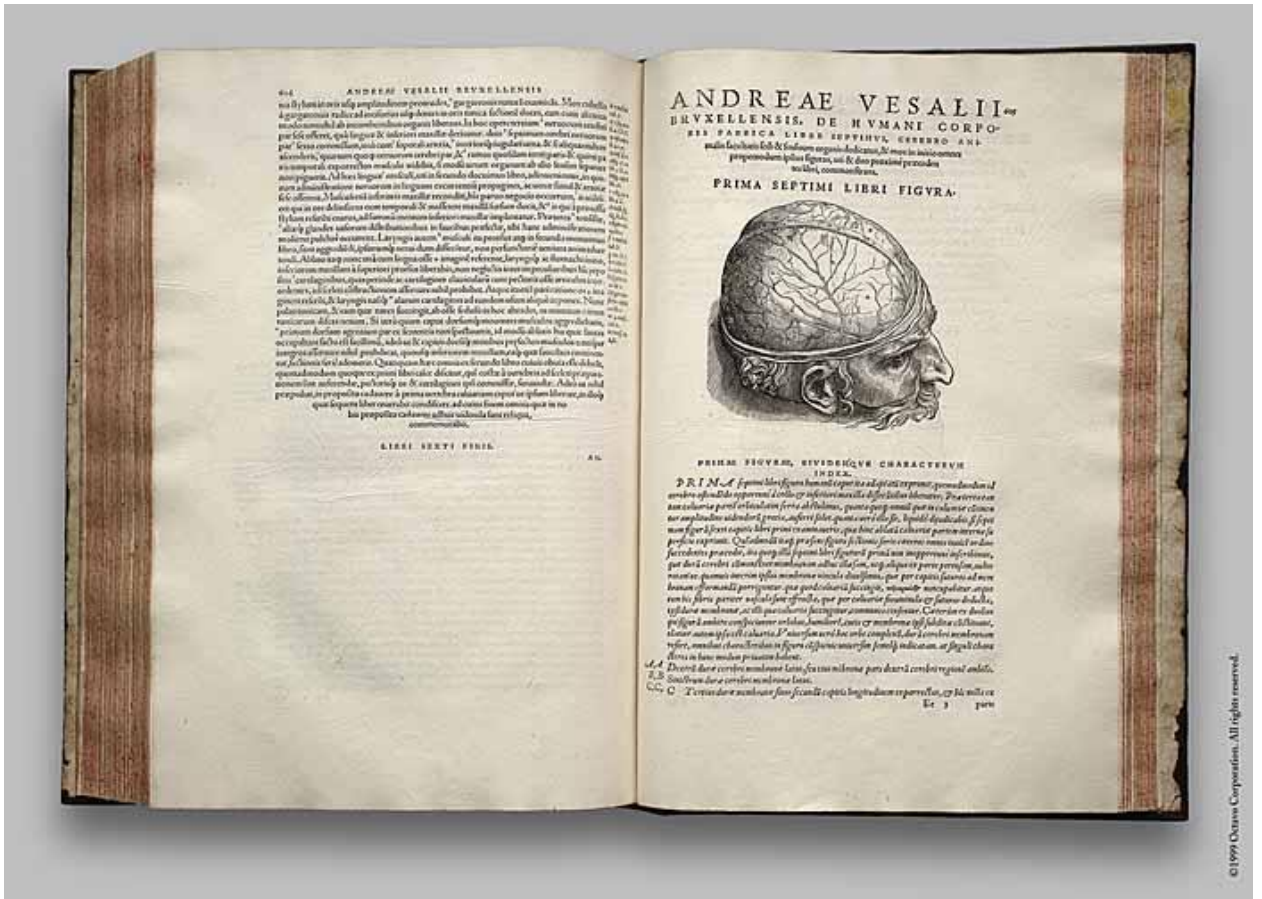
Όμως ο D'ALAMBERT και ο DIDEROT (με την Εγκυκλοπαίδειά τους) είχαν αρχίσει πολύ καλά. Δεν είχαν κατανοήσει αρκετά καλά την αξία της Βιομηχανικής Επανάστασης. Παρά τις μεγάλες οικονομικές συγκρούσεις που προκαλούνται από την νέα οργάνωση της παραγωγής τα κοινωνικά προβλήματα, κατά τον 17^ο αι., δεν προκαλούν ακόμα μεγάλο ενδιαφέρον, ούτε μεταξύ των προοδευτικότερων διανοητών. Για την ώρα, η πρωταρχική βασική αναζήτησή τους είναι άλλη. Η διευκόλυνση των νέων επενδυτών με την κατάρριψη των όποιων εμποδίων συναντούν στις παλιές φεουδαρχικές νομοθεσίες. Έτσι ώστε να τους επιτρέψουν να αποκτήσουν σε σύντομο χρονικό διάστημα το πολιτικό βάρος που ταιριάζει με την ολοένα αυξανόμενη οικονομική τους δύναμη.

Αλλά ας διαβάσουμε τι έγραφε ο Diderot στην «Εγκυκλοπαίδεια» στο λήμμα Τέχνη. "*Η τελειότητα των πρώτων υλών θα αποτελέσει τον κύριο παράγοντα υπεροχής της μιας μανιφατούρας στην άλλη, μαζί με την ταχύτητα και την τελειότητα εκτέλεσης της εργασίας. Η τελειότητα των υλικών απαιτεί προσοχή, ενώ η γρηγοράδα και η μαεστρία της εργασίας είναι συνάρτηση του αριθμού των απασχολούμενων εργατών. Όταν μια φάμπρικα έχει πολλούς εργάτες, κάθε φάση των εργασιών απασχολεί διαφορετικούς ανθρώπους. Ένας εργάτης έκανε και θα κάνει για όλη του την ζωή μία και μοναδική εργασία. Ένας άλλος, μια άλλη. Γι' αυτό κάθε μία εκτελείται καλά και έγκαιρα και η καλή εκτέλεσή της συμπίπτει με το ελάχιστο κόστος. Εκτός τούτων το γούστο και η επιδεξιότητα αναμφίβολα τελειοποιούνται σε μεγάλο αριθμό εργατών, επειδή είναι δύσκολο να μην υπάρξουν ορισμένοι ικανοί να σκεφθούν, να συνδυάσουν και να ανακαλύψουν τον μόνο τρόπο που θα τους επιτρέψει να ξεπεράσουν τους συντρόφους*

τους: δηλαδή, πώς να εξοικονομήσουν πρώτη ύλη, να κερδίσουν χρόνο ή να προοδεύσουν την βιομηχανία, είτε με μια νέα μηχανή, είτε με μια ευκολότερη μανούβρα".

Όμως, ο Diderot δεν διερωτάται, για παράδειγμα, τι ενδιαφέρον να έχει τάχα ο εργάτης –που δεν είναι ιδιοκτήτης ή συνιδιοκτήτης της επιχείρησης, όπως ήταν ο αρχαίος τεχνουργός- να εξοικονομήσει πρώτη ύλη, να κερδίσει χρόνο ή να εξελίξει την βιομηχανία. Ούτε φαίνεται να αντιλαμβάνεται την ψυχική εκμετάλλευση του εργάτη που είναι υποχρεωμένος να κάνει την ίδια, απaráλλακτη δουλειά για όλη του τη ζωή. Αυτό που τραβάει την προσοχή του είναι το τεράστιο πλεονέκτημα που κερδίζει η παραγωγή από τον καταμερισμό της εργασίας και από την χρήση όλο και νέων μηχανών. Μηχανών που ο εργοδότης, διαθέτοντας τα κεφάλαια για την απόκτησή τους, εισάγει στον παραγωγικό κύκλο, δίχως ο εργάτης να κατανοεί την χρησιμότητά τους, προσδοκώντας σαφώς όλο και μεγαλύτερο κέρδος από την χρήση τους.

Συνεπώς, ο Diderot θεωρητικοποιεί την "αλυσίδα παραγωγής" των μελλοντικών εργοστασίων. Δεν βλέπει τον άνθρωπο, τον εργάτη που βρίσκεται από πίσω και δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο παρά ένα αναλώσιμο εξάρτημα της ίδιας της μηχανής. Ανταλλακτικό. Το αντικαθιστούν αν απαιτήσει υψηλότερη αμοιβή, γιατί έξω από την φάμπρικα –με την ανεργία που θα προκαλέσουν οι μηχανές- υπάρχουν διαθέσιμα μυριάδες "ανταλλακτικών" που αρκεί να τους δοθεί το ελάχιστο της ύπαρξης... που τελικά θα το ξοδέψουν κυρίως στα καπηλειά !. Δεν είχαν ακόμα εκτιμήσει ότι σε κάποιο σημείο η υψηλή παραγωγή, ικανοποιώντας πλήρως την τάξη που διέθετε τα μέσα παραγωγής, δεν θα έβρισκε πια διέξοδο στην αγορά. Ότι ήταν άσκοπο να φτιάξουν ένα εκατομμύριο παπούτσια όταν μπορούσαν να τα αποκτήσουν μόνο κάποιες χιλιάδες άνθρωποι.

Andreae Vesalii, De humani corporis fabrica

Δ.1.4 Χρονικό Ιατρικών Εξελίξεων

ANNO⁵⁰ 1530

Ο **GIROLAMO FRACASTORO**, ιατρός και φιλόλογος από την Βερόνα περιγράφει για πρώτη φορά την σύφιλη, δημοσιεύοντας ένα ποίημα στα λατινικά με τίτλο *Syphilis sive morbus gallicus*, όπου για πρώτη φορά μιλάει για την ασθένεια που την ονομάζει έτσι από το όνομα ενός τσοπάνη του Syphilus και όπου υποστηρίζει την μεταδοτικότητά της. Πρόκειται για το πρώτο σύγγραμμα Αφροδισολογίας που θα τύχει 60 εκδόσεων σε διαφορετικές γλώσσες. Το 1546 θα δημοσιεύσει *De contagione et contagiosis morbis et curatione*, κείμενο σύγχρονης παθολογίας όπου για πρώτη φορά αποδίδεται η προέλευση των μεταδοτικών ασθενειών σε *seminaria* ή *virus*, παράγοντες ζωντανούς που είναι ικανοί να μολύνουν ανθρώπους και ζώα.

ANNO 1537

Ο μεγάλος φλαμανδός ανατόμος **ANDREA VESALIO** (1514-1564) παίρνει πτυχίο Ιατρικής στη Πάδοβα. Τον ίδιο χρόνο του αναθέτουν να διδάξει χειρουργική και ανατομία στο Πανεπιστήμιο και αρχίζει την συγγραφή του *De humani corporis fabrica*, ένα από τα βασικά κείμενα της σύγχρονης Ανατομίας που θα δημοσιευτεί στη Βασιλεία το 1543. Θεωρούμενος ο ιδρυτής της σύγχρονης ανατομίας, δημοσιεύει το 1538 στην Βενετία το *Tabulae Anatomicae Sex*, όπου καθορίζει την σύγχρονη ανατομική ορολογία. Στις 15 Ιανουαρίου 1540, ο Andrea Vesalio δίνει το πρώτό του μάθημα που βασίζεται στην κατάτμηση ενός πτώματος με παράλληλη περιγραφή των οργάνων και της τεχνικής που

⁵⁰ (*) Anno=έτος

χρησιμοποιεί. Πρόκειται για την πρώτη «απευθείας» διάλεξη ανατομίας. Το σημαντικότερο έργο του παραμεένει πάντως το *De humani corporis fabrica libri septem*, όπου αναπαράγονται οι ανατομικοί πίνακες, έξοχα ζωγραφισμένες από τον μαθητή του Tiziano, Stephen Calcar. Το κείμενο διαγράφει με μιάς αιώνες γνώσεων και εσφαλμένων πεποιθήσεων για το ανθρώπινο σώμα αφού αποτελούσαν προϊόν υποθέσεων που δεν είχαν ποτέ επιβεβαιωθεί πειραματικά. Σε μια δεύτερη εξίσου σημαντική έκδοση του κειμένου τυπωμένη πάντα στην Βασιλεία το 1555, ο Vesalio υπογραμμίζει ανοιχτά τα λάθη του Γαληνού και αμφισβητεί την ίδια την θεωρία του για ενδοκοιλιακά στόμια της καρδιάς. Συνεπώς ήταν από τους πρώτους που τόλμησε να διορθώσει τα σφάλματα και τις ατέλειες του Γαληνού στα ανατομικά του κείμενα. Ο Vesalio ήταν ικανός να διακρίνει με κλειστά μάτια οποιοδήποτε μέρος του ανθρώπινου σώματος. Τέτοια ήταν η καινοτομία της μεθόδου του που στις παραδόσεις έσπευδαν και πρόσωπα εκτός πανεπιστημίου. Ένας καθηγητής που έτεμνε και παράλληλα εξηγούσε την ανατομία και που επίσης σπανίως συμβουλευόταν τα βιβλία του Γαληνού, εκτός εάν επρόκειτο να παρατηρήσει ότι περιείχε κάποιο λάθος. Το έργο του αθέτησε για πρώτη φορά την ιερότητα του μέγα και έγκυρου Γαληνού, που η διδασκαλία του εθεωρείτο «ανέγγιχτη» και παρέμεινε τέτοια έως σχεδόν τις αρχές του 1800. Το έργο του Vesalio υπήρξε επανάσταση για την Ιατρική αλλά αυτός είχε θλιβερό τέλος και υπήρξε θύμα της επιστήμης του. Πράγματι, ενώ του είχαν επιτρέψει, ως ιατρό του βασιλιά της Ισπανίας Φιλίππου του Β', να τέμνει το πτώμα ενός ευγενούς που μόλις είχε πεθάνει, όταν αποκάλυψε την καρδιά είδε ότι ακόμα κτυπούσε. Ο Vesalio κατόρθωσε να διαφύγει της θανατικής καταδίκης μόνο επειδή τον βοήθησε ο βασιλιάς, ο οποίος όμως τον καταδίκασε να κάνει ένα τάμα στην Ιερουσαλήμ. Κατά την επιστροφή του ναυάγησε και πέθανε 'της πείνας' σε ένα έρημο νησί (Ζάκυνθος).

ANNO 1541

Ο **GIAMBATTISTA CANANI** δημοσιεύει στη Φεράρα το *Musculorum humani corporis picturata dissectio*, σημαντικότερο έργο στην ιστορία της ανατομίας. Οι 27 εικόνες του

χαραγμένες σε χαλκό, αντί για τις παραδοσιακές ξυλογραφίες, αποδίδουν με εξαιρετική προσοχή όλες τις ανατομικές λεπτομέρειες.

ANNO 1550

Ο **GABRIELE FALLOPPIO** (1523-1562) ανατόμος και χειρουργός εφευρίσκει το προφυλακτικό.

ANNO 1553

Ο **GIOVANNI FILIPPO INGRASSIA** (1510-1580) ιατρός και ανατόμος, διαχωρίζει πρώτος την ιλαρά από την σκαρλατίνα (οστρακιά) και την περιγράφει με ακρίβεια και λεπτομέρεια ως επιδημική ασθένεια. Κατόρθωσε να ελέγξει τη μαλάρια, μια από επιδημίες του Παλέρμο του 16^{ου} αι. τόσο με εργασίες αποξήρανσης των τριγύρω ελών, όσο και με λοιμοκαθαρτήρια (lazzaretti). Συνεισέφερε στην μείωση των συνεπειών της επιδημίας της πανούκλας που έπληξε την Σικελία το 1575. Συνειδητοποιημένος για τη μεταδοτικότητα, κατόρθωσε να θεσμοθετήσει κατάλληλα και αποτελεσματικά μέτρα επιδημιολογικής πρόνοιας και υγειονομικής πολιτικής. Ενδιαφέρθηκε για την οστεολογία του κρανίου περιγράφοντας με προσοχή το σφηνοειδές οστόν και τις εκφύσεις του που απ' αυτόν πήραν το όνομά τους (*Ingrassia*).

ANNO 1559

Εκδίδεται το βιβλίο *De re anatomica* του επιφανούς ανατόμου **MATTEO REALDO COLOMBO** (Cremona 1510 ca. — Roma 1559), όπου ο συγγραφέας δίνει πιο ακριβείς περιγραφές του ανθρώπινου σώματος σε σχέση με τους προηγούμενους. Ειδικά περιγράφει το περιτόναιο, το μεσοθωράκιο (pleura) αλλά και το κρυσταλλοειδές (la lente dell'occhio)

που τοποθετεί ορθώς στο άνω μέρος παρά στη μέση του οφθαλμού όπως πιστευόταν τότε. Περιέγραψε σαφώς για πρώτη φορά την ύπαρξη της 'μικρής' ή πνευμονικής κυκλοφορίας του αίματος και κατά τη διάρκεια μιας διατομής ενός ζωντανού σκύλου [vivisezione], τρυπώντας την πνευμονική φλέβα έδειξε ότι περιείχε αίμα και όχι αέρα. Έτσι, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το έντονο ερυθρό χρώμα του αίματος οφειλόταν στα πνευμόνια που έχοντάς το ανακατέψει με αέρα, το είχαν 'πνευματίσει' (δηλ. οξυγωνώσει).

ANNO 1561

Η **ISABELLA CORTESE** (?-1561) ιατρός, βοτανολόγος και αλχημίστρια, έγραψε τα *Secreti medicinali artificiosi e alchemici* (Βενετία 1561) έργο που έτυχε πολυάριθμων εκδόσεων στα γερμανικά.

Ο **GABRIELE FALLOPPIO** (1523-1562) στις *Observationes anatomicae*, παρέχει την σαφή περιγραφή πολλών ανατομικών δομών, όπως της μεμβράνης του τυμπάνου, των σαλπίνγων, της συγχορδίας και των ημικυκλικών καναλιών του αυτιού και του καναλιού όπου διατρέχει το προσωπικό νεύρο που φέρουν το όνομά του.

ANNO 1562

Ο **BARTOLOMEO EUSTACHI** περιγράφει το κανάλι που ενώνει την κοιλότητα του τυμπάνου με την ρινική πλευρά του φάρυγγα (Ευσταχιανή σάλπιγγα). Οι *Tabulae anatomicae* (1552) θα έρθουν στο φως μόνο το 1714 με πρωτοβουλία του Lancisi.

ANNO 1565

Στις 11 Απριλίου 1565, ο **FABRIZIO D'ACQUAPENDENTE** ονομάζεται καθηγητής χειρουργικής με την υποχρέωση να διδάσκει επίσης ανατομία. Το πρώτο του μάθημα δόθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 1566.

ANNO 1569

Ο **GIROLAMO MERCURIALE** δημοσιεύει στη Βενετία τα έξι βιβλία του *De arte gymnastica*, πραγματοποιώντας μια βασική σύνθεση μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης γυμναστικής. Ο Mercuriale αποδίδει στην γυμναστική θεραπευτικές ικανότητες, ιδίως στην αποκατάσταση των παράλυτων.

ANNO 1571

Ο **ANDREA CESALPINO** (1519-1603) μελετάει για πρώτη φορά την κυκλοφορία του αίματος και θέτει την καρδιά στο κέντρο του αιμάτινου συστήματος. Το 1592 ονομάζεται προσωπικός ιατρός του Πάπα Κλήμη του Η' και καθηγητής ιατρικής στο πανεπιστήμιο "La Sapienza" της Ρώμης. Προσδίδει μεγάλη σημασία στις έρευνες για την ανακάλυψη της πνευμονικής κυκλοφορίας. Διαχωρίζοντας τη θέση του από την φυσιολογία του Γαληνού, υπογραμμίζει ότι φλέβες και αρτηρίες έχουν αφετήρια την καρδιά και όχι το ήπαρ. Παρατηρεί μια διαρκή ροή αίματος στις φλέβες προς την καρδιά και από την καρδιά προς τις αρτηρίες. Αν και οι πεποιθήσεις του για τις αναστομώσεις τον εμπόδισαν να φθάσει σε μια σαφή κατανόηση του μηχανισμού του κλειστού κυκλώματος του αίματος. Οι οξυδερκείς παρατηρήσεις του προκατάλαβαν και επηρέασαν το έργο του W. Harvey.

ANNO 1573

Ο **COSTANZO VAROLIO** (1543-1575) ανατόμος και καθηγητής χειρουργικής και ιατρικής στο πανεπιστήμιο της Bologna. Ήταν αρχίατρος του ποντίφηκα Γρηγορίου του XIII. Μελέτησε ειδικά το κεντρικό νευρικό σύστημα, περιγράφοντας για πρώτη φορά ορισμένες λειτουργίες του, όπως την ομώνυμη γέφυρα, δομή διασύνδεσης του ρόμβου της εγκεφαλικής κοιλίας, άνω του βολβού, και έμπροσθεν της παρεγκεφαλίδας, ως τοίχωμα της τέταρτης κοιλίας, απ' όπου ξεκινάει το τρίδυμο νεύρο. Στο έργο του *De Nervis Opticis*, περιγράφει ένα νέο και αποτελεσματικότερο σύστημα τομής του εγκεφάλου.

ANNO 1574

Ο **FABRIZIO D'ACQUAPENDENTE** ανακαλύπτει και περιγράφει τις βαλβίδες των φλεβών.

ANNO 1575

Ο **ARCANGELO PICCOLOMINI** (1525-1586) κερδίζει την έδρα της Πρακτικής Ιατρικής και της Ανατομίας. Γεννημένος στη Φερράρα, πήγε στη Γαλλία όπου είχε την έδρα της Φιλοσοφίας στο Bordeaux και όπου μετάφρασε το *De moribus* του Γαληνού. Μετά από λίγο καιρό κλήθηκε στη Ρώμη από τον Πάπα Πίο Δ' που τον έχρισε γιατρό του. Το 1582 έγινε γενικός αρχίατρος.

ANNO 1586

Ο **ARCANGELO PICCOLOMINI** λίγο πριν πεθάνει δημοσιεύει στη Ρώμη το έργο του *Praelectiones anatomicae*, (1586) όπου περιγράφει ορισμένες ανακαλύψεις του και

εξετάζει καλύτερα ζητήματα ήδη γνωστά. Περιγράφει πολύ καλά το διάφραγμα των κοιλιακών μυών, και δίνει το όνομα *linea alba* στην γνωστή απονευρωτική δομή. Μελετάει την απόληξη των κρανιακών νεύρων και περιγράφει την επικοινωνία στο εσωτερικό του ήπατος μεταξύ των διακλαδώσεων της πυλαίας με εκείνων της κοίλης φλέβας. Σημειώνει την πλατύτητα της γυναικείας λεκάνης και στη καρδιά του εμβρύου, το αρτηριακό κανάλι, (*foro ovale*, αργότερα πήρε το όνομα του *Botallo*) και τη βαλβίδα του. Πρώτος παρατηρεί τη λειτουργία της ειλεο-τυφλικής βαλβίδας. Αφιερώθηκε στον *Sisto E'* και πέθανε στις 19 Οκτωβρίου 1586, την ίδια χρονιά που δημοσίευσε το έργο του.

ANNO 1594

Ο **GIROLAMO FABRICI d'ACQUAPENDENTE** (1533-1619) εφευρίσκει το ανατομικό θέατρο που πρωτολειτούργησε μόνιμα στην Πάδοβα ως **Teatro Anatomico permanente dell'Università**. Προηγουμένως είχαν υπάρξει μόνο προσωρινά και λυώμενα. Με τον Fabrici η αναγέννηση της Ανατομίας επιτυγχάνει άλλη μια κατάκτηση στην διαδρομή της στην ανθρώπινη γνώση. Είναι μια νέα ανατομία, 'ζωντανή', αντίθετη με την κυρίως πτωματική, νοούμενη μόνο ως αντικείμενο μελέτης της τομής και της μορφολογίας. Ο Fabrici υπήρξε μια από τις πιο εκπληκτικές προσωπικότητες του ιταλικού 16^{ου} αι. που ίσως δεν έχει εκτιμηθεί αρκετά. Μεγάλος ιατρός και διάσημος χειρουργός, έγινε από τους πιο φημισμένους ανατόμους της εποχής του που δίδαξαν στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Εξαιρετικός δάσκαλος, είχε μεταξύ των πολυάριθμων φοιτητών από όλη την Ευρώπη έσπευδαν να ακούσουν τα αυθεντικά μαθήματά του, ακόμα και τον μετέπειτα γνωστό William Harvey. Ο Fabrici ήταν πρωτοπόρος στην σύγχρονη συγκριτική ανατομία και ιδίως οι μελέτες του στην εμβρυολογία σημάδεψαν την αλλαγή σε αυτού του είδους τις έρευνες. Σε αυτόν οφείλουμε την ανακάλυψη των βαλβίδων, την τεχνική της τραχειοτομίας, την εφεύρεση του εύκαμπτου καθετήρα, τον σχεδιασμό νέων χειρουργικών εργαλείων αλλά και την κατασκευή του Teatro Anatomico που ακόμα και σήμερα φέρει το όνομά του. Εκτός από πολυάριθμες επιστημονικές εκδόσεις, αφιέρωσε μεγάλο μέρος της

ζωής του να συμπληρώσει ένα μεγάλο άτλαντα ανατομίας που πεθαίνοντας δώρισε στην γενέθλια πόλη, την Βενετία. Σήμερα βρίσκεται στην βιβλιοθήκη του San Marco. Περιλαμβάνει 167 πίνακες, σε 8 χάρτινους τόμους, αυθεντικά έργα τέχνης, με χαρακτηριστικά πινάκων ζωγραφικής, που αποδίδονται σε φημισμένους ζωγράφους. Δυστυχώς έμειναν για τόσα χρόνια στο σκοτάδι και μόλις πρόσφατα σχεδόν μετά 400 χρόνια ένα μέρος τους ξαναείδε το φως της δημοσιότητας υπό την επιμέλεια του Dott. Ugo Stefanutti.

ANNO 1597

Ο **GASPARE TAGLIACCOZZI** (1545—1599) εφευρίσκει τη μεταμόσχευση δέρματος. Ιατρός από την Μπολόνια δημοσιεύει στη Βενετία το *De curtorum chirurgia per insitionem*, το πρώτο εγχειρίδιο πλαστικής χειρουργικής. Ο Tagliacozzi χρησιμοποιούσε το δέρμα από τον βραχίονα για τη μύτη ασθενή, πλησιάζοντάς το στο πρόσωπο και αφήνοντάς το εκεί για εβδομάδες με κατάλληλους επιδέσμους. Φαίνεται ότι ο Tagliacozzi είχε πραγματοποιήσει επίσης το πρώτο οστικό μόσχευμα στο κρανίο, χρησιμοποιώντας οστά σκύλου. Το έργο του θεωρήθηκε αιρετικό και αφορίστηκε από την εκκλησία. Μόνο το 1823 θα ανακαλυφτεί από τον γερμανό G. Bunker ο οποίος θα κάνει την πρώτη σύγχρονη ρινοπλαστική.

ANNO 1599

Ο **GIROLAMO FABRICI D'ACQUAPENDENTE** περιγράφει τον μυ που χαλαρώνει το τύμπανο.

ANNO 1600

Ο **GIROLAMO FABRICI D'ACQUAPENDENTE** δημοσιεύει το πρώτο εγχειρίδιο συγκριτικής εμβρυολογίας, το *De formato foetu*.

Ο **GIULIO CASSERIO**, από την Πιατσέντσα (1545 κατά τον Eloy, ή 1552 ή 1560 κατ' άλλους), περιγράφει τους υπογνάθιους αδένες κάνοντας μνεία του καναλιού που αργότερα ονομάστηκε του Warthon. Διάσημος ανατόμος -ήταν *famulus* του Fabrici- ο Casserio συνεισέφερε με το έργο του στην γνώσεις μας για το νευρικό και μυϊκό σύστημα. Άφησε το όνομά του στον μυ coraco-brachiale (*muscolo perforato di Casserio*), απέδωσε στα νεύρα την λειτουργία της αίσθησης της αφής, πιστεύοντας ότι είχαν μια μεμβράνη μόλις καλυμμένη από επιδερμίδα. Περιέγραψε τον μηχανισμό παραγωγής της φωνής και το όργανο της ακοής σε μια δημοσίευση του το 1609 με τίτλο *De vocis auditusque organis*. Μελέτησε βαθιά τα όργανα των πέντε αισθήσεων στο έργο του *Pentaesthesia, hoc est de quinque sensibus liber* (Βενετία 1609). Εκτέλεσε και επιμελήθηκε ωραιότατους πίνακες ανατομίας με την συνεργασία του Fialetti (μαθητή του Tintoretto), όπου υπάρχουν ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, όπως η αραχνοειδής μεμβράνη, η ασίδα του μεσολόβιου σώματος, η επίφυση, το υδραγωγείο (που ονομάστηκε του Silvio), ο οπτικός θάλαμος, κ.ά.. Πέθανε απροσδόκητα το 1616 και οι πίνακες του δημοσιεύθηκαν μετά θάνατον από τον Rindfleisch (*Bucretius*) το 1627.

ANNO 1602

Ο **SANTORIO SANTORIO** (1561-1636) εφευρίσκει το πρώτο ιατρικό θερμόμετρο. Ιατρός και φυσιολόγος το 1602 δημοσιεύει το πρώτο έργο του, *Methodus vitandorum errorum omnium qui in arte medica contiguunt* (Περί της ακολουθούμενης μεθόδου για την αποφυγή σφαλμάτων στην ιατρική τέχνη). Άνθρωπος μεγάλης μόρφωσης, ήταν προσωπικός φίλος μεταξύ άλλων, των P. Sarpi, F. Fabrici d'Acquapendente και Galileo. Άφησε μεγάλο αριθμό έργων που εκδόθηκαν ολοκληρωμένα σε τέσσερεις τόμους στην

Βενετία το 1660. Έδειξε πρώτος την αναγκαιότητα των οργάνων φυσικής μέτρησης των ανταλλαγών στους σχετικούς με τον μεταβολισμό του ανθρώπινου σώματος προσδιορισμούς, εφαρμόζοντας της μέθοδο του Γαλιλαίου στα βιολογικά φαινόμενα. Πραγματοποίησε σημαντικές μελέτες πάνω στην οπτική λειτουργία. Σε αυτόν οφείλουμε την εφεύρεση του σφυγμολόγιου, ενός οργάνου μέτρησης του καρδιακού παλμού καθώς και του «νεροκρέβαττου» για τις σοβαρές δερματοπάθειες.

Αποφοιτά από την Πάδοβα ο **WILLIAM HARVEY**, συνεχιστής του Fabrici d'Acquapendente, που ως καθηγητής ανατομίας και χειρουργικής από το 1615 στο Βασιλικό Ιατρικό Κολλέγιο στο Λονδίνο, θα περιγράψει την κυκλοφορία του αίματος, στο *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus* (1628).

ANNO 1603

Ο **GIROLAMO FABRICI D'ACQUAPENDENTE** περιγράφει για πρώτη φορά τις βαλβίδες των φλεβών, προλούδιο της μετέπειτα ανακάλυψης του Harvey που δεν έγινε αποδεκτή εξ αρχής. Μεταξύ όσων αντιτίθετο ήταν ο Morgagni και ο Haller που μη μπορώντας να αρνηθούν την απόδειξη των γεγονότων του παραχώρησαν το δικαίωμα ιδιοκτησίας της ανακάλυψης. Για το έργο του, *De brutorum loquela*, όπου υποστήριζε ότι κάθε ζωικό είδος έχει τη δική του γλώσσα, τον χλεύασαν λέγοντας ότι ήθελε να κάνει τα ζώα να μιλήσουν.

ANNO 1612

Ο **SANTORIO SANTORIO** κατασκευάζει το πρώτο στοιχειώδες θερμόμετρο με αέρα.

ANNO 1614

Ο **SANTORIO SANTORIO**, στο *De Statica Medicina* (Βενετία 1614) συγκεντρώνει τα συμπεράσματα τριάντα χρόνων ερευνών, και κάνει λόγο για την άδηλο αναπνοή (*perspirazione insensibile*) για να εξηγήσει τη διαφορά βάρους του ανθρώπινου σώματος στην υδρική ισορροπία.

ANNO 1622

Ο **GASPARE ASELLI** (1581-1625) ανατόμος και φυσιολόγος, ανακαλύπτει τα χυλοφόρα αγγεία του εντέρου που αποκαλεί γαλακτοφόρες ή λευκές φλέβες (*vene latte o bianche*).

ANNO 1625

Ο **PAOLO ZACCHIA** στο δεύτερο βιβλίο των *Quaestiones medico-legales*, προτείνει τον όρο *Dementia* για όλες τις ασθένειες που πλήττουν το λογικόν.

ANNO 1627

Εκδίδεται μετά θάνατον στο Μιλάνο το έργο του **GASPARE ASELLI** *De lactibus sive lacteis venis quarto vasorum meseraicorum genere novo invento...dissertatio* όπου περιγράφεται το σημαντικότερο επιστημονικό επίτευγμα της κατανόησης των φυσιολογικών μηχανισμών που αφορούν στα λεμφικά αγγεία του εντέρου. Εκτός από το ότι ήταν ένας από τους πρώτους έγχρωμους πίνακες, ο συγγραφέας περιγράφει τα χυλοφόρα εντερικά αγγεία του σκύλου και άλλων ζώων ονομάζοντας τα *lacteae sive albae venae* αποδεικνύοντας πειραματικά ότι διογκώνονται μετά τα γεύματα.

ANNO 1661

Ο **MARCELLO MALPIGHI** (1628-1694) στο *De pulmonibus observationes anatomicae*, περιγράφει με επιστημονικό τρόπο, χάρις στο μικροσκόπιο, την δομή των πνευμόνων, τις κυψελίδες και τα τριχοειδή αγγεία. Επίσης, περιγράφει τα τριχοειδή που ενώνουν το φλεβικό με το αρτηριακό σύστημα - ήδη τα είχε περιγράψει τον 3^ο μ.Χ. αι. ο Ηρόστρατος παρέχοντας το τελικό στοιχείο σύστασης ενός ολοκληρωμένου προτύπου της κυκλοφορίας του αίματος. Έτσι επιβεβαιώνεται η ανακάλυψη του Harvey. Στον Malpighi οφείλουμε επίσης την απόδειξη ότι το νεφρικό σπείραμα εκκρίνει την ουρία καθώς και την ανακάλυψη των ερυθρών αιμοσφαιρίων.

ANNO 1680

Δημοσιεύεται μετά θάνατον το *De motu animalium* όπου ο ιατρός, μαθηματικός και φυσικός **GIOVANNI ALFONSO BORELLI** (1606-1679) αποκαλύπτει τον νόμο κίνησης των μυών με γεωμετρικούς όρους βασισμένους σε αρχές της μηχανικής. Ο Borelli απέδωσε την σύσπαση των μυών σε αιφνίδια ζύμωση (*fermentazione*) που ξεκινάει από μια φυσική αντίδραση που μεταδίδεται κατά μήκος του νεύρου από τον μυ στον εγκέφαλο, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι η συνεχής ροή του αίματος οφείλεται στην ελαστική αντίδραση των αρτηριακών τοιχωμάτων.

ANNO 1683

Ο **LORENZO BELLINI** (1643-1701) αφού έδειξε την δομή των ουροφόρων σωληναρίων, γράφει το *De urinis et pulsibus* σημαντικό εγχειρίδιο νεφρολογίας.

ANNO 1687

Ο **GIOVANNI COSIMO BONOMO** αποδεικνύει πειραματικά το ρόλο του ακάρεως στην αιτιολογία της ψώρας, δημοσιεύοντας στην Φλωρεντία το έργο *Osservazioni intorno a' Pellicelli del corpo umano*.

ANNO 1696

Ο Ιατροφιλόσοφος **GIORGIO BAGLIVI** (1668-1707) εκδίδει στην Ρώμη το *De Praxi medica libri duo*, όπου, εμπνεόμενος από τον Ιπποκράτη, γράφει τις συνταγές του υπό τύπου αφορισμών. Σε νεαρή ηλικία έγινε γνωστός σε όλη την Ευρώπη, Τουρκία και Αραβία κι ο Πάπας Κλήμης XI τον ονόμασε καθηγητή χειρουργικής και ανατομίας στο πανεπιστήμιο "Sapienza" στη Ρώμη. Λόγω του απροσδόκητου θανάτου του, το έργο του *Opera omnia medico-practica et anatomica Georgii Baglivi* θα εκδοθεί μετά θάνατον σε 2 τόμους μόνο το 1827-8 στη Λειψία υπό την επιμέλεια του C. G. Kulm.

ANNO 1700

Ο δικός μας **BERNARDINO RAMAZZINI** (1633-1714) δημοσιεύει στη Πάδοβα το *De morbis artificum diatriba*.

Ο **GIORGIO BAGLIVI** (1668-1707) γράφει το *De fibra motrice, et morbosa, nec non de experimentis, ac morbis salivae, bilis et sanguinis* (Περούτζια) όπου εισάγει για πρώτη φορά την έννοια της ίνας και την σύλληψη ότι η σκληρά μήνιγγα του εγκεφάλου συμπεριφέρεται ως ανταγωνιστής μυς προς την καρδιά, προσδιορίζοντας ένα είδος διπλής κίνησης: από το κεφάλι στο υπόλοιπο σώμα και αντίθετα.

ANNO 1704

Ο **ANTONIO MARIA VALSALVA** (1666-1723) στο έργο του *De aure humana tractatus* παρουσιάζει μια λεπτομερή ανατομική και φυσιολογική περιγραφή του αυτιού και περιγράφει για πρώτη φορά το λεγόμενο "apparatus" που φέρει το όνομά του. Ανατόμος και χειρουργός, υπήρξε μαθητής του M. Malpighi και δάσκαλος του G. Morgagni, βιογράφου και εκδότη των έργων του. Περιέγραψε λεπτομερώς το αγγειακό σύστημα και το πνευμονογαστρικό νεύρο (nervo vago). Το όνομά του φέρουν: η διάταση της αορτής λίγο πάνω από τις ημισεληνοειδείς βαλβίδες (*Seno di V.*) καθώς και το αγγειακό φλεβικό δίκτυο του κατώτερου ρινικού τμήματος (*Locus Valsalvae*).

ANNO 1707

Ο **GIOVANNI MARIA LANCISI** (1654-1720) ανατόμος, ιατρός και μελετητής της δημόσιας υγείας, υποθέτει ότι η μετάδοση του πυρετού της μαλάριας γίνεται από τσίμπημα κουνουπιών που ζουν στα έλη και έτσι, αποξηραίνει μεγάλες περιοχές, ενδημικές εστίες της ελονοσίας. Το 1717 το δημοσιεύει στο *De noxiis paludum effluviis*. Υπήρξε πioniέρος της ανατομικής μελέτης των καρδιακών βλαβών και της προέλευσης των ανευρισμάτων (*De motu cordis et aneurysmatibus, postuma 1728*). Ουμανιστής και φιλόσοφος δημιούργησε μια μεγάλη βιβλιοθήκη που δώρισε στο Νοσοκομείο Santo Spirito στη Ρώμη (Biblioteca Lancisiana). Το 1724 αποκτά και δημοσιεύει για πρώτη φορά τους ανατομικούς πίνακες του B. Eustachi.

ANNO 1722

Ο **ANTONIO BENEVOLI** (1685-1756) προσδιορίζει πρώτος τις αιτίες του καταρράκτη και μελετάει τις βουβονοκήλες.

ANNO 1748

Εκδίδονται μετά θάνατον το 1726 στα "Πρακτικά της Ακαδημίας Επιστημών της Μπολόνιας" οι πανεπιστημιακές παραδόσεις του **IPPOLITO FRANCESCO ALBERTINI** (1662-1738), όπου αποδίδει έμφαση στην μεθοδολογία αναζήτησης συμπτωμάτων καρδιοπαθειών και στη παρατήρηση μεταθανάτιων αλλαγών στις δομές. Ο Albertini εμβάνθηκε στη μελέτη της κυκλοφορίας, βρήκε την αιτία της υδρωπικίας και της δύσπνοιας στο πνευμονικό οίδημα. Σε αυτόν οφείλουμε την τεχνική ακρόασης στην κλινική πρακτική, όπως και την ορθή αντιμετώπιση του ανευρίσματος της αορτής. Οι έρευνες του Morgagni προήλθαν από αυτόν.

ANNO 1754

Ο **CELESTINO COMINALE** (1722-1785) καθηγητής Ιατρικής στο πανεπιστήμιο της Νάπολι δημοσιεύει το έργο του *Antinewtoniananismi pars prima in qua Newtoni de coloribus systema evertitur* όπου αναπτύσσει την θεωρία του Newton για τα χρώματα.

ANNO 1761

Ο **GIAMBATTISTA MORGAGNI** (1682-1771) ιατρός, ιδρυτής της παθολογικής ανατομίας, περιγράφει τις καρδιαγγειακές παθήσεις και στις παραδόσεις πρακτικής ιατρικής σημειώνει την σημασία της εξέτασης του αίματος για τον καθορισμό των φυσικοχημικών ιδιοτήτων του, συνιστώντας την απόσταξή του. Με το *De sedibus et causis morborum per anatomen indagatis* το 1761, ο Morgagni εγκαινιάζει την

παθολογική ανατομία,ως ιατρική διδασκαλία, με σύγχρονη κατεύθυνση, υποστηρίζοντας την άμεση συσχέτιση ανατομικών αλλαγών και συμπτωματολογίας.

ANNO 1761

Ο **DOMENICO COTUGNO** (1736-1822) περιγράφει για πρώτη φορά τα ελικοειδή υδραγωγεία του έσω ωτός (*acquedotti cotughani*), και το νεύρο της ρινικής υπερώας, αποδεικνύοντας επίσης ότι ο λαβύρινθος είναι τελείως γεμάτος υγρό και χωρίς αέρα. Ιατρός και ανατόμος, δίδαξε στο πανεπιστήμιο της Napolì, όπου τον αποκαλούσαν *Irrocrate napoletano*. Μεταξύ των έργων του αξίζει να μνημονευθούν: *Dissertazio anatomica, De ischiade nervosa, De sedibus variolarum syntagmas*. Με την επιστολή του *Elettricità del sorcio* θεωρείται πρόδρομος του Galvani στην ανακάλυψη του ζωικού ηλεκτρισμού.

ANNO 1768

Ο **LAZZARO SPALLANZANI** (1729-1799) Φυσιολόγος και πειραματικός βιολόγος κατορθώνει την τεχνητή αναπαραγωγή των βατράχων και εννιά χρόνια μετά με την εμφύτευση σπέρματος στο κόλπο μιας σκύλας, γεννιούνται σκυλάκια που μοιάζουν στο χρώμα των οφθαλμών στη μητέρα αλλά και στο πατέρα τους. Το έργο του Spallanzani επέφερε μια επανάσταση διαλύοντας την φανταστική δομή του Buffon σε σχέση με την βιολογία των σπερματοζώων.

ANNO 1770

Ο **DOMENICO COTUGNO** (1736-1822) αποδεικνύει μέσω θέρμανσης την παρουσία λευκώματος στα ούρα ενός ασθενούς με υδρωπικία.

ANNO 1772

Ο **GIACINTO VINCENZO MALACARNE** (1744-1816) ιατρός και ανατόμος αρχίζει τις μελέτες του πάνω στον κρετινισμό και την ενδημική βρογχοκήλη στη κοιλάδα του Πάδου (1772-75), αποδεικνύοντας τις συνοδές εγκεφαλικές ανωμαλίες. Θα δημοσιεύσει τις παρατηρήσεις του στο έργο *Sui gozzi e sulla stupidità che in alcuni paesi gli accompagna* (Τορίνο, 1789).

ANNO 1773

Ο **LAZZARO SPALLANZANI** εκτελεί την πρώτη τεχνητή αναπαραγωγή.

ANNO 1776

Ο **GIACINTO VINCENZO MALACARNE** (1744-1816) ιατρός και ανατόμος δίνει την πρώτη λεπτομερή περιγραφή της παρεγκεφαλίδας στο έργο του *Nuova esposizione della vera struttura del cervelletto umano* (Τορίνο, 1776).

ANNO 1777

Ο **LAZZARO SPALLANZANI** αρχίζει τις έρευνες στα πτηνά πάνω στη πέψη, διακρίνοντας τον ουσιαστικό παράγοντα που ο ίδιος ονομάζει "γαστρικό υγρό", ενώ προηγούμενα εθεωρείτο ότι το φαινόμενο εξαρτιόταν από την θερμότητα του στομάχου που εκτελούσε ένα είδος "βρασίματος". Η διαλυτική δράση του γαστρικού υγρού επαληθεύτηκε από τον Spallanzani σε διαφορετικές θερμοκρασίες και σε διάφορα οργανικά και ανόργανα υλικά.

ANNO 1777

Ο βασιλιάς **VITTORIO AMEDEO III** υιοθετεί το πρώτο μέτρο υγιεινής, με ίδρυση νεκροταφείου στο Τορίνο που απαγορεύει την ταφή στις εκκλησίες. Πολλές πόλεις ακολουθούν το παράδειγμα του που προηγείται 27 ολόκληρα χρόνια της απόφασης του γάλλου προξένου τον Ιούνιο του 1804 με την οποία γίνεται αποδεκτή η ισχύς.

ANNO 1778

Ο **GIOVANNI ALESSANDRO BRAMBILLA**, προσωπικός χειρουργός του αυτοκράτορα Giuseppe II, ονομάζεται ανώτατος κρατικός χειρουργός.

ANNO 1779

Στον **DOMENICO COTUGNO** δίνεται η, εξομοιωμένη με την θεωρητική και πρακτική Ιατρική, έδρα της Ανατομίας στο πανεπιστήμιο της Νάπολης.

ANNO 1780

Ο **LAZZARO SPALLANZANI**, στις *Dissertazioni di fisica animale e vegetabile*, επιβεβαιώνει πειραματικά την διαλυτική δράση του γαστρικού υγρού και σημειώνει την λειτουργία του σάλιου στην πέψη.

ANNO 1783

Ο **MICHELE ROSA** εκτελεί μεταγγίσεις αίματος που ήταν απαγορευμένες από τον 17^ο αι. Με απόφαση του Δικαστηρίου της Chatelet, αναζωπυρώνοντας το ενδιαφέρον για αυτή την διαδικασία σε όλη την Ευρώπη.

ANNO 1784

Ο **PAOLO MASCAGNI** κερδίζει ένα ειδικό βραβείο από την Académie des Sciences του Παρισιού για τις μελέτες του στα λεμφικά αγγεία.

ANNO 1786

Ο **LUIGI GALVANI** (1737-1798) ιατρός, ανατόμος, γυναικολόγος, φυσιολόγος και φυσικός, ανακαλύπτει την δράση του συνεχούς ρεύματος στους ιστούς που θα εκτιμηθεί ένα αιώνα μετά. Το 1786 Galvani ανακαλύπτει τον "ζωικό ηλεκτρισμό" στο κομένο πόδι ενός βατράχου. Η ηλεκτροθεραπεία στην συνέχεια είχε σημαντικές εφαρμογές όπως στη περίπτωση του βηματοδότη ή στην αντιμετώπιση των οστικών καταγμάτων.

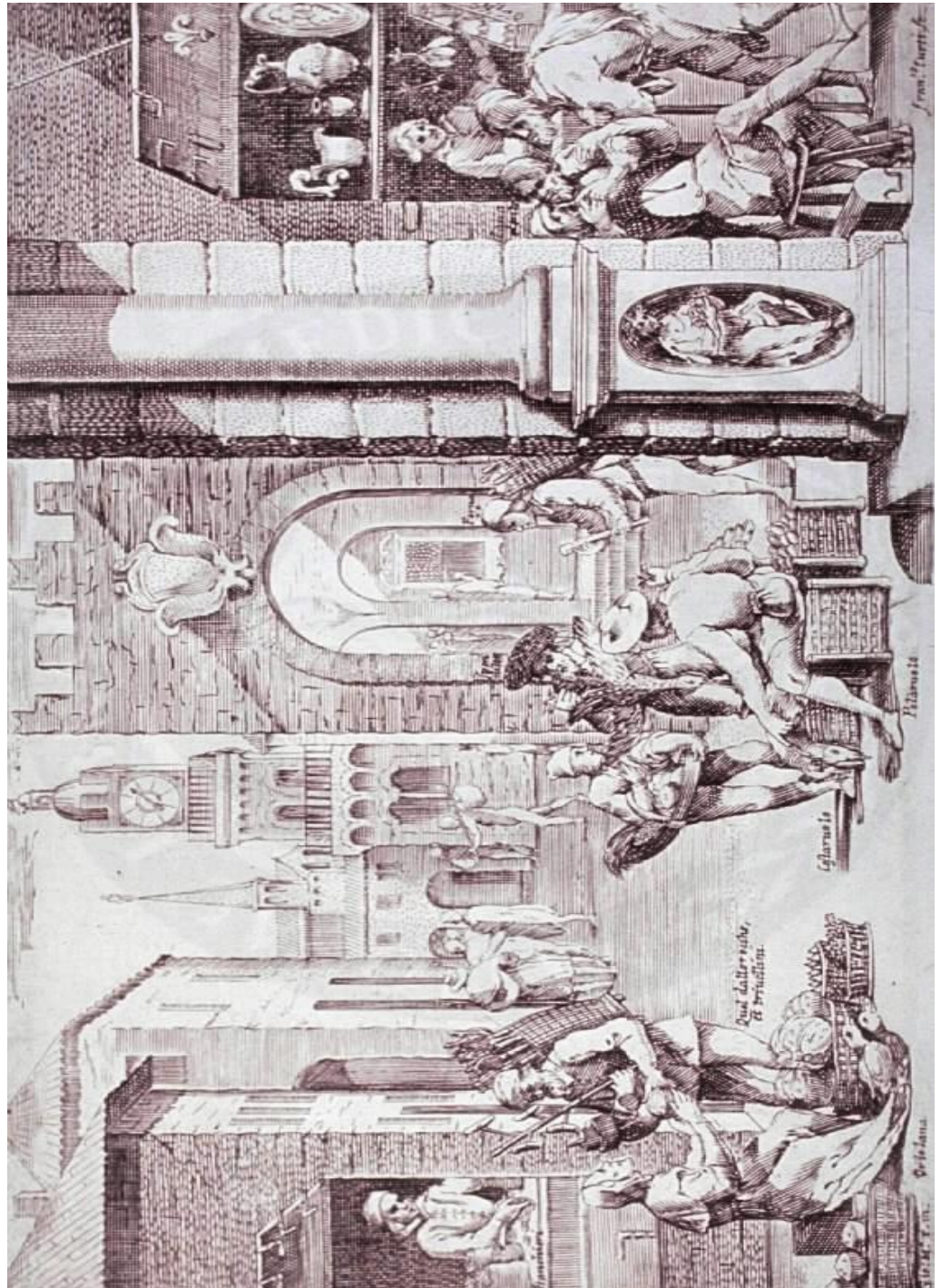
ANNO 1786

Στον **ANGELO DALLA DECIMA** (1752-1825) δίνεται από το δημοτικό συμβούλιο η έδρα της Materia Medica στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Απόφοιτος του 1775, είχε δασκάλους τους G. Roleni και G. B. Morgagni. Λόγω της σύγχρονης θεώρησης της ιατρικής, χρησιμοποιούσε τις συλλογές του A. Vallisneri και τα επιστημονικά υλικά της Φυσικής Ιστορίας, προκαλώντας οξείες πολεμικές στο ενετικό ιατρικό περιβάλλον. Το 1781 έγραψε το *Riflessioni sopra i veleni*, και το 1793 μετάφρασε από τα αγγλικά το *Trattato di materia medica* του Signor Guglielmo Cullen; Το 1813 έγραψε το *Istituzioni di Patologia generale* και το 1816 το *Trattato di Geologia*.

Βιβλιογραφία

1. AA. VV.: *Enciclopedia Italiana. Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani*. Roma MCMXXXVII, Volumi diversi.
2. AA.VV.: *L'Enciclopedia medica di tutti*, Voll. I-IV, Istituto Geografico De Agostini, Novara 1969 & AA.VV.: *L'Enciclopedia Universale Illustrata*, Volumi diversi, Casa Editrice Dottor Francesco Vallardi, Milano, & AA.VV.: *Storia della Scienza dalle origini ai giorni nostri*, a cura di Maurice Daumas, Voll. I-II, Casa Editrice Gius. Laterza & Figli S.p.A., Bari, 1969.
3. ACHERNO, L.: *History of Cardiology*, London, Parthenon, 1994.
4. BATES, M.: *Man in Nature*, Prentice-Hall, Inc., Englewood, New York 1961.
5. BILANCIONI, G.: *La Storia della Medicina*, Istituto per la propaganda della Cultura Italiana, Roma 1920.
6. BLAXLAND STUBBS, S.G.: *Dalla Magia alla Medicina Moderna, l'Uomo contro la malattia*, Ed. Universale Economica Serie Scientifica Vol. XXX, Milano, 1954.
7. CABANES: *Le Fléaux de l'Humanité*, Albin Michel, Paris.
8. CASTIGLIONI, A.: *Storia della medicina*, 1946.
9. CHASTEL, C.: *Histoire de virus*, Paris, Boubée, 1992.
10. COSMACINI, G.: *Storia della medicina e della sanità nell'Italia contemporanea*, Editori Laterza, Roma-Bari 1994.
11. COSMACINI, G.: *L'Arte lunga. Storia della medicina dall'antichità ad oggi*, Editori Laterza, Roma-Bari 1997.
12. DART, R.A. e CRAIG, D.: *Adventures with the missing link*, Hrper & Brothers, New York 1959.
13. DRAGONI, G. — BERGIA, S. — GOTTARDI, G. e Altri.: *Dizionario Biografico degli Scienziati e dei Tecnici*, Zanichelli Editore, Bologna 1999.
14. DUBOS, R.: *I sogni della ragione*, Boringhieri, Torino 1962.
15. DULBECCO, R.: *I geni e il nostro futuro*, Sperling & Kupfer, Milano 1995.
16. ENRIQUES, F. — DE SANTILLANA, G.: *Compendio di storia del pensiero scientifico*, ristampa anastatica dell'edizione del 1936, Zanichelli Editore, Bologna 1973.
17. ENTRALGO, P. L.: *Historia de la medicina*, Salvat, Barcellona 1984.
18. GAROLLO, G.: *Dizionario Biografico Universale*, Voll. I-II, Ulrico Hoepli, Milano 1907.
19. GATTI, A.: *L'Uomo, il suo corpo — la sua mente — la sua storia*, Unione Tipografico Editrice Torinese, Torino, 1934.
20. GRMEK, MIRKO, D.: *Storia del Pensiero Medico Occidentale*, Vol. I, (Antichità e Medioevo), Vol. II, (Dal Rinascimento all'inizio dell'Ottocento), Vol. III, (Dall'età Romantica alla Medicina Moderna), Editori Laterza, Roma-Bari 1998.
21. HINTZSCHE, E.: *Il superamento della anatomia galenica*, in CIBA Zeitschrift, Basilea Maggio 1946.
22. HUME, R. F.: *I grandi uomini della medicina*, Minerva Italica, Bergamo 1969.
23. JASTROW, J.: *Storia dell'errore umano*, A. Mondadori Editore, Verona, 1941.
24. 26). KUHN, T. S.: *La struttura delle rivoluzioni scientifiche*, Einaudi, Torino 1969.
25. LAIGNEL-LAVASTINE, M. et Collaborateurs : *Histoire Générale de la Médecine, de la Pharmacie, de l'Art Dentaire et de L'Art Vétérinaire*, T. 1-2-3, Albin Michel Éditeur, Paris 1949.

26. LEVI-MONTALCINI, R.: *Elogio dell'imperfezione*, Garzanti, Milano 1987.
27. MAMIANI, M.: *Storia della scienza moderna*, Ed. Laterza, Roma - Bari, 1998.
28. MASON, S.F.: *Storia delle scienze della natura*, Feltrinelli, Milano 1971.
29. MCGREW, R.: *Encyclopedia of Medical History*, Macmillan, London 1985.
30. MESSADIÉ, G.: *Le grandi scoperte della Scienza*, Garzanti Editore, 1990.
31. MIGLIORINI, P.: *I Premi Nobel*, Edizioni La Vita Felice, Milano, 2000.
32. MORANGE, M.: *Histoire de la biologie moleculaire*, La Decouvert, Paris 1994.
33. MULLER, E.: *La Giovinezza di Uomini Celebri*, Tipografia Editrice Lombarda, Milano 1876.
34. PAZZINI, A.: *Storia dell'Arte Sanitaria dalle origini a oggi*, Vol. 1-2, Edizioni Minerva Medica, Roma 1973.
35. PITERÁ, F.: *Storie di errori e ordinaria follia della scienza ufficiale*, in *Anthropos & Iatria: Rivista italiana di Studi e Ricerche sulle Medicine Antropologiche*, Anno II, n° 4, pp.38-48. De Ferrari Editore, Genova, Luglio-Agosto 1998.
36. POINCARÉ, H. : *Il valore della Scienza*, La Nuova Italia, Firenze 1947.
37. POPPER, K.R.: *Scienza e filosofia*, Einaudi, Torino 1969 & *Logica della scoperta scientifica*, Einaudi, Torino 1970.
38. PUCCINOTTI, F.: *Storia della Medicina*, Vol. I e II, Ed. Wagner, Livorno 1859.
39. REGGIO, I.: *Il Libro della Gloria*, Istituto Editoriale Italiano, Milano.
40. REISER, S.J.: *Medicine and the Reign of Technology*, Univ. Press, Cambridge 1987.
41. RIVIECCIO, G.: *Enciclopedia cronologica delle scoperte e delle invenzioni*, Rusconi Editore, Milano 1994.
42. ROBINSON, V.: *The Story of Medicine*, New York 1943.
43. RUSSEL, B.: *L'impulso della Scienza sulla società*, Ed. Martello 1952.
44. RUTKOW, I.M.: *Surgery, an illustrated History*, Mosby, St. Louis 1993.
45. SERVETO, M.: *De Trinitatis Erroribus*, Hagenau, 1531.
46. SOURNIA, J.C.: *Histoire de la médecine et des médecins*, Larousse, Paris 1991 & *Storia della Medicina*, Dedalo, Bari 1994.
47. SPEDINI, G.: *Antropologia evoluzionistica*, Piccin, Padova 1997.
48. STERPELLONE, L.: *Medici illustrissimi.. Le incredibili avventure della medicina*, Antonio Delfino Editore, Roma 1987.
49. STERPELLONE, L.: *I Nobel della Medicina*, Ariete, Milano 1991.
50. STERPELLONE, L.: *Uomini contro la morte*, Newton & Compton, Roma 1996.
51. STERPELLONE, L.: *Storia della Medicina del XX Secolo*, Tascabili Economici Newton, Roma 1996.
52. TISSANDIER, G.: *I Martiri della Scienza*, Fratelli Treves Editori, Milano 1884.
53. TUMIATI, C.: *Vite singolari di grandi medici dell'800*, Vallecchi Editore, Firenze 1952.
54. WILKIET, T.: *La sfida della conoscenza*, Cortina, Milano 1995.
55. ZÜRBAACH, K.: *Concetti e Dottrine del moto del sangue prima di William Harvey*, in *CIBA Zeitschrift*, Anno IV, n° 41, pp. 1103 e sgg. Basilea, Maggio 1937.

Τίτλος
φυσική
περιγραφή
περίληψη
καλλιτέχνης

Οι έμποροι της Bologna

1 print : εγκαυστική ; 14 x 24 cm. (image)

Σκηνή δρόμου: μικρογραφίες διαφόρων τεχνουργών/εμπόρων (μανάβη, τραπεζίτη, χρυσοχόου/μεταλλουργού, φούρναρη..)

Curti, Francesco, 1603-1670

Δ.1.5 Ιστορία, Ιατρική και παραδόσεις της Αναγεννησιακής Γνώσης

Στο ομώνυμο βιβλίο⁵¹ η **Nancy G. Siraisi** εξετάζει τη χρονική περίοδο 1450 - 1650. Στρέφει την προσοχή της στην Ιατρική και στην Ιστορία, όχι τόσο ως διακριτούς επιστημονικούς κλάδους αλλά ως προς τις αμοιβαίες αλληλεπιδράσεις τους στον ταχέως αναπτυσσόμενο και μεταλλασσόμενο κόσμο της Αναγεννησιακής διανόησης. Η εντυπωσιακά λεπτομερής αυτή εργασία ερευνά τη κληρονομιά που παραδίδεται στις επόμενες γενιές από τις αρχαίες ιατρικές και ανατομικές γραφές και τις δύσκολες συμφιλιώσεις που αυτό απαιτεί μεταξύ της αρχής του αρχαίου κόσμου και των ανακαλύψεων του σύγχρονου. Οι ιατροί συγγραφείς, εκτός από την συνεισφορά τους που συνήθως αποτελεί μια μόνο υποσημείωση σε ιστορικά αρχεία, είχαν εκτενή συμμετοχή στην ανάγνωση, την παραγωγή και τη διαμόρφωση της ιστορικής γνώσης κατά τη διάρκεια αυτής της σημαντικής περιόδου.

Η Siraisi μελετά επίσης τους τρόπους με τους οποίους οι ιατροί συγγραφείς του 16^{ου} αι. έγραψαν την ιστορία τόσο στα ιατρικά κείμενά τους όσο και στις γενικότερες ιστορικές εργασίες. Διαπιστώνει ότι αυτό που επέτρεψε στους ιατρούς συγγραφείς να απασχοληθούν τόσο πολύ με το γράψιμο της ιστορίας ήταν το γενικό ανθρωπιστικό υπόβαθρό τους, η εμπειρία ιστορίας μέσω του παρελθόντος της ιατρικής αλλά και τα εργαλεία που το γράψιμο της ιστορίας πρόσφερε στην ανάπτυξη ενός γρήγορα εξελισσόμενου επαγγέλματος.

Υπάρχουν εμφανείς και βαθιές διασυνδέσεις ιατρικών και ανθρωπιστικών επιστημών στη πρώιμη φάση της σύγχρονης Ευρώπης. Όμως αποτελούν μια

⁵¹ **Nancy G. Siraisi**, *History, Medicine, and the Traditions of Renaissance Learning*, Adobe Digital Editions e-book (DRM Protected PDF Document)

ελάχιστα εξερευνημένη πτυχή του ανθρωπισμού της Αναγέννησης, και δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η Siraisi πετυχαίνει το φωτισμό ενός απέραντου θέματος. Είναι ένα θαύμα πολυμαθείας σε μια περιοχή ανεπαρκώς μελετημένη. Παρουσιάζει ευρείες επικαλύψεις και αλληλεπιδράσεις μεταξύ της ιατρικής και της ιστορίας στις αρχές της σύγχρονης περιόδου, που χαρακτηρίζει μια πρωτοποριακή προσπάθεια να ερευνηθεί ένα παραμελημένο θέμα.

Μια συναρπαστική μελέτη για τους ιατρούς της Αναγέννησης ως αχόρταγους αναγνώστες και ενθουσιώδεις συγγραφείς όλων των ειδών ιστορίας: από τα αφηγήματα περιπτώσεων και τις ιατρικές βιογραφίες στις αρχαιολογικές και περιβαλλοντικές ιστορίες. Η επιλογή των παραδειγμάτων είναι συναρπαστική και θέτει τα αναγεννησιακά κείμενα σε ένα νέο πλαίσιο. Είναι ένα σημαντικό βιβλίο για τους σπουδαστές της ιστορίας της ιατρικής.

Η Siraisi είναι ειδική της μεσαιωνικής και διανοητικής ιστορίας της Αναγέννησης, που εξειδικεύεται στην ιατρική και την επιστήμη. Τώρα διακεκριμένη καθηγήτρια [Emerita] της ιστορίας στο κολλέγιο Hunter και το διαβαθμισμένο κέντρο του πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης, έχει γράψει πολυάριθμα βιβλία, συμπεριλαμβανομένου *Taddeo Alderotti and His Pupils* (Princeton, 1981) με το οποίο κέρδισε το βραβείο William H. Welch της αμερικανικής ένωσης για την ιστορία της ιατρικής, το *Avicenna in Renaissance Italy* (Princeton, 1987), το *The Clock and the Mirror* (Princeton, 1997) και το ευρέως χρησιμοποιούμενο εγχειρίδιο για την Μεσαιωνική και Αναγεννησιακή Ιατρική, *Medieval and Early Renaissance Medicine* (Chicago, 1990), που κέρδισε το βραβείο Watson Davis & Helen Miles Davis από την εταιρεία ιστορίας της επιστήμης.

Δ.1.6 Ένα 'αφρέσκο' πολιτισμού του '600

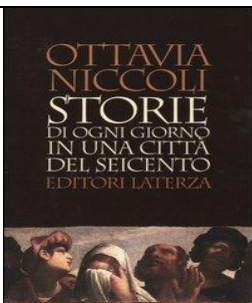
Πώς να ιστορήσουμε τη καθημερινή ζωή των ανθρώπων 400 χρόνια πριν ; Το παράδειγμα μας δίνει ένα βιβλίο περιπτώσεων από τα πρακτικά του ποινικού δικαστηρίου του Torrone σε μια διαπλοκή διηγήσεων, εικόνων, εξηγήσεων που, σε μια συνεχή κι αδιάκοπη ανάγνωση, διαβάζεται ως *ρομάντζο*. Για πολλούς λόγους :

- Κατ' αρχάς παρουσιάζει ευχάριστη γραφή αφού κατορθώνει να καταστήσει οικείο ένα "βαρύ" θέμα όπως η καθημερινή ζωή. Θα πρέπει δηλαδή να ξέρουμε πώς να διηγηθούμε την ιστορία [ας θυμηθούμε τα γεμάτα έντονα συναισθήματα κείμενα του Braudel]⁵²
- Έπειτα συνδυάζει διαφορετικές ιστορικές πηγές: κείμενα και εικόνες προσφέρουν στον αναγνώστη την έκπληξη της ανακάλυψης των ίδιων πληροφοριών σε χειρόγραφα όπως σε ένα πίνακα του Carracci;
- Ακολουθως συνδυάζει διαφορετικά εκφραστικά μέσα, διαπλέκοντας περιγραφές με διηγήσεις ιστοριών φθάνοντας σε πιθανές εξηγήσεις των επιλογών των ανθρώπων πρωταγωνιστών
- Μιλάει για τη καθημερινή ζωή ανθρώπων που ανήκουν σε διάφορα κοινωνικά στρώματα από τον ευγενή, τον αστό, τον ιερέα, τον φτωχό της υπαίθρου ή της πόλης, χωρίς να ομαδοποιεί τους ανθρώπους σε "αγέλες" όπως έλεγε ο Franco Venturi. Ο πρωταγωνιστής κάθε ιστορίας έχει ένα όνομα και μια συγκεκριμένη ζωή, είναι ένα 'πρόσωπο' που έζησε αφήνοντας τα ίχνη του σε ένα ντοκουμέντο-αποδεικτικό στοιχείο που επιλέγεται μαζί με άλλα για τη σύνταξη αυτού του βιβλίου. Έχουμε την αίσθηση ότι 'βλέπουμε' να ζουν η Sabbatina (Σαββατού), ο Tomasso (Θωμάς), ο Diodato (Θεόδωρος) και η Isabella (Ισαβέλλα) ;
- τα θέματα αντιμετωπίζουν τον υλικό πολιτισμό όχι με γενικό τρόπο αλλά συγκεκριμένων πλευρών: κουκιά, κάνναβις, στάρι (η αγροτική παραγωγή), ο χρόνος

⁵² Braudel Fernard, *Scritti sulla storia*, Milano, Mondadori, 1973 & *Civilization and capitalism, 15th-18th century*, vol. I: *The structures of everyday life: the limits of the possible*, Collins, 1981

εργασίας ανδρών και γυναικών στα χωράφια, η γιορτή του 'Μάη' και η διασκέδαση σε μια εποχή που άρχιζαν να γίνονται αισθητές οι συνέπειες του Συμβουλίου του Trento, η εκπαίδευση των παιδιών, οι σχέσεις μεταξύ των παπάδων, των ευγενών και των λαϊκών, οι οικογενειακές σχέσεις, οι pellegrini που πήγαιναν στο Loreto...

• ο χώρος δράσης αφορά τη πόλη της Bologna και περιχώρων και ο χρόνος αφορά σε μια περίοδο 40 χρόνων, μεταξύ 1590 και 1630. Τα χαρακτηριστικά του χώρου έχουν τα ονόματα των οδών, αναφέρεται η κατανομή των μαγαζιών και η υποδομή των κατοικιών ενώ τίθενται εύλογα ερωτήματα (γιατί χτίστηκαν τα περιστύλια της Bologna ; ποιος ήταν ο ρόλος των μύλων ;).

Τα στοιχεία προέρχονται από το αρχείο του κακουργιοδικείου του Tortone (πήρε το όνομά του από το μεγάλο πύργο όπου είχε την έδρα του). Από 10.000 συντηρημένες 'λουρίδες', η ιστορικός Niccoli, χρησιμοποίησε περίπου 50 και προσπάθησε να βρει να ανασκευάσει τις ιστορίες δικών που πολλές φορές διεκόπησαν ώστε να κατασκευάσει ένα πρότυπο αντιπροσωπευτικό της εποχής. Πράγματι δημιούργησε ένα βιβλίο⁵³ που αφορά ιστορίες και όχι την Ιστορία.

Αποκαλύπτονται ορισμένες ανθρώπινες και θεσμικές φιγούρες : μεταξύ των πιο αδυνάτων οι γυναίκες και τα παιδιά. Τυραγνημένες αγρότισσες ή υπηρέτριες σε εύπορες οικογένειες, απροστάτευτα και εγκαταλελημένα παιδιά του δρόμου. Όλοι εκτεθειμένοι στη βία και την εκμετάλλευση των ισχυροτέρων, όπως των ευγενών [αλλά Don Rodrigo]. Υπάρχουν επίσης οι καλοβουλευμένοι φοιτητές, οι μάστορες και οι πάτρωνες. Επί πάντων ασκείται η εκκλησιαστική εξουσία που με αποφασιστικότητα επιδρά στην αλλαγή συμπεριφορών, τρόπων σκέψης και δράσης που έφθασαν ως τις μέρες μας, όπως η συνήθεια του κρατήματος των χεριών στις προσευχές.

Έτσι, παρόμοια βιβλία αποτελούν εξαιρετικά πρωτότυπες προτάσεις διδακτικής και εκπαίδευσης στην ιστορία του πολιτισμού και της κοινωνίας με χρήση διαφόρων πολύ-μέσων (έργων τέχνης, πίνακες, χαρακτικά, γλυπτά, τράπουλες, κ.ά.)

⁵³ Niccoli Ottavia, *Storie di ogni giorno in una città del Seicento*, Editori Laterza Roma 2000

αναδεικνύουν και αναπαραστούν όχι μόνο τα επιτεύγματα της Αυλής των πριγκίπων αλλά και όσα άφησαν τα ίχνη τους στο παρελθόν μας :

- είναι χρήσιμα αφού συλλέγουν διαφορετικά υλικά και πηγές (χειρόγραφα, εικόνες) χρήσιμα για διαδικασίες ανάλυσης, σύγκρισης και αλληλεπίδρασης
- αντιμετωπίζουν την ιστορία ενός προσώπου [εξατομίκευση] που μετά μπορεί να οδηγήσει στη κοινωνική και οικονομική γενίκευση, όπως η επιτυχής χρήση της περίπτωσης του μεσαιωνικού αγρότη στο αβαείο του Saint Germain, Bodo
- μπορούν να εξάγουν συγκεκριμένα διαχρονικά θέματα (μετακινήσεις εργατών ή προσκυνητών, υπηρέτριες, παιδιά)
- αντιμετωπίζουν μια ιστορική περίοδο από διαφορετικές οπτικές γωνίες: εκείνης των πολιτικά ή οικονομικά ισχυρών αλλά και των φτωχότερων, κοινωνικά ή οικονομικά. Από την οπτική των νικητών αλλά και των ηττημένων στο Τριακονταετή πόλεμο π.χ..

Δ.1.7 ΤΟ ΧΡΕΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

Τύρος και Σινδών, Βαβυλώνα και Καρθαγένη έχουν εξαφανιστεί εντελώς παρά τη παραγωγή θαυμάσιων υλικών αποτελεσμάτων. Η τέχνη και η λογοτεχνία της Αιγύπτου, της Ελλάδας και της Ρώμης όμως είναι ζωντανές δυνάμεις στον κόσμο. Οι Ιταλοί έχουν προσφέρει στο πολιτισμό μια ανεκτίμητη κληρονομιά για την ανθρωπότητα, μια πηγή διαβίωσης και κινήτρων για τη φυλή όταν θα έχουν εξαφανιστεί τα υλικά επιτεύγματα των ακμαζόντων εθνών, ή έτσι σκιασμένα από τη σκόνη του χρόνου θα είναι μόλις και μετά βίας κάτι περισσότερο από μια αρχαία μνήμη.

Προτού ο Μεγάλος Πόλεμος μας δώσει μια σειρά απομυθοποιήσεων όσον αφορά στο σύγχρονο πολιτισμό μας, σχεδόν όλος ο κόσμος συμφωνούσε στην σκέψη ότι η υλική ευημερία ήταν ο ορισμένος δείκτης του μεγαλείου ενός

έθνους. Οι κυβερνήσεις ήταν δεσμευμένες στην πολιτική ότι η θέση των εθνών στον πολιτισμό μετριόταν από τους ισολογισμούς των τραπεζών τους. Η ανθρώπινη ευτυχία εξαρτήθηκε από τον πολλαπλασιασμό των ανέσεων και των ευκολιών της. Το ιδανικό της ζωής δεν ήταν να ευτυχήσουν οι άνθρωποι, αλλά να ζουν άνετα.

Υπήρξε μια καθορισμένη πειθώ ότι εάν δημιουργούσαμε μεγάλες κατηγορίες ελεύθερου χρόνου σε διάφορες χώρες θα αφιερώνονταν σίγουρα στα υψηλότερα ιδανικά της ζωής και εάν όχι από την πραγματική δημιουργία, τουλάχιστον μέσω της μάθησης που ενθαρρύνει την τέχνη, τη λογοτεχνία και τη λατρεία των πνευματικών ζητημάτων που οδηγούν στη πραγματική ευημερία της ανθρωπότητας. Ένας αμερικανός ποιητής είπε *the dreamer lives forever and the toiler dies in a day*.

Η έκφραση αποτελεί σχεδόν κοινό τόπο στα στόματα εκείνων που έχουν μελετήσει την ιστορία της ανθρωπότητας βαθειά. Μόνο εκείνα τα έθνη που οι άνθρωποι τους έχουν αφιερωθεί στα πράγματα του μυαλού, της καρδιάς και της ψυχής παρά του σώματος, που έχουν δοθεί στη λατρεία της διανοητικής και καλλιτεχνικής ανάπτυξης παρά στην υλική ευημερία ή στην εμπορική εξέλιξη ζουν για πάντα στη μνήμη της ανθρωπότητας.

Πιθανώς αυτό το μεγάλο μάθημα της ιστορίας δεν αποτυπώνεται καλύτερα απ' ό, τι στην ιστορία της Ιταλίας. Η Ιταλία δεν ήταν ποτέ μεγάλο, ακμάζον έθνος. Όλους τους αιώνες της σύγχρονης εποχής η ιταλική χερσόνησος αποτέλεσε σκηνή πολιτικών διαφωνιών και ατελείωτων συγκρούσεων μεταξύ πολλών ασήμαντων κυβερνητών. Περιέλαβε όμως ανθρώπους που αγωνίστηκαν να εκφράσουν την έννοια της ζωής, στην τέχνη και τη λογοτεχνία, στη μουσική και την αρχιτεκτονική και την ιατρική. Έτσι, «οι ονειροπόλοι ζουν ενώ οι μοχθούντες όχι».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ2

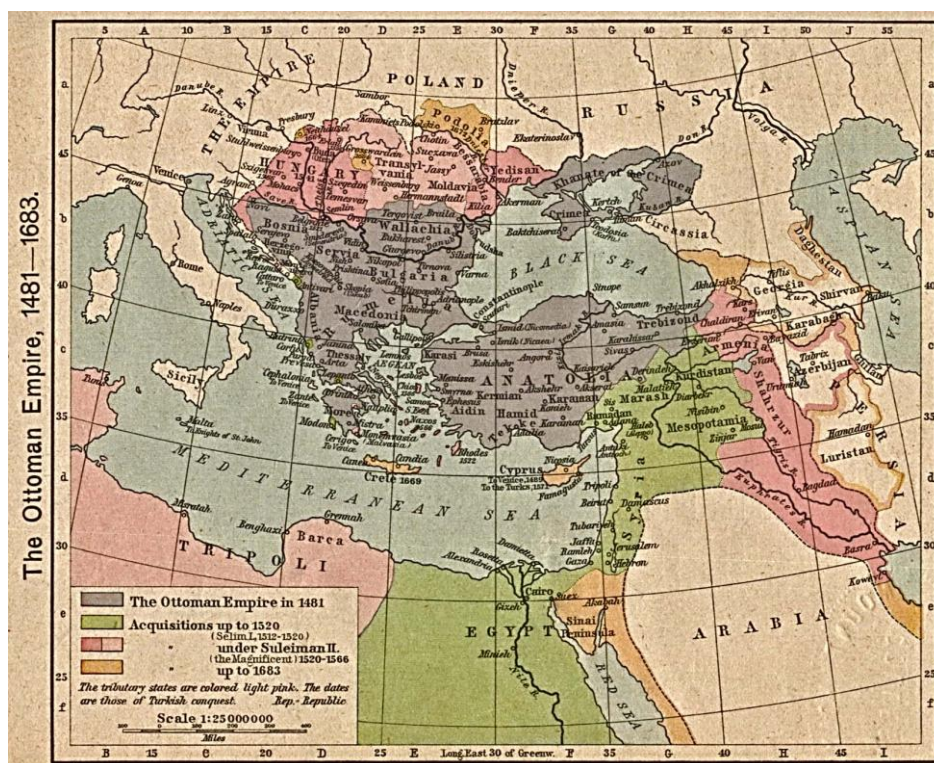
Η Ελλάδα τον 17ο αι.

Πίνακας 11 - ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

1453	Πολιορκία & Άλωση της Κωνσταντινούπολης (4 Απριλίου-29 Μαΐου)
1454:	Ο Γεώργιος Σχολάριος (Γεννάδιος) αναγορεύεται Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (Ιανουάριος)-Ιδρύεται η Μεγάλη του Γένους Σχολή
1460	Οι Οθωμανοί καταλαμβάνουν την Αθήνα και τον Μυστρά (Μάιος)
1463 - 1479	1 ^{ος} Ενετο-Οθωμανικός πόλεμος
1472	έναρξη εργασιών οικοδόμησης του Τοπκαπί
1534	Ο Χαϊριεντίν Μπαρμπαρόσα επικεφαλής του οθωμανικού στόλου
1540	Ολοκληρώνεται η οθωμανική κατάκτηση της Πελοποννήσου
1555	Ο καφές εισάγεται στην Κωνσταντινούπολη
1589	Εξέγερση γενιτσάρων στην Κωνσταντινούπολη
1676	Οι Οθωμανοί κατακτώντας ένα τμήμα της Ουκρανίας φθάνουν στο μέγιστο της εδαφικής τους εξάπλωσης
1677-1681	1 ^{ος} Ρωσο-Οθωμανικός πόλεμος
1683	2 ^η πολιορκία της Βιέννης (14 Ιουλίου-12 Σεπτεμβρίου)
1684	Ενετο-Οθωμανικός πόλεμος – Οι Ενετοί καταλαμβάνουν Λευκάδα & Πρέβεζα (Αύγουστος-Σεπτέμβριος)
1687	Ενετική πολιορκία της Ακρόπολης: βομβαρδισμός και παράδοση των Οθωμανών (Μάρτιος)
1688	Ο δόγης Φρ. Μοροζίνι προσπαθεί να αφαιρέσει τμήμα του δυτικού αετώματος της Ακρόπολης
1690	Οι Ενετοί μετά την παράδοση της Μονεμβασιάς (Malvasia) ολοκληρώνουν τον Αύγουστο την κατάκτηση της Πελοποννήσου.
1699	Η Πελοπόννησος παραμένει με την συνθήκη του Κάρλοβιτς (26 Ιανουαρίου) υπό Ενετική κυριαρχία ενώ το μεγαλύτερο μέρος της Ουγγαρίας παραχωρείται στην Αυστρία
1714	Κηρύσσεται ο τελευταίος πόλεμος μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας (Νοέμβριος)
1718	Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ξανακερδίζει την Πελοπόννησο με την συνθήκη του Πασσάροβιτς (21 Ιουλίου)
1736	Πόλεμος Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με Αυστρία, Ρωσία (Ιούνιος)
1766	Ο Ευγένιος Βούλγαρης εκδίδει την <i>Λογική</i>
1699	Κήρυξη Ρωσο-Οθωμανικού πολέμου
1751	ξεκινά ή έκδοση της Εγκυκλοπαίδειας (Γαλλία)

1753	Στο Άγιο Όρος ιδρύεται η Αθωνιάδα Σχολή
1754	Θάνατος του Μαχμούτ Α΄ – Νέος Σουλτάνος ο Οσμάν Γ΄
1757	Θάνατος του Οσμάν Γ΄ – Νέος Σουλτάνος ο Μουσταφά Γ΄
1761	εκδίδεται η <i>Ηθική Φιλοσοφία</i> από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα
1764	ιδρύεται η σχολή της Δημητσάνας στην Πελοπόννησο
1766	Ο Ευγένιος Βούλγαρης μεταφράζει τον Μέμωνα του Βολταίρου και εκδίδει στη Λειψία τη <i>Λογική</i> – Εκδίδεται ο 1 ^{ος} τόμος από το έργο <i>Στοιχεία Φυσικής</i> του Νικηφόρου Θεοτόκη
1768	Ο Ευγένιος Βούλγαρης εισάγει τον όρο «ανεξιθρησκεία» στο έργο του <i>Σχεδιάσμα περί ανεξιθρησκείας</i>
1770	Ο ρώσικος στόλος φθάνει στη Μάνη (Φεβρουάριος) και κυριαρχεί στο Αιγαίο (Ορλωφικά)- Σύληση αρχαιοτήτων Κυκλάδων
1771	εκδίδονται οι <i>Στοχασμοί εις τους παρόντες κρίσιμους καιρούς του κράτους του Οθωμανικού του Ευγένιου Βούλγαρη</i>
1774	Θάνατος του Μουσταφά Γ΄– Νέος Σουλτάνος ο Αβδούλ Χαμίτ Γ΄ – Συνθήκη Κιουτσούκ-Καϊναρτζί
1776	το Πατριαρχείο καταδικάζει το έργο του Βολταίρου
1778	πεθαίνουν Βολταίρος και Ρουσό
1780	εκδίδεται η <i>Απολογία του Ιώσηπου Μοισιόδακα</i>
1781	εκδίδεται η <i>Θεωρία της Γεωγραφίας του Ιώσηπου Μοισιόδακα</i>
1784-1792	Ο Choiseul-Gouffier διορίζεται πρέσβης της Γαλλίας στην Υψηλή Πύλη. Διοργανώνει συστηματικές αρχαιολογικές αποστολές και σχηματίζει την αρχαιολογική του συλλογή
1786	ο Χριστόδουλος Παμπλέκης εκδίδει το βιβλίο <i>Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικών ... και θείων αρχών</i>
1778	ο Ρήγας Φεραίος εγκαθίσταται στο Βουκουρέστι ως γραμματέας του Νικόλαου Μαυρογέννη
1788	ο Κοραής εγκαθίσταται στο Παρίσι- εκδίδεται το <i>Ταξίδι του Νέου Ανάχαρσι του Abbe Barthelemy</i>
1791	Εγκαινιάζεται το Μουσείο του Λούβρου
1789	εκθρόνιση του Αβδούλ Χαμίτ Γ΄ – Νέος Σουλτάνος ο Σελίμ Γ΄ – Γαλλική Επανάσταση: Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
1790	εκδίδεται στη Βιέννη η <i>Εφημερίς των αδελφών Πουλίου</i> – Ο Ρήγας εκδίδει το <i>Φυσικής Απάνθισμα</i> και το <i>Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών</i> – Ήττα του Λάμπρου Κατσώνη στην Άνδρο
1791	Ο Δανιήλ Φιλιππίδης και ο Γρ.Κωνσταντάς εκδίδουν τη <i>Γεωγραφία Νεωτερική</i> – Ο Δ.Καταρτζής υιοθετεί τις φαναριώτικες θέσεις για τη γλώσσα – Εκδίδεται στη Βιέννη η <i>Επιστολή Ευγενίου του Βουλγάρεως...</i> προς αναίρεσιν τινός φιληνάφου δυσσεβούς και στην Τεργέστη το <i>Τρόπαιον της Ορθοδόξου Πίστεως του Α.Μανουήλ</i> - Μεγάλος σεισμός στη Ζάκυνθο
1796	Ο Ρήγας εγκαθίσταται στη Βιέννη – Εκδίδεται στη Βιέννη η <i>Αρχαιολογία Συνοπτική των Ελλήνων του Γεωργίου Σακελλάριου</i>
1797	Έντονη εκδοτική δραστηριότητα του Ρήγα: <i>Ηθικός Τρίπους, Χάρτα, Νέος Ανάχαρσις</i> – Ο Σέργιος Μακραίος εκδίδει το <i>Τρόπαιον εκ της ελλαδικής</i>

	πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπέρνικου – Θάνατος της Αικατερίνης Β', νέος Τσάρος ο Παύλος Α' – Οι Γάλλοι καταλαμβάνουν τη Βενετία και τις κτήσεις της στο Ιόνιο – Ο Γρηγόριος Ε' Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως- Ο Ρήγας δημοσιεύει το Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας
1798	ο Κοραΐς δημοσιεύει ανώνυμα την Αδελφική Διδασκαλία – Σύλληψη και θάνατος Ρήγα Φεραίου – κατάληψη Ιονίων από τον ρωσο-οθωμανικό στόλο
1799	Ο Ναπολέων ανακηρύσσεται πρώτος Ύπατος της Γαλλίας
1800	Ο Κοραΐς εκδίδει ανώνυμα το Άσμα Πολεμιστήριον – εγκαθιδρύεται η Ιόνιος Πολιτεία των Επτά Ηνωμένων Νήσων
1801	δολοφονείται ο Παύλος Α', νέος τσάρος ο Αλέξανδρος Α'
1803	παράδοση Σουλιωτών και αποχώρηση τους από το Σούλι – Ο G.Chr.Gropius εγκαθίσταται στην Ελλάδα και συγκεντρώνει αρχαιότητες για τη συλλογή του λόρδου Aberdeen
1804	ο Κοραΐς εισάγει τον νεολογισμό «πολιτισμός» - Μεταφέρεται στην Αγγλία ένα τμήμα αρχαιοτήτων της Ακρόπολης (Ελγίνεια) – Ο Ναπολέων ανακηρύσσεται Αυτοκράτορας
1805	Έκδοση σειράς «Ελληνική Βιβλιοθήκη» από τον Κοραή που δημοσιεύει και το Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί κατά τας παρούσας περιστάσεις – Γράφεται ο Ρωσσοαγγλογάλλος
1806	Θάνατος του Ευγ. Βούλγαρη – Δημοσιεύεται παράνομα στην Ιταλία η Ελληνική Νομαρχία παρά Ανωνύμου του Έλληνα – Εξόντωση κλεφτών Πελοποννήσου, ο Θ. Κολοκοκτρώνης καταφεύγει στη Ζάκυνθο
1807	Εκθρόνιση Σελίμ Γ', νέος Σουλτάνος ο Μουσταφά Δ' – Συνθήκη Τιλσίτ, επάνοδος Γάλλων στα Επτάνησα
1809	Ιδρύεται στο Παρίσι η Ελληνική Εταιρεία ή Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον – Η Αγγλία καταλαμβάνει τη Ζάκυνθο
1811	Εκδίδεται στη Βιέννη ο Λόγιος Ερμής
1813	Ιδρύεται στην Αθήνα η Φιλόμουσος Εταιρεία-Εκδίδεται η τρίπρακτη κωμωδία του Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού Κορακίστικα
1814	Ιδρύεται στην Οδησό η Φιλική Εταιρεία
1820	Ο Marcellus αρπάζει από τον Νικόλαο Μουρούζη την Αφροδίτη της Μήλου

Τι ήταν η ανατολική Ευρώπη και συνεπώς η Ελλάδα, κατά το Μεσαίωνα ; Μέρος ενός σύνθετου συνόλου με πολλές όψεις. Κυρίως, ο γεωγραφικός περίγυρος, οι οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στους τόπους, οι διάφορες εθνότητες, οι συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες πολιτικές δομές και, τέλος οι σχέσεις με τη Δυτική Ευρώπη.

Ποια συνείδηση είχαν οι Έλληνες για την ίδια τους τη κοινωνία, το δικό τους πολιτισμό και τους γείτονες τους ; Πάνω από όλα τη συνείδηση μιας κυρίαρχης παρουσίας: της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας που με κέντρο τα Βαλκάνια καλλιέργησε κατά τη διάρκεια των έντεκα αιώνων της ιστορίας της την τριπλή κληρονομιά της: ρωμαϊκή, ελληνική και χριστιανική.⁵⁴

⁵⁴ Αρβελέρ Ελένη, Aymard Maurice, Οι Ευρωπαίοι, 2τομ., Σαββάλας, 2003

Δ.2.1 Πτώση του Βυζαντίου

Ο 15ος αιώνας, για τα εδάφη της νότιας Βαλκανικής χερσονήσου, χαρακτηριζόταν από πολέμους και την προώθηση των οθωμανικών δυνάμεων στην ενδοχώρα. Η πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ολοκληρώθηκε ως το τέλος του αιώνα και οι λόγιοι και οι καλλιτέχνες που κατοικούσαν ως τότε στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας ή στο Μυστρά, το τελευταίο βυζαντινό προπύργιο, αναγκάστηκαν να καταφύγουν στη Δύση. Πρώτος προορισμός τους ήταν η Ιταλική χερσονήσος, όπου στα χρόνια εκείνα παρατηρούνταν ιδιαίτερη άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών: ήταν η περίοδος της ιταλικής Αναγέννησης. Μαζί με τους λογίους διέφυγαν προς τις χώρες της δυτικής Ευρώπης αριστοκράτες και απόγονοι ευγενών της βυζαντινής αυλής. Ο πολυτάραχος 15ος αιώνας προκάλεσε και στο εσωτερικό της Βαλκανικής μετακινήσεις πληθυσμών, οι οποίοι απομακρύνονταν από τα πεδία των μαχών και το στρατό που πλησίαζε, αλλά δεν είχαν τη δυνατότητα διαφυγής στο εξωτερικό. Οι λόγιοι που κατέφυγαν στο εξωτερικό μετέφεραν στη Δύση γνώσεις και χειρόγραφα συμβάλλοντας στην ανάπτυξη των κλασικών σπουδών και τη διάδοση της βυζαντινής γραμματείας. Πολλοί απ' αυτούς δίδαξαν σε πανεπιστήμια της Ιταλικής χερσονήσου, άλλοι συνέχισαν την πορεία τους σε άλλες χώρες, όπως η Ισπανία, η Αγγλία, η Γαλλία.

Δ.2.2 Πολεμικές συγκρούσεις 15ος-18ος αιώνας

Ως το 18ο αιώνα, οι πολεμικές συγκρούσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με Δυτικοευρωπαϊκές Δυνάμεις, που κατείχαν εδάφη και είχαν συμφέροντα στο χώρο του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου ήταν συνεχείς και σιληρές. Το 16ο αιώνα, απομακρύνθηκαν οι Γενουάτες από τη Χίο και οι Ιωαννίτες ιππότες από τη Ρόδο. Οι πληθυσμοί των νησιών αυτών, ως ένα βαθμό, ζήτησαν ν' ακολουθήσουν τους κυρίαρχους τους. Οι Ροδίτες εγκαταστάθηκαν στη Μάλτα μαζί με τους ιππότες. Ως το 18ο αιώνα, η Βενετία παρέμενε η μόνη αντίπαλος των Τούρκων στη νότια Βαλκανική. Η Εύβοια, οι ενετικές κτήσεις στην Πελοπόννησο, οι Κυκλάδες και η Κρήτη περιήλθαν σταδιακά στα χέρια των Οθωμανών. Με κάθε αλλαγή κατακτητή, κάποια μερίδα του πληθυσμού επέλεγε τη μετακίνηση. Οι Κρητικοί, στα τέλη του 17ου αιώνα, κατέφευγαν στα Επτάνησα που παρέμεναν υπό ενετική κυριαρχία, ενώ κάποιοι προχώρησαν ως τη Βενετία. Όσοι Ναυπλιώτες και Μονεμβασιώτες έφυγαν με την οθωμανική κατάκτηση από τον τόπο τους το 16ο αιώνα, εγκαταστάθηκαν σε περιοχές που τους παραχώρησε η Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας, στην Ίστρια και τη Δαλματία. Μετανάστες από τη νότια Βαλκανική έφτασαν ως τη Μινόρια, την Κορσική αλλά και σε πολλά άλλα σημεία της δυτικής Ευρώπης. Υπήρχε βέβαια και η μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού που παρέμεινε στα πάτρια εδάφη με νέο κυρίαρχο και νέο καθεστώς.

Πίνακας 12 - Πολεμικές επιχειρήσεις 15ος-17ος αιώνας

Α' Βενετοτουρκικός πόλεμος	1463-1479	Κατάληψη Μυτιλήνης (1462), Χαλκίδας (1470) από τους Οθωμανούς
Β' Βενετοτουρκικός πόλεμος	1499-1503	Κατάληψη της Ναυπάκτου (1499), Μεθώνης, Κορώνης και Πύλου (1500) από τους Οθωμανούς
Κατακτήσεις του Σουλεϊμάν	1521-1529	Κατάκτηση της Ρόδου (1522)
Γ' Βενετοτουρκικός πόλεμος	1537-1541	Κατάλυση φεουδαρχικών καθεστώτων στο Αιγαίο, κατάληψη Ναυπλίου και Μονεμβασιάς (1540) από τους Οθωμανούς
Πολεμικές επιχειρήσεις Οθωμανών	1570-1576	Κατάκτηση της Χίου (1566), κατάληψη Λευκωσίας (1570) από τους Οθωμανούς, η ναυμαχία της Ναυπάκτου μεταξύ Οθωμανών και των Δυτικών Δυνάμεων (1571)
Κρητικός πόλεμος	1648-1669	Κατάληψη Ρεθύμνου (1646), κατάληψη Χάνδακα (1669) από τους Οθωμανούς

Δ.2.3 Ιστορικό πλαίσιο

Στη διάρκεια των τεσσάρων περίπου αιώνων, που ακολούθησαν την κατάληψη του μεγαλύτερου μέρους του ελληνικού χώρου από τους Οθωμανούς, η οικονομική, εμπορική δραστηριότητα στην περιοχή ακολούθουσε τις εξελίξεις, που δρομολογούνταν λόγω της οθωμανικής κυριαρχίας στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου. Οι εξελίξεις αυτές, αλλά και μια σειρά άλλα σημαντικά ιστορικά γεγονότα (πολεμικές συρράξεις, μεγάλες εμπορικές συμφωνίες, έντονες διακυμάνσεις στη χρηματική αξία των αγαθών), διαμόρφωσαν το πλαίσιο λειτουργίας του εμπορίου στις ελληνικές περιφέρειες. Από την άλλη μεριά, οι ιδιαιτερότητες της κάθε πόλης και περιοχής χάραξαν στο ελληνικό τοπίο "ζώνες" και "σημεία" με διαφοροποιημένες οικονομικές λειτουργίες.

Δ.2.3.1 Οικονομική μετανάστευση

πό τα τέλη του 17^{ου} και κυρίως τον 18^ο αιώνα, η αναπτυσσόμενη βιομηχανία της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης αναζητούσε πρώτες ύλες, αλλά και αγορές για τη διοχέτευση των έτοιμων προϊόντων της. Ο χώρος της Ανατολής παρείχε αφθονες πρώτες ύλες, προερχόμενες τόσο από τις γεωργικές καλλιέργειες όσο και από τις συντεχνίες, οι οποίες παρήγαγαν προϊόντα σε μια πρώτη επεξεργασία. Η παρουσία ευρωπαίων εμπόρων, κυρίως Ολλανδών, Άγγλων και Γάλλων στα λιμάνια της Σμύρνης, της Θεσσαλονίκης και της Κρήτης ήταν έντονη από το 17^ο αιώνα. Καθώς όμως η γνώση της γλώσσας, των ηθών και της γεωγραφίας του χώρου παρέμενε αζεπέραστο εμπόδιο για πολλούς απ' αυτούς, αναζήτησαν τη βοήθεια ντόπιων και κυρίως Ελλήνων, οι οποίοι μπορούσαν να λειτουργήσουν ως μεσάζοντες ή και ως αντιπρόσωποι. Η ενασχόληση των Οθωμανών υπηκόων με το εμπόριο της Ευρώπης τούς επέτρεψε να γνωρίσουν πρακτικές και αγορές και να αναπτύξουν στη συνέχεια δική τους εμπορική επιχείρηση. Συχνά ταξίδευαν και οι ίδιοι ή οι αντιπρόσωποί τους, οι οποίοι φρόντιζαν για τις εμπορικές αποστολές. Η διακίνηση εμπορευμάτων ακολουθούσε δύο δρόμους, το θαλάσσιο, προς τη δυτική Μεσόγειο και τα λιμάνια του Ατλαντικού, και το χερσαίο δρόμο, προς τη βόρεια Βαλκανική, τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και την Αψβουργική Μοναρχία. Η οικονομική μετανάστευση συντέλεσε στη δημιουργία πολυπληθών παροικιών στο εξωτερικό, οι οποίες χαρακτηρίζονταν για την οικονομική και κοινωνική δύναμη των μελών τους.

Δ.2.3.2 Παιδεία

Τους αιώνες που μας απασχολούν, πλήθος Ελλήνων από τον τουρκοκρατούμενο ή τον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο καθώς και Έλληνες της Ιταλίας μορφώνονται στην Ιταλική Χερσόνησο. Πολλοί σπουδάζουν, κατά τη διάρκεια όλης αυτής της περιόδου, σε κάποιο από τα φημισμένα ιταλικά πανεπιστήμια, στα οποία το 15ο και το 16ο αιώνα βυζαντινοί λόγιοι διδάσκουν την ελληνική γλώσσα και φιλολογία. Από τα τέλη του 16ου αιώνα και μετά, αρκετοί φοιτούν στο περίφημο ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη, καθολικό εκπαιδευτικό ίδρυμα, όπου διδάσκονται τα ελληνικά και γίνονται δεκτοί κυρίως Έλληνες. Από το πρώτο μισό του 17ου αιώνα, κατά κύριο λόγο όμως στις αρχές του 19ου αιώνα, οι ελληνικές Αδελφότητες ιδρύουν σχολεία για τα παιδιά των παροίκων, τα οποία - τουλάχιστον όσα προέρχονταν από εύπορες

οικογένειες - αποκτούσαν μέχρι την εποχή εκείνη τη βασική τους παιδεία στο σπίτι, από οικοδιδασκάλους.

Οι βυζαντινοί λόγιοι γίνονται φορείς της ελληνικής παιδείας στην Ιταλία τόσο μέσα από την εκπαιδευτική δραστηριότητά τους όσο και με τις, στενά συνδεδεμένες με την τελευταία, φιλολογικές και εκδοτικές τους δραστηριότητες. Ο **Λέων Αλλάτιος** (1586-1669), απόφοιτος του ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης, εκδίδει στη διάρκεια του 17ου αιώνα πλήθος πατερικών κειμένων. Ο **Κωνσταντίνος Λάσκαρις** (1434-1501) εκδίδει το 1476 στο Μιλάνο την περίφημη ελληνική γραμματική του με τον τίτλο "*Ερωτήματα*", το πρώτο καθ' ολοκληρίαν ελληνικό βιβλίο που τυπώθηκε στη Δύση. Στο Μιλάνο όπως και στη Μεσσήνη της Σικελίας ο Λάσκαρις διδάσκει την αρχαιοελληνική και βυζαντινή γλώσσα και φιλολογία.

Οι εμπορικές συναλλαγές της Γαληνοτάτης δημοκρατίας της Βενετίας με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, που την ανεδείκνυαν σε κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου, εξασφάλιζαν -ήδη κατά τους τελευταίους αιώνες της ιστορίας της τελευταίας- για αρκετούς Έλληνες εμπόρους τους όρους εγκατάστασης στην πόλη αυτή που είχε και παλιότερους δεσμούς με το Βυζάντιο. Το γεγονός εξάλλου ότι σημαντικά εδάφη της αυτοκρατορίας περιήλθαν μετά την Δ' Σταυροφορία (1204) με την *partitio Romaniae* στη βενετική κυριαρχία καθώς και η απόφαση του μεγάλου συμβουλίου (*maggior consiglio*) του 1271 (απότοκο της βενετοβυζαντινής συνθήκης του 1267-68) που ευνοούσε την ελεύθερη μετακίνηση Ελλήνων προς τη Βενετία υπήρξαν συνθήκες που διευκόλυναν τη μεταφορά προς αυτή Ελλήνων από τις βενετοκρατούμενες περιοχές (κατά κύριο λόγο Κρήτη, Κύπρο και Ιόνια νησιά).

Στις παραμονές της πτώσης της Κωνσταντινούπολης, σειρά λογίων και διδασκάλων της ελληνικής αναζήτησαν ευνοϊότερες συνθήκες ζωής και εργασίας στη Βενετία της Αναγέννησης, δρώντας μεμονωμένα. Η πίεση όμως των Οθωμανών και η τελική διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας δημιούργησαν ένα μαζικό κύμα μετακίνησης πληθυσμών από τα εδάφη της τελευταίας, σημαντικό μέρος των οποίων απορροφήθηκε από τη Βενετία. Η εκεί ελληνική παροικία ενισχύθηκε σε βαθμό που το ελληνικό στοιχείο κατέστη σύντομα το σημαντικότερο πληθυσμιακά ξένο στοιχείο της πόλης.

Πρωταρχικής σημασίας ζήτημα για τους νεοεγκατασταθέντες ήταν εξ αρχής η ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων σύμφωνα με το ανατολικό δόγμα (*rito greco*), ζήτημα του οποίου η διευθέτηση απαίτησε χρονοβόρες προσπάθειες και γύρω από το οποίο η Αδελφότητα των Ελλήνων γνώρισε μια σειρά κρίσεων.

Campo dei Greci [Χαλκογραφία]

Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων και το Φλαγγίνειο Κολλέγιο,
σημερινή έδρα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας.

Οι αδιαμφισβήτητες σχέσεις μεταξύ Βενετίας και Κωνσταντινούπολης, από τον 10ο αι. και μετά έγιναν ακόμη πιο στενές. Στα τέλη του 12ου αι. στην Κωνσταντινούπολη βρισκόταν περίπου 20.000 Βενετοί, όταν η πόλη της Βενετίας είχε μόλις 64.000 κατοίκους. Ακόμη, δεν είναι τυχαίο ότι η Βασιλική του Αγίου Μάρκου στη Βενετία κτίστηκε κατά τα πρότυπα των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινούπολης. Έναν αιώνα αργότερα, η Βενετία έχοντας υπό την κυριαρχία της την Κρήτη, τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου και άλλα καιρία γεωγραφικά σημεία, εξασφάλισε προνομιακή θέση στην οικονομία της Μεσογείου και οι σχέσεις Ελλήνων και Βενετών έγιναν ακόμη στενότερες. Επιπλέον, στα χρόνια της Άλωσης, δεν ήταν λίγοι οι Έλληνες που πίστευαν ότι η Βενετία θα ήταν η μόνη δύναμη που θα μπορούσε να αναχαιτίσει την οθωμανική λαίλαπα.

Στην προσέγγιση Ελλήνων και Βενετών συνετέλεσε και η παρουσία Ελλήνων λογίων στη βόρεια Ιταλία -μετανάστευσαν κυρίως μετά την Άλωση αλλά και πριν- καθώς οι ανώτερες κοινωνικά τάξεις των Ιταλών επιθυμούσαν να μελετήσουν τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Έτσι, η κυβέρνηση της Βενετίας αποφάσισε το 1463 να ιδρύσει έδρα ελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, όπου κλήθηκε να διδάξει ο Αθηναίος λόγιος Δημήτριος Χαλκοκονδύλης. Μαθητές των βυζαντινών λογίων υπήρξαν διάσημοι ευρωπαίοι ουμανιστές, όπως ο μεγάλος γερμανός ουμανιστής Reuchlin, πιστός μαθητής του Χαλκοκονδύλη στη Φλωρεντία και το Μιλάνο ή ο ολλανδός Έρασμος, που σπούδασε κοντά στον Κρητικό λόγιο **Μάρκο Μουσούρο** στην Πάδοβα (και τη Βενετία). Επίσης, εργάζονται και διαπρέπουν οι **Νικόλαος Βλαστός**, **Αρσένιος Αποστόλης**, **Ανδρόνικος Κάλλιστος**, κ.ά. Είναι η εποχή που η Βενετία βρίσκεται στη μεγάλη ακμή της. Διαφοροποιείται η αρχιτεκτονική της, οι καλλιτέχνες δημιουργούν απαράμιλλα έργα ζωγραφικής και γλυπτικής, μοναδικά στην Ιστορία της Τέχνης ως τις μέρες μας, εξαπλώνεται η τυπογραφία, η πνευματικότητα αποτελεί ζητούμενο όχι μόνο των αρχόντων, αλλά και των απλών κατοίκων της.

Μάρκος Μουσούρος (Χάνδακας 1470 - Ρώμη 1517)

Πίνακας του Διον. Τσόκου.

Ο Μάρκος Μουσούρος υπήρξε κορυφαίος φιλόλογος της αναγέννησης, καθηγητής της έδρας Ελληνικών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας και αργότερα της Βενετίας. Χάρη σε δική του εκδοτική επιμέλεια ολοκληρώθηκαν κάποιες από τις σπουδαιότερες πρώτες εκδόσεις κλασικών κειμένων. Στα τέλη του 15ου αιώνα η Κρήτη, το νησί που ο ανώνυμος στιχοπλόκος του ανακαλήματος της Κωνσταντινούπολης ήθελε ως νόμιμο συνεχιστή της βυζαντινής πολιτισμικής παράδοσης, είχε ήδη αναδειχθεί σε έναν από τους σημαντικότερους πυρήνες των ελληνικών σπουδών τού τότε κόσμου. Οι πρώτοι Δυτικοί ουμανιστές -κι ανάμεσα σ' αυτούς ο δάσκαλος των ελληνικών του Πετράρχη και του Βοικιάκιου- είχαν αρχίσει περισσότερο από έναν αιώνα πριν να επισκέπτονται τον τόπο για να μάθουν τη γλώσσα και να αγοράσουν χειρόγραφα. Γύρω στο 1470, όταν γεννήθηκε στον Χάνδακα ο Μάρκος Μουσούρος, ο Κρητικός που αναγνωρίστηκε ως ο ικανότερος φιλόλογος της αναγέννησης, η παιδεία στο νησί οργανωμένη κατά τους βυζαντινούς κύκλους σπουδών, παρέχόταν αξιόλογη από σπουδαστήρια, από ιδιώτες δασκάλους και από εκκλησιαστικά ιδρύματα. Παράλληλα ανέπτυσαν τις αντιγραφικές τους δραστηριότητες κωδικογράφοι ακαταπόνητοι, οι οποίοι χρηματοδοτούμενοι από σπουδαίους ουμανιστές της εποχής διέσωσαν ένα σημαντικό σε ποιότητα και όγκο σώμα των έργων της αρχαίας ελληνικής και της βυζαντινής γραμματείας. Γνωστότερος ανάμεσά τους ο **Μιχαήλ Αποστόλης** υπήρξε επίσης δάσκαλος στον Χάνδακα· γιο του είχε τον **Αρσένιο Αποστόλη**, λόγιο ουνίτη ιερωμένο, κοντά στον οποίο μαθήτευσε με τη σειρά του ο ίδιος ο Μουσούρος.

Με στέρεες βάσεις στα ελληνικά, αλλά και στα λατινικά γράμματα, αναζητώντας ίσως επαγγελματική απασχόληση, ο Μουσούρος σε νεαρή ηλικία εγκαταστάθηκε στη Φλωρεντία, τότε που τόσο στην αυλή του Λαυρεντίου των Μεδίκων όσο και στις ακαδημίες και στο Πανεπιστήμιο, χτυπούσε ακόμα εκεί η καρδιά της Αναγέννησης. Μπόρεσε να σχετιστεί με ορισμένους από τους πιο φημισμένους σύγχρονούς του Βυζαντινούς και Ιταλούς ουμανιστές, να παρακολουθήσει τα μαθήματά τους και τις δημόσιες τους διαλέξεις. Μυήθηκε στα μυστικά της φιλολογικής επιστήμης από τον Ιανό Λάσκαρη, έναν από τους διαπρεπέστερους Κωνσταντινουπολίτες λόγιους της εποχής του. Ίσως μάλιστα ο Μουσούρος μπόρεσε να συνδράμει και στην έκδοση των Απάντων του Ομήρου, που πραγματοποιήθηκε από τον καθηγητή των ελληνικών στο σπουδαστήριο της Φλωρεντίας Δημήτριο Χαλκοκονδύλη και από τον επίσης Κρητικό, ήδη έμπειρο εκδότη, Δημήτριο Δαμιλά.

Σε ποσά που διέθεσαν τα μέλη της Αδελφότητας οφείλεται κατά κύριο λόγο και η διακόσμηση του ιερού ναού της, η οποία έγινε με βάση τις απαιτήσεις της ορθόδοξης παράδοσης με φορητές εικόνες, τοιχογραφίες και μωσαϊκά. Μεταξύ αυτών που εργάστηκαν για την εικονογράφηση του

συγκαταλέγεται και ο **Μιχαήλ Δαμασκηνός** ενώ πολλοί έλληνες καλλιτέχνες, ελκόμενοι από την ακμή της Βενετίας, εγκαταστάθηκαν στην πόλη όπως οι **Μάρκος** και **Θωμάς Μπαθός, Ιωάννης Κύπριος, Εμμανουήλ Τζανφουρνάρης** και **Αντώνιος Βασιλάκης ο Aliense** αλλά και ο **Δομήνικος Θεοτοκόπουλος**. Εκτός των ζωγράφων, δραστηριοποιούνταν επίσης κωδικογράφοι όπως οι **Ιωάννης Μαυρομάτης, Κορνήλιος Μουρμούρης, Ανδρέας Δαρμάριος, Αντώνιος Επισκοπόπουλος**. Παράλληλα, ονομαστοί έλληνες ιεροκήρυκες βρέθηκαν να κηρύττουν από το βήμα του ναού του Αγ. Γεωργίου.

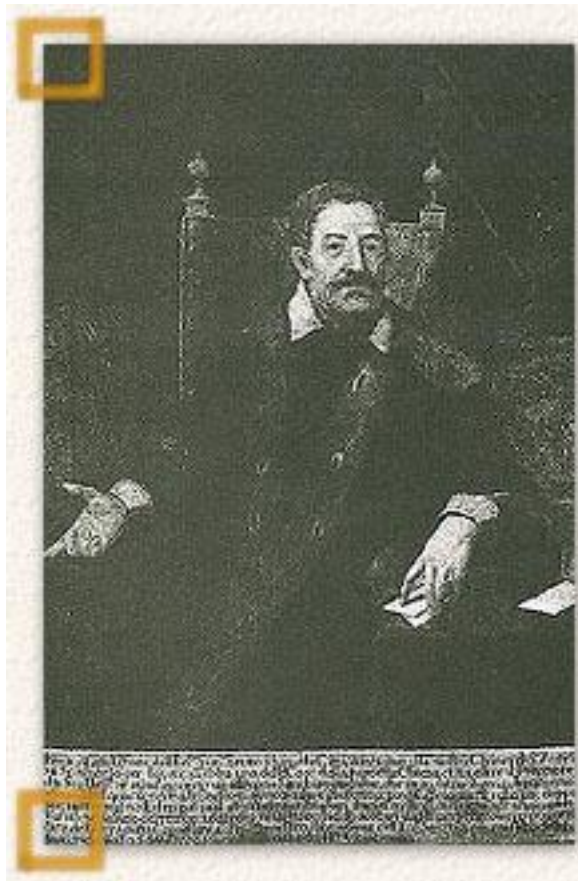
Μαρτυρείται μάλιστα ότι οι έλληνες έμποροι των βενετοκρατούμενων περιοχών που συναλλάσσονταν με τη Βενετία γνώριζαν από το τέλος του 16ου αι. την πρακτική της ασφαλιστικής σύμβασης, όπως μαρτυρούν ασφαλιστήρια συμβόλαια φορτίων και πλοίων από το παλιό αρχείο της Αδελφότητας. Υπήρξαν έμποροι μέλη της Αδελφότητας οι οποίοι συσσώρευσαν κεφάλαιο και απέκτησαν ιδιοκτησία στη Βενετία, όπως οι οικογένειες των **Κουβλήδων, των Σαμαριάρηδων** ή ο **Ανδρέας Κουρκουμέλης** ο οποίος υπήρξε ιδιοκτήτης πολλών πλοίων και επεξέτεινε τον κύκλο των εργασιών και σε συνεργασία με ξένες εμπορικές εταιρείες. Όσον αφορά στην παρουσία του επαγγελματικού κλάδου των ναυτικών-εμπόρων στα πράγματα της Αδελφότητας, αυτός ενεργοποιήθηκε τόσο στη γενναιόδωρη οικονομική στήριξη της όσο και στη διοίκησή της.

Το επάγγελμα του βιβλιοπώλη δεν υφίστατο ούτε καν στη Βενετία και ο έμπορος μόνο σπάνια επιχειρούσε δοκιμαστικές αποστολές βιβλίων. Η Βενετία υπήρξε έτσι μέχρι την εποχή που παραγκωνίστηκε από τη Βιέννη, στα τέλη του 18ου αι. πια, το κέντρο της ογκωδέστερης παραγωγής ελληνικού βιβλίου, λογίου και δημώδους. Ενδεικτικά αναφέρεται εδώ ότι στο διάστημα 1711-1731 και μόνο από έναν εμπορικό οίκο - αυτόν του Μέλου, σύμφωνα με το αρχείο του - εξήχθησαν από τη Βενετία 2.900 τόμοι βιβλίων.

Πολλών βιβλίων η έκδοση καθίστατο δυνατή και χάρη στην χορηγία του απαραίτητου ποσού από μέλη της Αδελφότητας οι οποίοι ακολουθούσαν έτσι το παράδειγμα της βυζαντινής 'Ανας Παλαιολογίνας Νοταρά, από τους πρώτους φυγάδες στη Βενετία, που χρηματοδότησε την έκδοση του Μεγάλου Ετυμολογικού από τον Μάρκο Μουσουόρο. Μεταξύ τους καταγράφονται και ακμάζοντες έλληνες έμποροι, όπως οι **Γ. Μέλος, Δ. Περούλης, Α. Σάρος** και **Κ. Σελέκης**. Η άνθηση της παροικίας συνδέθηκε σε μεγάλο βαθμό με τη δραστηριοποίηση των μελών της στον εμπορικό τομέα, από τις πρώιμες ήδη φάσεις της, όπως προαναφέρθηκε, όταν επιλεγόταν ως πολιούχος της ο Αγ. Νικόλαος των ναυτικών.

Με περισσότερο αποτελεσματικό και διαρκέστερο τρόπο όμως οι ανώτερες εκπαιδευτικές ανάγκες της Αδελφότητας καλύφθηκαν από τη λειτουργία του Φλαγγινιανού Κολλεγίου, η οποία κατέστη δυνατή με το κληροδότημα του Θωμά Φλαγγίνη (1573-1648). Ο διδάκτορας του πανεπιστημίου της Πάδοβας και δικηγόρος του δημοσίου στη Βενετία **Θωμάς Φλαγγίνης**, με δράση στη διοίκηση της Αδελφότητας ο ίδιος, είχε απευθυνθεί (1624) στις βενετικές αρχές τονίζοντας την ανάγκη ίδρυσης ενός τέτοιου ιδρύματος για τους Έλληνες της πόλης εκφράζοντας ανησυχία για τη δράση των Ιησουϊτών.

Υπολογίζεται ότι στα 132 χρόνια λειτουργίας του Φλαγγινιανού Κολλεγίου (1665-1797 και 1823-1905) φοίτησαν σ' αυτό περίπου 550 μαθητές με μέσο όρο παραμονής 3-4 χρόνια. Υπήρξε κέντρο μάθησης αλλά και εκδοτικής δραστηριότητας, όπως της συλλογής 'Ανθη Ευλαβείας (1708) και της τετράτομης Εγκυκλοπαιδείας Φιλολογικής του Ι. Πατούσα (1710).

Θωμάς Φλαγγίνης

Υπαρξη ελληνικού νοσοκομείου στη Βενετία κατά το 16ο αιώνα μαρτυρείται χωρίς άλλες λεπτομέρειες από πιστοποιητικά θανάτου, όπως του Francisco Zuane από το Χάνδακα (1582), της Fiorina του Mastro Gieronimo Terbaruol (1585) και του Bartolomio του Mastro Zuane Specier (1594) που πέθαναν εκεί και στοιχεία για το θάνατό τους βρίσκονται στο Archivio Parrocchiale di S. Pietro di Venezia (Necrologi) του 16ου αιώνα. Μέρος όμως του κληροδοτήματος Φλαγγίνη, σύμφωνα με την επιθυμία του διαθέτη προοριζόταν -εκτός από την προικοδότηση Ελληνίδων, την εξαγορά αιχμαλώτων, ετήσια βοήθεια προς φυλακισμένους, φτωχούς Έλληνες, εφημέριους της Ελληνικής Εκκλησίας- και για την ίδρυση νοσοκομείου της Αδελφότητας. Ο ίδιος προδιέγραφε τη λειτουργία του ως εξής: επρόκειτο να διατεθούν μία ή δύο οικίες και να ετοιμασθούν με 8-10 στρώματα για να τεθούν στη διάθεση απόρων ασθενών Ελλήνων - σε χωριστά δωμάτια κατά φύλο- και υπό την επίβλεψη του Αρχιεπισκόπου και των ιερέων του ναού και τη φροντίδα ιατρού ο οποίος θα περιέθαλπε και τους κατοικούντες στους γειτονικούς δρόμους. Οι Επιμελητές των νοσοκομείων Βενετίας ίδρυσαν το νοσοκομείο σύμφωνα με τη θέληση του διαθέτη. Η Αδελφότητα απευθύνθηκε στο λαμπρό αρχιτέκτονα Baldassare Longhema, το νοσοκομείο στεγάστηκε στον πρώτο όροφο του κτηρίου της Αδελφότητας και η δαπάνη της ανέγερσής του ανήλθε σε 14.000 δουκάτα. Πολλοί συνέρρεαν στο νοσοκομείο, ιδίως μετά την απώλεια της Κρήτης, προσποιούμενοι ασθένεια με τον σκοπό, σύμφωνα με τη διαθήκη, να λάβουν κατά την αποχώρησή τους το βοήθημα των 2 δουκάτων. Το γεγονός οδήγησε σε διαταγή των Provveditori di Ospedali (1694) να μη γίνεται δεκτός κανείς χωρίς βεβαίωση του γιατρού για το είδος της ασθένειας και να μη λαμβάνει το βοήθημα χωρίς 20μερη προηγούμενη παραμονή στο νοσοκομείο. Το νοσοκομείο λειτούργησε ως το 1797 και αργότερα πάλι, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα χάρη σε νέο κληροδοτήμα του 1843 του Giorgio Edoardo Pickering για να κλείσει οριστικά στα 1900.

Κοντά στους βυζαντινούς λογίους σπούδασαν και Έλληνες. Συχνά άλλωστε νέοι λόγιοι κάνουν τα πρώτα τους βήματα στο πλευρό ήδη καταξιωμένων λογίων. Από τα πανεπιστήμια, αυτό της

Πάδοβας, η οποία ανήκει στη Βενετία, έχει τη μεγαλύτερη απήχηση στους Έλληνες, ιδίως κατά το 17ο και το 18ο αιώνα, όταν στο πανεπιστήμιο είχαν ιδρυθεί τα δύο Ελληνικά Κολλέγια του Παλαιόναπα και του Κωτουιαννού. Στην Πάδοβα οι έλληνες φοιτητές είναι οργανωμένοι στη λεγόμενη *Nazione Oltramarinì* ("Εθνότητα Υπερποντίων"), η οποία δεν περιλαμβάνει αποκλειστικά Έλληνες αλλά και μερικούς Ιλλυριούς, Δαλματούς, Σικελούς. Από το 1634 ως το 1782 σπουδάζουν στην Πάδοβα 899 Έλληνες. Πάνω από το ένα τρίτο έχουν έρθει από τα βενετοκρατούμενα νησιά του Ιονίου. Στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας διδάσκουν το 18ο αιώνα έλληνες καθηγητές. Ανάμεσά τους ο Κερκυραίος **Στέλιος Μάστρακας**, καθηγητής στη Νομική Σχολή και ο κεφαλλονίτης **Άγγελος Δελλαδέτσιμας**, καθηγητής στην Ιατρικοφιλοσοφική Σχολή. Πόλο έλξης για τους έλληνες φοιτητές αποτελεί όμως και το Πανεπιστήμιο της Πίζας. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα μάλιστα η ελληνική Αδελφότητα του Λιβόρνου χορηγεί σε έλληνες φοιτητές από σχολές της οθωμανικής επικράτειας (Σχολές της Χίου, των Ιωαννίνων, των Αθηνών) αλλά και σε έλληνες από το Μοριά και τη Σμύρνη υποτροφίες, για να σπουδάσουν στην Πίζα αλλά και στη Φλωρεντία.

Ένα ωστόσο ιταλικό εκπαιδευτικό ίδρυμα προορίζεται καταρχήν για Έλληνες: το παπικό ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη (στα ιταλικά *Collegio Greco*), το οποίο ιδρύεται το 1575 από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ' και αποσκοπεί στη διάδοση του λατινικού δόγματος στους ελληνορθόδοξους. Πριν από την ίδρυση του *Collegio Greco*, από το 1514 ως το 1521 είχε λειτουργήσει στη Ρώμη ένα Ελληνικό Γυμνάσιο, στο οποίο είχε μορφωθεί ένας ικανοποιητικός αριθμός Ελλήνων μαθητών και είχαν διδάξει επιφανείς έλληνες λόγιοι. Το είχε ιδρύσει ο φιλέλληνας πάπας Λέων Γ' και ο χαρακτήρας του ήταν αποκλειστικά ουμανιστικός. Αντίθετα το Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου ιδρύεται την εποχή στην οποία θριαμβεύει το πνεύμα της Αντιμεταρρύθμισης και συνακόλουθα ο ιεραποστολικός ζήλος της Καθολικής Εκκλησίας είναι φλογερός. Η επίσημη διακήρυξη της λειτουργίας του ιδρύματος γίνεται τον Ιανουάριο του 1577. Βασικός του στόχος είναι ο εκλατινισμός των ορθόδοξων μαθητών, οι οποίοι επιστρέφοντας στον ελληνικό χώρο θα διαδώσουν το λατινικό δόγμα. Οι Έλληνες που έρχονται να φοιτήσουν στο Κολλέγιο κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του φαίνεται ότι

αγνοούν αυτόν το στόχο, γύρω στα 1650 ωστόσο οι πραγματικοί στόχοι του ιδρύματος είναι πλέον γνωστοί, κι έτσι η έλξη που ασκεί το Κολλέγιο στους Έλληνες μειώνεται.

Το Κολλέγιο προσφέρει πάντως στους Έλληνες κλασική παιδεία υψηλής στάθμης. Πέρα από τη Θεολογία και την κατήχηση στα δόγματα της Καθολικής Εκκλησίας, η οποία γίνεται στα ελληνικά, οι μαθητές διδάσκονται Αρχαία Ελληνικά και Λατινικά, Διαλεκτική και Φιλοσοφία. Οι μαθητές είναι στη συντριπτική πλειοψηφία τους Έλληνες και μάλιστα από επιφανείς οικογένειες, όπως ορίζει και το Κολλέγιο. Οι περισσότεροι δεν πρέπει να είναι πάνω από 14 χρονών όταν αρχίζουν να φοιτούν στο ίδρυμα. Από το 1576 ως το 1700 φοιτούν στο Κολλέγιο 439 Έλληνες σε σύνολο 690 ατόμων, ποσοστό 63,62%. Περίπου 8% των υπόλοιπων σπουδαστών του Κολλεγίου είναι εξάλλου Ελληνοαλβανοί, μαθητές δηλαδή για τους οποίους δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα, αν είναι ελληνικής ή αλβανικής καταγωγής, ενώ 3% περίπου των σπουδαστών είναι Έλληνες της Ιταλίας. Οι περισσότεροι Έλληνες κατάγονται από την Κρήτη, τα νησιά του Ιονίου, τη Χίο και την Κύπρο, με ποσοστά επί του συνόλου των Ελλήνων σπουδαστών που κυμαίνονται από 11, 61% για τους Κύπριους, ως 19, 13% για τους Κρητικούς. Στο Κολλέγιο φοιτούν επίσης Έλληνες από τις Κυκλάδες, την Πελοπόννησο, την Κωνσταντινούπολη, την Αθήνα, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μικρά Ασία, τα Δωδεκάνησα.

Μετά την αποφοίτησή τους από το Κολλέγιο άλλοι μαθητές συμπληρώνουν τις σπουδές τους σε ιταλικά πανεπιστήμια, άλλοι αναπτύσσουν διδακτική δραστηριότητα στον ελληνικό χώρο, την Ιταλία και την Ευρώπη γενικότερα, ορισμένοι ακολουθούν διπλωματική ή εκκλησιαστική σταδιοδρομία. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι το Κολλέγιο απέτυχε στους στόχους του, αφού μόλις 32 σπουδαστές του, γίνονται φανατικοί υποστηρικτές της ενωτικής ιδέας, ενώ από τους 113 μαθητές του, που ακολούθησαν εκκλησιαστική σταδιοδρομία, μόνο 46 ασπάστηκαν το λατινικό δόγμα. Στους επιφανείς αποφοίτους του Κολλεγίου, κατά το πρώτο μισό του 17ου αιώνα, ανήκουν τόσο ο ενωτικός λόγιος Λέων Αλλάτιος, όσο και ο ανανεωτής της νεοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης Θεόφιλος Κορυδαλεύς.

Στις ελληνικές παροικίες οι Αδελφότητες ιδρύουν και χρηματοδοτούν ελληνικά σχολεία, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη βασική εκπαίδευση στα παιδιά των παροίκων και να διατηρήσουν την ελληνική γλώσσα. Για πρώτη φορά μαρτυρείται η ύπαρξη σχολείου στην ελληνική παροικία της Αγκόνας το 1622. Σε αυτό φοιτούν και παιδιά φτωχών οικογενειών. Στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης με την έλευση των προσφύγων και με πρωτοβουλίες του

Καποδίστρια το σχολείο διευρύνεται και οργανώνεται καλύτερα. Το 1827 αριθμεί περίπου 30 μαθητές, οι οποίοι διδάσκονται Ελληνικά, Αριθμητική, Ιταλικά και Καλλιγραφία.

Στην Τεργέστη η ίδρυση ελληνικού σχολείου μαρτυρείται από το 1801 αλλά η ιδέα, και με την προτροπή των τοπικών αρχών, είχε αρχίσει να ωριμάζει στους κόλπους της Κοινότητας από καιρό. Το σχολείο ιδρύεται και συντηρείται με δωρεές πλούσιων ομογενών. Μέχρι το 1814 διαιρείται σε 2 "σχολές", ανάλογα με το επίπεδο των προσφερόμενων γνώσεων. Το 1815 διαιρείται σε 3 "σχολές" και παίρνει πιο οργανωμένη μορφή. Το 1823 ψηφίζεται το τελικό, ολοκληρωμένο κείμενο του κανονισμού του, το οποίο εγκρίνεται από τις τοπικές αρχές.

Χαμάληδες κατά τη διάρκεια διαλείματος. De Amicis Ed., *Constantinople*, Paris 1833.

Δ.2.4 Η καθημερινή εργασία⁵⁵

εικόνα ελεύθερης σύνθεσης, βασισμένη σε χαρακτηριστικά του 16ου ως 19ου αιώνα

Η εργασία κατά την Οθωμανική περίοδο, όπως και σήμερα, ήταν μια δραστηριότητα που σφράγιζε την καθημερινότητα και την κοινωνική θέση των ανθρώπων. Στην **ύπαιθρο**, οι εργασίες των ραγιάδων ήταν ως επί το πλείστον αγροτικές, αποφέρουσες λίγα έσοδα και επιβαρημένες με μεγάλη φορολογία. Στην **πόλη**, οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας είχαν την ευκαιρία να αναδειχθούν κοινωνικά μέσα από τις εμπορικές δραστηριότητες. Οι αγορές τους λειτουργούσαν ως οικονομικά κέντρα αλλά και ως επικοινωνιακοί κόμβοι. Τέλος, το **σπίτι** ήταν ένας ακόμη χώρος εργασίας αφενός υποστηρικτικός των υπόλοιπων επαγγελματιών δραστηριοτήτων αφετέρου με αυτόνομη παραγωγή δικού του οικιακού προϊόντος.

Δ.2.4.1 Συντεχνίες

τα πλαίσια της οθωμανικής πόλης, οι εργαζόμενοι στο εμπόριο και τη μεταποίηση ήταν αυστηρά οργανωμένοι στο σύστημα των συντεχνιών, οι οποίες είχαν συγκεκριμένη εσωτερική ιεράρχηση και κανόνες λειτουργίας, που αφορούσαν στην παραγωγή. Οι κανόνες τηρούνταν με αυστηρότητα και στόχος τους ήταν ο έλεγχος τόσο της ποιότητας όσο και της ποσότητας της παραγωγής. Η είσοδος στις συντεχνίες γινόταν σε πολύ μικρή ηλικία και για αρκετά χρόνια οι εκπαιδευόμενοι ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν όλες τις δουλειές του εργαστηρίου, οι οποίες πολύ λίγη σχέση είχαν με το επάγγελμα στο οποίο ασκούσαν. Τα τσιράκια αυτά, όπως ονομάζονταν τα μαθητευόμενα παιδιά, ζούσαν σε άθλιες συνθήκες και συνήθως διέμεναν μέσα στο εργαστήριο. Όταν περνούσαν στο στάδιο του κάλφα είχαν κάποια προνόμια και εργάζονταν πάνω στο επάγγελμά τους. Στόχος τους ήταν πάντα να ανέλθουν στο βαθμό του μάστορα, πράγμα εξαιρετικά δύσκολο και χρονοβόρο. Καθώς ο αριθμός των

⁵⁵ fhw.gr/chronos/ [Ιδρυμα Μείζονος Ελληνισμού]

μαστόρων σε μία συντεχνία ήταν περιορισμένος, μάστορας μπορούσε να γίνει κάποιος μόνο όταν πέθαινε κάποιος άλλος και χήρευε η θέση. Μία συνηθισμένη μέθοδος ανέλιξης στον ανώτερο βαθμό ήταν ο γάμος με κόρη ή με χήρα μάστορα.

Δ.2.4.1α Φιλιπούπολη

Καζαντζήδες και κηροπλάστες, αλευράδες και ψωμάδες, ραφτάδες, μογιατζήδες, ασταρτζήδες, ταιιατζήδες, γουναράδες και χρυσοχόοι, μα πριν απ' όλους οι αμπατζήδες και οι καφταντζήδες οργανώθηκαν σταδιακά σε εσνάφια, δίνοντας νέες διαστάσεις στην οικονομική ζωή της πόλης. Στο "*Κατάστιχο της συντεχνίας των αμπατζήδων*", που είναι ο αρχαιότερος διασωθείς κανονισμός λειτουργίας μιας συντεχνίας στην Αυτοκρατορία, μπορούμε να παρακολουθήσουμε με λεπτομέρειες την πορεία της από το 1675 έως τα μέσα του 19ου αιώνα, αντλώντας πολλές πληροφορίες για τις διαστάσεις της οικονομίας της πόλης, την ιεράρχηση προσώπων και καθηκόντων στο εσωτερικό της αλλά και το κοινωνικό πρόσωπο του εσναφιού στην πόλη (οικονομικά βοηθήματα για τα ασθενέστερα μέλη της αντίστοιχης κοινότητας, δάνεια και αποπληρωμές, κ.ά.). Η ανάπτυξη των δραστηριοτήτων των συντεχνιών ήρθε πολλές φορές σε σύγκρουση με τους μηχανισμούς ελέγχου της οθωμανικής διοίκησης, προκαλώντας ακόμα και νομοθετικές παρεμβάσεις απευθείας από τον ίδιο το Σουλτάνο. Άλλοτε πάλι το κράτος στάθηκε αργός της βιοτεχνικής παραγωγής και μεριμνούσε για την επίλυση προβλημάτων, τα οποία αντιμετώπιζαν οι μεγάλες φιλιππουπολίτικες συντεχνίες. Όταν ο Χρυσάνθος Νοταράς επισκέπτεται την πόλη, καταγράφει 16 συντεχνίες χριστιανών τεχνιτών και μεταπρατών με ασαφή οικονομική επιφάνεια, καθώς και αριετούς εμπόρους, που σύμφωνα με άλλες πηγές κατανέμονται σε διαφορετικές εθνοθηρησκευτικές ομάδες: ορθόδοξοι διαμετακομιστές (ελληνόφωνοι, βλαχόφωνοι, σλαβόφωνοι), μουσουλμάνοι και εβραίοι. Οι τελευταίοι δραστηριοποιούνται ιδιαίτερα το 16ο αιώνα, ενώ βουλγαρόφωνοι αγωγάτες και μικρέμποροι με δίκτυο συναλλαγών στην αγροτική ενδοχώρα της πόλης κάνουν αισθητή την παρουσία τους στα τέλη του 18ου αιώνα.

Δ.2.4.1β Η εργασία στις συντεχνίες

συντεχνία: συνήθεις ονοματικές παραλλαγές: *esnaf, rufet, esnafı, snafı, rousfeti, κλπ*

Στο μεγαλύτερο διάστημα της Οθωμανικής κυριαρχίας, η **συντεχνία** διατήρησε την ίδια βασική δομή. Βασικοί της συντελεστές ήταν ο μάστορας (*usta*), ο κάλφας (*kalfa*), ο βοηθός του μάστορα και το τσιράκι (*cirak*) ή μαθητευόμενος. Η συντεχνία ήταν οργανωμένη με βάση αυτήν την ιεραρχία και στην κάθε θέση αντιστοιχούσαν αυστηρά προκαθορισμένες υποχρεώσεις και δικαιώματα. Το τσιράκι άρχιζε να δουλεύει κοντά σε ένα μάστορα για να μάθει την τέχνη. Συνήθως δεν πληρωνόταν για τη δουλειά του ή αν πληρωνόταν η αμοιβή του ήταν ελάχιστη. Το τσιράκι και ο κάλφας εξαρτιόνταν αποκλειστικά από το μάστορα για την προαγωγή τους. Ο δε μάστορας ήταν υποχρεωμένος να εκπαιδεύσει τους μαθητευόμενούς του στα μυστικά της τέχνης του και να τους εισάγει στις παραδόσεις της συντεχνίας. Το διάστημα της μαθητείας ποίκιλλε από τέχνη σε τέχνη αλλά κατά κανόνα διαρκούσε πολλά χρόνια. Αυτός ο χρόνος ήταν απαραίτητος όχι τόσο για να μάθει ο μαθητευόμενος την τέχνη όσο για να δουλέψει ως υπηρέτης στο εργαστήριο και το σπίτι του μάστορα και να εξοικειωθεί έτσι με την αυστηρή ιεραρχία της συντεχνίας. Η προαγωγή του κάλφα σε μάστορα γινόταν μέσα από μια διαδικασία που συχνά δε βασιζόταν σε αυστηρά επαγγελματικά κριτήρια. Για παράδειγμα, ένας συνήθης τρόπος για να γίνει κάποιος μάστορας ήταν να παντρευτεί τη χήρα του τέως μάστορα.

Υποσχετικό γράμμα της
συντεχνίας των
γουναράδων της
Κωνσταντινούπολης,
1782.

Αργυρεπίχρυση μίτρα, έργο
της συντεχνίας των
χρυσικών των Ιωαννίνων,
1636.

Αξιοσημείωτος είναι ο κοινωνικός ρόλος της συντεχνίας. Κάθε συντεχνία διατηρούσε ταμείο αλληλεγγύης για την υποστήριξη των μελών της σε περίπτωση ανάγκης. Έτσι σε περίπτωση ασθένειας ή αναγκαστικής αργίας λόγω μειωμένου φόρτου εργασίας η συντεχνία φρόντιζε για τις ανάγκες του δοκιμαζόμενου μέλους. Σε περίπτωση θανάτου μάλιστα η συντεχνία φρόντιζε για την οικογένεια του αποθανόντος και συχνά αναλάμβανε τα έξοδα ταφής, αν η οικογένεια δεν μπορούσε να τα καλύψει. Είχαν αυστηρή εσωτερική ιεραρχία, ρύθμιζαν την ποιότητα των προσφερόμενων προϊόντων και υπηρεσιών, όριζαν τις τιμές και φρόντιζαν για την ομαλή ζωή των μελών τους. Σημαντικό ρόλο στο μουσουλμανικό κυρίως πληθυσμό έπαιζαν οι αδελφότητες, ενώσεις ανθρώπων με θρησκευτικούς κυρίως δεσμούς. Συνήθως ίδρυναν και διαχειριζόνταν ιδρύματα και οργάνωναν ειδηλώσεις με κοινωνικό ή φιλανθρωπικό χαρακτήρα.

Δ.2.4.2 Το χριστιανικό εορτολόγιο

Για τη ζωή των χριστιανών της Αυτοκρατορίας, η εκκλησία αποτελούσε έναν άλλο σημαντικό ρυθμιστικό παράγοντα, λόγω του πνευματικού της κύρους αλλά και της δικαιοδοσίας της σε θέματα αστικού αλλά και οικογενειακού δικαίου. Εορίες, επισκοπές, μητροπόλεις, ναοί, προσκυνήματα, μοναστήρια, σχολεία, ιερωμένοι και λαϊκοί επίτροποι δημιούργησαν και συντήρησαν στους αιώνες της Οθωμανικής παρουσίας ένα σταθερό δίκτυο επικοινωνίας στη Βαλκανική και στην Ανατολή, το οποίο διατηρούσε σε διαρκή επαφή πρόσωπα και λειτουργίες των χριστιανικών πληθυσμών και ενδυνάμωνε την αίσθηση της ενότητας και την κοινωνική τους συνοχή.

Άγιος Δημήτριος με στρατιωτική στολή.

Μέσα 17ου αι.

Καραβάνι (caravan): οργανωμένη εμπορική αποστολή η οποία ταξίδευε για μεγάλο χρονικό διάστημα διανύοντας μεγάλες αποστάσεις.

Για τους χριστιανικούς πληθυσμούς του ελλαδικού χώρου ο χρόνος έπαιρνε μορφή και σχήμα κυρίως μέσα από το εορτολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Γινόταν ένας κύκλος από επαναλαμβανόμενες τελετές, η συμμετοχή στις οποίες όριζε σταθερά σημεία στη ζωή και στις δραστηριότητες των πληθυσμών. Εορτές μεγάλων αγίων της χριστιανοσύνης, όπως εκείνες του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Δημητρίου, σήμαιναν την έναρξη της άνοιξης ή των γεωργικών ασχολιών του φθινοπώρου. Αποτελούσαν ακόμα ορόσημα για τις μετακινήσεις των **καραβανιών** και των πλοίων ή την προσωρινή κατάπαυση πολέμων και επαναστάσεων. Μακρές περιοδοί νηστείας, οι οποίες κατέληγαν σε μεγάλες θρησκευτικές γιορτές (Πάσχα, Χριστούγεννα, Δεκαπενταύγουστος), συμβάδιζαν με τις εναλλαγές των εποχών του χρόνου και προσάρμοζαν τις διαιτολογικές συνήθειες των πληθυσμών στις διαθέσιμες τροφές της περιόδου.

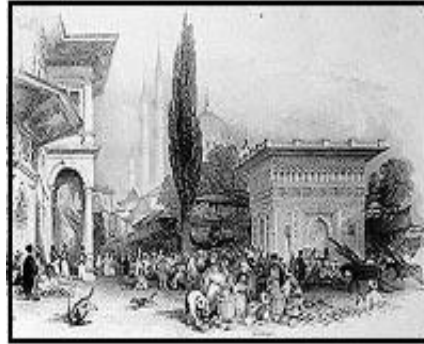

Χριστιανική γιορτή του Αγίου Ιωάννη στην παραλία των Θεραπιών, 1819.

Μεγάλες τοπικές γιορτές [πανηγύρια] γίνονταν αφορμή ταξιδιού όχι μόνο για προσκύνημα αλλά και για οικονομικές συναλλαγές. Οι θρησκευτικές γιορτές ενσωμάτωναν στο χρόνο ολόκληρης της κοινότητας τις οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες επιμέρους ομάδων: οι **συντεχνίες** οργάνωναν γιορτές την ημέρα μνήμης του προστάτη αγίου τους, στις οποίες μετείχε το σύνολο της κοινότητας. Το προσκύνημα σε κάποιο εξωκλήσι ή η λειτουργία μια φορά το χρόνο σε έναν ιδιωτικό ναό έδινε την ευκαιρία σε επιφανείς οικογένειες της κοινότητας να οργανώσουν κοινά δείπνα και γιορτές και να επιβεβαιώσουν την κυρίαρχη τους παρουσία στη ζωή του τόπου τους.

Δ.2.4.3 Το παζάρι

Η αγορά και το λιμάνι αποτελούσαν τους κύριους χώρους διεξαγωγής της εμπορικής δραστηριότητας στις οθωμανικές πόλεις. Εκεί γίνονταν όλες οι αγοραπωλησίες και τα παζαρέματα. Οι καταστηματάρχες στόλιζαν τα προϊόντα τους και τα τοποθετούσαν με ευρηματικούς τρόπους, ώστε να τα καταστήσουν ελκυστικά στους πελάτες. Διαλαλούσαν επίσης την άφιξη κάθε νέου εμπορεύματος, δημιουργώντας τη χαρακτηριστική φασαρία της λαϊκής αγοράς. Με την πάροδο των αιώνων, οι χριστιανοί έμποροι υπερφαλάγγισαν σε αριθμό τους μουσουλμάνους. Στην Κωνσταντινούπολη οι Έλληνες διακρίνονταν ως ιδιοκτήτες ταβερνών και οινοπωλείων. Εκεί, κάποιοι "άπιστοι" διασκέδαζαν πίνοντας και χορεύοντας ακόμη και τις εργάσιμες ώρες.

Άποψη της μεγάλης αγοράς του Τοπχανέ, 1838.

Πλανόδιοι πωλητές έξω από το τέμενος του Shah-za Djamesi στην Κωνσταντινούπολη, 1838.

Στην αγορά επίσης σύχναζαν χορευτές, μίμοι και κάθε είδους γελωτοποιοί, που διασκέδαζαν τους περαστικούς και ζητούσαν τον οβολό τους. Συναντούσε κανείς και πολλούς μεθυσμένους που τραγουδούσαν ή κοιμόντουσαν στην άκρη του δρόμου. Βοήθεια από τους περαστικούς ζητούσαν και οι ζητιάνοι που σύχναζαν στην αγορά και είχαν συστήσει τη δική τους συντεχνία. Η σύσταση της συντεχνίας αυτής βασιζόταν στην προσταγή του Κορανίου για ελεημοσύνη. Για όσους όμως εργάζονταν η δουλειά ήταν σκληρή: η έννοια του ωραρίου ήταν ανύπαρκτη και ο χρόνος εργασίας ρυθμιζόταν από τον εργοδότη ανάλογα με τις ανάγκες της αγοράς. Οι εργαζόμενοι ήταν κυρίως άντρες και αγόρια μεγαλύτερα των 10 ετών. Οι γυναίκες σπάνια επισκέπτονταν τις κεντρικές αγορές της πόλης. Αγόραζαν προϊόντα από πλανώδιους πωλητές..

Δ.2.4.4 Εργαζόμενοι εκτός συντεχνιών

Παρότι η εργασία στις οθωμανικές πόλεις ήταν κατά βάση οργανωμένη σε **συντεχνίες** ένα μέρος του εργατικού δυναμικού εργαζόταν εκτός του συντεχνιακού πλαισίου. Για παράδειγμα, οι οικιακοί βοηθοί και οι σιλάβοι δεν υπάγονταν σε κανένα προστατευτικό θεσμικό πλαίσιο. Επίσης, μια άλλη κατηγορία του πληθυσμού που εργαζόταν εκτός συντεχνιών ήταν οι γυναίκες. Στα μεγάλα αστικά κέντρα κυρίως συχνά οι γυναίκες προσέφεραν έμμισθη εργασία σε εμπόρους για το πλύσιμο και το γνέσιμο του μεταξιού. Άλλες γυναίκες πάλι εργάζονταν κατ' οίκον και πουλούσαν το προϊόν της εργασίας τους σε υπαίθριες αγορές.

Υπηρέτριες από την Τήνο.

Χορεύτρια, 1804.

Επίσης, έχουν καταγραφεί και οι περιπτώσεις γυναικών που παρείχαν υπηρεσίες σε άλλες γυναίκες. Αυτές οι γυναίκες επιχειρηματίες προμήθευαν τα χαρέμια των ευπόρων με ρούχα και κοσμήματα. Αναφέρεται μάλιστα η περίπτωση μιας εβραίας εμπόρου το 16ο αιώνα, που μέσα από τη δουλειά της απέκτησε μεγάλη επιρροή στο παλάτι. Παράλληλα, γυναίκες πολύ χαμηλών εισοδημάτων εργάζονταν σε λουτρά και χαμάμ ή σε πλούσια σπίτια ως διασκεδάστριες. Όλη αυτή η εργασία βέβαια, καθώς γινόταν εκτός συντεχνιακού πλαισίου, ήταν πλήρως ανεξέλεγκτη και φοροδιέφυγε.

Δ.2.5 Το Αγροτικό ζήτημα

Η οθωμανική κυριαρχία στον ελλαδικό χώρο συγκέρασε δύο προηγούμενες διαφορετικές κοινωνικές πραγματικότητες. Η μία ήταν η βυζαντινή παράδοση: Σε αυτήν, ο μικρός ελεύθερος κλήρος αγωνιζόταν να επιβιώσει (και το κατόρθωσε, για μεγάλο χρονικό διάστημα, πολλές φορές και με τη βοήθεια των αυτοκρατόρων), μη επιτρέποντας έτσι στους βυζαντινούς φεουδάρχες, τους "δυνατούς" να απολαύσουν και πολιτική εξουσία, πριν τουλάχιστον από τον 11^ο αιώνα. Εδώ οφείλουμε να επισημάνουμε ότι στο Ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (που μετεξελίχθηκε σε αυτό που η νεότερη ιστοριογραφία ονόμασε Βυζάντιο) η φεουδαρχία, σα σύστημα, εξελίχθηκε και ολοκληρώθηκε, παρά την πρώιμη εμφάνιση στοιχείων του, πολύ αργότερα από όσο στο δυτικό τμήμα, ενώ ισχυρότερα ήταν και τα απομεινάρια του δουλοκτητικού συστήματος. Αυτό εκφράστηκε, στο εποικιόδημα, με τη διατήρηση ενός ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους, καθώς και με τη διατήρηση των αστικών κέντρων και πολλών αστικών λειτουργιών. Στο Βυζάντιο η ανάπτυξη της φεουδαρχίας ολοκληρώνεται όταν στη δύση, στις ιταλικές πόλεις έχει ήδη αρχίσει η οικονομική και ιστορική άνοδος της αστικής τάξης.

Η άλλη κληρονομιά των Οθωμανών ήταν η σχετικά πρόσφατη (με ιστορικούς όρους) κοινοτική νομαδική παράδοση των προ-Οθωμανών Τούρκων. Ο συνδυασμός των δύο αυτών παραδόσεων, οδηγεί στο να εμφανιστεί η φεουδαρχία στην Οθωμανική αυτοκρατορία καθυστερημένα, σε σχέση με τη Δύση, και, κατ' αρχήν, ατελώς. Ας δούμε τα κυριότερα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της. Βασικό μέσο παραγωγής είναι η γη, η οποία χωρίζεται σε μεγάλες γαιοκτησίες αλλά και σε μικρούς, ελεύθερους κλήρους. Υπάρχει ένα ισχυρό συγκεντρωτικό κράτος (στου οποίου την ψιλή κυριότητα βρίσκεται η γη και αυτό με τη σειρά του την εκχωρεί στους υπηκόους του). Οι κάτοχοι των φέουδων(1) στην Οθωμανική αυτοκρατορία δεν μπορούσαν να κληροδοτήσουν τη γη στα παιδιά τους, ενώ είχαν το δικαίωμα να εισπράττουν τη γαιοπρόσοδο είτε σε είδος είτε και, κυρίως, με τη μορφή φόρου. Τα δικαιώματά τους αυτά απέρρεαν από τη στρατιωτική υπηρεσία που προσέφεραν στο σουλτάνο: ήταν δηλαδή φεουδάρχες-πολεμιστές. Η φεουδαλική πρόσοδος καθοριζόταν από την κεντρική εξουσία και ένα μέρος της κατευθυνόταν προς την Ύψηλή Πύλη, ενώ ένα άλλο εισέπραττε ο κάτοχος του φέουδου.

Το βασικό μέλημα του οθωμανικού κράτους ήταν η εισπραξη της γαιοπροσόδου - με τους τρόπους που αναφέραμε παραπάνω. Όταν μάλιστα η γαιοπρόσοδος έπαιρνε τη μορφή του φόρου,

οριζόταν κεντρικά από τη διοίκηση, κάτι που καθιστούσε περιττή την πρόσδεση του χωρικού στη γη του. Με αυτήν την έννοια, ο χωρικός στην οθωμανική αυτοκρατορία δεν ήταν δουλοπάροικος, βαρυνόταν όμως με όλες τις φεουδαλικές υποχρεώσεις. Επιπλέον, οι φόροι ήταν δυσβάσταχτοι και για τους ελεύθερους χωρικούς, αφού σε μια κοινωνία βασικά αγροτική, η συντριπτική πλειοψηφία τους - πλην ίσως της δεκάτης - δινόταν σε χρήμα.

Το τσιφλίκι αποτελεί μία από τις μορφές με τις οποίες εκδηλώνεται η μεγάλη φεουδαλική γαιοκτησία στην οθωμανική αυτοκρατορία. Χαρακτηριστικό που το διαφοροποιεί από τα ζαμέτια ή τα τιμάρια είναι ο κληρονομικός του χαρακτήρας, αλλά και το ότι ο ιδιοκτήτης του δεν έχει πολιτική εξουσία επί του εδάφους που συγκροτεί το φέουδο (κάτι που, αντίθετα, συμβαίνει στα πασαλίκια, στην πιο κλασική μορφή της οθωμανικής φεουδαρχίας). Στην εσωτερική του δομή λειτουργεί όπως ακριβώς το κλασικό φέουδο: ο κάτοχος του εδάφους προσφέρει στον καλλιεργητή (κολίγο) το έδαφος (κάποτε και τους σπόρους) και ο δεύτερος προσφέρει την εργασία του. Μετά την αφαίρεση των φόρων και των εξόδων παραγωγής, το προϊόν χωρίζεται σε τρεις μερίδες, από τις οποίες οι δύο ανήκουν στον καλλιεργητή και η τρίτη στο γαιοκτήτη (κάποτε, ανάλογα, με τη σύμβαση, το προϊόν χωρίζεται στα δύο). Αυτού του είδους η σύμβαση ονομάζεται επίμορτος αγροληψία και έχει και για τον τσιφλικά και για τον καλλιεργητή ισόβιο χαρακτήρα.

Το τσιφλίκι είναι επιβίωση ενός θνήσκοντος κοινωνικού συστήματος - της φεουδαρχίας - σε έναν κόσμο που οδεύει προς τον καπιταλισμό. Ανήκει δε σε μια κοινωνία που, παρά το συντηρητικό, φεουδαρχικό χαρακτήρα της οικονομίας της, συναλλάσσεται με τις εχρηματισμένες οικονομίες της Δύσης. Το υπερπροϊόν λοιπόν της εργασίας του καλλιεργητή δεν προορίζεται για την αντιμετώπιση των αναγκών του τσιφλικά, αλλά διατίθεται από αυτόν στο εμπόριο και του αποφέρει κέρδος. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι πολλοί τσιφλικιάδες ήταν Έλληνες και ότι στα ίδια πρόσωπα - των τσιφλικιάδων - συνενώνονταν πολλές φορές οι ιδιότητες και του εκμισθωτή φόρων και του τοκογλύφου. Είναι οι απεχθείς "κοτζαμπάσηδες", γαιοκτήμονες, έμποροι, κοινοτικοί άρχοντες, φορείς μιας εξουσίας κατά σημαντικό μέρος ενταγμένης στους οθωμανικούς διοικητικούς μηχανισμούς. Πρόκειται για ένα κοινωνικό στρώμα και με φεουδαρχικά και με αστικά χαρακτηριστικά το οποίο, στην πορεία της επανάστασης, ήρθε σε σύγκρουση με άλλα στρώματα της αστικής τάξης, πχ. τους εμπόρους της διασποράς.

Εν τω μεταξύ, μετά το 17ο αιώνα, οι αυξανόμενες ανάγκες του οθωμανικού δημοσίου ταμείου σε χρηματικά αποθέματα, οδήγησαν σε μια δυσβάσταχτη αύξηση των φόρων και σε απόγνωση

"ελεύθερους" χωρικούς και κολίγους. Ήδη, από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, σημειώνονται αλλεπάλληλα αγροτικά κινήματα, με μόνιμη αφορμή την αύξηση των φόρων. Σημαντικότερο από αυτά είναι το κίνημα του Διονυσίου του Σκυλόσοφου, που συντάραξε τη Δυτική Ελλάδα το 1611 και που είχε, όπως εξ άλλου και όλα τα υπόλοιπα, τραγικό τέλος. Πάντως, αναμφισβήτητα, η κυριότερη εκδήλωση δυσανεξίας των αγροτικών πληθυσμών, όχι μόνο κατά των Οθωμανών Τούρκων, αλλά και κατά των Ελλήνων αυτών γαιοκτημόνων, ήταν η συγκρότηση των ομάδων των κλεφτών. Οι θρυλικοί αυτοί λησταντάρτες έδρασαν στην αρχή αυθόρμητα, για να γλιτώσουν οι ίδιοι από τη βαριά φορολογία. Το 19ο αιώνα όμως, αποτέλεσαν έναν αξιόμαχο αντάρτικο στρατό που υπήρξε η δύναμη κρούσης της ελληνικής επανάστασης στη στεριά.

Η αγροτιά έδωσε και τις περισσότερες θυσίες στη διάρκεια της επανάστασης, ενώ από αυτή προήλθαν και μεγάλοι στρατιωτικοί ηγέτες της. Όμως, η εξ ορισμού μη συμμετοχή της στην κύρια κοινωνική αντίθεση της εποχής (που εκφραζόταν με τη διαπάλη ανάμεσα σε αστικά και φεουδαρχικά στοιχεία), δεν της επέτρεψε να παίξει πρωτοπόρο ιδεολογικό ρόλο (κάτι που επωμίστηκαν τα αναπτυσσόμενα τμήματα του κεφαλαίου) ούτε και να θέσει σαφή ταξικά αιτήματα. Το αίτημα για τη διανομή της γης στους ακτήμονες αγρότες είναι ένα ζήτημα που προήλθε μέσα από την ίδια την εξέλιξη της επανάστασης και θα το εξετάσουμε στη συνέχεια.

Δ.2.5.1 Η περίπτωση των Επτανήσων

Η περίπτωση των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών έχει μια ξεχωριστή σημασία, γιατί πρόκειται για ένα κοινωνικό καθεστώς πολύ πιο κοντά στα πρότυπα της κλασικής, δυτικού τύπου φεουδαρχίας.

Ως πρότυπο για τη μελέτη του γαιοκτητικού συστήματος των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών, θα εξετάσουμε τα Ιόνια νησιά και ιδιαίτερα την Κέρκυρα. Θα πρέπει κατ' αρχήν, να κάνουμε μια επισήμανση: το φεουδαρχικό σύστημα που επιβλήθηκε από τους κατακτητές, εδράζεται σε ένα βυζαντινής προέλευσης υπόστρωμα, που ανάγεται στην εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Οι Βενετοί επικυρίαρχοι το επικύρωσαν και το τελειοποίησαν, στοχεύοντας στην αυστηρή, θεσμοθετημένη ένταξη του πληθυσμού σε κοινωνικές ομάδες, ώστε να αποφευχθούν κοινωνικές συγκρούσεις και διεκδικήσεις, αλλά και στην επιβολή καλλιέργειας προϊόντων που θα

μπορούσαν να αξιοποιήσουν, μέσα από την αυστηρά μερικαντιλλιστική τους πολιτική (πχ. μονοκαλλιέργεια της ελιάς, στην Κέρκυρα).

Σύμφωνα με το δίκαιο των Ασιζών της Ρωμανίας, που επιβλήθηκε στην Κέρκυρα το 14ο αιώνα, πριν από τη βενετική κατάκτηση και με πρωτοβουλία των ιδίων των φεουδαρχών, αναγνωρίστηκαν ως νόμιμα τα υπάρχοντα φέουδα (βαρονίες), μαζί με τα αγαθά και τους πάροικους τους. Οι Κερκυραίοι βαρόνοι απαλλάσσονταν από την πληρωμή της δεκάτης προς το δημόσιο, οι ίδιοι όμως την εισέπρατταν από τους καλλιεργητές τους.

Οι επίμορτοι καλλιεργητές των φέουδων ήταν αρχικά δουλοπάροικοι, με την έννοια της πρόσδεσής τους στη γη. Σχετικά σύντομα, οι Βενετοί κατάργησαν τη δουλοπαροικία, απαιτώντας από κάθε καλλιεργητή το ποσό των 50 δουκάτων. Ωστόσο, καθ' όλη τη διάρκεια της Ενετοκρατίας, οι καλλιεργητές υπέκειντο σε αγγαρείες και απέδιδαν σταθερά γαιοπρόσοδο στο γαιοκτήτη, σε είδος ή σε χρήμα. Προς το τέλος μάλιστα της βενετικής κυριαρχίας, φαίνεται ότι αυξάνονται και επεκτείνονται σε περισσότερα είδη οι φεουδαρχικές υποχρεώσεις. Τα είδη και οι μορφές της επίμορτης αγροληψίας στην Κέρκυρα είναι πολλά και ο χώρος δεν είναι κατάλληλος για να τα αναλύσουμε. Θα αριεστούμε σε μερικές επισημάνσεις.

1. Πολλές φορές, ο πρώτος αγρολήπτης μισθώνει το κτήμα του σε έναν άλλο. Με αυτόν τον τρόπο, διαμορφώνεται ένα πλέγμα πολλαπλών κυριοτήτων: η ψιλή κυριότητα του φέουδου ανήκει στο δημόσιο, ο βαρόνος έχει τη νομή ως προς το δημόσιο, αλλά την κατοχή, ως προς τον πρώτο εκμισθωτή και ούτω καθεξής. Με αυτόν τον τρόπο, η υποχρέωση για την απόδοση της φεουδαλικής προσόδου, μετακυλύεται προς τα κάτω, ώστε να καταλήξει δυσβάσταχτη στον τελευταίο εκμισθωτή(3).

2. Πολλές αγροληπτικές συμβάσεις δείχνουν να αφορούν και μη δεσμευμένα από το δημόσιο κτήματα, πιθανότατα κτήματα αστών που επενδύουν στη γη. Ίσως έτσι αιτιολογείται και η οξεία αντιπαλότητα που ξέσπασε ανάμεσα σε χωρικούς και σε κατοίκους των πόλεων κατά τα τελευταία χρόνια της Ενετοκρατίας.

3. Μία βαρύτερη δέσμευση που υφίσταντο οι χωρικοί της Κέρκυρας ήταν το λεγόμενο "προστίχι". Επρόκειτο για τη, δίκην δανείου, προαγορά της σοδειάς, ιδιαίτερα του ελαιοκάρπου, από τοκογλύφους της πόλης. Τις περισσότερες φορές, η αποπληρωμή του χρέους ήταν αδύνατη, ιδιαίτερα αν η χρονιά ήταν κακή, με αποτέλεσμα να χάνει ο καλλιεργητής τα δικαιώματά του πάνω στο κτήμα.

4. Μια σημαντική παράμετρος του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής στα Επτάνησα ήταν και ο επί μακρόν μαρασμός των αστικών κέντρων και η ανυπαρξία σημαντικών αστικών δραστηριοτήτων, εκτός ίσως από την ανάπτυξη της ναυτιλίας, κυρίως μετά το 1669 (οπότε και σημειώνεται η αναδίπλωση της μέχρι τότε θαλασσοκρατίας, επικυρίαρχου Βενετίας από τον Αιγιακό χώρο).

Η έντονη δυσαρέσκεια των χωρικών των Επτανήσων εκφραζόταν κατά καιρούς, με ποικίλες, αυθόρμητες εξεγέρσεις, ιδιαίτερα στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο. Δύο σημαντικές, συνεχόμενες εξεγέρσεις στην Κέρκυρα, στα μέσα του 17ου αιώνα, έφερε στο φως ο Κερκυραίος ιστοριοδίφης Σπ. Λινάρδος. Παρά τη δόση υπερβολής με την οποία ο Λινάρδος αντιμετωπίζει το εύρος και τους στόχους τους, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι πρόκειται για αυθόρμητα κινήματα, αλλά με ξεκάθαρα ταξικά αντιφεουδαρχικά χαρακτηριστικά.

Πάντως, η κατάρρευση της Γαληνοτάτης το 1797 και η έλευση των δημοκρατικών Γάλλων στα Ιόνια, χαιρέτιστηκε με ενθουσιασμό κυρίως από τα αστικά στρώματα και πολύ λιγότερο από τους αγρότες. Στο σύντομο διάστημα της παρουσίας τους στα Επτάνησα, οι Γάλλοι έκαναν μια προσπάθεια κατάργησης του φεουδαρχικού συστήματος, που όμως δεν τελεσφόρησε, αφού σύντομα τους διαδέχτηκαν οι Ρώσοι και κατόπιν οι Άγγλοι. Το ίδιο γαιοκτητικό καθεστώς συνεχίστηκε και σε όλη την περίοδο της Αγγλοκρατίας και κληροδοτήθηκε ως μια ακόμη παράμετρος του αγροτικού ζητήματος στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος

Δ.2.5.2 Η εργασία των αγροτών

Ξυλοκόποι από την
Καρχαμανία, 1803.

Στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας οι αγρότες αποτελούσαν το μεγαλύτερο κομμάτι του εργαζόμενου πληθυσμού. Η εργασία τους εξαρτιόταν από το καθεστώς σύνδεσής τους με τη γη, την οποία καλλιεργούσαν. Μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα οι περισσότεροι αγρότες στις ελληνικές περιοχές ήταν "ελεύθεροι" γεωργοί. Καλλιεργούσαν ένα μικρό κομμάτι από τη γη της κοινότητάς τους, χωρίς να έχουν ιδιοκτησιακά δικαιώματα πάνω σ' αυτό. Τα έσοδα από την καλλιέργεια ήταν συνήθως ελάχιστα και δύσκολα μπορούσαν να καλύψουν τις άμεσες ανάγκες των παραγωγών. Στα κοινοτικά κτήματα οι αγρότες είχαν τον έλεγχο των μεθόδων παραγωγής και επέλεγαν την καλλιέργεια που θεωρούσαν πιο προσοδοφόρα. Καθώς η Οθωμανική κυβέρνηση δεν μπορούσε να ελέγξει το ίδιο αποτελεσματικά ολόκληρη την επικράτειά της, αρκετοί αγρότες σε ορεινές κυρίως περιοχές δεν έρχονταν παρά σε ελάχιστη επαφή με κρατικούς υπαλλήλους και ζούσαν αρκετά ελεύθερα. Επειδή όμως ζούσαν στην ύπαιθρο, ήταν εκτεθειμένοι σε πάσης φύσεως επιδρομές από ξένα ή οθωμανικά στρατεύματα ή από κλέφτες των γύρω περιοχών. Η διαφυγή στα βουνά αλλά και η εγκατάσταση σε

γειτονική πόλη έδιναν κάποιες διεξόδους σε κρίσιμες στιγμές, αλλά σε κάθε περίπτωση οι οικονομικές αλλά και οι ποινικές συνέπειες της εγκατάλειψης της γης ήταν αυστηρές.

Η ημέρα του αγρότη ξεκινούσε με την ανατολή του ηλίου. Έκανε το σταυρό του και ξεκινούσε για το χωράφι. Στα χωράφια δούλευαν και οι γυναίκες, συχνά μάλιστα και ως μεταφορείς των εργαλείων δουλειάς. Μόλις γινόταν η συγκομιδή παρουσιάζονταν οι επιστάτες των τιμαριούχων ή των **"αόρατων"** ιδιοκτητών-τσιφλικιάδων (μετά τα τέλη του 17ου αιώνα) για να πάρουν τη δεκάτη και τους άλλους φόρους. Η φορολογία πληρωνόταν σε είδος και σε χρήμα και ήταν αρκετά βαριά. Οι επιστάτες αποσπούσαν ένα μεγάλο κομμάτι της σοδειάς, αφήνοντας στον αγρότη το υπόλοιπο. Απ' αυτό θα έπρεπε να πληρώσει τους εργάτες και να επιβιώσει ο ίδιος με την οικογένειά του. Γι' αυτό το λόγο και οι αγρότες δημιούργησαν μηχανισμούς άμυνας για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να κρύψουν από τους επιστάτες την πραγματική τους παραγωγή και επιχειρούσαν και αυτοί με τη σειρά τους να τους ξεγελάσουν

Αγρότες στο δρόμο προς το
χωράφι, 1824.

Προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να κρύψουν από τους επιστάτες την πραγματική τους παραγωγή και επιχειρούσαν και αυτοί με τη σειρά τους να τους ξεγελάσουν

Δ.2.6 Τα 'μπουλούκια'

<p>Το 18ο αιώνα είχαν αναπτυχθεί στο μεγαλύτερο κομμάτι της ελληνικής χερσονήσου περιοδεύουσες ομάδες τεχνιτών, οι οποίες πρόσφεραν στους κατοίκους εξειδικευμένη εργασία: Καρβουνιάρηδες από την Πίνδο, ασβεστάδες από τη Μακεδονία και την Πελοπόννησο, γυρολόγοι και προπαντός χτίστες και γεφυροποιοί έφταναν ως την Κωνσταντινούπολη και τα παράλια της Μικράς Ασίας για να εκτελέσουν μια παραγγελία. Παρέμεναν μήνες μακριά από τις εστίες τους, μερικές δε φορές και χρόνια, ενώ δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που ορισμένοι από αυτούς εγκαθίσταντο μόνιμα σε κάποιον από τους τόπους της εργασίας.</p>	 <p>Σχέδιο πρόσοψης του αρχοντικού Νατζή στην Καστοριά, χτισμένο από Ντεμπρελίδες μαστόρους.</p>
<p>Οι συνθήκες δουλειάς στις κομπανίες αυτές ήταν αρκετά σκληρές. Τα μαστορόπουλα, οι νεαροί βοηθοί που μάθαιναν την τέχνη, προσέφεραν κάθε είδους βοηθητική εργασία. Φορτώνονταν διάφορες αγγαρείες την ώρα της δουλειάς ή των μετακινήσεων, ενώ χρησιμοποιούνταν ακόμα και σαν υπηρετικό προσωπικό. Η συμπεριφορά των τεχνιτών και των λασπολόγων απέναντί τους ήταν συνήθως απότομη, γεμάτη παρατηρήσεις, βρισιές και τιμωρίες, οι οποίες κάποτε έπαιρναν τη μορφή χρηματικού προστίμου.</p>	<p>Κομπανία συνήθεις ονοματικές παραλλαγές: <i>boluk, παρέα, συντροφιά</i></p> <p>Μαστορόπουλο: συνήθεις ονοματικές παραλλαγές: <i>υπηρέτης, μαθητούδι, ψυχογιός (όταν προερχόταν από γειτονικό χωριό).</i> Συνήθως ήταν συγγενικό πρόσωπο κάποιου τεχνίτη. Έπαιρνε ένα συμβολικό μερίδιο από τα κέρδη ύστερα από σχετική συμφωνία με τους γονείς. Ο χρόνος μαθητείας του ήταν μεγάλος (8-10 χρόνια), αν και οι γιοι των μαστόρων και των πρωτομαστόρων εξελίσσονταν πιο γρήγορα.</p>
 <p>Άποψη του αρχοντικού Νατζή με τη χαρακτηριστική για την αρχιτεκτονική της Καστοριάς προέκταση του οντά (δωμάτιο υποδοχής).</p>	<p>Λασπολόγος (τριότης): Επέβλεπε τα μαθητούδια. Βασική του ασχολία ήταν να τροφοδοτεί τους τεχνίτες με λάσπη και οικοδομικά υλικά.</p> <p>Πρωτομάστορας (μάννα, κάσα): Οργάνωνε το σύνολο των εργασιών. Φρόντιζε να κλείνει συμφωνίες και να μοιράζει τα κέρδη.</p>
<p>Οι μαστορες από την άλλη μεριά εργάζονταν μέσα σε ένα σαφώς καθορισμένο πλαίσιο. Καθένας πρόσφερε την τέχνη του στην κομπανία αναμένοντας ανάλογο μερίδιο από τα κέρδη. Αν η δουλειά του δεν άφηνε ικανοποιημένους τους εταίρους του και τον πρωτομάστορα, υπόκειταν σε κυρώσεις: το μερίδιο</p>	

του μπορούσε να μειωθεί ή ακόμα και να χάσει το δικαίωμα του μερίσματος από τα κέρδη, παίρνοντας μόνο κάποιο μισθό (ρούγα) και εργαζόμενος πλέον σε κατώτερες εργασίες. Στο χώρο της δουλειάς, η ιεράρχηση της εργασίας ανάλογα με την πείρα και τις ικανότητες των τεχνιτών ήταν σαφής: οι χτίστες δούλευαν συνήθως σε ζευγάρια, όπου ο παλαιότερος αναλάμβανε το εξωτερικό μέρος της κατασκευής, ενώ ο πιο άπειρος έχτιζε το εσωτερικό των τοίχων. Για να μη γίνονται αντιληπτοί από τους πελάτες τους και για να συνεννοούνται καλύτερα την ώρα της δουλειάς χρησιμοποιούσαν ειδικές λέξεις και φράσεις, οι οποίες με το πέρασμα του χρόνου δημιούργησαν τεχνικές διαλέκτους, που ο απόηχός τους διασώθηκε μέχρι τις μέρες μας. Ο ιδιόμορφος τρόπος της ζωής των τεχνιτών διαμόρφωσε ισχυρές εργασιακές παραδόσεις σε πολλά χωριά και περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας. Πολλά χρόνια μετά, ως και τις πρώτες δεκαετίες μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ξεκινούσαν με ευκολία από τα ίδια αυτά μέρη κάτοικοι για να γίνουν χτίστες και τεχνίτες στην Αθήνα και σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα.

Ονομαστά χωριά προέλευσης των μπουλουκιών: *Ανασέλιστα (Δυτ. Μακεδονία), Τζουμέρκα (Κεντρ. Ελλάδα), Λαγκάδια, Καλάβρυτα, ορεινά χωριά της Κυνουρίας και της Κορινθίας (Πελοπόννησο) και Κόνιτσα (Ήπειρο).*

Δ.2.7 Πόλεις

Η μεγαλύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, κατά το 17ο αιώνα, ήταν η Κωνσταντινούπολη με πληθυσμό 600.000 κατοίκους. Σε αυτή συνέρεαν όσοι αναζητούσαν μια καλύτερη τύχη και οικονομική άνοδο. Στις άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας κατέφευγαν πολλοί άνθρωποι της υπαίθρου, οι οποίοι προσπαθούσαν να ξεφύγουν από την καταπίεση των τοπικών αρχόντων, που το 18ο και 19ο αιώνα απέκτησαν ισχύ ζωής και θανάτου στους χωρικούς των ιδιοκτησιών τους. Στις πόλεις διέμεναν επίσης πλούσιοι γαιοκτήμονες και η νέα άρχουσα τάξη μουσουλμάνων και χριστιανών. Έτσι, η οθωμανική πόλη άλλαζε σιγά-σιγά πρόσωπο, η εγκατάσταση νέων πληθυσμών γινόταν σε νέους μαχαλάδες, οι οποίοι δεν είχαν πλέον την παλιά τους ομοιογένεια ως προς το θρησκευτικό και το εθνικό τους στοιχείο. Οι νεοφερμένοι αγρότες είτε αποτελούσαν το ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό των μεροκαματιάρηδων είτε ασκούσαν κάποιο επάγγελμα εκτός συντεχνιών. Παραπληρωματικά με τις συντεχνίες λειτουργούσαν και άλλες βιοτεχνίες προκειμένου να καλύψουν τις αυξημένες απαιτήσεις του ευρωπαϊκού εμπορίου. Το γεγονός αυτό υπέθαλπε αναταραχές, δυσαρέσκειες και ανταγωνισμούς με τις νόμιμες συντεχνίες. Ωστόσο, σταδιακά, το διοικητικό και κοινωνικό πλαίσιο των πόλεων άλλαζε υπό την επίδραση των νέων παραγόντων. Ο τουρκικός τιμαριωτισμός με τον συγκεντρωτισμό του, στους δύο πρώτους αιώνες της τουρκικής κατάκτησης (κάτι που σημαντικά προσδιορίστηκε από την γεωπολιτική θέση του

Ελλαδικού χώρου) έφερε δυνατό κτύπημα στις εμποροχρηματιστικές σχέσεις στα Βαλκάνια. Αυτό ήταν και η αιτία που δεν διατηρήθηκαν τα τότε περιφερειακά εμπορευματικά κέντρα. Γύρω στα 1500, τα καμπίσια εμπορευματικά κέντρα έχουν υποταγεί στους Τούρκους και σταδιακά χάνουν τον χαρακτήρα τους. Σ' αυτό συμβάλλει και η ανάπτυξη του εμπορίου της Βενετίας. Η κατάσταση αρχίζει να διαφοροποιείται από τα μέσα του 16ου αιώνα μέχρι τον 17ο αιώνα. Το ιστορικό πλαίσιο της οικιστικής εξέλιξης θα οριοθετήσουν:

1. Το τέλος της τουρκικής επέκτασης και στη συνέχεια η ολοκλήρωση του τουρκικού τιμαριωτισμού.
2. Το άνοιγμα των εμπορικών συναλλαγών και η διερεύνηση του εσωτερικού εμπορίου, τομέας όπου απασχολείται κύρια το χριστιανικό και εβραϊκό στοιχείο αφού ο Τούρκος ως κυρίαρχος, αλλά και για λόγους θρησκευτικούς δεν ασχολείτο σχετικά.
3. Η ειρηνοποίηση της Αυτοκρατορίας, που επιβάλλει την δημιουργία οικονομικών-διοικητικών και στρατιωτικών πόλεων στην επικράτεια της.
4. Αυτό θα βοηθήσει στην δημιουργία αστικών κέντρων.

Στις συνθήκες αυτές διαμορφώνεται μια άλλη κατάσταση:

Ο νησιωτικός και κύρια ο ορεινός χώρος στην πρώτη φάση της τουρκοκρατίας, γνωρίζουν τον νέο εποίκισμό τους. Ο αγώνας είναι διμέτωπος: Τούρκοι, και αντίξοες φυσικές συνθήκες. Στην φάση αυτή εξασφαλιστήκε η ζωή στα όρια της επιβίωσης.

Τα ιστορικά δεδομένα από τον 16ο αιώνα και μετά αφήνουν τα περιθώρια ώστε ο ορεινός και νησιωτικός χώρος, αυτός που αποικαλείται στις μελέτες του ΚΕΠΕ «περιοχή υπό σιαά» θα γνωρίσει εποχές εκπληκτικές οικονομικής – κοινωνικής – πολιτικής δραστηριότητας.

Θα μπορούσαμε να σκιαραφήσουμε για ανεπισσόμενη αναπτυξιακή διαδικασία. Στον ορεινό χώρο (Θεσσαλονίκη, Γιάννινα, Άρτα, Ζαγορά, Βόλος, Κοζάνη, Σιάτιστα, Καστοριά κ.ά.) ιδιαίτερα διαμορφώθηκαν εμποροβιοτεχνικές κοινότητες με σημαντική παραγωγή, ενώ στα νησιά Λιμάνια και Σιάλες με σημαντική εμπορική δραστηριότητα.

Η υπόλοιπη όμως ενδοχώρα συγκέντρωνε μια αγροτική μάζα εξαθλιωμένη, χωρίς ιδιοκτησία και με ασήμαντη καταναλωτική δύναμη. Οι υφιστάμενες βυζαντινές πόλεις υποβιβάζονται στο επίπεδο των επαρχιακών κοινοτήτων και μικροκωμοπόλεων. Θα τολμούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο **αποαστικοποίηση** του ελλαδικού χώρου στην πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας, που συνοδεύεται και από μια μετακίνηση του κατατρεγμένου πληθυσμού του κάμπου προς τους άγονους και δυσπρόσιτους ορεινούς όγκους και πληθυσμιακή απογύμνωση των νησιών του Αιγαίου, όπου οι κάτοικοι συγκεντρώνονται στις φυσικά οχυρές κορυφές τους.

Ελάχιστες πεδινές κωμοπόλεις παρουσιάζουν κάποια εξέλιξη κατά την περίοδο αυτή και τούτο εφ' όσον οι Τούρκοι παραχωρούσαν κάποια προνόμια που εξασφάλιζαν την ζωή και η παρουσία των κατοίκων.

Οι πόλεις που διασώζουν ως ένα βαθμό τις βυζαντινές τους καταβολές είναι κύρια λιμάνια και εμπορικοί σταθμοί, που άλλωστε βρίσκονται κάτω από την εξουσία της Βενετίας και γι' αυτό καθυστέρησε η υποταγή τους στους Τούρκους.

Λιμάνια: ΝΑΥΠΛΙΟ, ΚΟΡΩΝΗ, ΜΕΘΩΝΗ.

Εμπορικά Κέντρα: ΜΥΣΤΡΑΣ, ΠΑΤΡΑ, ΑΘΗΝΑ, ΓΙΑΝΝΙΝΑ.

Μέσα στις συνθήκες αυτές το εμπόριο βρίσκει διέξοδο προς το εξωτερικό. Προς τη Βενετία πρώτα, την Αυστροουγγαρία αργότερα. Οι δρόμοι του είναι θαλασσινοί και στεριανοί μέσα από τους ορεινούς όγκους του Βαλκανικού χώρου. Έτσι εξαρτήθηκε η παραγωγή του ορεινού όγκου από το εξωτερικό και σε αυτές τις φυσικές ιστορικοκοινωνικές κ.ά. συνθήκες διαμορφώθηκαν εστίες ανάπτυξης, (οι εμποροβιοτεχνικές ομάδες, του ορεινού χώρου ιδιαίτερα) σημειακά μέσα σε ένα πέλαγος καθυστέρησης.

Αυτό θα σφραγίσει καθοριστικά τις εξελίξεις. Ο Ελληνισμός κατά τον 18ο αιώνα συγκεντρώνει πια στα χέρια του όλο το χερσαίο και θαλάσσιο εμπόριο της Τουρκικής αυτοκρατορίας, έλκοντας στην οικονομική του άνοδο και τους άλλους λαούς της Βαλκανικής. Οι Έλληνες γίνονται το σημείο επαφής των Βαλκανίων με τις προσοδευτικές ιδέες της Δύσης. Έτσι παράλληλα με την εθνική ιδέα αναπτύσσεται στα Βαλκάνια μια **διαβαλκανική συνείδηση** που θα εκφράσει ο Ρήγας Φεραίος.

ΟΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΟΜΩΣ ΑΥΤΕΣ ΔΕΝ ΘΑ ΟΛΟΚΛΗΡΩΘΟΥΝ...

Με την βιομηχανική επανάσταση στη Δύση, η παραγωγή του **εθνωτικού ελλαδικού χώρου** δεν κατορθώνει να ανταγωνιστεί την βιομηχανική παραγωγή της Αγγλίας στα υφάσματα, νήματα κ.ά.

Οι εμποροβιοτεχνικές εστίες ανάπτυξης στον ελλαδικό χώρο θα δεχτούν ισχυρό κτύπημα, πληρώνοντας έτσι ακριβά την εξάρτηση τους από την εξωτερική αγορά.

Από το σημείο αυτό και μετά η ιστορία είναι γνωστή. Η Εθνική Κοινωνική επανάσταση του 1821 δεν ολοκληρώθηκε. Η κηδεμονία της Μ. Βρετανίας και των άλλων δυνάμεων, η επιτυχία της πολιτικής της Μ. Βρετανίας για την διατήρηση του STATUS QUO να δοθούν στην Ελλάδα ώστε να μην μεταβληθεί ο συσχετισμός των δυνάμεων στην Ν.Δ. Ευρώπη. Στις εδαφικές διεκδικήσεις, η Μ. Βρετανία θα σταθεί εμπόδιο. Στόχος της ο μεγαλύτερος περιορισμός της έκτασης του νέου κράτους. Αυτές οι οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες θα εκφραστούν και στους οικισμούς του

ελλαδικού χώρου. Τις παραμονές λοιπόν της επανάστασης του 1821 διαπιστώνουμε ότι έχουν διαμορφωθεί:

- ✚ ΜΕΓΑΛΑ ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ που ανέπτυσαν λειτουργίες μητροπολιτικής σημασίας για την Αυτοκρατορία ολόκληρη, π.χ. Θεσσαλονίκη, Γιάννινα...
- ✚ ΛΙΜΑΝΙΑ – ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ που συγκέντρωσαν τις συναλλαγές και το εμπόριο ολόκληρων γεωγραφικών – διοικητικών διαμερισμάτων της Αυτοκρατορίας, όπως Πάτρα, Αθήνα, Ναύπλιο.
- ✚ ΜΙΚΡΟΤΕΡΗΣ ΣΗΜΑΣΙΑΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ όπως Τρίπολη, Λάρισα, Τρίκαλα, Σέρρες κ.ά. όπου διαμορφώνεται σε τοπική κλίμακα το τρίπτυχο των λειτουργιών του: στρατιωτικού κέντρου, διοικητικού, εμπορικού κέντρου της επαρχίας τους.
- ✚ ΗΜΙΑΣΤΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ή ΚΩΜΟΠΟΛΕΙΣ που λειτουργούσαν στην τοπική τους κλίμακα, συγκεντρώνοντας το περιφερειακό τους εμπόριο και περιορισμένης κλίμακας βιοτεχνικές δραστηριότητες.

Δ.2.8 Επιδημίες

Τα φυσικά φαινόμενα, οι φυσικές καταστροφές και οι ασθένειες ήταν στοιχεία που επηρέαζαν την καθημερινή ζωή των κατοίκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι επιδημίες ήταν ένα συχνά εμφανιζόμενο φαινόμενο της εποχής, που αποδεικνύει τον πληθυσμό, οδηγούσε σε μαρασμό την οικονομία και έδινε τροφή σε ποικίλες λαϊκές δοξασίες. Ως αντίδραση στην ασθένεια και το θάνατο, το κράτος και οι υπήκοοι προσπαθούσαν να αυτοπροστατευτούν με την εφαρμογή καλύτερων συνθηκών υγιεινής. Τα λουτρά, γνωστά και ως χαμάμ, αποτελούσαν ένα βασικό στοιχείο της πολεοδομικής οργάνωσης των πόλεων της αυτοκρατορίας και του συστήματος υγιεινής που εφαρμόζαν οι οθωμανικές κοινωνίες.

Εμπορικό καραβάνι σε πορεία και γενική άποψη του λιμανιού της Κωνσταντινούπολης, 1819.

Η βαθμιαία εξάπλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε ολόκληρη τη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου και η δημιουργία ενός ενιαίου πολιτικού χώρου, η κυκλοφορία εντός των ορίων του οποίου ήταν ελεύθερη, δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες για την εύκολη εξάπλωση επιδημιών. Επιπλέον, οι πόλεις, όπου αφθονούσαν οι αρουραίοι και οι ψύλλοι, ήταν ιδανικά εκκολαπτήρια των ασθeneιών. Η Κωνσταντινούπολη ιδιαίτερα, ως κομβικό σημείο των επικοινωνιών, μετατρέποταν συχνά σε σημείο εκκόλαψης και μετάδοσης ασθeneιών. Οι επιδημίες συνήθως άρχιζαν τέλη Απριλίου, έφταναν στο ζενίθ τους τον Αύγουστο και εξασθeneούσαν ως τον Οκτώβριο.

Τα παραθαλάσσια μέρη ήταν συνήθως πιο ευάλωτα στη μετάδοση της ασθeneίας, καθώς τα εμπορικά πλοία που περνούσαν από λιμάνι σε λιμάνι αποτελούσαν ιδανικό μέσο εξάπλωσης επιδημικών ασθeneιών. Μάλιστα, σε πολλές παραθαλάσσιες πόλεις οι πρώτοι κάτοικοι που ασθeneούσαν ήταν οι αχθοφόροι του λιμανιού.

Όμως και οι στόλοι των διάφορων δυνάμεων αποτελούν εξίσου καλό φορέα επιδημιών και κυρίως **πανώλης** που ήταν η μάστιγα του καιρού, στο νησιωτικό και παράλιο χώρο. Οι ηπειρωτικές περιοχές όμως δεν έμειναν στο απυρόβλητο της ασθeneίας. Τα εμπορικά καραβάνια που διέσχιζαν την αυτοκρατορία ήταν ένα ιδανικό μέσο εξάπλωσης της πανώλης, όπως και ο στρατός.

Εκστρατείες, πόλεμοι, στρατόπεδα, κάστρα, φρούρια και γενικά μέρη όπου πολλοί άνθρωποι βρισκόνταν συγκεντρωμένοι σε μικρούς και ανθυγιεινούς χώρους, στους οποίους χωρίς αμφιβολία αφθονούσαν οι μαύροι αρουραίοι και οι ψύλλοι, αποτελούν ιδανικές καταστάσεις για την ανάπτυξη ασθeneιών και κυρίως λοιμωδών νόσων. Γενικά, τα επιδημικά νοσήματα αποτελούσαν σύμφυτο χαρακτηριστικό κάθε μείζονος σημασίας πληθυσμιακής μετακίνησης είτε οικονομικού είτε στρατιωτικού χαρακτήρα είτε καταναγκαστικής φύσης (πρόσφυγες). Η μεγάλη επιδημία που έπληξε την Κωνσταντινούπολη το 1470 αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στην υποχρεωτική μετοικεσία πληθυσμών για τον εποικισμό της.

Πρόσφυγες από την Πάργα καταφεύγουν στα Επτάνησα.

Δ.2.9 Υγειονομική προστασία

Η αντιμετώπιση των επιδημικών ασθενειών ήταν μάλλον δύσκολη κατά την εποχή που εξετάζουμε. Οι γιατροί δεν μπορούσαν να προσδιορίσουν τα ακριβή αίτια εμφάνισης και εξάπλωσής τους. Γι' αυτό ήταν δύσκολη και η σχεδίαση κάποιου αποτελεσματικού συστήματος προστασίας. Σχετικά με τη διάδοση των λοιμών η γενικά αποδεκτή άποψη θεωρούσε τον άνθρωπο ως τον κύριο φορέα τους. Γενικά αποδεκτό ήταν επίσης ότι χώροι εκκένωσης ήταν μακρινές περιοχές έξω από τα σύνορα της αυτοκρατορίας. Έτσι, τα μέτρα που λαμβάνονταν συνίστατο κυρίως στην απαγόρευση της κυκλοφορίας και στην επιβολή καραντίνας στις εισόδους της χώρας. Επειδή όμως δεν αντιμετωπιζόταν η ρίζα του κακού, δηλαδή η βελτίωση των συνθηκών υγιεινής και η καταπολέμηση των αρουραίων και των παρασίτων, το πρόβλημα συνεχιζόταν αμείωτο. Δεν υπήρχε γενιά που να μην είχε ζήσει τουλάχιστον μία επιδημία. Όταν η επιδημία έπληττε κυρίως τα παιδιά, παρατηρείται μια αύξηση των γεννήσεων, ως προσπάθεια υπερίσχυσης του θανάτου μέσα από την προσφορά ζωής. Το 1739, κατά την επιδημία **πανώλης** στο Ναύπλιο, ο πασάς απέκλεισε την πόλη, προκειμένου να αποφευχθεί η μετάδοσή της και στην ενδοχώρα. Ο Αλή-πασάς πάλι επιδίωξε να συγκροτήσει ένα σύστημα προστασίας από τις επιδημίες. Το σύστημα περιλάμβανε ένα ευρύ φάσμα μέτρων που κάλυπταν αφενός την κατά περίπτωση αντιμετώπιση της ασθένειας σε χωριά ή πόλεις με τον πλήρη αποκλεισμό τους και αφετέρου τη γενική προστασία ολόκληρης της Ηπείρου από την εισβολή της πανώλης με την εφαρμογή ενός υγειονομικού ελέγχου.

Αγοραπωλησίες μεταξύ κατοίκων της Ιθάκης και ναυτικών που βρίσκονται σε καραντίνα, στο λιμάνι του νησιού, 1820.

Πανώλη:

συνήθεις
ονομαστικές
παράλλαγές:
πανούκλα,
μαύρος
Θάνατος,
μεγάλο
θανατικό,
κ.ά.

Έρανος υπέρ των λεπρών στη Χίο, 1878.

Η Χίος, ήταν νησί με αυξημένη ευαισθησία στα λοιμώδη νοσήματα, λόγω της γεινίασης και των συχνών επαφών με τη Σμύρνη. Ως ει τούτου, ανέπτυξε σύστημα υγειονομικής προστασίας το οποίο περιλάμβανε την εκλογή δύο επιτρόπων υγείας, ένα ευρύχωρο λοιμοκαθαρτήριο και νοσοκομείο για πανωλόβλητους. Οι επίτροποι υγείας φρόντιζαν να απαγορεύουν την επικοινωνία των πανωλόβλητων χωριών με την πόλη,

φρόντιζαν για τον ανεφοδιασμό των αποκλεισμένων με τα αναγκαία, τοποθετούσαν φρουρούς έξω από τα σπίτια που είχαν πληγεί από την ασθένεια. Έστελναν στους πλούσιους, ανθρώπους για να τους περιποιούνται κατ' οίκον, ενώ αναλάμβαναν την περίθαλψη των φτωχών στο λοιμοκαθαρτήριο. Επειδή όμως οι υγειονομικοί αυτοί κανονισμοί δεν μπορούσαν να επεκταθούν στους Τούρκους και τους Φράγκους του νησιού, είχαν περιορισμένη αποτελεσματικότητα. Στη Ρόδο, ο μεγάλος μάγιστρος των Ιπποτών το 1498-99 διέταξε το χτίσιμο των στενών που οδηγούσαν στη συνοικία όπου είχαν αναφερθεί κρούσματα πανώλης. Το 1676 στη Νάξο οι ασθενείς περιορίστηκαν στο παλιό μοναστήρι των Καπουκίνων, ενώ οι κάτοικοι της χώρας εγκατέλειψαν τα σπίτια τους και εγκαταστάθηκαν σε συνοικισμό έξω από την πόλη. Τέλος, δρακόντεια υγειονομικά μέτρα εφάρμοζαν και τα Ιόνια νησιά.

Δ.2.10 Η πρόσληψη της ασθένειας

Πολλές φορές είχαν κατηγορηθεί οι μουσουλμανικές αρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από ευρωπαίους περιηγητές της εποχής για αδράνεια και για έλλειψη μέτρων κατά των επιδημιών. Η υποταγή των μουσουλμάνων στο **κισμέτ** και η μοιρολατρία τους ως προς την αντιμετώπιση των κινδύνων και των ασθενειών τους καθιστούσε αδρανείς απέναντι στις επιδημίες. Στην πραγματικότητα όμως το πρότυπο υγιεινής που προωθούσε η δυτική Ευρώπη, δηλαδή η εξατομίκευση της υγιεινής και η απομόνωση του μεμονωμένου ασθενή προς όφελος του συνόλου, συγκρουόταν με την ισλαμική σύλληψη της ασθένειας και την απορρέουσα από αυτήν αντιμετώπισή της. Οι μουσουλμάνοι φαίνεται ότι ήταν πιο συμφιλιωμένοι με την ιδέα του θανάτου. Σε καμία περίπτωση δεν εγκατέλειπαν τα μέλη της οικογένειάς τους που είχαν προσβληθεί από επιδημική ασθένεια. Αντίθετα, μεταξύ των χριστιανών έχουν αναφερθεί πάμπολλα κρούσματα εγκατάλειψης των ασθενών. Για παράδειγμα, οι κάτοικοι της Κεντρικής Ελλάδας το 1702 και της Άρτας το 1760 αποφάσισαν να διώξουν τους πανωλόβλητους στην ύπαιθρο για να πεθάνουν μόνοι ή να αναρρώσουν εντελώς. Για τους μουσουλμάνους τα νοσοκομεία δεν είχαν λόγο ύπαρξης. Τη φροντίδα των ασθενών αναλάμβανε η οικογένεια. Επίσης, οι μουσουλμάνοι

Αίτηση για ανοικοδόμηση σπιτιού ως προσωρινού λοιμοκαθαρτηρίου στο λιμάνι του Γαυρίου στην Άνδρο, 1831.

Κισμέτ:

το πεπρωμένο κατά τη μουσουλμανική αντίληψη είναι προδιαγεγραμμένο για κάθε άνθρωπο από τη στιγμή της γέννησής του.

κατηγορήθηκαν από ευρωπαίους ταξιδιώτες ότι, σε αντίθεση με τους χριστιανούς που έφευγαν με κάθε μέσο από την πληττόμενη από επιδημία περιοχή, ακολουθούσαν την κορανική επιταγή για μη μετακίνηση κατά τη διάρκεια του λοιμού και παρέμεναν υπομένοντας τη μοίρα τους.

Όμως η απόφαση φυγής ή όχι από την πόλη που επλήγη από την ασθένεια ήταν μάλλον θέμα οικονομικής κατάστασης και κοινωνικής θέσης παρά θρησκευτικών πεποιθήσεων. Τέλος, και στις δύο θρησκευτικές ομάδες, χριστιανούς και μουσουλμάνους, διάχυτη ήταν η αντίληψη ότι ο επώδυνος θάνατος σε επιδημία εξασφάλιζε μια θέση στον παράδεισο. Ο Rouquerville αναφέρει ότι κατά την άφιξή του στο χωριό Φιλιάτες στην Ήπειρο, πρότεινε στους κατοίκους μέτρα προφύλαξης κατά της πανώλης που έπληττε την περιοχή. Η αντίδραση όμως του **δερβίση** απέτρεψε τους κατοίκους από την εφαρμογή τους, καθώς, όπως κήρυττε, η πανώλη ήταν μια από τις 360 πόρτες του παραδείσου, τις οποίες οι πιστοί πρέπει να βιάζονται να διαβούν. Οι χριστιανοί πάντως ευκολότερα παρέβλεπαν τέτοιου είδους θρησκευτικές επιταγές και πολύ γρήγορα υιοθέτησαν μια "ο σώζον εαυτόν σωθήτω" στάση.

Δερβίσης (dervis): λέξη περσική. Στην κυριολεξία σημαίνει ολιγαρκής, φτωχός. Δερβίσηδες ήταν οι μοναχοί του Ισλάμ, άνθρωποι που αφιέρωναν τη ζωή τους στην πίστη τους. Ήταν οργανωμένοι σε τάγματα και ζούσαν σε κοινόβια, τους τεκέδες.

Δ.2.11 Λαϊκή Ιατρική

Πηγή ιερού αγιάσματος δίπλα στην ελληνική εκκλησία στο Μπαλουκλί, 1838.

κάποιου ιερού λειψάνου ή την πόση ιερού αγιάσματος.

Μια μεγάλη κατηγορία λαϊκών έργων αναφέρεται σε θέματα υγείας. Τα έργα αυτά δίνουν ιατρικές συμβουλές επί παντός ιατρικού ζητήματος. Η μη επιστημονική ιατρική της εποχής διακρινόταν σε λαϊκή και θρησκευτική. Η προσπάθεια ίασης μέσω της θρησκείας ακολουθούσε την παραδοσιακή οδό των προσευχών και της επαφής με θαυματουργά άγια λείψανα. Μάλιστα, η προσπάθεια συγγραφής πιο επιστημονικών έργων ιατρικής προσέκρουε στην αντίδραση του κλήρου, ο οποίος δεν ήθελε να αποδεχθεί την άποψη ότι το σώμα δεν είναι το αμαρτωλό περιβλημά της ψυχής και ότι μπορεί να θεραπευτεί όχι μόνο με τη θεία πρόνοια αλλά και με βάση την επιστήμη. Με τη σταδιακή όμως αποδοχή των ιδεών του Διαφωτισμού και από την Εκκλησία, παρατηρείται ένα πάντρεμα επιστήμης και θρησκείας, μέσω της ανέγερσης νοσοκομείων σε χώρους λατρείας, φημισμένους για τη θαυματουργή τους δράση. Σ' αυτούς τους χώρους η καθόλα επιστημονική παρακολούθηση των ασθενών συνδυαζόταν με την προαιρετική συμμετοχή σε μεταφυσικές πρακτικές όπως τη φύλαξη

Τα έργα της λαϊκής ιατρικής δεν αποτελούν έργα επιστημονικής εγκυρότητας, μεταφέρουν όμως τη λαϊκή σοφία και γνώση, που αποτελεί απόσταγμα εμπειρίας και παρατήρησης. Τα κείμενα αυτά είναι συνήθως ανορθόγραφα, γραμμένα από αμόρφωτους, πρακτικούς γιατρούς και περιέχουν γιατροσόφια, πρακτικές συμβουλές ή πρόχειρα φάρμακα από χόρτα και βότανα ή ακόμη και αλχημιστικές παρασκευές για τη θεραπεία διάφορων ασθενειών. Επιπλέον, κυκλοφορούσαν οι λεγόμενες **"ρετσέτες"** με καταλόγους ιατρικών χόρτων, φύλλων και ριζών. Ένας άλλος, αρκετά διαδεδομένος τρόπος θεραπείας, ήταν η προσφυγή σε κάποιες πρακτικές μαγείας. Όλα αυτά τα γιατροσόφια δίνουν πρακτικές συμβουλές και υπόσχονται τη θεραπεία μιας σειράς παθήσεων και τη λύση ποικίλων προβλημάτων υγιεινής. Υπήρχαν μαντζούνια και συμβουλές για το σταμάτημα της αιμορραγίας, την καταπολέμηση της αύπνιας, τη διευκόλυνση της γέννας, την πρόβλεψη του φύλου του εμβρύου. Υπήρχαν ακόμη και συνταγές για την καταπολέμηση της δυσσομίας στις μασχάλες ή της τριχόπτωσης. Άλλα κείμενα προσπαθούν να δώσουν λύσεις σε πιο δυσεπίλυτα προβλήματα όπως το *"προς παρθέναν φθάρηκαν, να αποκατασταθεί παρθένος πάλιν"*. Τέλος, υπήρχαν πολλά γιατροσόφια, τα λεγόμενα συλληπτικά, που υπόσχονταν βέβαιη αντιμετώπιση της στειρότητας. Σε πολλές περιπτώσεις τα ευρείας αυτά κυκλοφορίας γιατροσόφια βασίζονταν στα έργα του Ιπποκράτη και του Γαληνού.

"Περί ύλης ιατρικής βιβλία", αντίγραφο βυζαντινού έργου λαϊκής ιατρικής, 15ος αιώνας.

Δ.2.11.1 Το χαμάμ

Σύμφωνα με το Κοράνι η καθαριότητα είναι ένα απαραίτητο στοιχείο της θείας χάριτος. Ως εκ τούτου, πολλές γειτονιές οθωμανικών πόλεων διέθεταν δημόσια λουτρά, τα λεγόμενα χαμάμ, που λειτουργούσαν κάποιες ημέρες της εβδομάδας για άντρες και τις υπόλοιπες για τις γυναίκες. Υπήρχαν βέβαια και χαμάμ, όπως αυτό που έχτισε η **Ρωξελάνα** στην Κωνσταντινούπολη, τα οποία δέχονταν άντρες και γυναίκες ταυτόχρονα σε διαφορετικούς χώρους.

Άποψη του εσωτερικού ενός αντρικού χαμάμ στην Κωνσταντινούπολη, 1838.

Ρωξελάνα:

Πρόκειται για τη Χιουρέμ (Hurrem), σιλάβα στο χαρέμι του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς. Ο Σουλεϊμάν την τιμήσε με γάμο και η ίδια έγινε παντοδύναμη. Είναι γνωστή από δυτικές πηγές ως Ρωξελάνα πιθανώς λόγω της ουκρανικής της καταγωγής.

Χώρος αποδυτηρίων και
ξεκούρασης μέσα σε αντρικό
χαμάμ, 1838.

σεξουαλική επαφή. Αυτή η προσταγή δημιουργούσε προβλήματα σε πολλούς ευσεβείς μουσουλμάνους που διατηρούσαν πάνω από μία συζύγους ή και σιλάβες. Έχουν καταγραφεί προσφυγές στον καδή με τις οποίες ζητούσαν οι πιστοί να απαλλαγούν από αυτήν την προσταγή του Κορανίου, καθώς το πλύσιμο αυτό προκαλούσε τη ζήλια των γυναικών τους και τη μεταξύ τους ένταση.⁵⁶

Δ.2.11.1α Η κοινωνική ζωή στο χαμάμ

Φράγκισσα κυρία
πηγαίνει στα λουτρά
συνοδευόμενη από την
υπηρέτριά της, 1715.

Τα χαμάμ –συνέχεια των ελληνικών και ρωμαϊκών λουτρών- αποτελούνταν από μαρμάρινα θολωτά δωμάτια. Διέθεταν συνήθως αποδυτήρια, τουαλέτες, αίθουσες με χλιαρό νερό και το κυρίως λουτρό. Επίσης, είχαν ειδικό δωμάτιο για αποτριχώση, καθώς το **Χαναφί** Ισλάμ, στο οποίο ανήκουν οι **σουνίτες** Τούρκοι, πρεσβεύει την απομάκρυνση της τριχοφυΐας από όλο το σώμα: τα αφτιά, τα ρουθούνια, τα πόδια, τις μασχάλες. Η μεγάλη έμφαση που δίνει το Ισλάμ στην καθαριότητα φαίνεται επίσης από την προσταγή του Κορανίου να πλένεται ο πιστός ύστερα από κάθε

Χαναφί (Hanafi):
Παλαιά ιρανική σχολή
ιδρυθείσα από τον Abu
Hanafi, η οποία επικράτησε
στην Τουρκία και την
Κεντρική Ασία. Αποτελεί ένα
από τα τέσσερα νομικά
συστήματα που
αναγνωρίζονται από το
ορθόδοξο σούνι Ισλάμ.

Σουνίτες (sunniler):
οι οπαδοί του ορθόδοξου
δόγματος του Ισλάμ. Οι
στήτες (shailer), οπαδοί του
αντίπαλου δόγματος, είναι οι
υποστηρικτές των
δικεικήσεων του Αλί, του
γαμπρού του προφήτη, στο
Χαλιφάτο.

Τα χαμάμ (διοχέτευση θερμότητας, στα αραβικά), ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις, αποτελούσαν το κέντρο της κοινωνικής ζωής των γυναικών, χριστιανών και μουσουλμάνων. Ένας βασικός λόγος συγκέντρωσης των γυναικών σ' αυτά, πέραν της διατήρησης της καλής τους υγείας, ήταν και η καλή παρτέα που έβρισκαν. Ακόμη και αν κάποια εύπορη γυναίκα είχε ιδιωτικό χαμάμ, επισκεπτόταν το δημόσιο λουτρό τουλάχιστον μια φορά την εβδομάδα. Έφτανε εκεί συνοδευόμενη από υπηρέτριες και εφοδιασμένη με πετσέτες, βούρτσες, χένα, μολύβι ματιών, κρητικό σαπούνι και ειδικά υποδήματα, τσόκαρα, για το μπάνιο. Η συνεύρεση στο χαμάμ έπαιρνε ορισμένες φορές το χαρακτήρα γιορτής, όπου κάθε κυρία προσκαλούσε τις φίλες της, έπαιρνε μαζί της τα αγαπημένα της κατοικίδια ζώα και επιπλέον προσκαλούνταν και μουσικοί για να διασιμεδάσουν τη συντροφιά.

⁵⁶ Σοφία Ν.Σφυρόερα, Χαρέμι, Ελληνικά Γράμματα, 2008

Μετά το μπάνιο και το μασάζ, οι θηλυκοί θαμώνες του χαμάμ φορώντας μόνο ένα λινό φόρεμα έβγαζαν τα φρύδια τους, έκαναν χένα στα μαλλιά τους, τα χέρια και τα πόδια. Ορισμένες φορές έκαναν αποτριχώση σε όλο τους το σώμα με ειδικά αποτριχωτικά μείγματα. Το χαμάμ ήταν για τις γυναίκες ό,τι ήταν η αγορά για τους άντρες. Εκεί μάθαιναν τις πολιτικές εξελίξεις και τα κοινωνικά κουτσομπολιά. Εκεί, ορισμένες φορές, διάλεγαν νύφη για τους γιους τους και όταν τα συνοικέσια κατέληγαν σε γάμο, εκεί γινόταν το γλέντι. Η οικογένεια της νύφης νοίκιαζε ένα χαμάμ μερικές μέρες πριν από την τελετή και εκεί διασκεδάζε τους φίλους με χορεύτριες, μουσικούς και ακατάλληλες, σκανδαλιστικές ιστορίες. Στο χαμάμ τέλος, κάποιες παντρεμένες γυναίκες έρχονταν στη δυσάρεστη θέση να γνωρίσουν κάποια σύζυγο που διατηρούσε ο άντρας τους σε άλλο σπίτι και της οποίας την ύπαρξη δε γνώριζαν.

Κυρία στο λουτρό με τις υπηρέτριές της, 1783.

Δ.2.12 Η αναγέννηση της κλασικής αρχαιότητας

Η Αναγέννηση διάλεξε για οδηγό της την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα. Αναζήτησε εκεί με πάθος τα πρότυπά της, από τους πολιτικούς θεσμούς και τον πρακτικό βίο έως τη φιλοσοφία και την ηθική, από τη γλώσσα και τη λογοτεχνία έως την καλλιτεχνική δημιουργία. Η νοσταλγία του παρελθόντος έχει τις ρίζες της στα κοινά ιδανικά, στην κοσμοθεωρητική συνάφεια του αρχαίου κόσμου με τη νέα εποχή. Τα διάσπαρτα αρχαία μνημεία στην ιταλική χερσόνησο με την διεγερτική σκηνογραφία τους επενέργησαν αποφασιστικά.

Η αναγέννηση της κλασικής αρχαιότητας, στο στοχασμό και στην αισθητική του 1400 που ανθίζει στην Ιταλία και τη Δύση το 15^ο αι. αποτελεί και μια έμμεση συνέπεια της Άλωσης και της προσφυγιάς των Βυζαντινών Λογίων στις χώρες της Εσπερίας, κυρίως στην Ιταλία. Ασφαλώς δεν μπορούμε να υπεραπλουστεύσουμε, αφού δεν πρόκειται για μηχανική αναβίωση της Αρχαιότητας αλλά για ώσμωση του αρχαίου πνεύματος με την ιδιοφυΐα του λαού της Ιταλίας που καθιερώθηκε τελικά σε ολόκληρο το δυτικό κόσμο. Οι ιστορικές συνθήκες συντελούν να ανθήσει για δεύτερη φορά μετά τη ρωμαϊκή περίοδο, ο ελληνικός πολιτισμός στο ιταλικό έδαφος. *«...η γη είναι η ίδια...ο σπόρος είναι ο ίδιος...και τον προσφέρει ως δώρο, αφού τον διαφύλαξε ζήλοτυπα, για δεύτερη φορά στη Δύση, όταν εκείνη θα ξυπνούσε από τον μακροχρόνιο λήθαργο και θα κατανοούσε την απώλεια ενός τόσο μεγάλου αγαθού...»*. Η αναδίφηση μας στην ιστορία του 1400 μας οδηγεί στην πρωταρχική σημασία του Βυζαντίου, ως θεματοφύλακα της γραπτής παράδοσης από την κλασική Αρχαιότητα, για την αναβίωση του πνεύματος και της τέχνης στη Δύση.

Οι μεγάλες μεταμορφώσεις που σημειώθηκαν ήδη από τον 12^ο αι. στην ευρωπαϊκή κοινωνία και στην παγκόσμια οικονομία οδήγησαν στην Αναγέννηση τον 14^ο αι. στην Ιταλία με την συμβολή των Βυζαντινών Λογίων (Χρυσολωράς, Γεώργιος Γεμιστός (Πλήθων), Γεώργιος Σχολάριος (Γεννάδιος), Γαζής, Βησσαρίωνας, Χαλκιόπουλος, Χαλκοκονδύλης, Μάρουλος, Μουσουρός, Διπλοβατάτζης, Αργυρόπουλος, Λάσκαρις, κ.ά.) που οριοθετεί τη μετάβαση από τον Μεσαίωνα στους νέους χρόνους. *«Γειτονεύουμε με του Έλληνες και κατέχουμε όχι λίγες από τις πόλεις και τα νησιά τους, για αυτό και έχετε στη διάθεσή σας και ανθρώπους και βιβλία για να διδαχθείτε...»* έλεγε στους Ενετούς αριστοκράτες, ο καρδινάλιος Pietro Bembo.

Στα νέα αστικά κέντρα (Βενετία, Μιλάνο, Φεράρα, Πάδοβα, Φλωρεντία, Ρώμη), η νέα αστική τάξη αναζητάει γνώσεις και μόρφωση. Οι Βυζαντινοί που κουβαλούσαν τα χειρόγραφα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, θα συμβάλουν αποφασιστικά στη διάλυση του Ερέβους του Μεσαίωνα και στη λύτρωση των ανθρώπων από τα δεσμά της θρησκείας και του σκοταδισμού.

Οι διασυνδέσεις, εντούτοις, αυτές με την αρχαιότητα γίνονται σε ένα χρονικό σημείο τομής των ιδεών του ευρωπαϊκού διαφωτισμού με εκείνες του εθνορομαντισμού. Η στάση απέναντι στην αρχαιότητα, ιδίως μετά την γαλλική Επανάσταση, ανάγει την αρχαιότητα σε πρότυπο ελεύθερης και ανθρωποκεντρικής σκέψης σε αντίθεση με τον σκοτεινό Μεσαίωνα. Ουσιαστικά πρόκειται για σύγκριση της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας με τα επιτεύγματα των νεότερων και με στη καταδίκη τους με βάση την έννοια της προόδου.

Η κλασική αρχαιότητα στην ευρωπαϊκή παιδεία και στην ευρύτερη πολιτισμική δραστηριότητα των δυτικών χριστιανικών χωρών, ιδίως κατά τον 18^ο αι., κατείχε προνομιακή σχέση. Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός (νεοελληνική παιδεία) αναγνωρίζει την Ελλάδα ως κλασική γη και τόπο καταγωγής του ευρωπαϊκού πολιτισμού.⁵⁷ Η γνώση για τους αρχαίους Έλληνες περνάει μέσα από τις κατακτήσεις και τις επεξεργασίες που έχουν ήδη επιτελέσει οι «αλλογενείς» Ευρωπαίοι. Οι μεταφράσεις βιβλίων θα αποτελέσουν χαρακτηριστικό γνώρισμα της νεοελληνικής παιδείας.

Γύρω στα 1750 το ελληνικό αναγνωστικό κοινό αποκτά δύο από τα δημοφιλέστερα και πολυδιαβασμένα συγγράμματα: τον **Ρολίνο** του, δηλαδή την ελληνική μετάφραση της ευρωπαϊκής ιστορικής ανασκόπησης του αρχαίου κόσμου και τον **Φενελόν** «Τύχαι Τηλεμάχου» από τον Σκιαδά.

Στο διάστημα 1700 με 1800 αλλάζει η σχέση της Ευρώπης με την αρχαία Ελλάδα. Διαπιστώνουμε μια στροφή προς τους αρχαίους και συντονισμό της νεοελληνικής πνευματικότητας με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Όταν ο κορυφαίος βρετανός στοχαστής και ιστορικός, Ντέιβιντ Χιούμ, έγραφε στα 1740 ότι «η Ευρώπη αποτελούσε τη μεγέθυνση ενός αντιγράφου της αρχαίας Ελλάδας» διατύπωνε μάλλον μια καινούρια ιδέα. Η νέα ευρωπαϊκή συνείδηση διάλεξε για καθρέπτη της, την αρχαία Ελλάδα και έτσι ασφαλώς ενδυνάμωσε και διευκόλυνε την επιτάχυνση της εμβάθυνσης των δεσμών που οι νεοέλληνες αποκτούσαν με την ευρωπαϊκή και παράλληλα με την ελληνική τους συνείδηση, ως όψεις του ίδιου νομίσματος.

Ο Αδαμάντιος Κοραής σκύβοντας πάνω από το παρελθόν της ελληνικής παιδείας και γλώσσας, με την καλλιέργεια αυτού που ονομάστηκε «ουμανισμός» συνέδεσε την Ελλάδα στην Ευρώπη. Οι απόψεις του συγκροτημένες στο Υπόμνημα του 1803 όπου διερευνάται η δυναμική των φυσικών, ηθικών, κοινωνικών και πολιτιστικών όρων που διαμορφώνουν και ενοποιούν το ελληνικό έθνος.

Ο Κοραής αποτελεί έναν οριακό κρίκο της αλυσίδας των Ευρωπαίων αρχαιομαθών, οι οποίοι μέσα από την σπουδή του παρελθόντος στήριζαν την ανάδυση των νεωτερικών κοινωνικών

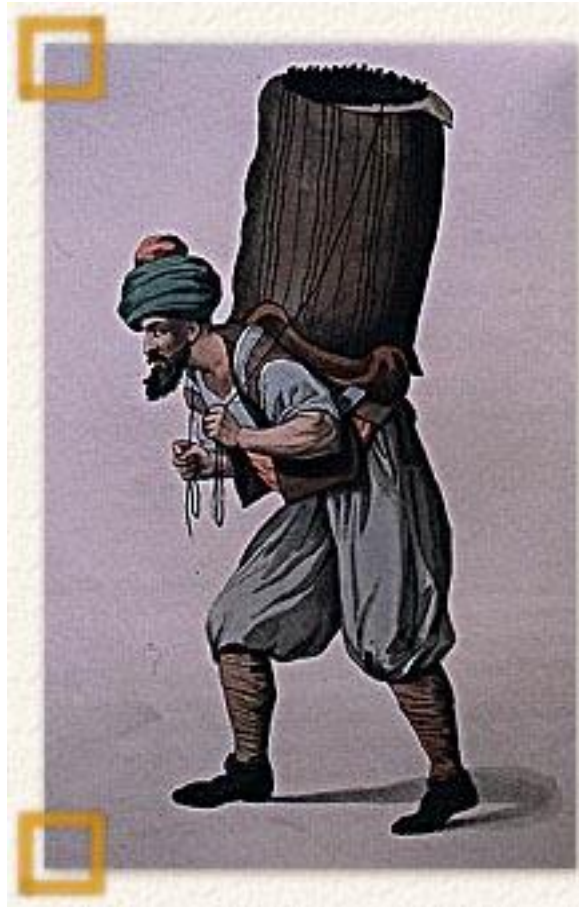
⁵⁷ Δημαράς, Θ.Κ., Νεοελληνικός Διαφωτισμός, 2η εκδ, Αθήνα, 1980

και πολιτικών οντοτήτων, παρέχοντας τους διαπιστευτήρια και νομιμότητα. Δεν πρεσβεύει καμία επιστροφή στην αρχαιότητα αλλά μια δημιουργική ενσωμάτωση της αρχαίας κληρονομιάς στο παρόν, μια ενεργητική επανασύνδεση. Δεν αποτελεί πλέον το ένδοξο παρελθόν στο οποίο προσέβλεπε με μελαγχολική νοσταλγία. Η ανάκτηση του αποτελεί πολιτική πράξη αυτοσυνειδησίας, προϋπόθεση εθνικής χειραφέτησης. Αρχαιομάθεια και Διαφωτισμός τον οδηγούν σε μια βαθιά πίστη στη φιλελεύθερη αστική δημοκρατία.

Στα πανεπιστήμια της δυτικής Ευρώπης, η ιδέα ότι οι επιστήμες εμπορεύονται από την αρχαία Ελλάδα άρχισε να φθίνει καθώς στις αρχές του 17^{ου} αι. επικρατούσε η νεωτερική επιστήμη. Η ιδέα επανέρχεται με τον ρομαντισμό και την ιστορική προσέγγιση των αρχαίων επιστημών με τις εκδόσεις ιστορικών βιβλίων για την επιστήμη από μαθηματικούς και αστρονόμους (όπως η *Μεγίστη* του Κλαύδιου Πτολεμαίου). Μετά την επικράτηση της νεωτερικής διδασκαλίας στο πανεπιστήμιο της Πάδοβα το 1738 όπου σπούδαζε η πλειοψηφία των ελλήνων φοιτητών, πολλοί αναφέρονται ανελλιπώς στο χρέος της ευρωπαϊκής προς την αρχαία ελληνική επιστήμη. Ο Ευγένιος Βούλγαρις, προσπαθεί και κάτι περισσότερο: την αναβίωση των αρχαίων ελληνικών μαθηματικών.

Η Βασιλεύουσα έμελλε να πληρώσει τα λάθη της. Να υποταχθεί στην προδιαγεγραμμένη μοίρα της, έχοντας όμως εκπληρώσει τον ιστορικό προορισμό της. Έχοντας δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για τη συνέχειά της στη Δύση. Ανοίγει ένα νέο κεφάλαιο στο ίδιο όμως βιβλίο. «Μπορεί να μας μακελέψουν οι άπιστοι, να μας συρρικνώσουν, ακόμα και να μας ξεριζώσουν κάποτε από τη γη μας. Ε, και; Τον τόπο μας αυτό εμείς τον νομίζουμε πάντα καταδικό μας. Στην ψυχή μας, εννοώ γέροντα· αυτό μετράει. Όμως κι εδώ υπάρχει συνέχεια. Νομίζω πως τώρα θα ανατέλλει. Η Δύση, γέροντα, τώρα ανατέλλει μες τον άνθρωπο. Μα η Ανατολή είν' εκεί και δε νοείται Δύση χωρίς την Ανατολή»⁵⁸

⁵⁸ Κ. Κοκόσης, *Η Ανατολή της Δύσης, Κωνσταντινούπολη 1437*, Αλεξάνδρεια, 2005

Χαμάλης. 1798.

Χαλκογραφία επιχρωματισμένη 26x36 εκ.
Σχέδιο Octavien Dalvimart, Χάραξη William Dadley.
The Costume of Turkey, London 1802, πίν. 17.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

"PAROCCHIA DELLA CATTEDRALE DI CARPI

"Dal volume XVII di battezzati in Cattedrale : "119 Carpi adi (sic) 4 ottobre 1633

"Bernardino - Francesco figlio di Messer Bartolomeo Ramacini (sic) e di Modenna Catterina (sic) Federzoni Sua consorte e stato battezzato da me Pietro Gio: Bosio Curato, con la cerimonia di Santa Chiesa. Sono stati padrini I Signori Nicolo Caleffi e la Signora Margerita, moglie del Signor Giosefo Batoni. Nacque addi suddetto hora 17 in martedì ⁵⁹".

E.1. Ο βίος

Όπως αποδεικνύεται από το παραπάνω ντοκουμέντο, που ήρθε στο φως από την έρευνα του καθηγητή μου στο πανεπιστήμιο της Pavia, *Francesco Candura*, διευθυντή της Κλινικής Ιατρικής της Εργασίας, και του συλλέκτη *Mauro Cassoli* στα αρχεία της μητρόπολης του Carpi (Archivio Guaitoli, Biblioteca Comunale di Carpi), ο Bernardino Ramazzini γεννήθηκε στις 4 Οκτωβρίου 1633⁶⁰ στο Carpi, από εύπορη οικογένεια της τοπικής αριστοκρατίας, τον ίδιο χρόνο που η Ιερά Εξέταση (Santa Inquisizione) καταδίκασε το Γαλιλαίο –23 Ιουνίου 1633– υποχρεώνοντάς τον να απαρνηθεί τις επιστημονικές και φιλοσοφικές του αντιλήψεις. Ο Ramazzini γεννήθηκε λοιπόν ημέρα Τρίτη, την ενδεκάτη πρωινή, αφού "hora 17" εκείνη την εποχή δε σήμαινε πέντε το απόγευμα, επειδή μετρούσαν από τον εσπερινό της προηγούμενης ημέρας.

⁵⁹ Francesco e Annamaria Candura: *Il pericolo non è un mestiere*. Ediz. SugarCo, Milano, 1977.

⁶⁰ Αυτή την ημερομηνία αναφέρει επίσης ο σημαντικότερος βιογράφος του Ramazzini Arnaldo Maggiora (Vergagno) "*L' opera igienica di Bernardino Ramazzini*", *Annuario Univer. Modena*, 1901-02. Ο ανιψιός του Bartolomeo Ramazzini αναφέρει στο έργο του "*Vita auctoris*" ως ημερομηνία γέννησης την 5/11/1633. Βλέπε επίσης, Bartolomeo Ramazzini *Life of Bernardino Ramazzini*. Tr. from the Cramer & Perachon ed. of the collected works of Bernardino Ramazzini, pub. at Geneva, 1717, by John M. McDonald. Baltimore, 1940.

E.2. I Ramazzini

Ramazzini Επώνυμο διαδεδομένο κυρίως στις περιοχές της *Ancona* και της *Roma*. Προέρχεται από τη λέξη '*ramazza*', δηλ. χοντρή σκούπα από ψιλά κλαδιά ή φρύγανα για σκούπισμα δρόμων, διαδρόμων κ.ά., έχει την έννοια του οδοκαθαριστή ή γενικότερα του υπεύθυνου για τη καθαριότητα εσωτερικών χώρων. Πρόκειται για επίθετο που αποδίδεται μάλλον στο επάγγελμα του γενάρχη της οικογένειας⁶¹.

Οι γονείς του *Bartolomeo* και *Caterina* είχαν παντρευτεί την 17^η Νοεμβρίου 1631. Από το γάμο γεννήθηκαν πέντε παιδιά: η *Maddalena* (7/11/1632), ο *Bernardino* (4/10/1633), ο *Antonio* (11/2/1636), η *Anna* (13/11/1636) και ο *Giulio* (18/8/1640). Ο πατέρας του, *Bartolomeo*, ήταν πτυχιούχος της Ιατρικής, σύμφωνα με μια επιστολή ενός δισέγγονού του με ημερομηνία 29/9/1782, αλλά δεν έχουν βρεθεί ντοκουμέντα που να αποδεικνύουν ότι την άσκησε. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για τις αδελφές του. Ο μικρότερος αδελφός, *Giulio*, έζησε στην ύπαιθρο του *Carpi* όπως προκύπτει από επιστολή που του έστειλε την 14^η Δεκεμβρίου 1684.

Ο άλλος του αδελφός *Antonio* παντρεύτηκε την *Giulia Brufati* από την οποία απέκτησε στις 3 Νοεμβρίου 1666, τον *Bartolomeo*, ανιψιό του *Bernardino*. Αυτός άσκησε την Ιατρική στη Μόδενα [εγγραφή 27 Μαρτίου 1722] αν και δεν γνωρίζουμε πότε και πού πήρε πτυχίο Ιατρικής, αφού δεν υπάρχει στους καταλόγους του *Studio Pubblico* του *S. Carlo* της Μόδενα. Πάντως ήταν σε σταθερή επαφή, επιστημονική και οικογενειακή με το θείο του και έγραψε και τη βιογραφία του. Απέκτησε από τη γυναίκα του *Isabella*, ένα γιο τον *Antonio* [1690-1757] που το 1711 έγινε παπάς του Τάγματος των Ιησουιτών. Όταν η *Isabella* πέθανε, ο *Bartolomeo* ξαναπαντρεύεται την *Cristina*, αδελφή του *Ludovico Antonio Muratori*, και έτσι συγγενεύει με τον *Ramazzini*. Ο *Bartolomeo* από το δεύτερο γάμο του απέκτησε τέσσερις κόρες [*Giulia Teresa*, *Caterina*, *Anna Caterina* & *Caterina Luigia*] και ένα γιο [*Giuseppe*]. Πέθανε το 1748.

⁶¹ [dizionario/corriere.it](http://dizionario.corriere.it)

Ο *Giuseppe* (1725-1773) αποφοίτησε από την Ιατρική της Μόδενα την 29η Απριλίου 1747. Επιμελήθηκε το 1758 την έκδοση της αντιδικίας Ramazzini - Gio. Andrea Moneglia.

Ο Bernardino Ramazzini [BR] σε ηλικία 19 ετών και αφού πήρε μαθήματα λατινικών και ελληνικών στη σχολή των Ιησουιτών της πόλης του, μετακόμισε στην Πάρμα, όπου ακολούθησε επί τρία χρόνια αρχικά σπουδές στη Φιλοσοφία. Ακολούθως προβληματίστηκε αν έπρεπε να παρακολουθήσει, ως δεύτερο πτυχίο, Νομική ή Ιατρική. Προτίμησε *-forsan et vincente genio-* την ιατρική και αποφοίτησε ύστερα από άλλα τέσσερα έτη, στις 21 Φεβρουαρίου 1659, σε ηλικία 26 ετών.

Έπειτα, αισθάνθηκε την ανάγκη ειδίκευσης και εμπειρίας, αν και εκείνο τον καιρό δε χρειαζόταν ούτε πρακτική άσκηση ούτε ειδίκευση για την άδεια άσκησης επαγγέλματος. Έτσι πήγε στη Ρώμη για να ασκηθεί στην ιατρική πρακτική, υπό τις οδηγίες του αρχιάτρου του πάπα Κλήμη Η', *Antonio Maria de' Rossi* (1588-1671), πολύ φημισμένου ιατρού εκείνης της εποχής που ο BR αναγνωρίζει ως δάσκαλο του.

Στη συνεδρίαση της 15^{ης} Φεβρουαρίου 1660 το Δημοτικό Συμβούλιο της Marta του δουκάτου του Castro -κοντά στο Viterbo- προσλαμβάνει τον BR ως αγροτικό ιατρό [medico condotto]. Αναλαμβάνει τη 5^η Μαρτίου όπως προκύπτει από τις αποδείξεις πληρωμής του. Η τρίχρονη παραμονή του σε αυτή τη περιοχή τον έφερε σε άμεση επαφή με τα υγειονομικά αλλά και τα κοινωνικά προβλήματα του λαού. Η δραστηριότητα του ιατρού BR άφησε καλή ανάμνηση στους κατοίκους της όπως προκύπτει από την έρευνα του P. Di Pietro στα δημοτικά αρχεία της Marta⁶².

⁶² Bernardino Ramazzini, "Epistolario", CCL (250°) anniversario di morte di Bernardino Ramazzini, a cura Pericle di Pietro. Modena, tip. P.Tochi & C., 1964.

Αυτή η εμπειρία του ήταν πολύ σημαντική για το μέλλον. *Felicius curari a medico popularem gentem quam nobiles et principes viros*, είναι προτιμότερο να θεραπεύεις λαϊκό κόσμο παρά ευγενείς και πρίγκιπες, θυμίζει στον Πανηγυρικό της 12^{ης} Νοεμβρίου 1701 στη Πάδοβα.

Όμως ύστερα από λίγα χρόνια (1663), κυρίως λόγω των σοβαρών και συχνών κρίσεων ελονοσίας και ίκτερου (*regio morbo, ex diuturnis quartanis contracto*) –επαγγελματικές παθήσεις!– παραιτείται και επιστρέφει στο Carpi, όπου ανακτώντας τις δυνάμεις του, αφιερώνεται με επιτυχία στην ιατρική πρακτική αλλά και στη φιλολογική και επιστημονική δραστηριότητα. Συμμετέχει στις συνεδριάσεις της **Accademia degli Apparenti** (1668-1683), όπου διαβάζει ποιήματά του και φιλοσοφικές και επιστημονικές μελέτες.

Παντρεύεται στις 13/2/1665 τη *Francesca Guaitoli alias Ritsi*, από παλαιά οικογένεια του Carpi. Απόκτησε τέσσερα παιδιά: δύο αγόρια, δύο κορίτσια. Η πρωτότοκη Cecilia (30 Οκτωβρίου 1665) παντρεύτηκε τον ιατρό Bernardino Solieri και απόκτησε δύο παιδιά. Ο δευτερότοκος Marcantonio (10 Νοεμβρίου 1667) πέθανε 21 Ιουλίου 1669, όπως και ο τρίτος γιος του Francesco Clemente (22 Νοεμβρίου 1669).

Η τελευταία θυγατέρα του, Sigismonda (3 Σεπτεμβρίου 1673) παντρεύτηκε τον ιατρό Carlo Antonio Medici, απόκτησε πολλά παιδιά και πέθανε στην έβδομη εγκυμοσύνη το 1703. Ο άντρας της μετά έγινε παπάς [Canonico Vicario] στο Carpi. Αυτόν όρισε εκτελεστή της διαθήκης του ο Ramazzini.

Τα, εγγόνια του BR -παιδιά της κόρης του Sigismonda- Francesco, Cesare και μια κόρη αγνώστου ονόματος, έζησαν μαζί του στη Πάδοβα, βοηθώντας τον ως αναγνώστες και πρακτικογράφοι όταν πια δεν έβλεπε καθόλου. Ο Francesco Medici αποφοίτησε από την Ιατρική της Πάδοβα την 23^η Δεκεμβρίου 1713 και ο Cesare Medici από τη Νομική την 25^η Ιανουαρίου 1714. Ο τελευταίος

μάλιστα σε μια επιστολή μετά τον θάνατο του BR υπογράφει ως *Cesare de Medici Ramazzini*.⁶³

⁶³ Pericle di Pietro, Bernardino Ramazzini, Biografia e bibliografia, Collegium Ramazzini, Comune di Carpi, Fondazione Europea di Oncologia e Scienze Ambientali "B.Ramazzini", Mattioli1885, Eur.J.Oncol. /Library, Vol.1 (italiano/English), 1997

Ε.3. Η περίοδος της Μόδενα (1671-1700)

Το 1671, σε ηλικία 38 ετών ή κατά τον P. Di Pietro το 1676, με υπόδειξη του πρίγκιπα Carlo Alessandro d'Este του οποίου ήταν προσωπικός ιατρός μέχρι το 1676 και άλλων ευγενών, εγκαθίσταται στη Μόδενα. Η φήμη του εξαπλώνεται και εκδηλώνεται απέναντί του ο ανταγωνισμός των άλλων ιατρών.

Με την επανίδρυση της ιατρικής σχολής της Μόδενα, το 1682 ο δούκας Francesco II τον έχρισε καθηγητή τόσο της θεωρητικής όσο και της πρακτικής ιατρικής. Το 1685 παραιτείται από τη μια εκ των δύο διδασκαλιών, διατηρώντας όμως ετησίως εκ περιτροπής πότε τη μία και πότε την άλλη, ίσως με την πρόθεση να αποφύγει το σύμφυτο κίνδυνο της αποκλειστικής εμβάθυνσης στη μια ή την άλλη ύλη, και ειδικά στον πειραματισμό και στη μελέτη της φύσης εις βάρος της επαφής με τους ασθενείς και τις αιτίες των ασθενειών.

Ο BR άρχισε τη πανεπιστημιακή του καριέρα σε ηλικία 49 ετών. Κατά τη διάρκεια της δεκαοκταετούς δραστηριότητάς του στην Ιατρική Σχολή της Μόδενα η φήμη του ως ιατρού, μελετητή, καθηγητή και συγγραφέα εξαπλώθηκε σε όλη την Ιταλία και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Ως ιατρός είχε εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη των ευπόρων και των δημοσίων αρχών της εποχής του. Τα μαθήματά του στο Πανεπιστήμιο τα παρακολουθούσε πολύς κόσμος και οι βιογράφοι του αναφέρουν ότι πολλές φορές παρέμενε με τους φοιτητές του και μετά τα μαθήματα, αναπτύσσοντας μαζί τους έντονες επιστημονικές και φιλολογικές συζητήσεις. Οι δημοσιεύσεις του υπήρξαν πολυάριθμες και αφορούσαν πάντα επίκαιρα θέματα (βλ. πίνακα).. Διατηρούσε σχέσεις με τους επιφανέστερους των επιστημόνων της εποχής του: *Malpighi, Torti, Valisnieri, Lancisi, Morgagni, Gulielmini, Boccabadati, Baccini, Muratori, Leibniz*, κ.ά. Η Accademia dei Dissonanti της Μόδενα τον ονόμασε μέλος της, όπως και η Αυτοκρατορική Ακαδημία Λεοπόλδου - Καρολίνας

(Accademia Imperiale Leopoldo - Carolina dei Naturae Curiosorum) της Βιέννης. Μάλιστα, ο πρόεδρος της τελευταίας, χορηγώντας του το δίπλωμα [18 Νοεμβρίου 1693], τον περιέγραψε ως τον "**τρίτο Ιπποκράτη**".

Στο παρακάτω πίνακα παραθέτουμε από επίσημα έγγραφα τους τίτλους των μαθημάτων που παρέδιδε ο BR.⁶⁴ Δυστυχώς λείπουν τα πρακτικά από το ακαδημαϊκό έτος 1691-92 έως και 1699-1700 τελευταίο χρόνο διδασκαλίας του BR. Προκύπτει μια σαφής ιδέα μιας γενικά παραδοσιακής διδασκαλίας: από το σχολιασμό των Ιπποκρατικών κειμένων έως τις κλινικές μονογραφίες του. Τελευταίος τίτλος θα είναι αυτός που μια δεκαετία μετά θα αποτελέσει τίτλο του ομώνυμου βιβλίου και θα του προσφέρει τη φήμη που διατηρεί έως τις ημέρες μας.

Πίνακας 13 -Τίτλοι μαθημάτων Ramazzini

ακαδημαϊκό έτος	τίτλος
1682-83	Institutiones Medicinales et Lectiones in Aphorismos Hippocratis, per D.Bernardinum Ramazzinum etc.
1683-84	Medicinam
1684-85	Institutiones Medicinales et Lectiones in Aphorismos Hippocratis
1685-86	Tractatum de Febris
1686-87	Institutiones Medicas
1687-88	Aphorismos Hippocratis
1688-89	In librum Hippocratis de Glandulis
1689-90	In Aphorismos Hippocratis
1690-91	De Morbis Artificum

Το 1691 ο Δούκας τον ονομάζει 'ιατρό της Αυλής' [Medico di Corte] μαζί με τον άλλο καθηγητή Francesco Torti και τον ιατρό Antonio Abbati βάζοντας και τους τρεις στο ίδιο επίπεδο, όπως ό ίδιος γράφει στον φίλο του Magliabecchi :

⁶⁴ P. di Pietro, *Lo studio Pubblico di S.Carlo in Modena (1682-1772)*, Università degli Studi, Modena, 1970.

«είμαστε τρεις ιατροί και κανείς μας δεν έχει το τίτλο του Αρχίατρου έτσι όλοι έχουμε τον ίδιο βαθμό».

Από τα λογιστικά αρχεία [bollette] του Δούκα δεν προκύπτει χρηματική αμοιβή για τους καθηγητές οπότε συμπεραίνουμε ότι ήταν κυρίως τιμητική θέση.

Ο Ramazzini παρέμεινε στην υπηρεσία του Δούκα Francesco II 'για δύο χρόνια και δέκα μήνες' μέχρι το θάνατό του την 6^η Σεπτεμβρίου 1694.

Το 1682 εκφωνεί τον πανηγυρικό με την ευκαιρία της αναπαλαίωσης του Δημόσιου Μελετητηρίου [Studio Pubblico] του San Carlo της Μόδενα⁶⁵.

Πρόκειται για μια προικισμένη και τεκμηριωμένη πραγματεία για τα πλεονεκτήματα που μπορεί να αποκομίσει η ανθρωπότητα από την πρόοδο όλων των επιστημών και της Ιατρικής. Κατά τον Donaggio⁶⁶, "δε δόθηκε προσοχή στο εξής σημείο: στον Ramazzini, όσον αφορά τις συγκεκριμένες επιστημονικές δημοσιεύσεις, παραβλέποντας το σύνολο των περιπτώσεων, σε ηλικία μονάχα 57 ετών και επί δέκα χρόνια συνέβη κάτι σαν μια συγκέντρωση γνώσης και εμπειρίας, που ξεχειλίζει σε μακράς διάρκειας έργα και εκφράζεται με τις πέντε βασικές εργασίες. Μπορεί να λεχθεί ότι οι ουσιώδεις επιστημονικές δημοσιεύσεις του Ramazzini, όλες πραγματοποιημένες στη Μόδενα, περικλείονται στη μικρή και ασυνήθιστα παραγωγική περίοδο 1690 έως 1700".

⁶⁵ Στην *Opera omnia* του 1718 παρουσιάζονται οι "Πανηγυρικοί" με την ακόλουθη σειρά: 1)In solemnni... (5/11/1682) 2)Secularis (12/12/1700) 3)Felicus curari... (12/11/1701) 4)Veram februm... (6/11/1702) 5)Medicam artem... (4/11/1703) 6)Multum conferre... (12/11/1705) 7) Antiquitatis et... (10/11/1705) 8)In medicina faciend... (5/11/1706) 9)Theoricae medicinae... (5/11/1707) 10)De medicina ex sacris 11)Hyemalis constitutio (13/5/1709) 12)Medicinam coepisse... (11/1710) 13)De contagiosa epidemia... (9/11/1711) 14)Medicum valetudinarium... (6/11/1712) 15)De peste viennensi (20/11/1713) 16) Medicam peregrinationem (11/1714).

⁶⁶ A. Donaggio: *Ramazzini e la sua opera nel periodo modenese (1671-1700)*, Atti VII Congr.Naz.Med.del Lavoro, Parma, Modena, Capri 24-26 Ottobre 1927.

Από το 1690 έως το 1694 ο Ramazzini συγγράφει το έργο "Επιδημικές Καταστάσεις" (*De Constitutione*)⁶⁷, ακολουθώντας το παράδειγμα του Ιπποκράτη. Πρόκειται για ετήσιες αναφορές ασθενειών που παρουσιάζονται στην περιοχή της Μόδενα. Αναλύονται η εξέλιξη των επιδημικών ασθενειών, η εποχή εκδήλωσής τους σε σχέση με τις κλιματολογικές συνθήκες της υπαίθρου και της πόλης (θερμοκρασία, υγρασία, άνεμοι), καθώς και η αποτελεσματικότητα ή μη των διάφορων θεραπευτικών οδηγιών.

Μεγάλου ενδιαφέροντος αποδείχτηκε ο χάρτης των παραγόντων κινδύνου για την υγεία, που συντάχθηκε για την πόλη της Μόδενα. Σε αυτόν λαμβάνεται υπόψη το κλίμα, οι καλλιέργειες, η διατροφή και οι εργασίες των πολιτών. Με βάση αυτόν το χάρτη, συζητούνται οι επικρατούσες ασθένειες, τα χαρακτηριστικά τους, η εξέλιξη και η έκβασή τους, οι καταλληλότερες θεραπείες και τα άχρηστα ή επιβλαβή θεραπευτικά μέσα. Ο Ramazzini παρατηρεί ότι ορισμένοι τύποι παρασιτικών νόσων πλήττουν ταυτοχρόνως ανθρώπους και ζώα. Υπογραμμίζει ότι η ιατρική οφείλει την πρόοδό της στην παρατήρηση των φαινομένων και ότι, όταν αυτή η ικανότητα και η βούληση παρατήρησης υπολείπεται, μπορεί να επισυμβεί οπισθοδρόμηση της Ιατρικής.

Μια άλλη επιβεβαίωση που συναντάται σε αυτά τα γραπτά είναι εκείνη της ανάγκης –υπό την έννοια της μεγαλύτερης αποτελεσματικότητας– πρόληψης των ασθενειών, από τη στιγμή που η θεραπεία τους σχεδόν ποτέ δεν επιφέρει κανένα αποτέλεσμα. Οι "*Costituzioni*" ανήκουν σε ένα νέο είδος ιατρικής φιλολογίας, αυτό της επιδημιολογίας, που είχε ήδη επινοήσει, ωθούμενος από τη μάστιγα των λοιμών, ο Fracastoro και που συνέχισε έπειτα ο Agostino Bassi. Η κλινική διερεύνηση της ασθένειας ολοκληρώνεται με αυτή της διάδοσής της, συχνά διαφοροποιούμενης στα διάφορα στρώματα του πληθυσμού. Ο

⁶⁷ Ο Ramazzini δημοσίευσε το 1695 τις "Επιδημικές Καταστάσεις" των ετών 1692, '93, '94: *De Constitutionibus / Annorum/ M.DC.XCII, XCIII et XCIV/...Mutinae, MDC.XCV., Typis Aantonii Capponi, et HH.Pontiroli, Impress. Episc.*

Ramazzini εκφράζει την πεποίθηση ότι ενεργώντας σύμφωνα με τη μεθοδολογία αυτή προσεγγίζουμε την αιτία ή τις αιτίες των ασθενειών και διακρίνουμε τις καταστάσεις που ευνοούν την εκδήλωση και τη διάδοσή τους. Επίσης, ότι ξεπερνάμε εκείνη την ήδη καταδικασμένη από τον Άγγλο κλινικό Thomas Sydenham τάση του διαχωρισμού της επιστημονικής έρευνας και του βιολογικού πειραματισμού από την κλινική πρακτική και τη θεραπεία. Πράγματι είναι αληθές ότι οι δύο τελευταίες, βαθιά επηρεασμένες από μια σειρά μεσαιωνικές και ακαδημαϊκές παραδόσεις, θα αποκτούσαν από τη σύνθεση σίγουρο πλεονέκτημα.

Αλλά και μια άλλη επισήμανση διαφαίνεται στο πλαίσιο των *"Costituzioni"*: η σπουδαιότητα της δημόσιας ιατρικής και της πρωτοβουλίας του κράτους, και όχι μονάχα σε περιπτώσεις φοβερών επιδημιών, όπως είχε ήδη από αιώνες συμβεί στη Δημοκρατία της Βενετίας και όπως στην πράξη, ιδίως σε εκείνα τα χρόνια που γράφει ο Ramazzini, εγκαινιάζεται για την επιδημία της πανώλης στη Ρώμη από μέρους του υγειονομικού κομισάριου της παπικής κυβέρνησης και λόγω της τεράστιας διάδοσης της φυματίωσης από μέρους των αρχών της Δημοκρατίας της Lucca. Ο Ramazzini υποστηρίζει σαφώς ότι η άρχουσα τάξη θα μπορούσε να έχει ένα ιδιοτελές ενδιαφέρον –εκτός της ηθικής υποχρέωσης– να εμποδίζει να ασθενούν από ορισμένες νόσους οι υποταγμένες τάξεις.

Αυτά τα γραπτά του είχαν αμέσως μια μεγάλη απήχηση σε όλη την Ευρώπη, που κράτησε πολλά χρόνια *"έτσι που –λέει ο Maggiora⁶⁸– στον κατάλογο των απομνημονευμάτων, δημοσιευμένο το 1762 στη Βενετία με την έξοχη αναδρομική έκδοση των έργων του Thomas Sydenham, οι "Costituzioni" του Ramazzini φαίνεται να ακολουθούνται από πλέον των πενήντα από κάθε ευρωπαϊκή χώρα και στο μέλλον θα δημοσιευτούν και άλλες ακόμη"*.

⁶⁸ Arnaldo Maggiora (Vergagno), *In ricordanza de Il centenario della morte di Bernardino Ramazzini (1714-1914)*, Atti e Mem. Accad.Sc.L.A., Modena, 1901-02

Στα τέλη του 1691 ο Ramazzini δημοσιεύει την πραγματεία του για την προέλευση των πηγών της Μόδενα [Fontane modenesi]⁶⁹, κοινώς γνωστών ως αρτεσιανά φρέατα. "Μας περιγράφει την υψηλή θερμοκρασία αυτών των φρεάτων, τα φαινόμενα που συνοδεύουν την εκτόξευση των νερών και την επίδραση που δέχονται τα κοντινά φρέατα. Δε γνωρίζει ποιος υπήρξε ο πρώτος που ανακάλυψε αυτά τα φρέατα, που είναι βαθιά και διάτρητα από αριστουργηματικά τεχνήματα, φτιαγμένα από πελώρια τρυπάνια και δουλεμένα με τόση σιγουριά και ασφάλεια, όση μπορεί να έχει όποιος ανοίγει μια μπουκάλια κρασί. Η τέχνη αυτών των πηγαδιών είναι αρχαιότατη όσο και η πόλη της Μόδενα, που στο θυρέο της έχει καθιερώσει ως σύμβολο δυο διασταυρούμενα τρυπάνια που πάνω τους ξετυλίγεται μια ταινία με την επιγραφή "avia peruvia" (αεροδιαπερατό)"⁷⁰.

Στις "Βαρομετρικές Εφημερίδες", [Ephemerides borometricae] τυπωμένες στα 1695, ο Ramazzini ανακοινώνει, ανάμεσα στα άλλα, ένα πολύ σπουδαίο στοιχείο που συνδέει τις ιατρικής τάξεως παρατηρήσεις του, ενισχύοντας έτσι την υπόθεσή του για την επίδραση των εξωτερικών παραγόντων στις ασθένειες: τις μεταβολές ύψους της βαρομετρικής στήλης σε σχέση με τις ατμοσφαιρικές συνθήκες, με μια έννοια εντελώς ανάλογη με ό,τι σήμερα γίνεται αποδεκτό, αλλά σε πλήρη αντίθεση με ό,τι υποστηριζόταν εκείνα τα χρόνια από τον Alfonso Borelli. Η υποστηριζόμενη από το Ramazzini θεωρία προκάλεσε την τοποθέτηση άλλων συγγραφέων, όπως οι Schemhammer, Leibniz και Torti⁷¹.

⁶⁹ De Fontium/ Mutinensium/ Admiranda scaturigine/ Tractatus..., Mutinae, Typis Haeredum Suliani Impressorum Ducalium, 1691. Το 1697 εκδόθηκε στα αγγλικά και το 1713 επανεκδίδεται από τον ίδιο τον Ramazzini στην Πάδοβα.

⁷⁰ Masi E., La vita e l'opera di Bernardino Ramazzini, Atti V Congr. Naz. Med. del Lavoro, Firenze 11-14 Giugno 1922.

⁷¹ Ο Ramazzini ως μέλος της ακαδημίας de curiosorum naturae της Βιέννης, έστειλε στον πρόεδρο της Luca Schroeck το έργο του "Ephemerides barometricae mutinensis" (Mutinae, 1695. Formis Antonii Carponi, ac H.H. Pontiroli) μαζί με τις επιστολές των Boccadanti και Torti. Το κείμενο έγινε δεκτό με ενδιαφέρον από τους μελετητές, ιδίως στη Γερμανία. Ο Ramazzini το 1700 το επανέκδωσε στην Πάδοβα με όλες τις σχετικές σημειώσεις και αντίθετες απόψεις

Το 1698 δημοσιεύει ένα σύγγραμμα για την "περίοδο" της Μόδενα. Περιέχει την ανατύπωση της οπερέτας "De Oleo Montis Ziiniij" του Φραγκίσκου Αριόστο (του 1462), που είχε ήδη εκδοθεί στην Κοπεγχάγη από τον *Oligero Jacobeo* (το 1690), και υπό τύπου γράμματος προς τον αββά *Felice Viali*, καθηγητή Βοτανικής στην Πάδοβα, τις παρατηρήσεις του για την "erba fumaria" (χόρτο που καπνίζει), το οποίο ο Αριόστο έλεγε ότι βρίσκεται πλησίον των πηγών του "πετρελαίου". Για να αναζητήσει αυτό το χόρτο, ο Ramazzini παρακολούθησε εκ του σύνεγγυς τις εργασίες των σκαφέων και κατέβηκε μαζί τους στα φρέατα. Περιγράφει την κούραση, τις δυσκολίες και τις ασθένειες από τις οποίες πάσχουν εξαιτίας αυτού του ειδικού τρόπου δουλειάς και προτείνει επίσης μέτρα που θα έπρεπε να υιοθετήσουν, για να τις αποφύγουν⁷².

Ο Ramazzini ουσιαστικά διερμηνεύει αυστηρά αλλά συνειδητά τις ανερχόμενες φιλοσοφικές τάσεις της εποχής του. Υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ της Accademia del Cimento –καθοριστικής σημασίας για τη διάδοση και ανάπτυξη της σκέψης του Γαλιλαίου– και της ιταλικής σχολής των ιατρο-μηχανικών. Από την τελευταία προέκυψαν οι ιδρυτές του ιατρο-μαθηματικού συστήματος: Borelli και Malpighi για τη νέα φυσιολογία, Belini για την ανατομία και τη γενική παθολογία, Redi* για την εφαρμογή αυτών των αρχών στην πρακτική ιατρική. Ο Ramazzini, όπως ο Lancisi, ταυτίζεται βασικά με τη σχολή των ιατρο-μαθηματικών, αν και όπως γράφει ο De Renzi, πλησιάζει σε ορισμένα ζητήματα την ιατρο-χημική διδασκαλία και ειδικά τη σχολή της Τοσκάνης, που "εκείνη την εποχή ήταν πρακτική, ιπποκρατική στην παρατήρηση, απλή στη θεραπευτική, απαλλαγμένη από οποιοδήποτε σύστημα στην κλίνη του ασθενούς, ερευνητρια της αλήθειας, άνοση από προκαταλήψεις, λεπτομερής στην εξέταση των φυσικών γεγονότων, μετριοπαθής στις κρίσεις,

⁷² Francisci/ Ariosti/ de Oleo/ Montis Zibiniij,/ seu Petroleo Agri Mutinensis/ Libellus..., utinae, M.DC.XC.VIII, Typis Antonii Capponi, Episcop. Impress.

καλλιεργημένη και κομψή στο λέγειν, που ο τύπος της μπορεί να ενσαρκωθεί στο πρόσωπο του *Francesco Redi*"⁷³.

Το παρακάτω απόσπασμα από το γράμμα που έγραψε στις 18 Σεπτεμβρίου 1699 στον *Antonio Magliabechi**, βιβλιοθηκάριο του Μεγάλου Δούκα της Τοσκάνης χαρακτηρίζει με σαφήνεια τη πολιτισμική και επιστημονική ταυτότητα του *Ramazzini*. "Θα μου ήταν ιδιαίτερα ευχάριστο αν η Αυτού Εξοχότης σας έγραφε αυτό που κρίνει σκόπιμο για το Γαλιλαίο αλλά και τον *Borelli*, συγγραφείς που εκτιμώ αρκετά. Μεταξύ των φιλολόγων αξιοσημείωτοι μου φαίνεται ότι είναι ο *Βάκων** και ο *Harvey**, ο οποίος ανακάλυψε την κυκλική κίνηση του αίματος. Μεταξύ των φιλοσόφων ο *Cassendi* και ο *Καρτέσιος**. Μεταξύ των ποιητών της Τοσκάνης ο *Μαρίνο*, ο *Tassone** και ο *Delemani*"⁷⁴.

⁷³ S. De Renzi: *Storia della medicina in Italia*. Napoli, 1845-48

⁷⁴ Αν και δεν εθεωρείτο πρέπουσα για έναν καθηγητή της Ιατρικής η ενασχόληση με την ποίηση –βλ. γράμμα στον *Magliabechi* 30/5/1692– όπως πολλοί άλλοι λόγιοι της εποχής, ο *Ramazzini* έγραφε στίχους στα λατινικά (βλ. *Auctor ad librum*).

Ε.4. Τα έργα της περιόδου της Πάδοβα (1700-1714)

Ο Ramazzini είχε ήδη εκφράσει μια πενταετία πριν -όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του με τον Magliabecchi- την επιθυμία του να μεταβεί στη Πάδοβα που, ως μεγαλύτερη πόλη, με πιο φημισμένο πανεπιστήμιο αποτελούσε για αυτόν πρόκληση παρά τους προσωπικούς δισταγμούς για τις ικανότητες του και τις δυσχέρειες διαχείρισης της περιουσίας του.

Στις 26 Αυγούστου 1700, η Ενετική Γερουσία τον καλεί, σε ηλικία 67 ετών, στη δεύτερη έδρα της Πρακτικής Ιατρικής του Πανεπιστημίου της Πάδοβα, που ήδη κατείχε ο Santoro Santorio. Με βάση αυτό το συμβάν, δεν μπορεί να μην αναγνωρισθεί το γεγονός ότι ο Ramazzini είχε γίνει φημισμένος κλινικός ιατρός, καθώς και ότι ταυτιζόταν με τις επιστημονικές παραδόσεις του Πανεπιστημίου της Πάδοβα, που δεν ήταν υποτελείς στις δογματικές βάσεις της Εκκλησίας. Ακόμα και στο Γαλιλαίο είχε δοθεί η δυνατότητα να εργαστεί κάποιο διάστημα εδώ.

Αρχές Νοεμβρίου 1700 παρακολουθεί τις δημόσιες παραδόσεις για να προσαρμοσθεί στο νέο ακαδημαϊκό περιβάλλον. Έπειτα από δύο μήνες, τη 12^η Δεκεμβρίου 1700, κάνει την επίσημη εμφάνιση του εκφωνώντας ένα πανηγυρικό λόγο που ονομάζει *secularis* (βλ. *Orationes*).

Η περίοδος της Πάδοβα, παρά την προχωρημένη ηλικία του Ramazzini, συνεχίζει να είναι γόνιμη τόσο ως προς τη διδακτική δραστηριότητα όσο και ως προς την επιστημονική παραγωγή. Η διδασκαλία του ικανοποιούσε τις ακαδημαϊκές αρχές που του επέτρεψαν την είσοδο στο Κολλέγιο των Φιλοσόφων και των Ιατρών και του αύξησαν την ετήσια αμοιβή σε 750 φιορίνια, όπως προκύπτει από σχετική επιστολή ανάθεσης τόσο της έδρας το 1708 της Γερουσίας της Ενετικής Δημοκρατίας καθώς και της θέσης του

πρύτανη του κολεγίου των καλλιτεχνών της Πάδοβα (Collegio degli Artisti), αντίστοιχη της σημερινής του πρύτανη σχολής.

Στις 24 Νοεμβρίου 1704 συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των 'Arcadi' της Accademia degli Arcadi της Ρώμης. Στις 26 Σεπτεμβρίου 1707 ονομάστηκε μέλος της Ακαδημίας Επιστημών του Βερολίνου [Societas Regia Scientiarum] με πρόταση του Leibniz. Το 1709 του εμπιστεύονται την πρώτη έδρα της εφαρμοσμένης ιατρικής.

Berardino Ramazzini (1633-1714).

Portrait by Anthony Stones.

Source. Glass B, Stones A, Franco G. *Diseases of Workers by Bernardino Ramazzini. A Tribute in the Year 2000.* Wellington

Ε.5. Ασθένειες και Θάνατος

Η φυσική κατάσταση του Ramazzini του επέτρεψε να φθάσει μια σεβαστή ηλικία. Εκτός της ελονοσίας ως αγροτικός ιατρός δεν είχε αντιμετωπίσει άλλα προβλήματα υγείας μέχρι τα εξήντα. Τα τελευταία χρόνια όμως η κατάσταση της υγείας του είχε επιδεινωθεί. Είχε καρδιακές ενοχλήσεις και η όρασή του είχε μειωθεί κατά πολύ.

Τον Νοέμβριο του 1710 επιστρέφοντας στη Πάδοβα από τη Μόδενα, μέσω ποταμών, παραπονέθηκε για *‘κεφαλαλγία, βάρος στα μάτια και πόνο στη μέση’* ίσως μια ρευματική ή γριπώδη συμπτωματολογία, όπως αποδεικνύει μια ιατρική βεβαίωση (18/11/1710) του συναδέλφου του Giacomo Viscardi. Μια *‘φλόγωση στο δεξ. μάτι και σε όλα τα δόντια’* τον ταλαιπώρησε τον Αύγουστο του 1711 και πάλι τον Απρίλη του 1712.

Συνέχιζε τη διδασκαλία του, σπέρνοντας το σπόρο της γνώσης, της ανθρωπιάς και της κατανόησης. Κι έτσι ακριβώς, ενώ ετοιμαζόταν να μεταβεί στο Πανεπιστήμιο, έπαθε αποπληξία (αγγειακό εγκεφαλικό επεισόδιο αιμορραγικού τύπου). Πέθανε ύστερα από λίγες ημέρες, στις 5 Νοεμβρίου 1714. Ήταν 81 ετών, 1 μηνός και 1 ημέρας. Η ζωή του επιβεβαιώνει τη ρήση *“όποιος δεν είναι και λίγο φιλόσοφος, δεν μπορεί να γίνει επιστήμονας· θα παραμείνει για πάντα ένας τεχνικός!”*.

Ετάφη στην Πάδοβα, κοντά στη κατοικία του, στην εκκλησία της Αγίας Ελένης (Beata Elena Enselmini, ονομασθείσα σε S.Maria degli Armeni, και το 1852 S.Francesco di Sales) στη συνοικία Ognissanti via G.B.Belzoni.

Ο Ramazzini αναπαύεται όντως στην Πάδοβα !

Στις 13 Ιουλίου 1914, στην επέτειο των 200 χρόνων από το θάνατό του έγιναν ενδελεχείς έρευνες από το καθηγητή Δημόσιας Υγείας, Arnaldo Maggiora⁷⁵, που εξέτασε τα θαμμένα υπολείμματα του τάφου, αλλά απέτυχε να επιβεβαιώσει την παρουσία του πτώματος του Ramazzini.

Μέσα στο τάφο, εκτός από ένα τμήμα του ινιακού οστού και δύο μεταλλικά κουμπιά που χρονολογούνται από τον 17ο αιώνα, βρήκε μια ξύλινη κασετίνα που περιείχε ένα πτώμα με αξιοπρεπή κατάσταση συντήρησης των δοντιών και ισχυρή ποσότητα άμορφης μάζα λιπώδους ιστού –δείγμα καλής θρεπτικής κατάστασης- ένα τριγωνικό κάλυμμα στο κεφάλι και μια μαύρη εσάρπα με λευκό περίγραμμα γύρω από τους ώμους διακοσμημένη με ένα ελληνικό σταυρό σε κάθε ποδόγυρο. Έτσι, ο Maggiora οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι το σώμα ανήκε σε ένα ιερέα ηλικίας, 60 ετών ή νεότερο. Ο καθηγητής κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το πτώμα δεν θα μπορούσε να είναι του Ramazzini, "ο οποίος στα ογδόντα του χρόνια δεν θα μπορούσε να έχει διατηρήσει την οδοντοφυΐα και σίγουρα δεν θα μπορούσε να παραχθούν τόσο μεγάλες ποσότητες λιπώδους ιστούς», και προσδιόρισε το πτώμα με εκείνο του ηγουμένου Giambattista Peruzzo, ο οποίος βοήθησε το 1832 τη Giovanna Francesca Gesuati προκειμένου να ιδρύσει ένα κολέγιο, την εκκλησία της Beata Elena Enselmini και το παράρτημα μοναστήρι. Το 1852, ο Επίσκοπος μονσινιόρ Manfredini αφιέρωσε την εκκλησία στον Άγιο Φραγκίσκο στο Sales. Με την ευκαιρία αυτή, σύμφωνα με την έρευνα της Maggiora, η εκκλησία αναστηλώθηκε. Ο τάφος άνοιξε για να επιτρέψει τις εργασίες της εδαφικής ενίσχυσης της εκκλησίας και μέρος των οστών που περιλαμβάνονται μέσα σε αυτό αφαιρέθηκαν έτσι που οι συνεχείς αναστηλώσεις της εκκλησίας έκρουσαν

⁷⁵ Maggiora A. *In ricordanza del II centenario della morte di Bernardino Ramazzini* (5 novembre 1714—1914). Modena: Società tipografica modense antica tipografia Soliani, 1918.

οποιοδήποτε σημάδι του τάφου του να θεωρηθεί ότι τα λείψανα του Bernardino Ramazzini είχαν χαθεί.

Νεότερη μελέτη⁷⁶ είχε ως στόχο να αποσαφηνιστεί το ζήτημα. Οι έρευνες αφορούσαν μια ανθρωπολογική εξέταση και ραδιοχρονολόγηση των εκταφέντων υπολειμμάτων, μαζί με μια προσεκτική εξέταση των γραπτών πηγών⁷⁷. Υπήρξαν αρκετές διαφορές με τα αναγνωριστικά στοιχεία του 1914. Η ιστορική έρευνα, ο τόπος της ταφής μέσα σε ένα μοναστήρι καλογριών, για τις οποίες γνωρίζουμε ότι ο Ramazzini ήταν ο ιατρός τους, η ηλικία των οστών και των ολιγάριθμων τότε ογδοντάχρονων όπως και τα αποτελέσματα της ραδιοχρονολόγησης, επιβεβαίωσαν τη παραδοσιακή άποψη ότι τα λείψανα του μεγάλου ιατρού από το Carpi ""sine titulo" βρίσκονται στην αρχαία τοποθεσία της Beata Elena Enselmini.⁷⁸

⁷⁶ Giorgio Zanchin, Mariantonia Capitanio, Monica Panetto, Guido Visentin, Vito Terribile Wiel Marin, *Bernardino Ramazzini Rests in Padua*, *Vesalius*, XI, I, 15-20, 2005

⁷⁷ Papadopoli NC. *Historia Gymnasii Patavini*. Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, 1726

⁷⁸ V Terribile Wiel Marin, C Bellinati, M Panetto, G Zanchin, *Bernardino Ramazzini lies in Padua*, *The Lancet*, Volume 362, Issue 9396, Page 1680, 15 November 2003

San Francesco di Sales

Ε.6. Εργογραφία

Τα πρώτα γραπτά του Ramazzini είναι ποιητικά⁷⁹: ένα σπονδυλωτό έργο (centone) για τον πόλεμο της Σικελίας, αφιερωμένο στο Λουδοβίκο ΙΔ'*, και ένα τραγούδι για τη δούκισσα Μαργαρίτα του Έστε*. Ακολουθούν τα γραπτά τα επονομαζόμενα "πολεμικά"⁸⁰, εναντίον του γιατρού Annibale Cervi και του ευγενούς Giovanni Andrea Moneglio, αρχιάτρου των Μεδίκων*, με τους οποίους ο Ramazzini διατήρησε ένα "φοβερό καβγά" που κράτησε από το 1681 έως το 1684.

Η πρώτη αντιδικία, εξελισσόμενη το 1679, είχε αντικείμενο μια περίπτωση πλευριτικού εμπυήματος που δεν αναγνωρίστηκε από τον Cervi. Ο Ramazzini που κλήθηκε όταν η ασθενής είχε γίνει καχεκτική, αφού προέβη στη σωστή διάγνωση και έκανε δυσοίωνα πρόγνωση, προχώρησε σε μια θωρακοτομία. Η ασθενής όμως απεβίωσε μερικές ημέρες μετά. Ο Annibale Cervi διένειμε στη Μόντενα ένα χειρόγραφο του, για να υπερασπιστεί το έργο του. Ο Ramazzini αντέδρασε δημοσιοποιώντας το κείμενο αυτό μαζί με μια απάντησή του και έπειτα προετοίμασε μια νέα απάντηση στην ανταπάντηση του Cervi, που πάντως κατ' επιταγήν του πρίγκιπα Τσέζαρε του Έστε δε δημοσιοποιήθηκε.

Η αντιδικία με τον Andrea Moneglia, ιατρό και αρχιδούκα της Τοσκάνης, τραγικοκωμικό ποιητή και ζωηρό αντίδικο, δημιουργήθηκε όταν ο Ramazzini, το 1681, κλήθηκε να θεραπεύσει τη μαρκησία M. Madalena Bagnesi που παρουσίασε σοβαρές επιπλοκές κατά τον τοκετό. Η ασθενής απεβίωσε και ο Ramazzini συνέταξε μια έκθεση την οποία ακολούθησαν, ανάμεσα σε λογοκρισίες και ανταπαντήσεις πολλών ιατρών, δεκαπέντε φυλλάδια. Και σε

⁷⁹ Ibidem 35

⁸⁰ Ramazzini Giuseppe(1725-1773), *Controversia medico-letteraria fra I signori dottori Gio.Andrea Moneglia e Bernardino Ramazzini in occasione del parto, e morte dell'illustrissima signora marchesa Bagnesi*, 1758

αυτή την περίπτωση η τελευταία απάντηση του Ramazzini παρέμεινε ανέκδοτη.

Η Laura Conti σε ένα νεανικό της κείμενο⁸¹ υποστηρίζει ότι "ο νεαρός γιατρός του Carpi –που βάζει σε στίχους μαδριγαλιών και σε επιγράμματα ιατρικές συνταγές και αιματηρές προσβολές, που γνωρίζει επιδέξια να σαρκάζει εαυτόν όπως και τους άλλους– γνωρίζει πράγματι να συνδυάζει στα ιταλικά σονέτα και στα λατινικά δίστιχα τη δηκτική ενόχληση του σαρκασμού και το μελίρρυτο της κολακείας. Όσο η διένεξη διασκεδάζει τους αυλικούς και δημιουργεί γύρω του μια ενδιαφέρουσα εικόνα του επιστήμονα και μαζί κοσμικού ανθρώπου, ακονίζει τα μαχαίρια της πολεμικής εναντίον των άλλων ιατρο-ποιητο-αυλοκολάκων, αλλά είναι έτοιμος να τα ξαναβάλει στη θήκη τους, αμέσως μόλις διαισθανθεί μια δυνατή προστασία υπέρ του αντιπάλου του". Η κρίση της Conti, που πάντοτε είναι πολύ ριζοσπαστική και περισσότερο προσδιορίζει τα γενικά χαρακτηριστικά μιας εποχής, μπορεί παρ' όλα αυτά να καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο ο Ramazzini απέσπασε τη συμπάθεια και την εκτίμηση των συγχρόνων του και ιδίως της άρχουσας τάξης του καιρού του.

Όμως πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι το ευφρές και δραστήριο πνεύμα του δεν εξαντλείται στις ακαδημαϊκές και αυλικές διαμάχες και από την άλλη η συμπεριφορά της άρχουσας τάξης προς τους ιατρούς και την ιατρική μεταλλασσόταν ήδη ριζικά στα χρόνια που ήταν εν ζωή. "Στις αρχές του Μεσαίωνα εθεωρείτο ότι οι καλύτεροι ιατροί ανήκαν στο εκκλησιαστικό περιβάλλον. Προς το τέλος της ίδιας περιόδου τους ζητιόταν πανεπιστημιακή παιδεία. Τώρα, υπό την επίδραση της πειραματικής φιλοσοφίας, οι καλλιεργημένοι άνθρωποι άρχισαν να αναμένουν περισσότερα από αυτούς, θεωρώντας ότι οι ιατροί έπρεπε να είναι δραστήριοι συμμετέτοχοι της

⁸¹ L. Conti: *Profilo di Bernardino Ramazzini*, "La med. Internazionale". 49, 1941

επιστημονικής έρευνας ή τουλάχιστον να διατηρούν επαφή με όποιον την εφάρμοζε”⁸².

Η συχνότερη, κακώς συγκαλυμμένη αλλά σχεδόν πάντοτε ματαιωμένη, ελπίδα απέβλεπε στην ανακάλυψη καινούργιων θεραπευτικών μέσων και αποτελεσματικών και ριζικών θεραπειών, ανάλογων με τις επαναστατικές και αξεπέραστες –όπως φάνταζαν εκείνη την εποχή– μηχανές και όργανα που άρχιζαν να εμφανίζονται. Η δραστηριότητα του Ramazzini ως ιατρού και μελετητή αντανακλά πλήρως αυτές τις προσδοκίες και ύστερα τις αντίστοιχες απογοητεύσεις, αλλά όχι μόνο αυτό. Κρίνει με αυστηρότητα την ψευδοεπιστήμη, τη χρήση και κατάχρηση των ψευδοθεραπευτικών μέσων και όποιον υπόσχεται να λύσει κάθε κλινικό πρόβλημα με τα μαθηματικά ή με τις συζητήσεις. Το αποτέλεσμα είναι να φαίνεται σε ορισμένους μετριοπαθής και σε άλλους επαναστάτης: από τη μια προτείνει πράγματι μια συνεχή και προσεκτική εξέταση του ασθενούς και απλές και λιτές θεραπείες, αλλά από την άλλη προτρέπει στη μελέτη των παθολογικών φαινομένων σε σχέση με τις αιτίες που τα παράγουν και με ισοδύναμα φαινόμενα που συμβαίνουν στο ζωικό κόσμο.

⁸² P. H. Shryock: *Storia della medicina moderna*, Isedi, Milano, 1977

Πίνακας 14. OPERA OMNIA

Πόλη	Έτος	Τόμοι	Περιεχόμενο	Λοιπά στοιχεία
Γενεύη	1716	1	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Vita Autoris</i> [Bartolomeo Ramazzini] • <i>9 Orationes jatrici argumenti</i> • <i>Constitutiones epidemicae quinque annorum</i> • <i>De fontium Mutinensium admiranda scaturigine Tractatus</i> • <i>De petroleo Agri Mutinensis Libellus</i> • <i>Ephemerides barometricae</i> • <i>De morbis artificum Diatriba</i> [1713] • <i>De Principum valetudine tuenda Commentatio</i> • <i>De contagiosa epodemia etc Dissertario</i> • <i>De Peste Viennensi Dissertario</i> • <i>Annotationes in librum Ludovici Cornelii de vitae sobriae commodis</i> • <i>Orationes tres posthumae</i> [1710, 1712,1714] 	Προσωπογραφία [J.B.Sellier]
Γενεύη	1717	1		
Λονδίνο	1717			[3 εκδόσεις]
	1718			
Πάντοβα	1718	4	& οι 16 <i>Orationes</i> [1682-1708]	πλήρης
[10 εκδόσεις]				
Λειψία	1828			τελευταία

Ε.7. Πανηγυρικοί Λόγοι

Κατά τη διάρκεια της πανεπιστημιακής του σταδιοδρομίας ο Β.Ρ. εκφώνησε δεκαέξι Πανηγυρικούς [*Orationes jatrici argumenti*] όλους σχεδόν με την ευκαιρία της έναρξης του ακαδημαϊκού έτους. Το περιεχόμενό τους, αν και έχει σημαντικό ενδιαφέρον τόσο για την Ιστορία της Ιατρικής όσο και για την προσωπικότητα του εισηγητή [oratore] δεν είναι αρκετά γνωστό, πιθανά λόγω της επισκίασης του από την φωτεινή αντανάκλαση της *Diatriba*. Διαβάζοντας τους όμως κατανοούμε καλύτερα τη σκέψη και το πνεύμα του καθηγητή της Πρακτικής Ιατρικής Β.Ρ..

Οι πανηγυρικοί δεν είχαν μόνο ακαδημαϊκό και καθαρά θεωρητικό περιεχόμενο. Η διασύνδεση τους με την Ιατρική και ιδίως με την πρακτική της εξάσκηση ήταν άμεση, αφού το ακροατήριό του Β.Ρ. αποτελούσαν από ακαδημαϊκοί αλλά και απλοί ιατροί και φοιτητές Ιατρικής. Αφορούσαν γενικά φιλοσοφικά ζητήματα, εκτός ορισμένων που είχαν επίκαιρο θέμα, όπως αυτός για τον πολύ ψυχρό χειμώνα του 1709 ή εκείνος για την επιζωονοσία των αγελάδων το 1711.

Πολλά από όσα περιέχονται σε αυτούς μπορούμε να τα αποδεχτούμε και σήμερα χωρίς καμία δυσκολία επειδή διαθέτουν καινοτομία και ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της δραστηριότητας του πρακτικού ιατρού. Το σύνολο των Πανηγυρικών περιέχεται στην έκδοση της *Opera Omnia* στη Πάδοβα το 1718.

Είναι σημαντικό να υπογραμμισθεί ότι από την πρώτη έκδοση του 1708 από τον ίδιο τον B.R. οι πανηγυρικοί αποκαλούνται '**Orationes jatrici argumenti**'. Τα ευρύτερου ενδιαφέροντος θέματα ήταν πάντως εκτός των συνηθών νοούμενων από τη πλειοψηφία των τότε καθηγητών της Ιατρικής Σχολής και αφορούσαν στην επιδημιολογία, στην επίδραση του κλίματος στην υγεία, στις επιζωονόσους των βοοειδών.

Ο Pericle di Pietro⁵ πιστεύει ότι ο B.R. είχε ήδη κατά νου αυτές τις ιδέες και αναφέρει τη παρακάτω φράση από την XX παράγραφο των *De Constitutione etc*, του 1690, ήδη 18 χρόνια πριν την έκδοση ορισμένων από τους πανηγυρικούς : '*Scio non defuturos, qui me coarguant, quod ad Veterinariam transgrediar; oblatrent quantum velint, quod talia observare medicam artem profitenti indecorum nequaquam crediderim*'

Πίνακας 15. *Orationes jatrici argumenti*

Αριθμός	Χρονολογία	Τίτλος	Τόπος
I.	5/11/1682	<i>In solemnī Mutinensis Academiae instaurationae Oratio</i>	Modena

Με την αναπαλαίωση του αρχαίου Μελετητηρίου [Studio] της ΜόδENA, προσφέρεται στον B.R. η έδρα της Ιατρικής. Μαζί και το καθήκον και η τιμή να εκφωνήσει τον πανηγυρικό λόγο στα εγκαίνια. Επιχειρηματολογεί υπέρ της συνέχειας του ενδόξου Δημοτικού Μελετητηρίου του 1175: *'non est quod quispiam putet novam Academiam in hac civitate institui, sed antiquam restituī; non iaci fundamenta, sed multo ante iactis aedificium superstrui'* δεν απαιτεί θεμέλια αφού υπήρχαν ήδη αλλά μόνο το κτίριο.

II.	12/12/1700	<i>Oratio secularis</i>	Padova
-----	------------	-------------------------	--------

Τον ονόμασε έτσι [*secularis*] αφού εκφωνήθηκε το τελευταίο έτος του 17^ο αι. που έφευγε. Στην αφιέρωση του προς τον αναγνώστη, γράφει ότι ο λόγος αυτός δεν απευθύνεται στους λογιότατους καθηγητές αλλά στους ιατρούς και ιδίως σε αυτούς που *cultum aliquem a medicina alienum non putent*. Ήθελε εξ αρχής να ξεκαθαρίσει ότι αν και 'ανέβαινε' στην έδρα της Πρακτικής Ιατρικής πίστευε ακράδαντα ότι στον ιατρό ήταν αναγκαία τόσο η ειδική θεωρητική προετοιμασία όσο και μια γενική βασική μόρφωση. Το κείμενο αποτελεί ένα ιστορικοιατρικό *excursus* με ειδική αναφορά στο Μελετητήριο της Πάδοβα.

III.	12/11/1701	<i>Felicius curare a medico popularem gentem quam nobiles et principes viros</i>	Padova
------	------------	--	--------

Αποδεικνύεται, από ιατρικής και κοινωνικής έποψης, ότι οι διαφορές στον τρόπο ζωής και διατροφής μεταξύ ευγενών *nobiles viri* και φτωχολογιάς *plebs misera et malis adsueta* επιφέρουν διαφορές και στη παθολογία και τη νοσηρότητα τους. Μια ασθένεια όμως, η *lues celtica* δεν κάνει διακρίσεις και *'aequo pede ingreditur pauperum tabernas, regumque turre...amonis enim est filia'*. Ο πανηγυρικός αυτός επιβεβαιώνει το ενδιαφέρον του B.R. προς τις φτωχές τάξεις -μόλις τον προηγούμενο χρόνο είχε δημοσιευθεί η *Diatriba*- και τη πρόθεση του να ερεθίσει τους νέους ιατρούς ώστε να ασχοληθούν με αυτές.

IV.	6/11/1702	<i>Veram februm theoriam, et praxim inter ea, quae adhuc desiderantur, esse recensendam</i>	Padova
-----	-----------	---	--------

Εξετάζονται προβλήματα θεωρίας και πρακτικής σχετικά με τα εμπύρετα νοσήματα στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους περί των οποίων συχνά δεν υπάρχει συμφωνία, *'quum plures medici ad aegrum ex febre decumbentem convenient'*. Τέλος ο B.R. επικεντρώνεται στο peruviano febrifugo, *'non arte quidem aut industria reperto, sed nobis divinitus concesso'* αναγνωρίζοντας όμως ότι εκτός από την πραγματική και αποδεδειγμένη αποτελεσματικότητά του δεν γνωρίζουμε άλλα για τον φλοιό της κιγκώνης [κινίνο], από τη χρήση της οποίας δεν μπορέσαμε να μάθουμε *'quid vere sit febris'* ούτε πως, ούτε γιατί δρα ηρεμώντας ή εξαλείφοντας εξ ολοκλήρου τον πυρετό.

V.	4/11/1703	<i>Medicam artem navigatoriae similem esse</i>	Padova
<p>Με αφορμή από το γεγονός ότι, παρά τη διακοπή λόγω της σοβαρής ασθένειας του, ελπίζει να μπορέσει να τελειώσει το ταξίδι του (δηλαδή την εξαιρετική διδασκαλία που του είχε αναθέσει η Ενετική Γερουσία), ο B.R. παρομοιάζει την ιατρική τέχνη με ένα ταξίδι στη θάλασσα. Της ένα καράβι, ο ιατρός αρχίζει την διαδρομή του στη πλατιά, άγνωστη και γεμάτη κινδύνους θάλασσα, και από της καταιγίδες και από τη μπουνάτσα, δίχως σιγουριά ότι κάποτε θα φθάσει στο τέλος του ταξιδιού.</p>			

VI.	12/11/1704	<i>Multum cnferre pratico medico, nosse 222octor sit de se communis hominum opinio</i>	Padova
<p>Της δεν μπόρεσε να καταλήξει ο Κικέρωνας, ποιος είναι και πως θα πρέπει να είναι ο αληθινός και τέλειος ρήτορας, έτσι ο B.R. θεωρεί ότι πρέπει να ειπωθεί και για τον ιατρό. Αφού αναφέρεται στα διάφορα σφάλματα συμπεριφοράς στο προσκέφαλο του αρρώστου, προτρέπει τον ιατρό να έχει το γνώθι σε αυτόν. Να συγκρίνει αυτά που λένε οι άλλοι για αυτόν, χωρίς να ντρέπεται να αναζητήσει τη γνώμη όχι μόνο φίλων αλλά ακόμη και ανταγωνιστών και εχθρών. Αυτές οι πληροφορίες δεν θα πρέπει να φθάνουν μόνο από της συναδέλφους αλλά και από της μορφωμένους, ούτε θα είναι άχρηστο να γνωρίζει της τη σκέψη του λαού. Με βάση όλα αυτά ο πρακτικός ιατρός θα μπορέσει να διαμορφώσει την συμπεριφορά του. Βασική συμβουλή: να αποφεύγομε απολύτως της καβγάδες με συναδέλφους που επισκέπτονται για συμβουλές τον ασθενή της.</p>			

VII.	15/11/1705	<i>Antiquitatis, et novitatis studio medicum perfici</i>	Padova
<p>Αφού αναφέρεται εν συντομία της σπουδαίους ιατρούς της αρχαιότητας (Ιπποκράτη, Γαληνό, Κέλσο, Άραβες) ο B.R. ισχυρίζεται ότι ο ιατρός δεν μπορεί, κατά την προετοιμασία του, να παραλείψει τη μελέτη των έργων της, όχι μόνο ως σοφία αλλά και ως κατάρτιση για να ασκήσει το επάγγελμα. Εξάρει τις αρετές του σπουδαίου κλινικού, Ιπποκράτη: “<i>Ex solo Hippocrate quantum bonae, ac sinceræ frugis licebit colligere! quot documenta, immoquot oracular ad morbos prænoscondos, et fugandos quoque, ab inexhausto illius penu haberi possunt! Nemo ad illum accedit, quim doctior abeat; nihil est, quod quis discere velit, quod ille docere non possit</i>”.</p> <p>Πάντως ενδείκνυται, αν δεν είναι εντελώς αναγκαίο, η κατάρτιση του ιατρού να βασίζεται και σε ό,τι βρήκαν οι προκάτοχοι και σε ό,τι σιγά-σιγά έρχεται σε γνώση: οι τελευταίες ανακαλύψεις στην ανατομία, οι νέες μέθοδοι στην έρευνα, οι πιο πρόσφατες κλινικές παρατηρήσεις. Ανάλογα, ο καθηγητής της Ιατρικής θα πρέπει να γνωρίζει και να διδάσκει, τόσο τα παλιά όσο και τα νέα πράγματα.</p>			

VIII.	5/11/1706	<i>In medicina faciendâ remedium simplicitatem operosae compositioni præferendam</i>	Padova
<p>Τα φάρμακα είναι αναγκαία στη καταπολέμηση των ασθενειών και ορθώς ονομάστηκαν ‘<i>manus deorum</i>’. Θα πρέπει όμως ο ιατρός να διαθέτει καλή γνώση των θεραπευτικών ουσιών, της δράσης τους και των ενδεχόμενων αλληλεπιδράσεων. Επιμένει ο B.R. ότι ο <i>bonus medicus</i> θα πρέπει να αποφεύγει ‘<i>tumultuaria medicaminum mixtionae, unde ignotarum virium concreta emergant</i>’. Τα φάρμακα, λοιπόν, θα πρέπει να είναι κατά το δυνατόν απλά: σε αντίθεση με τη πολυφαρμακία της εποχής μας !.</p>			

IX.	5/11/1707	<i>Theoricae medicinae nullum ius esse, ut supra practicam dominatum adfectet</i>	Padova
<p>Για πολύ καιρό, οι άνθρωποι εμπιστεύτηκαν την υγεία τους στην πρακτική ιατρική και μόνο αργότερα αναδύθηκε στο πλάι της η θεωρητική ιατρική που αρχικά συμπεριφερόταν ειδικητικά <i>'reverenter'</i> αφού είναι γενέτειρά της. Έπειτα μόνο η θεωρητική ιατρική επικράτησε, λατρεύτηκε και καλλιεργήθηκε με τη μελέτη της ανατομίας, της φυσιολογίας, της παθολογίας και της φαρμακολογίας, λησμονώντας τη κλινική παρατήρηση στο κρεβάτι του πάσχοντος και τη πρακτική χρήση των θεραπειών: όπως κάποιος που θα ήθελε να ταξιδέψει στη θάλασσα βασισμένος στη ναυτική τέχνη που κατανόησε μόνο από τα βιβλία. ο B.R. θεωρεί ότι αυτή η ηγεμονία δεν είναι ορθή και ισχυρίζεται με σαφήνεια ότι η λογική πρέπει να βασίζεται στα γεγονότα, δηλαδή σε ό,τι μπορούμε να παρατηρήσουμε άμεσα και όχι αντίθετα. Ολοκληρώνει ευχόμενος <i>'ambae hae facultates, quibus ars constat'</i> και οι δύο κλάδοι της ιατρικής να συμφωνήσουν, ώστε <i>'ut non duorum, sed unius tantum videatur imperium'</i>.</p>			

X.	6/11/1708	<i>De medicina ex sacris literis eruenda</i>	Padova
<p>Γράφει η Αγία Γραφή [εκκλησιαστικής 38] ότι η Ιατρική προέρχεται από πολύ ψηλά και για αυτό ο ιατρός τιμάται και εισακούεται. Από τη Παλαιά και Καινή Διαθήκη παραθέτει εδώ ο B.R., τα πιο ενδιαφέροντα χωρία που αφορούν στην ιατρική τέχνη, καταλήγοντας με τις θαυμαστές θεραπείες που έκανε ο <i>'medicorum maximo Christo Servatore nostro'</i>.</p>			

XI.	13/5/1709	<i>Hyemalis constitution algidissima anni 1709</i>	Padova
<p>Εκφωνήθηκε με την ευκαιρία της ανάληψης από τον B.R. της Α' έδρας της Πρακτικής Ιατρικής: αυτό εξηγεί και τη διαφορετική ημερομηνία σε σχέση με τους άλλους πανηγυρικούς. Το πρώτο μέρος αφιερώνεται σε ευχαριστίες και σχόλια για τη τιμή που του επιφυλάχθηκε. Έπειτα περιγράφει το πολύ ψυχρό κλίμα των προηγούμενων μηνών σύμφωνα με τη μέθοδο που είχε χρησιμοποιήσει στις <i>Constitutiones</i> στη ΜόδENA.</p>			

XII.	11/1710	<i>Medicina coepisse negligi, cum magis erat aestimanda</i>	Padova
<p>Αφού εξετάζει τη μοίρα των διαφόρων ειφάνσεων των γραμμάτων [κουλτούρας] ο B.R. επικεντρώνεται στην Ιατρική, που κατά την εντύπωση του, δεν εκτιμάται όπως παλιά, όταν ελάμβανε <i>'honores pene divinos'</i> μέχρι που έφθασε στο σημείο να βρῖσκει μόλις και μετά βίας μια θέση στις <i>'inter honestas disciplinas'</i>. Φαίνεται ότι η λάμψη της Ιατρικής άρχισε να θαμπώνει μετά το πλάτεμα των θεωρητικών γνώσεων για το ανθρώπινο σώμα και τη πρακτική εφαρμογή τους. Επανερχεται λοιπόν ο B.R. σε ό,τι είχε επισημάνει στον IX Πανηγυρικό πάνω στις σχέσεις θεωρητικής και πρακτικής ιατρικής και καταλήγει ότι αφού δίδαξε τους φοιτητές του τις θεωρητικές γνώσεις περιγράφοντας τις παθήσεις <i>'a capite'</i> [ως ειδική Παθολογία] θα προσπαθήσει να τους διδάξει την λελογισμένη πρακτική ιατρική [ως Κλινική].</p>			

XIII.	9/11/1711	<i>De contagiosa epidemia, quae in Patavino Agro et tota fere Veneta Ditione in boves irrepsit</i>	Padova
-------	-----------	--	--------

Το περιεχόμενο καταδεικνύει με σαφήνεια τις γνώσεις του B.R. στο πεδίο της Υγιεινής και της Κοινωνικής Ιατρικής. Αναγνωρίζει το άρρωστο ζώο ως πηγή της επιδημίας απορρίπτοντας θεωρίες αιτιότητας για τον αέρα, το χορτολίβαδο ή τα άστρα λέγοντας ότι διάβασε νέος το γραπτό ‘*adversus astrologos*’ του Giovanni Pico della Mirandola. Από αυτή την αναγνώριση εξάγει λογικές πρακτικές επαγωγές, μεταξύ των οποίων αξίζει να μνημονευθεί η σύσταση βαθιού ενταφιασμού των κουφαριών των ζώων που έπασχαν από την αρρώστια. Ενδιαφέρουσες είναι επίσης οι παρατηρήσεις του για τη μετάδοση της ασθένειας που κατά τη διάρκεια της επιδημίας περιορίστηκε μόνο στα βοοειδή εξαιρώντας άλλα κατοικίδια και τους ανθρώπους.

XIV.	6/11/1712	<i>Medicum valetudinarium aptiorem esse ad medicinam faciendam, quam alterum inculcata valetudine degentem</i>	Padova
------	-----------	--	--------

Αν και γνωρίζει ότι ο λόγος του μπορεί να εληφθεί ως παράδοξο, ο B.R. ισχυρίζεται ότι η γνώση που αποκτιέται από τις παθήσεις που τον πλήττουν προσωπικά, καθιστά τον ιατρό πιο έμπειρο και κυρίως προνοητικό στη συμπεριφορά και τις κρίσεις.

XV.	20/11/1713	<i>De peste viennensi</i>	Padova
-----	------------	---------------------------	--------

Ο B.R. περιγράφει μια επιδημία στη Βιέννη που ονομάζει γενικά «peste». Σχολιάζει τη σχέση λοιμώδους ασθένειας και πείνας αφού πλήττει περισσότερο τη φτωχολογιά (την αποικαλεί *mysoptocham* δηλαδή αυτή που μισεί τους φτωχούς). Η συσχέτιση αποδεικνύεται και ετυμολογικά αφού οι σχετικοί ελληνικοί όροι, ‘λοιμός’ & ‘λιμός’ διαφέρουν ελάχιστα μεταξύ τους.

XVI.	11/1714	<i>Medicam peregrinationem, si non necessariam, saltem perutilem ad artis peritiam, et nominis existimationem comparandam</i>	Padova
------	---------	---	--------

Πρόκειται για τον τελευταίο του πανηγυρικό εναρκτήριο λόγο που έγραψε λίγες μέρες πριν πεθάνει και ίσως δεν εκφώνησε ποτέ. Ο ιατρός θα πρέπει να είναι προικισμένος γενικής, ευρείας μόρφωσης [μουλτούρας] που μπορεί να αποκτηθεί με ταξίδια, ερχόμενος σε άμεση επαφή με άλλους μελετητές και γνωριζόμενος μαζί τους.

Με τον *"Πανηγυρικό"* που εκφώνησε στις 12/12/1700 ο Ramazzini εγκαινιάζει τη διδασκαλία του στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα. Υποστηρίζει τη σημασία των νέων καιρών και εξαγγέλλει το πρόγραμμα των μελετών και της διδασκαλίας του. Αφού εκθειάζει τη δόξα του Πανεπιστημίου κατά το παρελθόν, αναφέροντας τους Acquapendente, Casserio, Aselio και Harvey – του οποίου το όνομα, λέει, θα κρατήσει όσο και η κίνηση του αίματος– μιλάει για πολλούς άλλους Ιταλούς και ξένους επιστήμονες και ειδικά για τον Borelli –ο οποίος ποτέ δε δοξάστηκε αρκετά για τους γεωμετρικούς νόμους της μυϊκής κίνησης– και εμβαθύνει στη σημασία των πειραμάτων στα πλαίσια της νέας ιατρικής έρευνας. Μιλάει για τη σημασία των βιολογικών και ιστολογικών μελετών, επικαλούμενος τις προσωπικότητες του Marcello Malpighi και του Santorio και επαινεί τις επιτυχίες των χημικών μελετών και την ανάγκη το μάτι του επιστήμονα με τη βοήθεια του μικροσκοπίου να μελετήσει τη ζωή των φυτών, την ανατομία και τη φυσιολογία τους. Κατά τον ίδιο τρόπο, καταλήγει, πρέπει να κοπιάσουμε στη μελέτη, σε ατελείωτες εξετάσεις, σε συνεχή πειράματα, για να προσπαθήσουμε να επιλύσουμε τα μεγαλύτερα αλλά και τα μικρότερα προβλήματα.

Ο Ramazzini κάθε χρόνο μέχρι το θάνατό του, στην έναρξη του ακαδημαϊκού έτους εκφωνούσε έναν *"Πανηγυρικό"*. Όλοι είναι ιατρικού περιεχομένου και, όπως λέει ο A. Maggiora⁹, *"όλοι αυθεντικοί στην επιλογή του θέματος, πυκνοί σε σκέψεις, πλούσιοι σε επιστημοσύνη, αρμονικοί, σαφείς, εκλεπτυσμένοι στη φόρμα"*. Το 1711 περιγράφει μια επιζωοτία σε αγελάδες, εισηγμένη από τη Δαλματία, που αποδεκάτισε τα κοπάδια στις πεδιάδες της Πάδοβα και τις γύρω περιοχές. Το 1713 περιγράφοντας μια επιδημία βουβωνικής πανώλους στη Βιέννη, εξετάζει τους λόγους για τους οποίους προσβλήθηκαν ειδικά τα φτωχότερα και πιο εξαθλιωμένα στρώματα της πόλης (De peste Viennensi).

Το 1709 ο Ramazzini σκέφτηκε να συγγράψει ένα εγχειρίδιο για την υγεία των πριγκίπων, θεωρώντας ότι "το ειδικό αυτό θέμα δεν το πραγματεύτηκε κανένας". Το έργο "*De principum valetudine tuenda commentatio*"⁸³ δημοσιεύτηκε στην Πάντοβα το 1710 και επανεκδόθηκε το 1717. Το 1711 εκδόθηκε στη Λειψία και το 1712 στην Ουτρέχτη με πρόλογο του M. E. Ettmuller. Ήταν αφιερωμένο στον πρίγκιπα Φραγκίσκο –μέλλοντα δούκα Φραγκίσκο Β'. Ο εκδότης το αρνήθηκε, γιατί οι ιατροί αγόραζαν μόνο βιβλία θεραπείας και όχι υγιεινής. Έσφαλε! Το βιβλίο του Ramazzini είχε μεγάλη επιτυχία, αφού χρειάστηκαν πολλές ανατυπώσεις, γιατί όλοι οι προσωπικοί ιατροί των τότε πριγκίπων – που ήταν αρκετοί – το μελετούσαν και ο ιατρός του πάπα Κλήμη ΚΒ', Lancisi, το αποκαλούσε "libro d' oro" (χρυσόβιβλο)⁸⁴. Σε αυτό ο Ramazzini, γνώστης εκτός της ζωής των χειρωνακτών και των πνευματικών εργατών και αυτής επίσης των αυλικών, αφού και ο ίδιος διετέλεσε προσωπικός ιατρός πριγκίπων, προσφέρει μια σειρά από μαθήματα ηθικής και υγιεινής, ενισχύοντάς τα με παραδείγματα από ιστορικά γεγονότα. Ουσιαστικά υποστηρίζει ότι οι κίνδυνοι να ασθενήσει ένας πρίγκιπας είναι πολλοί και ότι ο περιορισμός των κινδύνων, για να είναι αποτελεσματικός, πρέπει να συμβαδίζει με τη διαπαιδαγώγηση και το χαρακτήρα του ενδιαφερομένου. Μπορεί να ενδιαφέρει ότι ο Ramazzini υποδεικνύει ως παράδειγμα στρατιωτικής αρετής, άξιο προς μίμηση, τον Vittorio Amedeo Β' της Σαβοΐας, ειδικά γιατί ο πρίγκιπας αυτός δε δίστασε να κηρύξει πόλεμο στις συμμάχους Ισπανία και Γαλλία, για να σώσει την πόλη του Τορίνο. Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι η συζήτηση κινείται γύρω από τη φιγούρα του πρίγκιπα που ενεργεί "ad publicum bonum". Η υγεία του πρέπει να αποκαθίσταται με

⁸³ De/ Principum/ valetudine/ tuenda/ Commentatio/ Bernardini Ramazzini/ in Patavino Gymnasio Practicae Medicinae/ Professoris Primarii/ Serenissimo Mutinae Principi/ Francisco Estensi/ dicata. Patavii, M.DCCX./ Ex Typographia Jo: Baptistae Conzatti ή Salute dei principi:ovverio come diffendersi dalle malattie e dai medici, 1992.

⁸⁴ G. Pansieri, *La nascita della polizia medica: l' organizzazione sanitaria nei vari Stati Italiani, Storia d'Italia, Annali 3*, Einaudi, Torino 1980, pp.187-190.

κάθε τρόπο, αμέσως μόλις διαταραχθεί, γιατί "μακροχρόνια δε διατηρείται η δημόσια ευτυχία". Πράγματι, "οι αντάρτες μανιώδεις νεωτεριστές, δράττονται της ευκαιρίας να διαταράξουν τη δημόσια ευτυχία με πραξικοπήματα και εμφύλιους πολέμους"⁸⁵.

Ανατυπώνοντας στην Πάδοβα το 1714 το "*Costitutiones quinque annorum*" ο Ramazzini προσθέτει μια πραγματεία για την κατάχρηση του οπίου, σε μορφή επιστολής προς τον ανιψιό του Bartolomeo⁸⁶. Ο συγγραφέας δεν αποδέχεται ότι υπάρχουν φάρμακα που μπορούν να χορηγηθούν με ανορθόδοξο τρόπο: πεπεισμένος υποστηρικτής της χρήσης οπίου στους διαλείποντες πυρετούς, στους οποίους αναγνωρίζει την ιδιαίτερη δράση της ουσίας, εναντιώνεται στην τακτική που είχε διαδοθεί εκείνα τα χρόνια να συνιστάται αδιακρίτως σε κάθε είδους πυρετό. Στην περίπτωση αυτή επαναπροτείνει το ίδιο κριτήριο που πολλές άλλες φορές έχει υποστηρίξει σχετικά με την κατάχρηση της αφαίμαξης από τους ιατρούς, που οπλισμένοι με το φλεβοτόμο φαίνονταν στο συγγραφέα ικανότεροι να σκορπίσουν αθάνατα θύματα παρά να εξολοθρεύσουν ασθένειες.

Λίγο πριν από το θάνατό του, το 1714, ο Ramazzini δίνει για εκτύπωση, αφιερωμένο στον Domenico Barbaro, πατριάρχη της Ακουιλίας, ένα βιβλίο με σχόλια και παρατηρήσεις πάνω στο εγχειρίδιο για τη λιτή ζωή του Βενετσιάνου ευγενή Luigi Cornaro, (1475 - 1566). Αυτός αρρώστησε από ποδάγρα στα 35 του και αφού θεραπεύτηκε επιστρέφοντας σε φυσιολογικές (εγκρατείς) συνθήκες διαβίωσης, αφού αφιερώθηκε στη γεωργία και έγραψε το 1558 το έργο "*Συζητήσεις Περί Λιτού Βίου*" (*Discorsi della vita sobria*)^{87,88}. Ο

⁸⁵ A. Ranelletti, *Bernardino Ramazzini, Atti del IV Congr. Naz. Per le Malat. del Lav.*, Roma 1913

⁸⁶ Το 1816 δημοσιεύεται στο Κοντόνιο (Codogno): Ramazzini/ *Dell' abuso della China.*/ Versione dal latino e note/ del C.D.V. Mantovani/ già Medico delle R. Guardie d' Onore/ Chirurgo in capo d' Armata, ecc/ per Luigi Cairo.

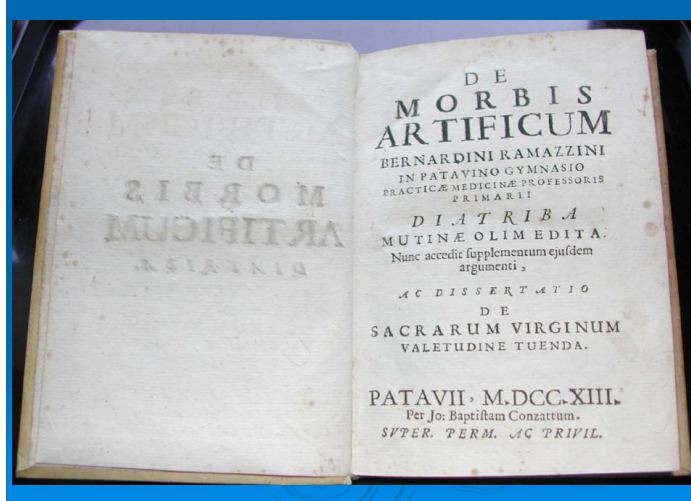
⁸⁷ *Annotationes/ in librum/ Ludovici Cornelii/ de/ vitae sobria/ commodis Bernardini Ramazzini/ practicae Medicinae in Patavino Gymnasio/ Professoris Primarii. /Serenissimo Principi/ Clementi Joanni/ Federico/ Estensi/ dicatae. Patavii, MDCCXIV ex Typographia Jo: Baptistae Conzatti. 1993/14*

⁸⁸ Ε. Νένα, Γ.Ντουινιάς, *Εγκρατής βίος*, Διπλωματική εργασία ΕΣΔΥ, 2009 (υπό έκδοση)

Ramazzini με τα σχόλιά του βελτίωσε το εγχειρίδιο αυτό, μετατρέποντάς το σε οδηγό ατομικής υγιεινής, "και φαίνεται να ανακαλύπτει σε κείνα τα χρυσά αποφθέγματα, επαναλαμβανόμενα από έναν ήδη ογδοηκοντούτη, όλα όσα έμαθε στο μακρύ βίο του, τον ξοδεμένο σε μία γόνιμη και ακατάπαυστη δραστηριότητα"⁸⁹.

⁸⁹ Castiglioni, *Bernardino Ramazzini a Padova*, Atti del VII Congr. Naz. Med. Lav., Parma, Modena, Capri, 24-26 ottobre 1927.

Ε.8. Περί των Παθών των Τεχνουργών (*De morbis artificum diatriba*)

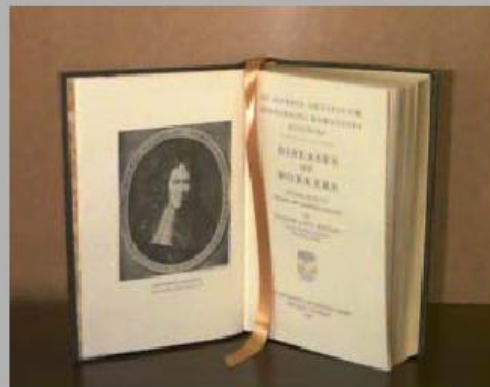
Ο Ramazzini είχε ήδη αντιμετωπίσει στα κείμενα που δημοσιεύτηκαν έως το 1698 το ζήτημα των ασθενειών ορισμένων κατηγοριών εργατών. Το ακαδημαϊκό έτος 1690-91 ασκεί τη διδασκαλία της Ιατρικής στη σχολή της Μόδενα, δίνοντας ως τίτλο "*De Morbis Artificum*" (Περί των Παθών των Τεχνουργών), σύμφωνα με όσα τεκμηριώνονται στη σχετική περγαμηνή²⁵. Σε μια επιστολή του προς τον Antonio Magliabechi, βιβλιοθηκάριο του αρχιδούκα της Τοσκάνης, με ημερομηνία 24 Μαΐου 1692, ο Ramazzini μνημονεύει πρώτη φορά σε ένα κείμενό του το έργο που θα τον κάνει πιο φημισμένο: "Θα ήθελα να εργαστώ γύρω από το "*Trattato de morbis artificum*", αλλά θα έπρεπε να βρίσκομαι σε μια πόλη μεγάλη όπως η Βενετία, το Παρίσι, το Λονδίνο και παρόμοιες, για να κάνω παρατηρήσεις". Στις 16 Απρίλη 1695, πάντα σε μια επιστολή του προς τον Magliabechi, γράφει:

"Απορροφημένος όπως θα είμαι σε αυτή την περιπέτεια, θέλω να εκμεταλλευτώ αυτή την άνεση που μπορώ να έχω πάνω στο θέμα, υλικό που εγώ γνωρίζω παρ' ότι παρθένο, και έτσι να δώσω τέλος σε αυτή τη ματαιοδοξία μου να γνωστοποιώ διά των εκδόσεων τις αδυναμίες μου".

De Morbis Artificum Diatriba

Ramazzini B.. De morbis artificum diatriba. Typis Antonii Capponi, Mutinae, 1700

Ramazzini B. Diseases of workers. [The Latin text of 1713 revised with translation and notes by Wilmer Cave Wright]. The Classics of Medicine Library, Division of Gryphon Editions; New York, 1983

Το 1699, στις 20 Ιουλίου, γράφει στον ίδιο παραλήπτη ότι έχει ανάγκη ανάπαυσης, "...πράγμα που θα κάνω έχοντας τελειώσει την εργασία της διατριβής, την οποία συντόμως θα θέσω υπό του πιεστηρίου, αλλά με ελάχιστη ικανοποίησή μου, γιατί φοβούμαι ότι δεν καταφέρνω να βγει όπως είχα σχεδιάσει".

Στις 22 Οκτωβρίου 1700 ανακοινώνει στον Magliabechi: "Τελείωσε η εκτύπωση του *Opuscolo de mali degli artefici* (Σύγγραμμα για τα Δεινά των Τεχνουργών)· ...σε εφτά - οκτώ ημέρες πρέπει να μεταβώ στην Πάδοβα για ανάγνωση"²⁶.

Συνδέοντας αυτές τις αναφορές –έως τα 1700 δεν υπάρχουν άλλες που να αναφέρονται στη "*De morbis artificum diatriba*"– στην πλούσια επιστολογραφία του Ramazzini, μπορεί να κατανοηθεί ότι:

1. Το σύγγραμμα γράφτηκε σε διάστημα 10 τουλάχιστον ετών και τελείωσε όταν ο συγγραφέας ήταν 67 ετών, με 40 και πλέον έτη ιατρικής πρακτικής.
2. Ο Ramazzini είχε αποκτήσει φήμη και εκλήθη στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας λόγω αρετών που δεν έχουν να κάνουν με τη συγγραφική του δραστηριότητα.
3. Το έργο καταδεικνύει ένα πολιτισμικό και επιστημονικό ενδιαφέρον του συγγραφέα, το οποίο ίσως δεν είναι το πρωτεύον, γι' αυτό και δεν περίμενε ότι θα μπορούσε να έχει μεγάλη τύχη.
4. Ο συγγραφέας ερεθίστηκε από την αυθεντικότητα του θέματος και λιγότερο από τη σημασία που θα μπορούσε να αποκτήσει το έργο του.
5. Άλλα σημεία ικανά να χαρακτηρίσουν το κείμενο πρέπει να αναζητηθούν τόσο στο περιεχόμενο και στη δομή του, όσο και στο κοινωνικό και επιστημονικό περιβάλλον με το οποίο συνδέεται το έργο.

Η πρώτη έκδοση του 1700 τιτλοφορείται: *De / Morbis Artificum / Diatriba / Bernardini Ramazzini / In Patavino Archi - Lyceo / Practicae Medicinae Ordinariae /*

Publici Professoris, / Et Naturae Curiosorum Collegae. / Illustriss, et Excellentiss. DD. Ejusdem / Archi-Lycei / Moderatoribus / D. Mutinae, M.DCC. / Typis Antonii Carponi, Impressoris Episcopalis, in 16. Σημειωτέον ότι από τυπογραφικό λάθος παραλείφθηκε στην αρίθμηση των κεφαλαίων ο αριθμός 8 και έτσι τα κεφάλαια φαίνονται 41 αντί 40. Η "Πραγματεία για τις Ασθένειες των Λογίων", με την οποία ολοκληρώνεται η εργασία, σημειώνεται ως "caput ultimum". Σε αυτή την έκδοση μετά την αφιέρωση στους "Πληρεξουσίους της Ενετικής Δημοκρατίας" –είχε ήδη κληθεί στην Πάδοβα– εμφανίζεται επίσης ένα ποίημα 22 στροφών στα λατινικά με τίτλο "Auctor ad librum"[βλ. απόδοση στα ελληνικά σελ. 21]. Το 1703 βγήκε μία δεύτερη έκδοση στην Ουτρέχτη της Ολλανδίας (Ultralecti, Apud Guilielmum van de Water, Academiae Typographum, 1703), όπου αντί της αφιέρωσης στους "Πληρεξουσίους..." υπάρχει μια επιστολή προς τον εκδότη ("Typographus Lectori").

Το 1705 θα δημοσιευτεί στο Λονδίνο *A Treatise of the Diseases of Tradesman, showing the various Influence of particular Trades upon the State or Health; with the best Methods to avoid or correct it, and useful Hints proper to be minded in regulating the Cure of all Diseases incident to Tradesmen. Written in Latin by Bern. Ramazzini, Professor of Physic at Padua. And now done in English. London, Printed for Andrew Bell (and others) και στη Λειψία στα γερμανικά, Bernh. Ramazzini, Prof. Publ. auf der Univ. zu Padua Untersuchung von den Krankheiten der Kunstler und Handwerker, In: Der dem menschilchen Geschlechte wie auch der Artznzy-Kunst sorgfaltung-helffende und Gelehrte Medicus, Order Zweyer vornehmer und gelehter Italiensischer Medicorum ... Tractate als: I. Bernh. Ramazzini. II. George Baglivi... Zwei Bucher Von der Praxi Medica., Leipsig in Verlag Johann Ludwig Gleditsch, Anno 1705.*

Το 1713 ο ίδιος ο Ramazzini επιμελήθηκε μία επανέκδοση του έργου του στην Πάντοβα (*De/ Morbis/ Artificum/ Bernardini Ramazzini/in Patavino Gymnasio/ Praticae Medicinae Professoris/ Primarii Diatriba/ Mutinae olim edita./Nunc accedit*

supplementum ajusdem/argumenti, lac Dissertatiol/de Sacrarum Virginum/oaletudine tuenda. Patavii, M.DCC.XIII/ Baptistam Conzattum. in 16°) προσθέτοντας ένα Συμπλήρωμα (*Supplementum*) 12 κεφαλαίων αφιερωμένων στις ασθένειες ισάριθμων ομάδων εργατών. Άγνωστο πώς, παραλήφθηκε το σχετικό με τους κτίστες κεφάλαιο που υπήρχε στην πρώτη έκδοση, όπως επίσης από την "Πραγματεία για τους Λογίους" –που εδώ εμφανίζεται αυτόνομα και όχι ως τελευταίο κεφάλαιο– παραλήφθηκε μία επιστολή του P. Xilander προς τον Volpisco Fortunato Plemprio, ομότιμο καθηγητή στην Ακαδημία του Lovanio. Επίσης απουσιάζει το ποίημα στα λατινικά.

Το Συμπλήρωμα (*Supplementum*) ακολουθείται από μια πραγματεία για την προστασία της υγείας των παρθένων μοναχών (*Dissertazione de virginum vestalium valetudine tuenda*). Οι δύο πραγματείες για τους λογίους και τις μοναχές εκδόθηκαν και ξεχωριστά. Η πρώτη στα γαλλικά το 1724 και από αυτή μια έκδοση στα γερμανικά το 1740. Επίσης, στα αγγλικά In: Meiklejohn A. and Curran A.P. *De Virginum... A Dissertation on the Care of Health of Nuns, Medical History*, 8: 371 - 375, 1964. Αναπαρήχθη δε στο "*Occupational Health*" 17: 59 - 65, 1965 και στο "*Journal of Occupational Medicine*", 7: 516 -520, 1965. Η δεύτερη εκδόθηκε στα λατινικά με παράλληλη μετάφραση στα ιταλικά από τον Dottor Emilio Masi και την εκτελεστική επιτροπή του 5^{ου} Εθνικού Συνεδρίου της Ιατρικής της Εργασίας⁹⁰.

Ακολούθησαν πολυάριθμες εκδόσεις της "*Diatriba*" σε όλες τις χώρες. Ο Di Pietro παρέχει έναν πλήρη κατάλογο με χρονολογική σειρά. Εκτός των πρώτων εκδόσεων, το 1700 στη Μόντενα, το 1701 στη Λειψία, το 1703 στην Ουτρέχτη και το 1705 στο Λονδίνο και τη Λειψία, αναφέρονται περισσότερες

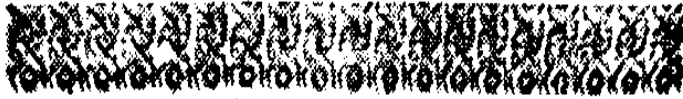
⁹⁰ Ibidem 31

από 40 εκδόσεις⁹¹. Στην τελική έκδοση της "*De morbis artificum diatriba*", αυτή του 1713, εξετάζονται 52 επαγγέλματα, τέχνες, χειρωνακτικές εργασίες και κοινωνικές κατηγορίες, όλα ή σχεδόν όλα αυτά που παρουσιάζονται στα χρόνια που έζησε ο Ramazzini. Για όλα σχεδόν οι εκτιμήσεις που αφορούν την τεχνολογία και τις συνθήκες εργασίας είναι προϊόντα άμεσης παρατήρησης του συγγραφέα και γι' αυτό αντιστοιχούν στην παραγωγική πραγματικότητα της Μόντενα και γενικώς της Βόρειας Ιταλίας. Η χρησιμοποιούμενη γλώσσα είναι τα λατινικά, λατινικά ήπια, κάποιες φορές εκλεπτυσμένα, πλούσια σε κλασικές αναφορές και όχι μόνο επιστημονικές, πότε με χιουμοριστικές, πότε με δραματικές αιχμές. Αξίζει να θυμηθούμε ότι οι "Διάλογοι" του Γαλιλαίου* που δημοσιεύτηκαν το 1632 γράφτηκαν στα ιταλικά και ότι η πρώτη έκδοση της "*De morbis artificum diatriba*" στα ιταλικά είναι του 1745, δηλαδή αναφορικά με την πρώτη έκδοση στα λατινικά μεταγενέστερη κατά 45 έτη⁹².

⁹¹ Di Pietro Pericle, Bibliografia di Bernardino Ramazzini, Istituto di Medicina Sociale Editore, Roma, 1977. Θα αναφέρουμε ενδεικτικά μόνο ορισμένες από τις εκδόσεις: **1740**, *Maladies des artisans*. In: Hecquet, Philippe, *La medicine, la Chirurgie et la pharmacie des pauvres* (tome II, pp. 43-191). A Paris, chez la Veuve Alix, MDCCXL, **1777**, *Essai/ sur/ les maladies/ des artisans,/ Traduit du latin/ de Ramazzini,/ avec des notes et des additions:/ par M. de Fourcroy, Maitres-Arts/ en l'Universite de Paris, et Etudiant/ en medicine. A Paris,/ chez Moutard, Imprimeur-Libraire de Reine, .../M.DCC.LXXVII., 1922, Βουδαπέστη, RAMAZZINII./ *De morbis Artificum/ Diatriba/ Cum Supplementum*, Edition/ du Comite executif d'organisation du/ V.ieme Congres Medical Intrenational/ pour les accidents du travail et les/ maladies professionnelles. Typis Societatis Athenaeum, **1940**, *De morbis artificum Bernardini Ramazzini diatriba. Diseases of workers. The latin text of 1713, revised, with translation and notes by Wilmer Cave Wright: University of Chicago Press, 1961, εκδίδεται στη Μόσχα, μεταφρασμένο στα ρώσικα. *De morbis artificum diatriba. O boleznjah remeslennikov rassudenie*. Ed. Avgust Andreevich Letavet, **1964**, μεταφρασμένο στα αγγλικά *Diseases of Workers / Transated from the Latin Text/ De Morbis Artificum of 1713 by/ Wilmer Cave Wright/ With an inrtoduction by/ George Rosen, M.D., Ph.D./ Published under the auspices of the Library of/ the New York Academy of Medicine. London & New York, Hafner Publishing Company.***

⁹² Bernardino Ramazzini, *Malattie dei lavoratori*, trad. Italiana del dr. O. Rossi, sulla 1. ed., Modena, 1700, e sulla 2., Padova, 1713.
Bernardino Ramazzini, *Malattie dei atrefici*; trad. di G.M.Levi, con note e aggiunte di De Fourcory – Milano, Soc. Ed. del "Corriere Sanitario" (sig. E.Zerboni), 1908
Bernardino Ramazzini, *Le malattie dei Lavoratori (De Morbis Artificum diatriba) a cura di Francesco Carnevale, Nuova Italia Scientifica, (1982) & Firenze Libreria Chiari, 2000*
Bernardino Ramazzini, *Οι ασθένειες των εργατών, (De Morbis Artificum diatriba)*, μτφ-επιμ-σχολ Γ.Ντουσιάς, ΕΛΙΝΥΑΕ (2001)

Αλλά οι γιατροί, ακόμα και μερικές δεκαετίες μετά το Ramazzini, θα συνεχίζουν να γράφουν στα λατινικά, όπως έκαναν πάντα, αφού τα λατινικά ήταν η επίσημη γλώσσα των λογίων, και έτσι το έργο θα διαβαζόταν άμεσα από αυτούς σε όλα τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη.

BERNARDINI
RAMAZZINI,

In Patavino Gymnasio Præficus Medicinæ Professorque Primarius

DE

MORBIS ARTIFICUM
DIATRIBA.

MURINÆ OLIM EDITA

Nunc accedat

SUPPLEMENTUM EJUSDEM ARGUMENTI,

ac

DISSERTATIO

DE

SACRARUM VIRGINUM VALETUDINE
TUENDA.

Illustrissimis, & Excellentissimis D. D.

PATAVINI GYMNASII MODERATORIBUS,
D. HIERONYMO VENERIO, Equiti & D. Marci Procuratori,
D. FRANCISCO LAUREDANO, Equiti & D. Marci Procuratori,
D. JOANNI FRANCISCO MAUROCENO, Equiti,

BERNARDINI RAMAZZINI Felicitatem.

*Non laboriosi sunt ingenti facta, & quæ præcipue curæ sunt
editionem quoque Autoribus suis relinquunt, non autem
sibi qui in litteris avam tradunt, ac aliquod bene nominant,
per quod sibi & posteris videantur curæ, multo magis
D. D.*

Οι Ιταλικές εκδόσεις της *Diatriba*

[από λατινικά στα ιταλικά]

1. 1745 Βενετία, *Le malattie degli Artefici Trattato di Bernardino Ramazzini da Carpi Professore di Medicina, prima nello Studio di Modena, dappoi nella Celebre Universita di Padova: composto in lingua Latina, E in questa edizione tradotto nella italiana dall' abate Chiari di Pisa, Appresso Domenico Occhi, In Venezia MDCCXLV*
2. 1842 Νεάπολη, *Trattato delle malattie degli Artefici di Bernardino Ramazzini ... prima versione napolitana, su l'ultima edizione di Lipsia per cura di Luigi Albanese, Tip. Filiatre-Sebezio, Napoli 1842*
3. 1845 Βενετία, *Saggio sopra le malattie degli artefici di Bernardino Ramazzini...tradotto dal latino, con note ed aggiunte di Antonio Francesco Conte di Fourcroy. Nuova edizione, fatta sopra quella del 1778, co' i tipi di Giuseppe Antonelli, Venezia 1845*
4. 1933 Τορίνο, *Le malattie dei lavoratori/ De Morbis artificum diatribe, Traduzione italiana del Dr. O.Rossi sulla 1^a Edizione [Modena 1700] e sulla II^a [Padova 1713], prefazione di L.Devoto, Edizioni Minerva Medica, Torino 1933*
5. 1982 Ρώμη, *Le malattie dei lavoratori, Traduzione di F. Carnevale ed I. e V. Romano, A cura e on prefazione di F. Carnevale, Nuova Italia Scientifica, Roma 1982*
6. 1996 Ρώμη, *Le malattie dei lavoratori, Traduzione di L.Paretti a cura di G.Cosmacini, Edizioni Teknos, Roma 1995*

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ⁹³

Η πρώτη μετάφραση του έργου του Ραματσίνι στην ιταλική γλώσσα έγινε το 1745 υπό την επιμέλεια του αββά Francesco Ranieri Chiari, που ήδη ήταν 80 ετών, και επανεκδόθηκε το 1821. Το 1842 τυπώθηκε στη Νάπολη με επιμέλεια του Luigi Albanese. Το 1933 εκδόθηκε από τον O. Rossi με τίτλο "*RAMAZZINI padre della medicina del lavoro, disciplina Italica*" και με μικρό πρόλογο του L. Devoto. Το 1953 εκδόθηκε στη Ρώμη, με την ευκαιρία της επέκτασης της ασφαλιστικής κάλυψης επαγγελματιών ασθενειών, στην 70^η επέτειο της ιδρύσεως του INAIL (Istituto Nazionale Assicurazioni Infortuni Lavoro).

Η παρούσα έκδοση, η πρώτη στην ελληνική γλώσσα, ακολουθεί περισσότερο την έκδοση που επιμελήθηκε ο Francesco Carnevale (εκδ. La Nuova Italia Scientifica, 1982), η οποία βασίστηκε κυρίως σε αυτή του 1713 στην Πάντοβα. Συμπεριλαμβάνει το "*Trattato sulle malattie dei lavoratori*" που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1700 στη Μόντενα και ένα "*Συμπλήρωμα*" ("*Supplementum*"), που γράφτηκε για την έκδοση της Πάντοβας. Διατηρήθηκε η παράλειψη του κεφαλαίου 8 και προστέθηκε ένα κεφάλαιο για τις ασθένειες των κτιστών που στην έκδοση του 1700 ήταν μετά το κεφάλαιο 25.

Οι σημειώσεις του συγγραφέα παρατίθενται αυτούσιες. Κρίθηκε όμως σκόπιμη η παράθεση ενός συνοπτικού πίνακα των παραγόντων κινδύνου και των ασθενειών για κάθε επαγγελματική κατηγορία, καθώς και ένα λεξικό όρων και πληροφοριών για πρόσωπα, φάρμακα κ.ά. που αναφέρονται στο έργο. Η προσπάθεια απόδοσης του γλωσσικού ύφους του Ραματσίνι στα ελληνικά δεν ήταν εύκολη, αφού δε γίνεται πάντα ακριβής μεταφορά των γλωσσικών παιχνιδισμάτων και της ειρωνείας των λατινικών εκφράσεων ακόμα και στα ιταλικά. Η παράθεση των αρχαιοελληνικών παραπομπών (από τις εκδόσεις "Κάκτος") ήταν αυτονόητη υποχρέωσή μας, αφού χωρίς να διακόπτουν τη ροή του κειμένου, επιδιώκουν να αποκαλύψουν και να εξηγήσουν πιστότερα τα φαινόμενα.

⁹³ Γιώργος Χρ. Ντουλιάς, Νοέμβριος 1999

E.9. Quam artem exerceat ?

Το βιβλίο ή πραγματεία όπως λέγεται «**Οι ασθένειες των εργατών**», [De morbis artificum diatriba] δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στη ΜόδENA το 1700. Γράφτηκε όμως τη τελευταία δεκαετία του 1600, κατά την οποία ο **Bernardino Ramazzini (B.R.)** ασχολήθηκε αρκετά με γεωφυσικές και επιδημιολογικές μελέτες και τελείωσε όταν ο συγγραφέας ήταν ήδη 67 ετών με ιατρική εμπειρία πλέον των 40 ετών. Ο συγγραφέας στον καιρό του ήταν ήδη φημισμένος ιατρός και για αυτό προσκλήθηκε στο φημισμένο πανεπιστήμιο της Πάδοβα, για αρετές διαφορετικές από αυτές του βιβλίου που θα τον έκανε μετέπειτα «**αθάνατο**» !

Το έργο προκαλούσε πολιτισμικό και επιστημονικό ενδιαφέρον στον B.R. αλλά πιθανώς όχι το κυρίαρχο. Εξάλλου, εκτός από την αυθεντικότητά του, δεν του επέφερε καμία περαιτέρω τύχη ως ιατρού και συγγραφέα. Για κατανοήσουμε το πλαίσιο, τις πηγές και ορισμένα χαρακτηριστικά της diatriba θα πρέπει να θυμηθούμε ορισμένα γεγονότα:

- η τετραετής περίπου θητεία του B.R. ως αγροτικού ιατρού στο Δουκάτο του Castro πρέπει να ερέθισε το ενδιαφέρον του για τις ασθένειες που προσβάλλουν τους φτωχούς και τους τεχνουργούς
- η άμεση παρατήρηση των εργατών κατά τις γεωφυσικές έρευνές του, τουλάχιστον αυτή που αφορά τους βοθροκαθαριστές, που ο ίδιος δίνει έμφαση έως του σημείου να ισχυρίζεται ότι χάρις σε αυτή είχε αρχίσει να γράφει τη πραγματεία. Πολύ πειστικά ο B.R. περιγράφει ότι κατά το άδειασμα του μαύρου βόθρου του σπιτιού του, αντιλήφθηκε ότι ο εργάτης βιαζότανε να τελειώσει γρήγορα τη δουλειά. Όταν τον ρώτησε του απάντησε ότι δουλεύει γρήγορα μόνο γιατί πρέπει να μειώσει την έκθεση στις αναθυμιάσεις που προκαλούν σε αυτόν αλλά και σε όσους κάνουν την ίδια δουλειά, σοβαρό ερεθισμό στα μάτια και ότι αμέσως μετά, όταν θα πήγαινε σπίτι του θα έπρεπε να μείνει στα σκοτεινά μέχρι την επομένη, πλένοντας συχνά τα μάτια του με χλιαρό νερό. Ακολούθως ο συγγραφέας μπόρεσε να συνδέσει αυτή την εμπειρία με μια άλλη, δηλαδή την επιβεβαίωση ότι υπήρχαν άνθρωποι που έχοντας ασκήσει στο παρελθόν το επάγγελμα του βοθροκαθαριστή, τυφλώθηκαν ή μισοτυφλώθηκαν και ζητιάνευαν ελεημοσύνη στους δρόμους.

Στη πραγματεία του ο B.R διακρίνει δύο βασικές κατηγορίες παραγόντων κινδύνου για τους εργαζόμενους:

- Η πρώτη και συχνότερη, αντιπροσωπεύεται από τη χειρόστη ποιότητα των ουσιών που επεξεργάζονται και από ό,τι απελευθερώνεται από αυτές κατά την εργασία
- Η δεύτερη αφορά στις κινήσεις που γίνονται και τις θέσεις που παίρνουν τα σώματα των εργατών για παρατεταμένο χρόνο

Για κάθε ένα από τα επαγγέλματα που εξετάζει ο B.R. υιοθετεί μια αρκετά προτυποποιημένη **μέθοδο διερεύνησης της επαγγελματικής έκθεσης** που μπορούμε να σκιαγραφήσουμε σε πέντε σημεία :

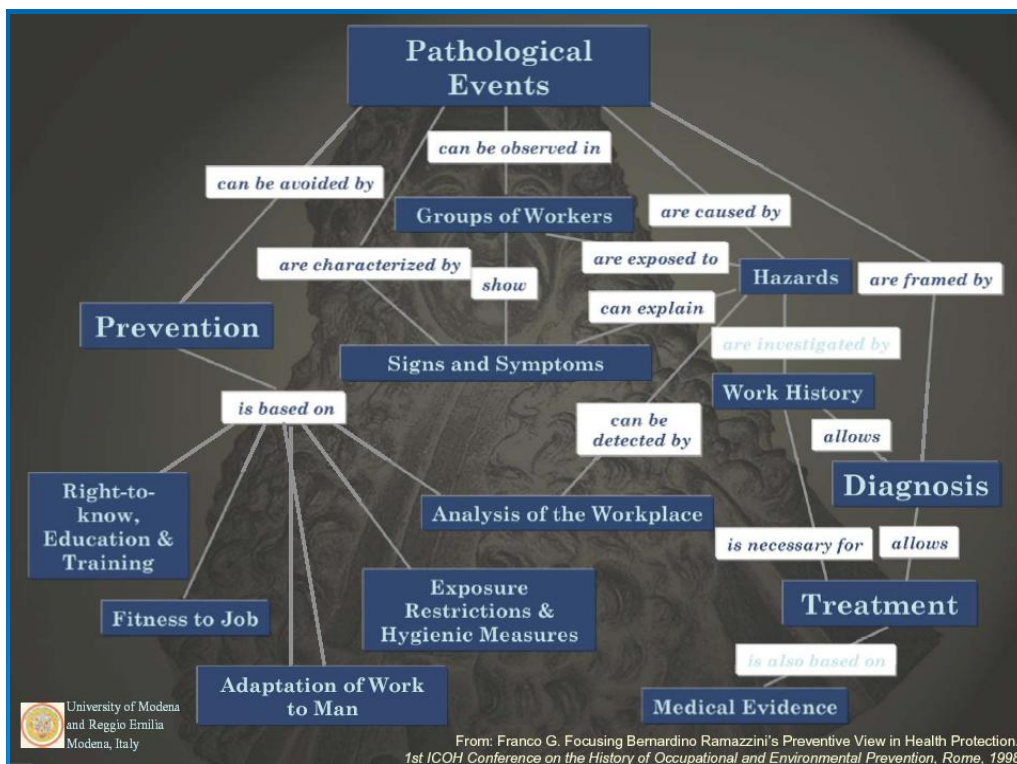
1. Περιγραφή της τεχνολογίας και των πρώτων υλών
2. Εξέταση με αυστηρά κλινικά κριτήρια των εργατών που παρατηρούσε και εκείνων που είχαν ασκήσει το ίδιο επάγγελμα στο παρελθόν
3. Συλλογή της υπάρχουσας διαθέσιμης βιβλιογραφίας
4. Συζήτηση της εξατομικευμένης θεραπείας, των μέσων ατομικής προστασίας (ΜΑΠ) και των περιβαλλοντικών βελτιώσεων
5. Προτάσεις κανόνων καλής πρακτικής, ατομικής και κοινωνικής συμπεριφοράς για καθένα και για τους κυβερνώντες σε αντικατάσταση των ξεπερασμένων και ακατάλληλων πλέον παραδοσιακών κανόνων

Η διασύνδεση μεταξύ κινδύνου και εκδήλωσης της ασθένειας που εντοπίζεται από τον B.R. βασίζεται στη **διαίσθηση** και την **επαγωγική λογική** που προϋπήρξε της επιστημονικής προσέγγισης που βασίστηκε σε επιδημιολογικές αρχές. Αυτές αναδεικνύουν το ενδιαφέρον προς τον «πληθυσμό» εκτός από το άτομο.

Ο B.R. εντοπίζει **“μεταβλητές”** [variables] της υγείας μεταξύ των διαφορετικών εργατικών πληθυσμών προτείνοντας κριτήρια παρόμοια με τα σημερινά **“γεγονότα προπομπούς”** [sentinel health events]. Οι παρατηρήσεις του επιβεβαιώνουν πανηγυρικά την προεξόφληση αυτού που σήμερα αποκαλούμε [clusters] δηλαδή οξυδεοικείς παρατηρήσεις κλινικών ιατρών έναντι φαινομένων αυξανόμενων περιστατικών κάποιας ασθένειας.

Περιγράφοντας αυτά τα φαινόμενα ο B.R. σημειώνει παράλληλα τους **“καθοριστές”** [determinants] της νόσου. Αν και απουσιάζουν στη πραγματεία αριθμητικά στοιχεία, ο B.R. είναι προσεκτικός στη διατύπωση της αναγκαιότητας ποσοτικοποίησης των περιστατικών μεταξύ των

εργατών ώστε να μπορεί να υπολογιστεί ο "κίνδυνος" για την υγεία σε κάθε συγκεκριμένο επάγγελμα.⁹⁴

Πηγή: G. Franco

Ο συγγραφέας μας χρησιμοποίησε πολύ νωρίτερα, σύγχρονα εργαλεία μελέτης της "συνεχούς παρακολούθησης" [follow-up] των αλλαγών στην υγεία και ανακάλυψης ασυνήθιστων γεγονότων. Κανείς πριν τον B.R. δεν θεωρητικοποίησε ολοκληρωμένα το γεγονός ότι αποσύροντας ή ελαχιστοποιώντας αυτές τις αιτίες ασθένειας, μπορούσε να είναι ένα πλεονέκτημα ή να αντιπροσωπεύει επίσης και κύρια, μια υποχρέωση της κοινωνίας.

Δεν θα ήταν δυνατό να κατανοηθεί πλήρως η καινοτόμος αντίληψη σε επιστημονικό και "πολιτικό" πεδίο, στην οποία το έργο του B.R. κατέχει πρωταγωνιστικό ρόλο, χωρίς να εκτιμηθούν οι ρίζες και οι δομικές συνθήκες αυτής της διαδικασίας. Ο B.R. ήταν πεπεισμένος για τη σημασία των μηχανικών τεχνών στη "πρόοδο του πολιτισμού". Η επανεκτίμηση των κοινωνικών ικανοτήτων του ανθρώπου προηγήθηκε, μετά από πολλούς αιώνες, προσδίδοντας στην εργασία και τους εργαζόμενους έναν ρόλο που πριν ήταν αδύνατο και να τον σκεφθεί κανείς, ικανό ακόμα και να εκφράσει, αν όχι ακόμα, τα δικαιώματα και τις ανάγκες που δεν μπορούσαν πια να καταπιεστούν.

⁹⁴ **Franco G.** Ramazzini's "De morbis artificum Diatriba" and society, culture, and the human condition in the seventeenth century Int J Occup Environ Health. 2000 Apr-Jun;6(2):80-5

Εξετάζοντας στην πλούσια βιβλιογραφία για τον B.R. την χρονική διασπορά των εκδόσεων του έργου του, τις μεταφράσεις και τις επανεκδόσεις, διαγράφεται ένα φαινόμενο που ίσως μπορεί να θεωρηθεί "**διαφορική επίπτωση**" του B.R., αποκτώντας διαφορετικό νόημα στις διάφορες ιστορικές περιόδους και κοινωνικο-οικονομικές πραγματικότητες.

Διαφαίνεται σαφώς μια πρώτη περίοδος εξαιρετικής τύχης του "**De Morbis**" που τοποθετείται μεταξύ 1700 και 1775. Αφού εξαντλήθηκε γρήγορα η πρώτη έκδοση του 1700, ακολούθησαν οι επόμενες στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες μέσα σε μια δεκαετία. Η σημασία αυτής της φάσης αφορά την πολιτισμική επίπτωση που είχε το έργο κυρίως στις επιστημονικές και ιατρικές πρωτοπορίες και άμεσα ή διαμέσου αυτών στους "συμβούλους" των πριγκίπων, όλοι πρόσωπα που αναγνωρίζονταν σε μια «ευρωπαϊκή επιστημονική κοινότητα» καλλιεργημένη, δυναμική και δικτυωμένη περισσότερο από όσο φανταζόμαστε. Η διδασκαλία του B.R. ίσως δεν ενσωματώνονται σε αυτή τη φάση στην συνήθη κλινική πρακτική και ούτε εμπνέει νομοθετικές πρόνοιες, και κεντρικές ή περιφερειακές οικονομικές πρωτοβουλίες, ικανές να βελτιώσουν τις εργασιακές συνθήκες. Όπως επίσης οι επαγγελματικές παθήσεις δεν καθίστανται δημόσιο κτήμα ούτε οι άμεσα ενδιαφερόμενοι αποκομίζουν κάτι.

Στο τέλος αυτής της περιόδου, που έχει κυρίαρχη σημασία για όσα θα ακολουθήσουν, θα πρέπει να καταγραφεί μια μοναδική, ασθενική φωνή, ικανή πάντως να συλλέξει και να μεταδώσει σε άλλα, εκτός Ιατρικής πεδία το μήνυμα του B.R.. Πρόκειται για τον Άνταμ Σμιθ που το 1776 στο έργο του «Περί του Πλούτου των Εθνών» γράφει: "*Σχεδόν κάθε τύπος τεχνίτη υφίσταται κάποια ειδική αναπηρία που προκαλείται από την υπερβολική αφοσίωση σε ειδικό τύπο εργασίας. Ο Ramazzini (!) ένας επιφανής ιταλός ιατρός έγραψε ένα ειδικό βιβλίο σχετικά με αυτές τις παθήσεις. Και έπειτα σχολιάζει: "Αν οι εργοδότες άκουγαν πάντα τις προτροπές της λογικής και του ανθρωπισμού, θα είχαν πάντα κίνητρο να μετριάσουν αντί να αυξάνουν την απασχόληση πολλών από τους εργάτες τους*». Πρόκειται για μια οξυδερκή παρατήρηση που πρέπει να διαβαστεί ως πολύ πρόωρη αλλά προφητική κριτική, στον τειλορισμό που επισήμως προωθήθηκε ως "**επιστημονική**" οργάνωση της εργασίας μετά από ενάμισι περίπου αιώνες.

Σε μια επόμενη περίοδο μεταξύ του τελευταίου τέταρτου του 18^{ου} αι. και τη δεκαετία του '80 του 1800, παρατηρείται μια φαινομενική απώλεια του ενδιαφέροντος για το έργο του B.R. τουλάχιστον με βάση δείκτες όπως οι επανεκδόσεις και οι νέες μεταφράσεις που συνεχώς αραιώνουν. Ένα δευτερεύον φαινόμενο εγγράφεται σε αυτή την περίοδο. Αφορά στις απόπειρες προσαρμογής του «De Morbis». Το πιο φημισμένο παράδειγμα, στη ρότα της επιτυχούς μετάφρασης με πλούσιες σημειώσεις και προσθήκες του de Fourcroy του 1777, αφορά τον Patissier στη Γαλλία που το 1822 γράφει μια παρεμφερή πραγματεία. Όμως πρόκειται για ένα νέο

κείμενο, εμπνευσμένο από το ιταλικό αλλά διαφορετικό από το αυθεντικό. Το καταλαβαίνει κανείς αμέσως διαβάζοντας στον υπότιτλο : *«έργο στο οποίο συνιστώνται οι προφυλάξεις που θα πρέπει να υιοθετούνται σχετικά με τη δημόσια και ιδιωτική υγιεινή από όσους διοικούν εργοστάσια, τους εργοδηγούς και όλους όσους ασκούν τέχνες και επαγγέλματα ανθυγιεινά»*. Οι περιστάσεις έχουν τελείως αλλάξει από τον καιρό του B.R. και εν τω μεταξύ έχει απλωθεί μια *“αστική επανάσταση”* και σε ορισμένες χώρες, όπως στη Γαλλία, βρίσκεται ήδη σε προχωρημένη φάση ανάπτυξης η *«βιομηχανική επανάσταση»* με όλες τις μεγάλες επιπτώσεις της στην τεχνολογία, την οικονομία, την κοινωνία και την υγεία.

Τραγικές συνέπειες που θα αναδειχτούν ανάγλυφα στη Γαλλία, ήδη το 1840 από τον Louis-René Villermè μέσα από το φημισμένο *“Tableau”, «Περί της φυσικής κατάστασης των εριουργών»* (εργατών βαμβακιού, λιναριού & μεταξιού). Στην Αγγλία παράλληλα με τους πρώτους νόμους προστασίας της υγείας των εργατών, των ανηλίκων και των γυναικών που ζητήθηκαν φωναχτά από φιλόφρονους και νομικούς εκτός από τις πρώτες οργανώσεις των ίδιων των ενδιαφερόμενων, τίθεται δυναμικά η αναγκαιότητα μιας νέας προσέγγισης στη μελέτη των επαγγελματιών παθήσεων.

Το βασικό έργο του Charles Turner Thackrah *“Οι συνέπειες των βασικών επαγγελμάτων, τεχνών & κοινωνικών συνθηκών & τρόπων ζωής στην υγεία και τη μακροζωία”* γράφεται το 1831 και περιέχει πολλές παραπομπές στον B.R.. Όμως πρόκειται για ένα έργο διαφορετικού ύφους, μεθόδου και αντικειμενικών στόχων. Ο Thackrah ασχολήθηκε με την ανάλυση των κινδύνων και των υπάρχουσών παθήσεων στους εργασιακούς χώρους που είχε προκαλέσει η είσοδος των μηχανών στα εργαστήρια και η τεχνολογία της βιομηχανικής επανάστασης. Ανατρέχοντας στη στατιστική δείχνει, εκτός πάσης λογικής αμφιβολίας, ότι οι βιομηχανικοί εργάτες ζούσαν συντομότερη ζωή από ό,τι οι αγρότες. Για αυτό ακριβώς τον λόγο ο Thackrah καταλήγει : *« Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι καθημερινά οδηγείται στον τάφο το πτώμα ενός ανθρώπου που αλλιώς θα ζούσε αυθορμήτως πλήρους υγείας και πλούσιας δραστηριότητας. Καθημερινά παρακολουθούμε τη θυσία ενός ή συχνά δύο θυμάτων στο βωμό των τεχνικών συνθηκών που έθεσε η κοινωνία. Πρόκειται για τα ίδια άτομα που γλίτωσαν από τις άσχημες συνθήκες της φύσης»*. Ασφαλώς έχει ενδιαφέρον η κρίση για το έργο του B.R. που εκφράζει ο Άγγλος στατιστικός και δημογράφος William Farr: το *«De Morbis εξετάζει όλες σχεδόν τις δραστηριότητες που ασκούντο σε μια ιταλική πόλη ...εντυπωσιάζει η απουσία επακριβών παρατηρήσεων για τη θνησιμότητα στα διάφορα επαγγέλματα»*. Να λοιπόν που από το έργο του Thackrah και έμμεσα του B.R., κάποια στιγμή στις ΗΠΑ ο Benjamin McCready θα σκιαγραφήσει στο *“Για την επίδραση των επαγγελμάτων & των τεχνών στη δημιουργία ασθενειών στις ΗΠΑ”* ένα στοιχειώδες πλαίσιο, που όμως αγνοήθηκε για δεκαετίες.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 1800 και το πρώτο ήμισυ του 1900 παρατηρείται, ιδίως στη Γερμανία και στην Αγγλία, μια ισχυρή ανάπτυξη της Ιατρικής της Εργασίας. Εν τω μεταξύ

παρακολουθούμε τη γέννηση της Βιομηχανικής Υγιεινής, κλάδο της πρόληψης στους εργασιακούς χώρους που θα επικρατήσει ιδίως στις αγγλοσαξονικές χώρες, αυτόνομα και ορισμένες φορές εναλλακτικά της Ιατρικής της Εργασίας. Παράλληλα μπορεί να λεχθεί ότι παρακολουθούμε ένα είδος αδιαφορίας για τον B.R. και του έργου του στο πεδίο της Υγιεινής, τουλάχιστον όταν συγκρίνουμε τον αριθμό των εκδόσεων ή των μεταφράσεων του “*De Morbis*”. Οι ιστορικοί της Ιατρικής όλων των χωρών και όχι μονάχα οι Ιταλοί ασχολούνται με την κατάλληλη διάρθρωση B.R. στο εσωτερικό της διαδικασίας εξέλιξης της ιταλικής «ιατρικής τέχνης». Μπορούμε εδώ, να υιοθετήσουμε πλήρως τη συνθετική κρίση του Sigerist: η πραγματεία “*De Morbis*” αποτελεί για την Ιατρική της Εργασίας ό,τι η *De fabrica humani corporis* του Vesalio στην ανατομία, η *De motu cordis* του Harvey στη φυσιολογία και η *De sedibus et causis morborum* του Morgagni στη παθολογική ανατομία. Οι ιατροί της εργασίας και ιδίως οι Ιταλοί –όπως ήταν αναμενόμενο- έκαναν τον B.R. σημαία τους, μερικές φορές ευκαιρίας, ως *nume tutelare* :

- είτε για να αποδώσουν την ιστορική του αξία και συνεπώς να μεταδώσουν ένα γενικό αλλά και παγκόσμιο μήνυμα σχετικά με τα πλεονεκτήματα της προστασίας των εργατών
- είτε για να ενδυναμώσουν με την προσωπικότητα του επίκαιρες ανάγκες, δηλαδή ως promotion
- είτε τέλος, ειδικότερα κατά τη περίοδο του φασισμού, για να επιβεβαιώσουν μια ιταλική πρωτιά στη διεκδίκηση τουλάχιστον της γέννησης και της πατρότητας της Ιατρικής της Εργασίας

Στη Φλωρεντία εμψυχωμένο από τον Gaetano Pieraccini εκδίδεται από το 1907 έως το 1917, ένα περιοδικό με τίτλο “*Il Ramazzini, Giornale Italiano di Medicina Sociale*”. Ο Luigi Devoto που υπήρξε πάντα ένας ένθερμος και συνεπής υπερασπιστής του B.R. τόσο στη περίπτωση της ίδρυσης της Clinica del Lavoro το 1908 όταν προωθεί μια νέα μετάφραση από τα γαλλικά όπως και το 1933 όταν εκτός από την προώθηση ακόμα μιας ιταλικής έκδοσης του “*De Morbis*” με το λατινικό κείμενο απέναντι, γίνεται εμψυχωτής ενός ειδικού αφιερώματος [tribute] με την ευκαιρία της 300^{ης} επετείου από τη γέννηση του B.R.. Μεταξύ των πολλών διαδραματισθέντων γεγονότων αυτή την περίοδο πρέπει να σημειώσουμε: πρώτα, την αγγλική έκδοση του 1940 που περιλάμβανε απέναντι και το λατινικό κείμενο, πλήρη σχόλια καθώς και τη φιλολογική αρτιότητα της ελληνίστριας Wilmer Cave Wright που κατόρθωσε να εκπληρώσει, έξω από οποιοδήποτε πανηγυρικό εορταστικό αφιέρωμα, ένα κενό στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία.

Το δεύτερο ήμισυ του 1900 εμφανίζονται πάμπολλες επανεικδόσεις και μεταφράσεις σε όλες τις γλώσσες του κόσμου ρωσικά, πορτογαλικά/βραζιλιάνικα, γερμανικά, ιαπωνικά, ισπανικά, αγγλικά,

σουηδικά, ιταλικά –εκτός της ελληνικής που ήρθε ακριβώς με το τέλος του 1999(!). Η τύχη της diatriba του B.R. μας θυμίζει μια ποιητική αλλά αποτελεσματική ρήση του Luigi Devoto : ο B.R. μπορεί να παρομοιασθεί με ένα γάργαρο ροάκι που σε κάποιο σημείο χάνεται στα σκοτεινά σπλάχνα της γης συνεχίζοντας τη πορεία του. Κάποιοι ακούν το βαθύ του μουρμούρισμα αλλά δεν μπορούν να το προσδιορίσουν. Πρέπει να διασχίσουν μεγάλη απόσταση για να ξανθίσουν αυτά τα ανθρώπινα νερά. Η πηγή έχει τώρα ξαναζωντανέψει και πρέπει να έχει ήρεμο από όλες τις απόψεις διάβα ! Το “**De Morbis**” έχει παγκοσμιοποιηθεί και είναι διαθέσιμο σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της Γης. Συχνά χρησιμοποιήθηκε, ιδίως τις δεκαετίες του ’70 και ’80 για να χαρακτηρίσει επαρκέστερα την έντονη απαίτηση, στις βιομηχανικές χώρες, για ασφάλεια και υγεία στους χώρους εργασίας, από τους άμεσα ενδιαφερόμενους, τους εργάτες και τις οργανώσεις τους. Το ίδιο συμβαίνει και τώρα στις αναπτυσσόμενες χώρες.⁹⁵

⁹⁵ Francesco Carnevale, Σημειώσεις ομιλίας σε ημερίδα της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Υγείας (2001)

E.10 Το έργο του Ramazzini ιστορική πηγή

Η τεχνολογία ή πιο απλά ο τρόπος εργασίας και τα χρησιμοποιούμενα υλικά στα εργαστήρια των τεχνουργών και στη γεωργία αποτελούν συγκεκριμένα ενδιαφέροντα της μελέτης του Ramazzini. Εκτός από τα ξεχωριστά κεφάλαια στη **"De morbis artificum diatriba"** το καταλαβαίνουμε από το γεγονός ότι, όπως είχαν πράξει τόσοι άλλοι συγγραφείς του αιώνα του⁹⁶, σε αρκετές περιπτώσεις ο Ramazzini εκφράζει την πρόθεση –αν και εμποδίζεται από τον καιρό και το προχωρημένο της ηλικίας– να συγγράψει μια πραγματεία της βιομηχανικής τεχνικής. Ένα άλλο γεγονός όμως, αποδεικνύει εμμέσως την υπευθυνότητα και την επιμέλεια που ο ίδιος υιοθετούσε στην περιγραφή των εργασιακών χώρων: το κεφάλαιο της τεχνικής από το τέλος του 15^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 18^{ου} στο έργο *"Ιστορία της Εργασίας"* του Amintore Fanfani⁹⁷ βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη βάση των σαφών και μη αναφορών της **"De morbis artificum diatriba"** του Ramazzini.

Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι, αν και *"η έννοια της καινοτομίας ήταν σε κάθε περίπτωση αρκετά ζωντανή στη συνείδηση των ανθρώπων του 1600, οι τίτλοι των βιβλίων με θέμα τις μηχανές είχαν σχεδόν αναπόφευκτα την αξίωση της προσκόμισης μιας καινοτομίας, που σπανίως παρουσίαζαν πραγματικά"* και, όπως υποστηρίζει ο Cipolla⁹⁸, εκτός των ουσιαστικών καινοτομιών που εισήχθησαν στη γεωργική δραστηριότητα, *"η τεχνολογική πρόοδος ... δε θα γίνει τόσο με μεγάλες θορυβώδεις καινοτομίες, αλλά κυρίως με συνεχείς ταπεινές βελτιώσεις και κατοπινές καλύτερεύσεις, προϊόντα μιας χειρωνακτικής πρακτικής, που όσο και αν είναι θαυμαστή, δε θα είναι ποτέ ούτε εμπνευσμένη ούτε συστηματική"*.

⁹⁶ L. Thorndike, *Novita e inovazioni nella scienza e nella medicina del seicento, in Le Radici del pensiero scientifico, a cura di Wiener, P.P. e Noland, A., Feltrinelli, Milano 1971.*

⁹⁷ Am. Fanfani, *Storia del lavoro in Italia, dalla fine del secolo XV agli inizi del XVIII*, Giuffrè, Milano 1959.

⁹⁸ Carlo M. Cipolla, *Storia economica dell' Europa pre-indusriale*, Il Mulino, Bologna 1975, *"Η Ευρώπη πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση"*, Θεμέλιο, 1988.

Σε ένα καλοδιατηρημένο φαρμακείο του 19^{ου} αιώνα - "**Farmacia dell'Assunta**" (φτιαγμένα από τον Luigi Lugli) κάτω από τις στοές [portici] της κεντρικής πλατείας Piazza Martiri στο [Carpi](#) (Modena) υπάρχουν στο εσωτερικό του που ακόμα λειτουργεί μαζί με παλιά δοχεία και ιατρικά μπουκαλάκια μερικά 'φρέσκα' και μαρμάρινα μπούστα οκτώ γνωστών και αναγνωρισμένων επιστημόνων. Στη παρακάτω φωτογραφία φαίνονται έξι από αυτούς : ο Ιπποκράτης, ο Γαληνός, ο [Thomas Sydenham](#), [Herman Boerhaave](#), [Jacopo Berengario da Carpi](#) και ο [Bernardino Ramazzini](#).

Υποτίθεται δηλαδή ότι οι συνθήκες εργασίας και ουσιαστικά τα υλικά της εργασίας που παρατηρήθηκαν και περιγράφηκαν από τον Ramazzini, υπήρχαν και τους περασμένους αιώνες, τουλάχιστον από το Μεσαίωνα. Η πρόθεση να τα περιγράψει και να μελετήσει τις επιπτώσεις τους στον άνθρωπο πιθανότατα ενθαρρυνόταν αφενός από την ελπίδα υπέρβασής τους για την αύξηση έτσι της παραγωγικότητας με έναν διαφορετικό από την εντατικοποίηση της εργασίας τρόπο, αφετέρου από την επιβεβαίωση, ακόμα και σε κοινωνικό επίπεδο, επιστημονικών και ανθρωπιστικών αξιών που θα είχαν αποτέλεσμα τη συντήρηση της εργατικής δύναμης. Αποτελεί λοιπόν αδιαμφισβήτητη αρετή του Ramazzini η απόφαση ότι δεν είναι εξευτελιστικό για τους ιατρούς να επισκέπτονται συστηματικά τους εργασιακούς χώρους και τα εργαστήρια των τεχνουργών, ώστε να κατανοούν καλύτερα και να θεραπεύουν ορισμένες ασθένειες.

*"Δεν του χαρίστηκαν σαρκασμοί και η γελοιοποίηση από μέρους των συναδέλφων του, που δεν κατανοούσαν τη σημασία των παρατηρήσεών του και εκπλήσσονταν που ο ίδιος εξετίθετο σε κινδύνους, για να παρακολουθήσει τη φύση στα πιο σκοτεινά της εργαστήρια".*⁹⁹ Για το Ramazzini η επίσκεψη στους χώρους εργασίας αποτελεί τη λογική και συνεπή συνέχεια της διαδικασίας εκείνης που αρχίζει με την ερώτηση από το γιατρό προς τον ασθενή για το είδος της εργασίας που ασκεί.

Ο Ramazzini διακηρύσσει :

"Ego quidem . . . neque indecorum credidi in viliores Officinas pedem quandoque immittere, & . . . Artium Mechanicarum secreta contemplari"

Από τη μεριά μου έκανα όλα αυτά που σκεφτόμουν ότι ήταν ορθό να κάνω και δεν αισθάνθηκα μειωμένος όταν, για να παρατηρήσω όλα τα χαρακτηριστικά της χειρωνακτικής εργασίας, έμπαινα στα ταπεινότερα από τα εργαστήρια των τεχνουργών¹⁰⁰.

Αλλά τότε η πραγματικά αληθινή καινοτομία βρίσκεται πριν από την ερώτηση για την ασκούμενη εργασία και την επίσκεψη στο χώρο της εργασίας και είναι αυτή καθαυτή η εμφανισθείσα ή αναζητούμενη ευκαιρία να συναντήσει για να θεραπεύσει έναν ασθενή που να είναι εργάτης. Ο Ramazzini είναι ουσιαστικά ένας προσεκτικός και δραστήριος

⁹⁹ E. Masi, *La vita e l'opera di Bernardino Ramazzini*, Atti V Congr. Naz. Med. del Lavoro, Firenze 11-14 Giugno 1922.

¹⁰⁰ Πρόλογος

μάρτυρας της συνάντησης ιατρού και εργάτη, που προφανώς δεν είναι τυχαία ούτε παρήχθη λόγω της δικής του απλής δραστηριότητας.

Το έργο του Bernardino Ramazzini ως «πατέρα της Ιατρικής της Εργασίας» προφανώς έχει σημασία για την Ιστορία της Ιατρικής αλλά παράλληλα παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για την εργασιακή ζωή στα 1700 και την επικράτηση της ανάγκης προστασίας της υγείας της εργατικής τάξης εκ μέρους των δημοσίων θεσμών. Τις τελευταίες δεκαετίες το έργο του τράβηξε ξανά το ενδιαφέρον και εκδόθηκαν υπό την επιμέλεια του Francesco Carnevale νέες εκδόσεις των κυριότερων έργων του¹⁰¹ όπως και νέες μεταφράσεις (γερμανικά-1998, και για 1^η φορά στα ελληνικά –1999).

Παρά ταύτα, η διάρθρωση του έργου του Bernardino Ramazzini στα διδακτικά και ερευνητικά σχέδια της Ιστορίας της Ιατρικής παραμένει σπάνια και προβληματική. Ίσως γιατί οι προθέσεις και τα συμπεράσματά του φαίνονται αυθεντικά και μεμονωμένα, έτσι που να απαιτούν την επανεξέτασή τους, το ξαναδιάβασμα τους, σε ένα ευρύτερο ιστορικό και κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο. Ιστορικοί και ιατροί από ποικίλα πεδία, τονίζουν την σημασία του Bernardino Ramazzini.¹⁰²

Άλλος (*Loris Premuda*) τον τοποθετεί μεταξύ υποκρατικής ιατρικής και σχολής “Βάκων”, άλλος (*Giuliano Franco*) υπογραμμίζει την επιδημιολογική και προληπτική πλευρά της *Diatriba* κεντρικής σημασίας για την κατανόηση της καινοτομίας στην ιατρική σκέψη του Bernardino Ramazzini και στις συνεχείς επικλήσεις του προς κυβερνώντες και συναδέλφους του, ώστε να υιοθετηθούν μέτρα που να ευνοούν την εργασία σε συνθήκες εξυγίανσης.

Άλλος (*Giuseppe Armocida*) υποστηρίζει ότι το έργο του αν και έτυχε πολυάριθμων εκδόσεων και μεταφράσεων παρά τις εκδόσεις δεν προηγήθηκε του καιρού του κατά δύο αιώνες αλλά αποτελεί μεμονωμένο γεγονός χωρίς προηγούμενο και συνέχεια. Θεωρεί τον

¹⁰¹ *La salute dei principi ovvero come difendersi dalle malattie e dai medici* (Firenze, Tosca, 1992), *Vita sobria: annotazioni al Trattato di Alvisi Cornaro sui vantaggi della vita sobria* (Firenze, Tosca, 1993) και *Le malattie dei lavoratori: De morbis artificum diatriba* (Firenze, Libreria Chiari, 2000).

¹⁰² **Franco G, Franco F.** Bernardino Ramazzini: The Father of Occupational Medicine. *Am J Public Health.* 2001 Sep;91(9):1382

Ramazzini ενδιάμεσο κρίκο της ιατρικής *ad personam* και της κοινωνικοποίησης της μετά από εβδομήντα χρόνια.

Άλλοι από το πεδίο της νευρολογίας και της περιβαλλοντικής ιατρικής (*Giorgio Zanchin, Ferdinando Maggioni & Bruno Saia*) σημειώνουν την σημασία –μεγαλύτερη από ό,τι ακόμα και σήμερα- που προσέδωσε ο Ramazzini στην κεφαλαλγία αφού την αναφέρει ως βασικό σύμπτωμα σε δώδεκα επαγγέλματα που προκαλείται από διαφορετικές αιτίες.

Άλλος (*Luigi Giarelli*) επανεξετάζει ορισμένα κεφάλαια της *Diatriba* αναζητώντας μεθοδολογικές ενδείξεις για το πώς συνέλεγε τις πληροφορίες του. Προκύπτει η εικόνα ενός ιατρού που ωθούνταν κυρίως *εκ περιεργείας* και πλησίαζε τους απλούς εργάτες με σεβασμό και μεγάλη παρατηρητική ικανότητα. Αρκετές φορές απευθύνεται στους συναδέλφους του ζητώντας τους να ενδιαφερθούν για την υγεία των εργατών, να ερευνήσουν επιτόπου για τις πιθανές αιτίες των ασθενειών τους και δεν διστάζει να τους ασκήσει κριτική για λανθασμένες ή άστοχες θεραπείες.

Άλλος (*Claudio Bellinati*) προσπαθεί να διερευνήσει την προσωπικότητα του μέσα από γραπτές μαρτυρίες του εγγονού του Bartolomeo με τον οποίο συγκατοικούσε, την διαθήκη του αλλά και τις τελευταίες του ημέρες.

Στον τόμο των πρακτικών¹⁰³ περιγράφεται η κατοικία του Ramazzini στην Πάδοβα και στο συμπλήρωμα υπάρχει ολόκληρο το κείμενο της διαθήκης του. Σχεδόν ο μισός τόμος καταλαμβάνεται από την προσπάθεια των επιμελητών να παραβάλουν δίπλα στο κείμενο του Ramazzini, εικόνες επαγγελμάτων του 17^{ου} αι. παρμένες από αυθεντικούς τόμους, όπως το *Λεξικό των τεχνών και των επαγγελμάτων* του F. Grisellini [*Dizionario delle arti e dei mestieri* -1768] και το *Le arti che van per via* του G. Zompini (1753), χρήσιμο εργαλείο ανάδυσης του ιστορικού περιγράμματος όπου εντάσσεται το έργο του Ramazzini.

¹⁰³ Συμπόσιο: *O Bernardino Ramazzini και ο καιρός του (Πάδοβα, 20 Σεπτεμβρίου 2000)*, επιμέλεια Vito Terribile Wiel Marin & Maurizio Ripa Bonati. [*Bernardino Ramazzini e il suo tempo. Simposio (Padova, 20 Settembre 2000)*], a cura di Vito Terribile Wiel Marin-Maurizio Ripa Bonati, Padova, Istituto di Storia della Medicina-Università degli Studi, 2001, p. 120]

Στα δεξιά του Δημοτικού Θεάτρου [Teatro Comunale] στο [Carpi](#) (Piazza Martiri, 72), στην είσοδο υπάρχει ένα μαρμάρινο μπούστο του [Bernardino Ramazzini](#) .

E. 11 Η κλινική και υγειονομική δομή της "*De morbis artificum diatriba*"

Πρόκειται για την πρώτη συστηματική διατριβή της παθολογίας της εργασίας και έως πριν από ορισμένες δεκαετίες δεν μπορούσε να θεωρηθεί ούτε ατελής ούτε, πολύ περισσότερο, ανεπίκαιρη. Αποτελεί αυθεντικότατο έργο χωρίς προηγούμενο, με εξαίρεση μεμονωμένες παρατηρήσεις ή σχόλια για κάποια ειδική ασθένεια των εργατών. Ο **Ιπποκράτης** περιέγραψε μία ειδική ασθένεια των γναφών, ο **Γαληνός** υπαινίχθηκε ορισμένες ασθένειες των παλαιστών, και ειδικότερα στις περιηγήσεις του με σκοπό τη μελέτη εντόπισε τους κινδύνους από την εξόρυξη του υαλοειδούς του χαλκού στα ορυχεία της Κύπρου. Ο **Αέτιος** επίσης, περιέγραψε ορισμένες ασθένειες των παλαιστών και ο **Πλούταρχος** έγραψε για τις ασθένειες των μελετητών. Ο **Παράκελσος** έγραψε για τα μέταλλα, αφού ο ίδιος και ο **van Helmont** υπέφεραν αρκετές συμφορές από την παραγωγή των χημικών θεραπευτικών παρασκευασμάτων. Ο **Tabreccio** παραλίγο να πεθάνει δηλητηριασμένος από ατμούς αρσενικού και ο **Baillon** παρατήρησε μια οφθαλμική ασθένεια προερχόμενη από τους ατμούς της λάσπης του Παρισιού. Ο **Fernel** διαπίστωσε σε μια παραμάνα αφροδίσιο νόσημα, που της μεταδόθηκε κατά τη διάρκεια της φροντίδας κάποιας επιτόκου. Ο **Patezio** περιέγραψε την ασθένεια ενός αγγειοπλάστη και ο **Ettmuller** ενός γανωτή που ήταν ασθματικός λόγω δηλητηρίασης από κασσίτερο.

Ο **Diemerbroeck** εξέτασε στο ανατομικό τραπέζι δύο περιπτώσεις πνευμονικής βλάβης από διαμαντόσκονη. Οι **Boecher** και **Kuntel** διαπίστωσαν τη μόλυνση του αέρα στα ορυχεία. Οι ασθένειες των μεταλλωρύχων σιδήρου περιγράφονται στους "*Φιλοσοφικούς Διαλογισμούς*" της Βασιλικής Εταιρείας του Λονδίνου το 1665. Ο **Boricchio** μετέφερε στις "*Αναμνήσεις της Κοπεγχάγης*" τις παρατηρήσεις του για τις ασθένειες ενός επιχρυσωτή και μιας γυναίκας που έφτιαχνε κεριά. Ο **Citois** μίλησε για τον κωλικό των ζωγράφων ως ενδημική ασθένεια στην περιοχή Poitu. Ο **Shockusen** 44 έτη πριν από το έργο του Ramazzini έγραψε μια πραγματεία πάνω στο ίδιο θέμα. Ο **Faloppio** μελέτησε τις παθήσεις των μεταλλωρύχων της Μόντενα, ο ιησουίτης **Berulesi** της Μόντενα πραγματεύτηκε τις βλάβες από μέταλλα, τις προφυλάξεις και τη διαίτα των μεταλλουργών. Ο **Luca Antonio Porzio** περιέγραψε τις ασθένειες των στρατιωτικών, ο

Φλωρεντίνος **Orazio Monti** δημοσίευσε στην Πίζα το 1627 το έργο του "*Πραγματεία για τις Συνήθειες στον Τρόπο Διακυβέρνησης Στρατιωτών και Ναυτικών, για τα Δεινά τους και τη Θεραπεία τους*".

Ένας άλλος που μπορεί να θεωρηθεί προάγγελος του Ramazzini, ο πλατωνιστής φιλόσοφος **Marsilio Ficino**, που ίσως υπήρξε και ιατρός, περιέγραψε τις ασθένειες των λογίων στο πρώτο βιβλίο του "*De vita sana*" (*Περί Υγιεινής Ζωής*), που δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στη Φλωρεντία το 1489 και είναι αφιερωμένο στο *Magnum Laurentinum Mediceum patriae curatorem*. Το έργο του "*De valetudine literatorum curanda*" (*Περί της Φροντίδας των Λογίων*) εκτιμήθηκε αρκετά από τους ανθρώπους των γραμμάτων και ο Ramazzini το αναφέρει συχνά στη σχετική διατριβή του, κάνοντας σαφείς υπαινιγμούς στις απόψεις του συγγραφέα, ιδίως στις αστρολογικές θεωρίες του, από τις οποίες ήταν διαποτισμένο και την περίοδο αυτή μόλυναν αρκετά την ιατρική.

Ο Ramazzini δεν ξεχνάει ποτέ την προηγηθείσα επιστημονική βιβλιογραφία που μπορεί να είναι χρήσιμη στο σκοπό του, όπως δεν παραλείπει τους κλασικούς, που εξάλλου του ήταν οικείοι¹⁰⁴. Τουλάχιστον στα μισά από τα 55 κεφάλαια της *Diatriba* υπάρχουν παραπομπές στην αρχαιοελληνική γραμματεία, κυρίως στον Ιπποκράτη που στην ελληνική έκδοση έγινε προσπάθεια να παρατεθούν αυτούσιες.

Ο κλινικός όμως Ramazzini είναι πραγματικά καινοτόμος στη συστηματοποίηση με λειτουργικό τρόπο ενός συνόλου στοιχείων και παρατηρήσεων ήδη υφιστάμενων. Το άριστο αποτέλεσμα της σύνθεσης είναι εξασφαλισμένο, εκτός από τα κίνητρα που το διαπνέουν, και από την υιοθετούμενη μέθοδο, που είναι πάντα αυτή της επαλήθευσης των υπαρχουσών παρατηρήσεων και της κριτικής των δογματικών και παράλογων ερμηνειών. Αυτό το μαρτυρεί η βασική ανάγκη ελέγχου της ύπαρξης αυτών των αλλοιώσεων στα εσωτερικά όργανα των πτωμάτων των ασθενών –κάτι που η κλινική του διαίσθηση αποδεχόταν– και της ανάδειξης από τα διαπιστωνόμενα γεγονότα των νόμων της παθολογίας. Όμως, όπως ο ίδιος λέει, "*ούτε με τις πιο ζωντανές προσευχές ούτε με το χρήμα κατόρθωσα ποτέ να κάνω αυτοψία στα πτώματα που με ενδιέφεραν*

¹⁰⁴ P. di Pietro, Le fonti della "Diatriba de morbis artificum" di B. ramazzini, Roma, 1969 Inter. Congress of the history of Medicine, 21st Siena Atti, vol.2.

περισσότερο".¹⁰⁵ Αυτοψίες που λίγα χρόνια μετά μπορούσε να εκτελέσει ο Morgagni, για να επιβεβαιώσει μεγάλο μέρος των διατυπωμένων από τον Ramazzini υποθέσεων.¹⁰⁶

Όμως ο κλινικός Ramazzini εκφράζει ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό, τη σύνθεση συγκεκριμένων υγειονομικών και τεχνικών προβλημάτων σε σχέση με έναν προβαλλόμενο σκοπό: την αποφυγή ή τουλάχιστον τη μείωση μιας σειράς παθών σε όποιον εργάζεται. Η ειδικότητά του σε πολλούς τομείς της γνώσης από τη μια μεριά και η προς εμβάθυνση σχετική απλότητα των τεχνικών πλευρών από την άλλη έχουν διευκολύνει βεβαίως την εκπλήρωση μιας ικανοποιητικής σύνθεσης. Αυτό που είναι σημαντικό στην επιχειρηματολογία του είναι η έλλειψη υπόταξης των τεχνικών παρατηρήσεων στις κλινικο-υγειονομικές και γενικότερα, η ευκαμψία των τελευταίων.

Συμβαίνει συχνά στον Ramazzini, όταν βρίσκεται ενώπιον ενός ασθενούς εργάτη, να εγκαταλείπει το συνήθως υιοθετούμενο από τον ίδιο έναντι άλλων ασθενών διαγνωστικό και θεραπευτικό σχήμα. Σε μια τέτοιου είδους διαδικασία τίθεται ουσιαστικά υπό συζήτηση όλη η λογική και η κυρίαρχη παιδεία, χωρίς με αυτό να διολισθαίνει σε μια άλλη υπερβολή: να θέλει με κάθε κόστος να εντοπίσει τις αιτίες προέλευσης μιας ασθένειας στα υλικά και στις συνθήκες εργασίας. Η επιχειρηματολογία του Ramazzini φαίνεται βασισμένη συγχρόνως στην πλήρη ελευθερία και στη χρήση όλων των ερμηνευτικών εργαλείων που μπορούσε να διαθέτει μια έρευνα χωρίς αναστολές, εκτός αυτών των ενδογενών του ανθρώπου που βιώνει εκείνη τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.¹⁰⁷

Όλα αυτά είναι αληθή, σε σχέση ακριβώς με τη θεραπευτική πλευρά και τα προληπτικά μέτρα που προτείνει ο Ramazzini. Ορισμένα φαρμακευτικά μέσα που συνιστά ασφαλώς προκαλούν γέλιο και πρέπει να θεωρηθούν δείκτες αφοσίωσης και συμμόρφωσης στις εσφαλμένες γνώμες του καιρού του. Πρόκειται όμως για περιορισμένη αφοσίωση και συμμόρφωση σε σχέση με το μέσο όρο άλλων κλινικών ιατρών. Οφείλουμε να πούμε ότι ο Ramazzini υποβαθμίζει συστηματικά την αποτελεσματικότητα της θεραπείας σε διάφορες παθολογικές οντότητες, και ειδικά σε

¹⁰⁵ L. Devoto, *Nel 200° anniversario della morte di Ramazzini.*, Il Lavoro, 7:309;1914

¹⁰⁶ P. Piccinini, *B. Ramazzini e G. B. Morgagni in rapporto con la medicina del lavoro*, "Riv. Storia sc. Med. e Natur.", 21:264-271, 1930

¹⁰⁷ Franco G. Ramazzini's "De morbis artificum Diatriba" and society, culture, and the human condition in the seventeenth century *Int J Occup Environ Health*. 2000 Apr-Jun;6(2):80-5

ορισμένες που πλήττουν συχνότερα τους εργάτες. Όπως επίσης ξεσκεπάζει αρκετούς συναδέλφους του, που, μη γνωρίζοντας τι άλλο να κάνουν και μη θέλοντας να το αποδεχτούν, καθίσταντο οι ίδιοι επιβλαβείς για τους ασθενείς, χορηγώντας κάποια παρασκευάσματα και εφαρμόζοντας αφαιμάξεις. Η τελευταία αυτή πλευρά του Ramazzini ελάχιστα ερευνήθηκε από όσους έχουν γράψει για το έργο του.

εκτός από το όνομα του αναγράφεται :

ιατρός παθολόγος, "MEDICO PATOLOGO / 1633 - 1714".

Ε.12 Προστασία της υγείας των εργαζομένων με Πρόληψη των κινδύνων

"liceat quoque interrogationem hanc adiicere, & quam artem exerceat" Σε όλες αυτές τις ερωτήσεις πρέπει να προστεθεί άλλη μία: **"Τι εργασία κάνει;"**.¹⁰⁸

Η επιθεώρηση και η ανάλυση των εργασιακών χώρων επέτρεψε στον Ramazzini να διαπιστώσει τη συσχέτιση μεταξύ κινδύνων και ασθενειών, αλλά και να προτείνει, επίσης, προληπτικά μέτρα. Έτσι σήμερα, η πρόληψη των επαγγελματικών κινδύνων ακολουθεί τρία βήματα :

1. εξάλειψη των κινδύνων
2. επιλογή των μηχανικών ελέγχων
3. χρήση μέσων ατομικής προστασίας (ΜΑΠ)

Οι οδηγίες πρόληψης και οι, προς υιοθέτηση, τεχνικές για την αποφυγή της έκθεσης σε σκόνης, καπνούς, ατμούς κτλ. καταλαμβάνουν λίγες σειρές σε ορισμένα κεφάλαια, όπου είναι πολύ εκτεταμένη η θεραπευτική πλευρά, πολλές φορές επαναλαμβανόμενη έναντι πολύ διαφορετικών αιτιών ασθένειας. Όμως πρόκειται για πολύ επακριβείς οδηγίες, που εκτός των άλλων, γίνονται κατανοητές με κριτήριο την εφαρμογή και την αποτελεσματικότητά τους.

"quin mercuriales atomi corium . . . pervadant παρ' όλα αυτά δεν μπορούν να αποφύγουν τη διείσδυση των σωματιδίων του υδραργύρου στο δέρμα..¹⁰⁹

"ex continuo illo strepitu, aures male affici Είναι αναπόφευκτο αυτός ο συνεχής εκκωφαντικός θόρυβος να προκαλεί βλάβες στα αφτιά και σε όλο το κεφάλι¹¹⁰

Ο Ramazzini πρότεινε αρκετές προφυλάξεις για τον περιορισμό της επαγγελματικής έκθεσης σε κινδύνους και περιέγραψε μέτρα περιορισμού της έκθεσης σε

¹⁰⁸ Πρόλογος

¹⁰⁹ κεφ. 3- ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΜΑΣΕΡ ΚΑΙ ΟΣΩΝ ΚΑΝΟΥΝ ΕΝΤΡΙΒΕΣ

¹¹⁰ Συμπλ.κεφ.5- ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΧΑΛΚΟΥΡΓΩΝ

αερομεταφερόμενη σκόνη. Για παράδειγμα, καλεί τους αμυλεργάτες να εργαστούν σε ανοικτούς χώρους :

in ampliori spatio, non in conclusis locis, opus huiusmodi perficiant . Συνήθως παραγγέλλω στους εργάτες να ασκούν, όσο μπορούν, τη δουλειά τους στον ήλιο, σε ένα αρκετά ευρύχωρο περιβάλλον και όχι σε κλειστούς χώρους.¹¹¹

Για την ανάγκη βελτίωσης του αερισμού επισημαίνει :

Fodinarum Praefecti ad emendandum Aeruem illum conclusum, & infectum, tum ob halitus, qui a minerali materia, & a Fossorum Corporibus expirant Οι επιστάτες στα μεταλλεία, για να καθαρίσουν αυτόν τον αποπνικτικό και μολυσμένο αέρα τόσο από τις αναθυμιάσεις που διαχέονται από τα ορυκτά και από τα κορμιά των μεταλλωρύχων όσο και από τη ζύμωση των υγρών, απομακρύνουν με ανεμιστήρες, που διαμέσου στοών επικοινωνούν με τον πάτο των μεταλλείων, τον πυκνό και παλιό αέρα και εισάγουν νέο και καθαρό¹¹².

Ο Ramazzini, προεξόφλησε την ανάγκη να περιοριστεί ο χρόνος έκθεσης στον κίνδυνο, ως μέτρο αποτροπής της βλάβης. Συνιστά περιοδική διακοπή και μικρότερης διάρκειας επαγγελματική δραστηριότητα για την πρόληψη των τραυματισμών στα μάτια στους λεπτουργούς καθώς και ορισμένες θέσεις εργασίας που απαιτούν διαρκή όρθια θέση ή σοβαρή μυϊκή προσπάθεια (π.χ., οι κτίστες, οι ξυλουργοί, οι τυπογράφοι).

“Qui ergo Statariis Artibus addicti sunt . . . monendi sunt, ut cum possunt, continuatam stationem interrumpant, vel . . . vel .. . sedendo, vel . . . deambulando, vel . . . corpus movendo” Όσοι λοιπόν αφιερώνονται σε εργασίες που απαιτούν ορθοστασία, πρέπει να προειδοποιούνται να τις διακόπτουν, όποτε τους παρουσιάζεται ευκαιρία, και να ξεκουράζονται λίγο, περπατώντας ή κάνοντας άλλες σωματικές κινήσεις.¹¹³

Επιπλέον, ο Ramazzini συνιστά *Praesidium itaque ad mala advertenda esset tam viris, quam mulieribus in opere tam arduo moderatio; illud enim vulgatum “nequid nimis, nimis mihi placet”* μετριοπάθεια στην εργασία ως τη καλύτερη εξασφάλιση έναντι των επαγγελματικών ασθενειών.

Ακόμα και σήμερα, οι έννοιες αυτές παραμένουν σταθερά σε ισχύ. Ως αποτέλεσμα της παρατήρησης ενός αυξανόμενου αριθμού μυοσκελετικών παθήσεων - επιδημία επαγγελματικής παθολογίας του 19^{ου} αι. μεταξύ εργαζομένων που απασχολούνται σε

¹¹¹ κεφ 23 - ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣΤΩΝ ΑΜΥΛΟΥ

¹¹² κεφ. 1- ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΩΡΥΧΩΝ

¹¹³ κεφ. 30 - ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΟΣΩΝ ΕΡΓΑΖΟΝΤΑΙ ΟΡΘΙΟΙ

εμφανώς ασφαλή καθήκοντα- την ανάγκη προσαρμογής του χώρου εργασίας για να εξασφαλισθεί υγεία και η ασφάλεια των εργαζομένων έχει καταστεί μείζονος σημασίας. Η χρήση των ΜΑΠ, όπως μάσκες προσώπου και ωτοασπίδες, είναι πλέον υποχρεωτική απαίτηση. Ο Ramazzini πρότεινε την εφαρμογή των μέτρων αυτών και κατανοούσε ότι η χρήση της προστασίας θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τη φύση, την έκταση, και επιπτώσεις των κινδύνων. Αν και πρότεινε μέσα που δεν ήταν παρά πρωτόγονα και δεν ήταν πολύ αποτελεσματικά, ο Ramazzini συνιστά τη χρήση της μάσκας για τους βοθροκαθαριστές :

ut Vesiculas translucidas ori apponant Συμβούλεψα αυτούς τους εργαζομένους να σκεπάζουν το πρόσωπο με διάφανες κύστεις, όπως κάνουν συνήθως εκείνοι που δουλεύουν το μίνιο, ή να παραμένουν λίγο χρόνο στους υπονόμους που καθαρίζουν¹¹⁴

Ενώ στους φουρνάρηδες και μυλωνάδες συνιστά :

“illorum consuetudinem fascia linea os sibi obvelandi commendo, ast id non satis est, quin una cum aere ispirato farinae atomi pectoris penetralia irrepant” Εγκρίνω τη συνήθεια που έχουν οι φουρνάρηδες να καλύπτουν το στόμα με ένα λινό μαντίλι, αλλά αυτό δεν είναι αρκετό να εμποδίσει μαζί με τον αέρα που εισπνέουν να εισέλθουν στα πνευμόνια και τα μικρότερα σωματίδια του αλευριού.¹¹⁵

Σε όλο το κείμενό του, ο Ramazzini αισθάνθηκε την ανάγκη να ενημερώσει τους εργαζομένους σχετικά με τους κινδύνους. Η ορολογία του, κυρίως με στόχο την παροχή συμβουλών προς τους εργαζομένους για τη σωστή συμπεριφορά και συνήθειες, είναι ό,τι ο κλινικός ζητάει από τον ασθενή να θέσει όρια στον εαυτό του, να είναι συγκρατημένος, καθώς και να αποφεύγει τους κινδύνους. Υπάρχουν προτάσεις, ωστόσο, όταν το ενημερωτικό μήνυμα γίνεται πιο σαφές στην προώθηση μεγαλύτερης ευαισθητοποίησης περί των επαγγελματικών κινδύνων και κατάλληλες συμπεριφορές, τόσο εντός όσο και εκτός του εργασιακού περιβάλλοντος. Αυτή η πτυχή είναι σαφής, για παράδειγμα, όταν ο Ramazzini προσπαθεί να πείσει τους οινοποιούς να απόσχουν από την κατανάλωση οινοπνεύματος:

¹¹⁴ κεφ. 14 – ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΒΟΘΡΟΚΑΘΑΡΙΣΤΩΝ

¹¹⁵ κεφ. 22 - ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΦΟΥΡΝΑΡΗΔΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΥΛΩΝΑΔΩΝ

Ego igitur . . . suador sum ut a Vino, eo magis a Vini spiritu abstineant, ac prorsus abstemii fiant, per totum illud tempus saltem, quo tali ministerio operam suam locarint Όταν έχω να κάνω με τους εργάτες αυτούς, είτε είναι ασθενείς είτε πηγαίνω ο ίδιος στο χώρο εργασίας τους, προσπαθώ να τους πείσω να απέχουν από το κρασί και περισσότερο ακόμα από το τσίπουρο και να αποφύγουν τον αλκοολισμό, τουλάχιστον όλο το διάστημα που ασκούν αυτή τη δραστηριότητα.¹¹⁶

Η κύρια αξία, συνεπώς, του "δασκάλου από το Carpi" είναι οι αριστοτεχνικές κλινικές παρατηρήσεις του που εξακολουθούν να ισχύουν και σήμερα. Ο Ramazzini έδειξε ότι η διασύνδεση μεταξύ των συνθηκών εργασίας και των διαταραχών γίνεται καλύτερα με τη διερεύνηση των εργασιακών δραστηριοτήτων του κάθε ασθενή. Η λήψη του ιστορικού - που να κατανοηθεί η επαγγελματική προέλευση της διαταραχής πλέον διδάσκεται στους φοιτητές ιατρικής, αν και δεν είναι γνωστό αν όλοι οι γιατροί έχουν κατακτήσει αυτή τη δεξιότητα.

Ωστόσο η καινοτόμος ανάλυση για την αιτιώδη σχέση εργασιακών δραστηριοτήτων και παθήσεων έχει επισκιάσει τη προληπτική πλευρά του έργου του. Στο πρόσφατο παρελθόν, έχουν γίνει ασφαλώς πολλές βελτιώσεις στον τομέα υγείας και ασφάλειας στην εργασία. Το κύριο έργο του Ramazzini αποκαλύπτει τη συμβολή του στην πρόληψη των κινδύνων, και αν και δεν είναι τα προληπτικά μέτρα που περιγράφονται εκτενώς στο έργο του σε αντίθεση με τα κλινικά μέτρα, αυτά είναι παρόμοια με τα σύγχρονα προληπτικά μέτρα. Προβλέποντας τη σημασία των μέσων για την πρόληψη των βλαβών, το έργο Ramazzini είναι αξιοσημείωτης ομοιότητας με τη σύγχρονη επαγγελματική υγεία, η οποία επίσης εστιάζει στην πρόληψη των κινδύνων και την προστασία των εργαζομένων, αντιμετωπίζει περιβαλλοντικά και κοινωνικά ζητήματα, και προωθεί την επαγγελματική υγεία και ασφάλεια ως αναπόσπαστο στοιχείο της δημόσιας υγείας.

Αξιολόγηση του κατά πόσο η έκθεση σε επαγγελματικό κίνδυνο μπορεί να συνεισφέρει στην ανάπτυξη της επαγγελματικής ασθένειας, δεν ήταν, ωστόσο, ο μόνος σκοπός της διατριβής του De Morbis. Ο Ramazzini δεν περιόριζε τον εαυτό του στη διάγνωση της βλάβης επειδή ως στόχο είχε όχι μόνο να περιγράψει τις παθολογικές εκδηλώσεις και να διευκρινίσει την επαγγελματική αιτία, αλλά και να προσφέρει στους εργαζομένους με προσοχή και προληπτικά μέτρα

¹¹⁶ Κεφ. 21- ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΟΙΝΟΠΟΙΩΝ, ΤΩΝ ΖΥΘΟΠΟΙΩΝ ΚΑΙ ΑΥΤΩΝ ΠΟΥ ΑΠΟΣΤΑΖΟΥΝ ΤΣΙΠΟΥΡΟ

quibus Artifices tentari solent, tum curatione, tum praeservatione suggerere” Προσπάθησα να συλλέξω όλες τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και να σχηματοποιήσω οδηγίες στα ίδια τα εργαστήρια των τεχνουργών, δηλαδή άμεσα στο χώρο –όπως είναι ορθό– πράγμα σημαντικότερο τόσο για τη θεραπεία όσο και για την πρόληψη ασθενειών που συνήθως βαραίνουν τους εργαζομένους.¹¹⁷

¹¹⁷ Πρόλογος

Στην είσοδο του προαύλιου χώρου του Πανεπιστημίου της [Μόδωνα](#) (Via dell'Università, 4), υπάρχει μεταξύ άλλων το μπούστο του [Bernardino Ramazzini](#). Από κάτω μια ενθυμητική πινακίδα στα ιταλικά θυμίζει το ρόλο του στην επανίδρυση του Πανεπιστημίου της Μόδωνα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα.

Ε. 13 Η καινοτομία της εννοιολογικής σύλληψης

Ο Ramazzini ήταν βαθιά πεπεισμένος για τη συμβολή της μηχανικής τέχνης στην "πρόοδο του πολιτισμού". Αν κάποιος αμφιβάλλει για τη σημασία της, γράφει, ως σκεφτεί τη διαφορά μεταξύ Ευρωπαίων και των κατοίκων του Νέου Κόσμου. Με αυτή τη πεποίθηση συντηρεί με τις αρχές της κλασικής ιατρικής που έμαθε στα χρόνια της μελέτης και εφάρμοσε στην κλινική πρακτική και που όλη βασικά εμπνέεται από τις συνταγές της φύσης.¹¹⁸ Όταν ισχυρίζεται ότι ο ιατρός που πλησιάζει να εξετάσει τον ασθενή, πριν τον ρωτήσει για τα συμπτώματα και τη διατροφή του, πρέπει να μάθει το επάγγελμά του, επιτελεί μια πράξη πίστης και ταυτόχρονα μια βαθιά αναθεώρηση σε σχέση με την ιπποκρατική διδασκαλία.¹¹⁹

Κατά τον Benjamin Farrington¹²⁰ ο B.R. εκτιμάει αυτό που είχε ξεφύγει από τον Ιπποκράτη «το βασικότερο στοιχείο για την υγεία, την κανονική απασχόληση του ανθρώπου» πράγματι, *"μόλις δημιουργήθηκαν πλήρως οι συνθήκες ταξικών διακρίσεων στην αρχαία κοινωνία [Κλασική Ελλάδα], καθήκον των εκπροσώπων της επιστημονικής ιατρικής δεν ήταν πια η φροντίδα της υγείας του εργατικού πληθυσμού, με αποτέλεσμα όλο το πρόβλημα της υγείας και της ασθένειας, που αφορά την απασχόληση του εργατικού πληθυσμού σε όλες της τις πλευρές, να μη λαμβάνεται σοβαρά υπόψη. Η ιατρική κατέστη άχρηστη σε σχέση με τις ανάγκες της εργατικής μάζας, ακόμα και όταν έπρεπε να παρθεί υπόψη"*.

Η Ιπποκρατική Ιατρική βασίζεται στην ισορροπία μεταξύ ζώντος οργανισμού και περιβάλλοντος¹²¹. Θεωρεί την ασθένεια προσπάθεια αποκατάστασης της διαταραγμένης ισορροπίας και την παρέμβαση του ιατρού μία πράξη συνεργασίας με τη φύση, στις προσπάθειές της να φθάσει στην ίαση. Ο Ιπποκράτης φθάνει επίσης να διατυπώσει για χρήση των μαθητευόμενων ιατρών οδηγίες καταστατικού τύπου, που θα περιμέναμε να βρούμε μεταξύ των κατοίκων μιας πόλης που κυβερνάται σύμφωνα με τους κανόνες του ανατολικού δεσποτισμού, σε αντίθεση με εκείνες που επέτρεπαν οι ελληνικού τύπου ελευθερίες.

¹¹⁸ *στη φύση το κακό, στη φύση και το φάρμακο*, Ιπποκράτης.

¹¹⁹ **Legge, RT:** *The Lure of Medical History: Bernardino Ramazzini*, *Cal West Med*, 1929-Sep;vol31(issue3):pp 201-2

¹²⁰ **B. Farrington**, *"Lavoro intellettuale e manuale nell' antica Grecia"*, Feltrinelli, Milano, 1953.

¹²¹ **Mirko D. Grmek**, *"Οι ασθένειες στην αυγή του δυτικού πολιτισμού"*, Εκδ.Χατζηνικολή,1989

Οι χειρωνακτικές εργασίες στην αρχαία Ελλάδα ήταν περίπου ταυτόσημες με όσες καταπιάνεται ο Ramazzini. Κι όμως ο Ιπποκράτης μας παραδίδει λιγοστές σημειώσεις για τις ειδικές ασθένειες αυτών των εργατών και τις καταλληλότερες γι' αυτούς θεραπείες. Πάντως στην αρχαία Ελλάδα υπήρχαν ιατροί των σκλάβων που έβλεπαν τον ένα ασθενή μετά τον άλλο, χωρίς να εξετάζουν κανέναν, και γνωρίζουμε ότι ο τεχνουργός ήταν αναγκασμένος να δεχθεί την ευεργετική και βιαστική θεραπεία, μην έχοντας τη δυνατότητα να ξοδέψει χρήματα και χρόνο για μακροχρόνιες και αποτελεσματικότερες θεραπείες.

Ότι η Ιπποκρατική Ιατρική ήταν προσανατολισμένη στην εφαρμογή της σε μία μόνο μερίδα του πληθυσμού, τους πλουσιότερους 'έχοντες', το καταλαβαίνουμε επίσης από τις διαιτητικές οδηγίες και συμβουλές για τη φυσική άσκηση και τον τρόπο ζωής που επέβαλε. Υποστηρίζει ότι η υγεία εξαρτάται από την ισορροπία μεταξύ διατροφής και άσκησης και σε διάφορες περιπτώσεις συνιστώνται κρέατα από τα εξωτικότερα των ζώων, ασκήσεις στο στάδιο πολυποίκιλες και όλων των ειδών, βαθμηδόν αυξανόμενες, πάλι με λαδωμένα τα κορμιά, γρήγορους περιπάτους στον ήλιο μετά τις ασκήσεις, νωρίς το πρωινό γρήγορους και κοπιαστικούς, έπειτα αργούς και ήρεμους.

Επίσης η ακόλουθη συμβουλή δε φαίνεται να ήταν συμβατή με την κατάσταση των δούλων: *"οι ασθενείς πρέπει να κάνουν θερμά λουτρά, να κοιμηθούν σε μαλακά κρεβάτια, να μεθύσουν μια - δυο φορές, αλλά όχι πολύ, να έχουν σεξουαλικές σχέσεις αφού πιουν με μέτρο κρασί, κτλ."*. Όλο αυτό σημαίνει ότι *"μόλις δημιουργήθηκαν πλήρως οι συνθήκες ταξικών διακρίσεων στην αρχαία κοινωνία, καθήκον των εκπροσώπων της επιστημονικής ιατρικής δεν ήταν πια η φροντίδα της υγείας του εργατικού πληθυσμού, με αποτέλεσμα όλο το πρόβλημα της υγείας και της ασθένειας, που αφορά την απασχόληση του εργατικού πληθυσμού σε όλες της τις πλευρές, να μη λαμβάνεται σοβαρά υπόψη. Η ιατρική κατέστη άχρηστη σε σχέση με τις ανάγκες της εργατικής μάζας, ακόμα και όταν έπρεπε να παρθεί υπόψη"*.

Ο Farrington καταλήγει σε αυτά τα συμπεράσματα με αφορμή την παρακμή που γνώρισε η χειρωνακτική εργασία με την πρόοδο του πολιτισμού, δηλαδή παράλληλα *"με την προσπάθεια που έκανε η αρχαία κοινωνία για να βεβαιωθεί ότι όλες οι χειρωνακτικές εργασίες θα γίνονταν από μία τάξη και η διεύθυνση και η οργάνωση της εργασίας από μία άλλη"*. Όλο αυτό ήταν αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης του ανθρώπου, αφού ως και η ανατομία παρήκμασε, όταν οι χειρουργοί περιθωριοποιήθηκαν ως χειρώνακτες. Υπό αυτό

το πρίσμα υπάρχει μια συνέχεια μεταξύ των εννοιών και της πρακτικής της ελληνικής και της ρωμαϊκής ιατρικής και εκείνης των επόμενων αιώνων έως τις μέρες μας.

PER I GRANDI / VINDICE DI NUOVI DIRITTI / PER LA GRANDE FAMIGLIA DEL LAVORO / - / N. IL IV
OTT. MDCXXXIII-M. IL V NOV. MDCCXIV / - / NEL II° CENTENARIO DELLA MORTE / CARPI SUA
PATRIA".

Μτφ. "BERNARDINO RAMAZZINI / ΣΟΦΟΣ ΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΠΑΘΟΛΟΓΙΑΣ / ΣΤΑ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ ΤΗΣ MODENA & PADOVA / ΜΕ ΤΟ ΚΛΑΣΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ
ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ / ΠΡΟΕΞΟΦΛΗΣΕ ΤΟΝ ΚΑΙΡΟ / ΚΑΤΕΣΤΗΣΕ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ / ΥΠΟΧΡΗ ΝΕΩΝ
ΚΑΘΗΚΟΝΤΩΝ / ΝΕΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ / ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ / - / ΓΕΝΝ. 4^η
ΟΚΤ. 1633 – ΘΑΝ. 5^η ΝΟΕΜ. 1714 / ΣΤΗ ΙΙ° ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΡΙΔΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ / Η ΠΑΤΡΙΔΑ ΤΟΥ
CARPI".

Ε.14 Περιορισμοί & Αντιφάσεις

Ο Ramazzini δεν επιμένει σε προφανείς ή ριζοσπαστικές κατευθύνσεις, αλλά επαναλαμβάνει τη θέση ότι η *ευεξία των εργατών* εξαρτάται από τη συνύπαρξη διάφορων καταστάσεων, ορισμένων ενδογενών της θέσης εργασίας, πολύπλοκων και διαπλεκόμενων μεταξύ τους και άλλων, εξίσου καθοριστικών, εξωγενών του εργασιακού χώρου, που έχουν κοινωνικό χαρακτήρα.

Σε ό,τι αφορά τις πρώτες, ιδίως όταν στις διάφορες περιπτώσεις επαληθεύεται η βασική του υπόθεση, τις κατατάσσει συνολικά στις ασθένειες που οφείλονται στην εργασία. Εξετάζει χωριστά από τη μια μεριά τα προς επεξεργασία υλικά, τα οποία σχεδόν ποτέ δεν είναι άμοιρα των συνεπειών στην υγεία όποιου έρχεται σε επαφή μαζί τους, και από την άλλη εξετάζει τις κινήσεις, τη σειρά και έτσι την οργάνωση των κινήσεων που υιοθετούνται προκειμένου να δουλευτούν και να τροποποιηθούν αυτά τα υλικά. Πρόκειται για ευθείες, με αιτιώδη συνάφεια αναφορές στην οργάνωση εργασίας και στις οικονομικές σχέσεις που κυριαρχούν σε αυτή την εργασία και μηχανικά προκύπτουν από αυτή. Είναι μια πολύ γνωστή τεχνική για να επανεξετασθεί.

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι ο Ramazzini εμπλουτίζει και νοηματοδοτεί την έννοια της *‘υγείας όποιου εργάζεται’*, αν και ιατρός αυτός, που θα έπρεπε μόνο να προσπαθεί να θεραπεύσει ασθενείς –όχι απαραίτητως όλους– αποκλειστικά με τα προσφερόμενα από τη φαρμακευτική του καιρού του μέσα. Υπό αυτή την έννοια ο συγγραφέας θέτει ερωτήματα και εγείρει αντιθέσεις που ίσως σήμερα να μας φαίνονται αφελείς.

Οι τιθέμενες από το Ramazzini αντιφάσεις από άποψη σπουδαιότητας και επικαιρότητας εκτείνονται σε ένα πολύ ευρύ πεδίο. Ξεκινούν από το γεγονός ότι η χριστιανική θρησκεία είναι υπαίτια εκτός των άλλων και για το κλείσιμο των δημόσιων λουτρών και φθάνουν στο γεγονός ότι η κοινωνία θα έπρεπε να προστατεύει τους εργάτες της και ότι η εργασία, όντας υλική αναγκαιότητα και ηθικό χρέος επίσης, οδηγεί στην ελευθερία με αντάλλαγμα την καταπίεση και την κούραση, κτίζει τον πολιτισμό, αλλά ταυτοχρόνως καταστρέφει και ζωές.

Ο ίδιος ο B.R. γράφει : Θα δημοσιεύσω ένα ατελές έργο, κυρίως για να παρακινήσω άλλους να επιφέρουν βελτιώσεις, έως ότου ολοκληρωθεί και αναπτυχθεί πλήρως, έτσι που να αξίζει μια αξιόλογη θέση στον ευρύτερο χώρο της Ιατρικής. Αυτό ασφαλώς είναι μία υποχρέωση έναντι των εργατών, που από τη σχεδόν πάντοτε κοπιαστική και φθοροποιό αλλά πάντως αναγκαία δραστηριότητά τους προέρχονται τόσα ωφελήματα σε όλους τους ανθρώπους. Αυτό είναι ένα χρέος, το επαναλαμβάνω, της τέχνης της ενδοξοτέρας όλων – όπως ο Ιπποκράτης όρισε την Ιατρική στις "Παραγγελίες"....

Όσο του επέτρεπαν οι δυνατότητές του εντόπισε αυτές και άλλες αντιφάσεις και προσέφερε κατάλληλες οδηγίες και ρεαλιστικά προσανατολισμένες λύσεις. Ορισμένες απευθύνονταν στους άμεσα ενδιαφερομένους, δηλαδή στους εργάτες, και άλλες στην κοινοπραξία των ανθρώπων, στην κοινωνία. Από τη θέση αυτή προτιθέμεθα να εξετάσουμε ειδικά τις τελευταίες. Ο Devoto ισχυρίζεται ότι η κεντρική ιδέα στο έργο του Ramazzini είναι η ακόλουθη: οι εργάτες αρρωσταίνουν, υποφέρουν και συχνά πεθαίνουν στην εργασία, η οποία είναι απαραίτητη τόσο γι' αυτούς και τις φασίμιλιες τους, γιατί τους δίνει τα προς το ζην, όσο και για την κοινωνία, γιατί δίχως εργασία δεν είναι δυνατή η ύπαρξη της κοινωνίας. Συνεπώς, ο εργάτης πρέπει να προστατευθεί, να υποστηριχθεί και να αποζημιωθεί.

E.15 Η ηθική της εργασίας

Ο ίδιος ο Β.Ρ. γράφει : *Οποιοσδήποτε μπορεί να εκτιμήσει από μόνος του πόσα πλεονεκτήματα έχουν επιφέρει οι χειρώνακτες για μια πιο πολιτισμένη ζωή και μπορεί να αναλογισθεί για τη διαφορά που υπάρχει μεταξύ Ευρωπαίων και Αμερικανών από τη μια και των άλλων βάρβαρων λαών του νέου κόσμου από την άλλη...Αφού λοιπόν όχι μόνο στο παρελθόν αλλά ακόμα και στον καιρό μας στις καλώς ρυθμισμένες κοινωνίες έχουν θεσμοθετηθεί νόμοι υπέρ των εργατών, είναι άλλο τόσο ορθό και η Ιατρική επίσης να συνεισφέρει στην ανακούφιση αυτών τους οποίους το Κράτος φροντίζει να ευνοεί. Επιπλέον είναι ορθό να φροντίζει για την υγεία τους με ένα ιδιαίτερο αίσθημα καθήκοντος που έως σήμερα απουσίαζε, έτσι που να μπορούν να ασκούν κατά το δυνατόν δίχως κίνδυνο τη δραστηριότητα στην οποία έχουν αφιερωθεί.*

Το αναγεννησιακό περιβάλλον, επανεκτιμώντας τις διανοητικές ικανότητες του ανθρώπου σε σχέση με τον υπερφυσικό καθορισμό, αποδίδει στην εργασία και τους εργάτες έναν ακριβέστερο ρόλο στα πλαίσια της κοινωνικής οργάνωσης. Και αυτό θα ρυθμιστεί πλήρως στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη το 1700, όταν οι ανθρωπιστές πρίγκιπες, η εξύμνηση της εργασίας, η ρασιοναλιστική θέληση του Διαφωτισμού θίγουν πλευρές της "υγιεινής του άλλου": κατοικίες, εμβόλια, φροντίδα των φτωχών, δημιουργία κλινικών, νοσοκομείων, ψυχιατρείων· δημόσιες παρεμβάσεις που, σύμφωνα με την ανάλυση του Φουκό, περικλείουν επίσης μια έννοια καταπίεσης, η οποία λειτουργεί υπέρ της διατήρησης των υπαρχουσών κοινωνικών σχέσεων και που τα αποτελέσματά της είναι ορατά ακόμα και σήμερα.

Κατά τον G. Pansieri¹²² αυτό που χαρακτηρίζει το έργο του Ramazzini είναι ότι "η επίβλεψη της υγείας των τεχνουργών δεν μπορεί πια να είναι διαδικασία επιτήρησης για τον έλεγχο στο εσωτερικό ενός καλά εκπαιδευμένου συνόλου, αλλά πρέπει να αναπτυχθεί κατάλληλη τεχνολογία με ένα συγκεκριμένο στόχο: τη διατήρηση και τη διαιώνιση αυτών των χρήσιμων τεχνουργών".

¹²² G. Pansieri, *La nascita della polizia medica: l'organizzazione sanitaria nei vari Stati Italiani, Storia d'Italia, Annali 3*, Einaudi, Torino 1980, pp.187-190.

Εκτιμώντας το παράδειγμα «ο άνθρωπος σημαδεύεται από την εργασία του», «ο άνθρωπος είναι η εργασία του» ο συγγραφέας μας, ως πρωτοπόρος, προειδοποιεί ότι πρέπει να προβάλλεται πάντοτε η αντιστοιχία, υπό παθολογικούς συμπεριφορικούς και κοινωνικούς όρους, μεταξύ εργασίας και εργατών που ασκούν τη συγκεκριμένη εργασία και δευτερευόντως, όπου είναι δυνατόν ότι αυτή η αντιστοιχία θα πρέπει να είναι αντικείμενο διερεύνησης.

Ο B.R. με το έργο του τοποθετείται έναντι ενός αναμφιβόλου στοιχείου νεωτερικότητας. Φέρνει στο φως, τον κόσμο των τεχνουργών και των εργατών που πάντα το βλέμμα των διανοητών είχε αγνοήσει. Αυτοί που έναν καιρό εμφανίζονταν ως άθλιοι και ποταποί τεχνίτες, τώρα φωτίζονται στις ατυχίες τους και το λύγισμα του κορμιού τους από τον καθημερινό μόχθο δεν αξίζει πια χλευασμό αλλά συμπόνια.

Η σημαντικότητα των παρατηρήσεων και της πρότασης του Ramazzini, από διαφορετικό όμως πρίσμα, δε διέφυγαν της προσοχής του Adam Smith και του Karl Marx.

Ο Σμιθ (1723 - 1790) στο κεφάλαιο "Για τη Μισθωτή Εργασία" αναφέροντας το έργο του Ramazzini διακηρύσσει ότι *"σχεδόν κάθε τύπος τεχνίτη υφίσταται κάποια ειδική αναπηρία που προκαλείται από την υπερβολική αφοσίωση σε ειδικό τύπο εργασίας"* και προτείνει: *"Αν οι εργοδότες άκουγαν πάντα τις προτροπές της λογικής και του ανθρωπισμού, θα είχαν πάντα κίνητρο να μετριάσουν αντί να αυξάνουν την απασχόληση πολλών από τους εργάτες τους"*¹²³.

Ο Καρλ Μαρξ (1818 - 1883) στο 4^ο τμήμα του 1^{ου} βιβλίου του "Κεφαλαίου", όπου πραγματεύεται την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας, σε σχέση με τον καταμερισμό της εργασίας λέει: *"Ένα κάποιο πνευματικό και σωματικό σακάτεμα είναι αναπόσπαστο ακόμα και από τον καταμερισμό της εργασίας στην κοινωνία γενικά. Επειδή όμως η περίοδος του μανιφατούρας (χειρωνακτισμού) οδηγεί πολύ πιο πέρα αυτό το κοινωνικό κομμάτιασμα των κλάδων της εργασίας και επειδή, από την άλλη, μόνο με τον καταμερισμό της εργασίας που τη χαρακτηρίζει χτυπάει το άτομο στη ζωτική του ρίζα, πρώτη αυτή είναι που*

¹²³ Adam Smith, *Ricerche sopra la natura e le cause della ricchezza delle nazioni*, Isedi, Milano (1973), "The wealth of Nations". Vol. I-II. London, J.M.Dent and Sounth, Ltd (1960), An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, (1776),

<http://soc-serv2.socsci.mcmaster.ca/econ/ugcm/3113/smith/wealth/index.html> ή

Άνταμ Σμιθ "Ο Πλούτος των Εθνών", εκδ. Καλιτσουνάκης, Βιβλιοθήκη Οικονομικού Πανεπιστημίου

Αθηνών, (1948), Adam Smith, Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών, μτφ

Χρ.Βαλλιάνος, εισαγ. Γ.Μηλλιός εκδ. ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ (2000), Adam Smith, Έρευνα για τη Φύση

και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών & ΤΟ ΒΗΜΑ(2010).

προσφέρει και το υλικό και το κίνητρο για τη γέννηση της βιομηχανικής παθολογίας". Και σχετικά με αυτή τη βιομηχανική παθολογία, ο Μαρξ αναφέρει –σημ. 73– τον Ramazzini, σημειώνοντας ότι φυσικά η μεγάλη βιομηχανία αύξησε κατά πολύ τον κατάλογο των ασθενειών των εργατών που συνέταξε ο Ramazzini και υπενθυμίζει άλλες γερμανικές και αγγλικές δημοσιεύσεις και ειδικά τα επίσημα "*Reports on Public Health*"¹²⁴.

Κατ' αρχάς είναι πολύ διαφορετικό το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι δύο συγγραφείς αναφέρονται στο Ramazzini και διαμέσου αυτού στην παθολογία από την εργασία. Ο Σμιθ, ενώ υποστηρίζει ότι η φιλελευθεροποίηση της εργασίας αυξάνει την εργατικότητα, κατανοεί ότι η υπερβολική ενασχόληση με μία ειδική εργασία προκαλεί κάποια ειδική αναπηρία. Ο Μαρξ ανάγει την παθολογία της εργασίας στην κοινωνική διάσπαση των τμημάτων της εργασίας, τα αποτελέσματα της οποίας πάντως είναι πιο σωρευτικά σε σχέση με εκείνα που επαληθεύονται στη φυσική κατάσταση των εργατών. Ο Σμιθ, ενώ προλέγει ένα από τα θέσφατα της "επιστημονικής" οργάνωσης της εργασίας, καλεί τα αφεντικά σε επαγρύπνηση για τους πιθανούς κινδύνους από την υπερβολική εντατικοποίηση στην απασχόληση των εργατών. Αλλά κυρίως οι δύο συγγραφείς προσδίδουν διαφορετικές έννοιες, τόσο στο φαινόμενο "**παθολογία από την εργασία**" όσο και στη στρατηγική, χάρη στην οποία είναι δυνατός ο έλεγχός της. Πρόκειται για θέματα ήδη ευρέως συζητημένα και πολύ γνωστά για να ανακληθούν σε αυτή την περίπτωση.

Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι το έργο του Ramazzini είναι πιο συναφές με την αρχή του Σμιθ, σύμφωνα με την οποία το Κράτος, όταν θέλει να εξυπηρετήσει απόλυτα τον αντικειμενικό σκοπό του πλουτισμού του Έθνους, πρέπει να επιφορτίζεται με την άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων, και μεταξύ αυτών και των ασθενειών των εργατών. Το έργο του Ramazzini εκφράζει συνεχώς αυτή την αρχή και προδιαγράφει σαφώς την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας δημόσιας διδασκαλίας στο θέμα της εργασίας, όπου θα προβλέπονται λεπτομερώς όλες οι τεχνικές και υγειονομικές πλευρές, καθώς επίσης και ο ρόλος των ιατρών.

¹²⁴ Κ. Marx, *Il Capitale, Critica dell' economia politica*, Libro I, Einaudi, Torino 1978 ή Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Τόμος Α, βιβλ. Ι, εκδόσεις "Σύγχρονη Εποχή", Αθήνα (1978).

Στους τελευταίους ο Ramazzini συνιστά "να προβλέπουν, να επιβλέπουν τη δουλειά στα εργοστάσια και να διακόπτουν την άσκηση του επαγγέλματος σε όποιον είναι ακατάλληλος γι' αυτό, να μελετούν τη θνητότητα των κατοίκων γύρω από τους ανθυγιεινούς χώρους εργασίας, να ανθίστανται στις προκλήσεις αφαίμαξης στις επαγγελματικές ασθένειες, να μην εγκαταλείπουν τους χρονίως αναπήρους ή ανιάτους, αλλά να τους μελετούν καλά, γιατί πάντα κάτι μπορούν να κάνουν, ή να μετριάζουν τα πάθη τους και τέλος, να θυμούνται ότι οι επαγγελματικές ασθένειες, αν δεν είναι αναπόφευκτες, μπορούν να καταστούν πολύ ηπιότερες".

Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η πρόταση του Ramazzini, έτσι όπως σε άλλο επίπεδο και η θεωρία του Σμιθ, αγνοήθηκαν υπερηφάνως στο πολύ μεγάλο διάστημα μερικών αιώνων, αν και θεσπίστηκαν βασικές νομοθεσίες υπέρ των εργατών και το Κράτος με όλους τους θεσμούς του διακήρυξε ότι είναι χωνευτήρι των ανακουπτουσών αντιθέσεων στην παραγωγική διαδικασία και στην κοινωνία.

E.16 Βραχεία Σκιαγράφιση Προσωπικότητας Ως Άνθρωπος & Επιστήμων

Η γενικότερη πολιτισμική του συμπεριφορά (*ουμανισμός*) είναι βαθειά και θαυμαστή. Εκτός από κλασική παιδεία, είχε στέρεη και καλή φιλολογική προετοιμασία αφού ως πρώτο πτυχίο είχε σπουδάσει Φιλολογία & Φιλοσοφία στη Parma.

Η γνώση του δεν ήταν στείρα. Ήξερε να την εισάγει χρονικά και τοπικά στα κείμενά του καθιστώντας τη οργανικό της μέρος. Στη *diatriba*, όπως και σε άλλα έργα του, επιστολές κλπ παρατηρούμε θαυμαστή μίξη φιλολογικών και επιστημονικών πηγών. Η βιβλιογραφία είναι τεράστια. Ξεπερνάει τις 400 παραπομπές (P.Di Pietro).

Χειριζόταν επίσης, πολύ καλά τα λατινικά. Αν και στην εποχή του (1600) είχαν ήδη απωλέσει τη κλασική στιλπνάδα τους, τα δικά του λατινικά του διαβάζονται εύκολα και ευχάριστα. Αυτό οφείλεται και στο τρόπο διήγησης των ιατρικών του παρατηρήσεων. Αν και συχνά δυσάρεστων, όπως οι εργασιακοί χώροι όπου συναντούσε άμεσα τους τεχνουργούς, κατά την εργασία τους, αρκετές φορές εξουθενωμένους από τη ζέστη και τις δυσοσμίες. Είναι επίσης ειλικρινής και μερικές φορές γαρνίρεται με ήρεμη ειρωνεία.

Φρόντιζε πολύ τη φόρμα όπως προκύπτει από τις ευρείες και συχνές διορθώσεις των χειρογράφων του, που στη πλειοψηφία τους διασώζονται στο Archivio di Stato στη Μόδενα. Το ίδιο φρόντιζε και τις εκδόσεις των έργων του.

Από την επιστολογραφία του με τον φημισμένο λόγιο, Magliabechi, προκύπτει κάποια σεμνότητα του χαρακτήρα του. Αποκαλεί τα γραπτά του, «αδυναμίες», *'haver a vile'* και δικαιολογείται με τα λόγια που ο Πλίνιος τελείωνε μια επιστολή του : *'Cogito quam sit magnum dare aliquid in manus hominum'*. Παρ' όλα αυτά εμφανίζεται, αν και κατά τρόπο ήπιο αλλά πάντως σαφή, να έχει συνείδηση ότι το έργο του είναι αυθεντικό και παρθένο.

Ασφαλώς ως προσωπικότητα είναι αντίστοιχη της εποχής του αλλά ισορροπημένη.ΐα του, τη ψυχική του ηρεμία και αμύνεται αποτελεσματικά στις 'πολεμικές' φιλολογικές και επιστημονικές αντιδικίες του με συναδέλφους [Moneglia]. Οι πολεμικές εκφράσεις δε λείπουν αλλά πάντα εκφράζονται με ευγένεια και μέτρο.

Υπήρξε ιατρός αρκετών μοναστηριών. Εμφανίζει βαθειά και υγιή θρησκευτικότητα ως καθολικός. Γνώριζε καλά τη Βίβλο [βλ. παραπομπές]. Επαινεί τον Χριστιανισμό για τη

κατάργηση της δουλείας. Δεν παραλείπει όμως να ασκήσει κριτική στην ταφή των νεκρών στις εκκλησίες και στη κατάργηση των δημοσίων λουτρών. Πάντα με βάση την επιστημονική του συνέπεια [αρχές Υγιεινής].

Ως συγγραφέας και ακαδημαϊκός δεν αποκόμισε σημαντικά οικονομικά οφέλη. Παραπονιέται μάλιστα ότι, μετακινούμενος στη Πάδοβα, παραμέλησε τις υποθέσεις του [αγροτικές εγκαταστάσεις σε Soliera & Villanaga όπου παρήγαγε κρασί –το αγαπημένο του lambusco- καλαμπόκι και έτρεφε ζώα].

Διατυπώνει αρνητικές κρίσεις για τη ξένη παρουσία και εισβολή [Γάλλων, Ισπανών και Γερμανών] στη περιοχή του.

E.17 ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ BR

Μετά το θάνατο του BR, εμφανίστηκε στη Γενεύη το 1716 μια έκδοση της *Opera omnia* (typ. Gramer & Perachon) με πρόλογο «Βίος Συγγραφέως» γραμμένο από τον ανιψιό Bartolomeo. Εδώ εμφανίζεται και το πρώτο οβάλ πορτρέτο του BR (J.G.Sellier). Γράφει ***Bernardinus Ramazzinus Prof. & Medicinae Doctor aetatis LXXXI***. Παρόλο που φέρει τη χρονολογία θανάτου δεν απεικονίζει κάποιον ογδοντάρη αλλά κατά πολύ νεότερο.

Γνωρίζουμε ότι το πορτρέτο στάλθηκε στους εκδότες από συγγενείς του BR αλλά δεν ξέρουμε ποιος το έκανε. Δυστυχώς δεν βρέθηκε από τον P.DiPietro στις διάφορες βιβλιοθήκες το αυθεντικό σκίτσο για να λυθεί αυτή η περιέργεια.

Στο Museo Civico του Carpi υπάρχει ένας πίνακας όπου ο BR κάθεται σε ένα γραφείο κρατώντας κονδυλοφόρο, με φόντο κουρτίνα και ράφια βιβλιοθήκης. Γράφει ***Bernardinus Ramazzinus Carpensius Philosophus ac Medicus 1700***. Μοιάζει με τον προηγούμενο. Σύμφωνα με τον ειδικό A. Garuti είναι μεταγενέστερο (1782) και έγινε για εμπλουτισμό της δημοτικής πινακοθήκης από το ζωγράφο Luigi Bianchini Ciarlini (1758-1830).

Υπάρχει άλλο ένας πίνακας αγνώστου ζωγράφου όπου ο BR απεικονίζεται σε νεαρή ηλικία. Δεν φέρει επιγραφή. Οι τίτλοι των βιβλίων στο βάθος δείχνουν ότι πρόκειται για ιατρό. Η κατοχή του πίνακα σε απόγονο του BR επιβεβαιώνει πάντως κατά αρκετά ασφαλή τρόπο τη ταυτότητα του προσώπου.

Έπειτα παρουσιάστηκε ένα άλλο πορτρέτο, στην εκδοθείσα το 1727 βιογραφία του BR από τις φημισμένες προσωπικότητες μέλη των Arcadi όπου συμμετείχε με το προσωνύμιο *Licorus Langianus*. Προηγείται το ελληνικό γράμμα Θ θήτα για να δείξει ότι πρόκειται για θανόντα.

Πολυάριθμες γερμανικές εκδόσεις του 1700 φέρουν το πορτρέτο του BR χαραγμένο από τον Johann Christoph Sysang.

Κατά την αναπαλαίωση του Ανατομικού Θεάτρου του Studio στη Μόδενα, το 1774, που πρότεινε ο Antonio Scarpa τοποθέτησαν στο περιστύλιο τέσσερις πήλινες προτομές φημισμένων Μοδενέζων καθηγητών. Είναι έργα του *Sebastiano Pantanelli*, πλαστικού γλύπτη από το Pesaro. Μεταξύ τους περιλαμβάνεται και του Ramazzini (σε αυτή τη θέση βρίσκεται ακόμα και σήμερα).

Το 1922 η Ιατρική Σχολή του πανεπιστημίου της Μόδενα πήρε παρόμοια πρωτοβουλία. Η πήλινη προτομή του Ramazzini βρίσκεται στην είσοδο μπαίνοντας αριστερά σε μια εσωχή του τοίχου. Κάτω από τη προτομή υπάρχει επιγραφή του Arnaldo Maggiora Vergano και η ημερομηνία 4 Οκτωβρίου 1922.

Υπάρχουν άλλες τρεις μπρούτζινες προτομές που έγιναν με πρωτοβουλία του καθηγητή Υγιεινής στη Πάδοβα, *Oddo Casagrandi*, όταν έπαιρνε σύνταξη το 1941 με παραγγελία του στο Studio Γλυπτικής Wildt Milano. Η πρώτη βρίσκεται σήμερα στην αίθουσα της πρυτανείας 'La Basilica' στη κεντρικό κτίριο του πανεπιστημίου της Πάδοβα. Η δεύτερη βρίσκεται στην αίθουσα της Ιατρική σχολής της Πολυκλινικής της Μόδενα. Η τρίτη ήταν στο πανεπιστήμιο της Δρέσδης αλλά καταστράφηκε από τους βομβαρδισμούς του 1943.

Μεταξύ 1857 και 1861 στο δημόσιο κήπο του Carpi τοποθετήθηκαν μαρμάρινες προτομές, από ανώνυμους τεχνίτες της Carrara, φημισμένων πολιτών του με έξοδα αντίστοιχων επαγγελματικών ενώσεων. Ιατροί, χειρουργοί και φαρμακοποιοί τοποθέτησαν την αντίστοιχη του Ramazzini στην ανατολική πλευρά, στο άνοιγμα του Giardino με την Piazza Maggiore του Carpi. Η επιγραφή λέει: "**Bernardino Ramazzini/ medico patologo/ 1633-1714**". Στην ίδια πλατεία, σε ένα παλιό φαρμακείο [dell'Assunta] υπάρχει άλλη μια πέτρινη προτομή φτιαγμένη πιθανώς τέλη του 1800.

Στο Διεθνές Μουσείο Υγιεινής της Δρέσδης, στην Αίθουσα Τιμής, βρίσκεται ένα ανάγλυφο του Ramazzini από τον Ubaldo Magnavacca [1932]. Επίσης, το πανεπιστήμιο της Parma, από όπου αποφοίτησε το 1659, αφιέρωσε αναμνηστική πλακέτα στον εορτασμό της τρίτης εκατονταετηρίδας από τη γέννηση του, το 1933.

Ο Δήμος του Carpi έφτιαξε για τα μέλη του Διεθνούς Εταιρείας Collegium Ramazzini, που πραγματοποιούν την ετήσια συνεδρίαση τους στη γενέθλια πόλη, αργυρό μετάλλιο [Ø 6 cm] που σχεδίασε το 1984 ο Marco Caroli και χάραξε ο Bruno Bandoli. Το μετάλλιο φέρει άγκιστρο για να κρέμεται στο λαιμό κατά τις επίσημες συνεδριάσεις με μεταξένια κορδέλα χρώματος ανοικτού καρυδί και ερυθρού.

ΚΕΦ. ΣΤ' Ramazzini & σύγχρονη Ιατρική σκέψη

Επιγραφή στα ιταλικά : "BERNARDINO RAMAZZINI / SOMMO MAESTRO DI PATOLOGIA MEDICA / NEGLI ATENEI DI MODENA E DI PADOVA / CON L'OPERA CLASSICA SULLE MALATTIE PROFESSIONALI / PRECORRITORE DEI TEMPI / RESE LA SCIENZA / BANDITRICE DI NUOVI DOVERI

Bernardino Ramazzini (Anonymous)

(Museo Civico, Carpi)

ΣΤ.1 Βοθροκαθαριστές και υδρόθειο

Ο Ramazzini σημείωσε τις επιπτώσεις των αερίων αποχέτευσης στο κεφ. 14 για τους βοθροκαθαριστές που ενέπνευσε και όλη τη πραγματεία.

“Acidum volatile esse illud, quod, hujusmodi Camarina commota, expiret, mihi proclive est arbitrari” Τείνω να πιστέψω ότι, όταν μπαίνεις στους μαύρους βόθρους, απελευθερώνεται ένα πτητικό οξύ.

“Dubius hic haereo, num Medicos . . . ad Latrinas invitando, in eorum nasum bilem conciere possim” Ας δοκιμάσουμε να προσκαλέσουμε τους γιατρούς, εραστές της καθαριότητας και του λεπτού γούστου, να βγουν από τις αποθήκες με τα αρωματικά βότανα που αποπνέουν κανέλα και όπου νιώθουν σχεδόν σαν στο σπίτι τους, για να τους οδηγήσουμε στους καμπινέδες. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι *“θα πλούτιζαν τη μύτη τους”*, όπως λένε.

“noxios alitus ac tenues particulas” Είναι καλύτερα να ειπωθεί λοιπόν ότι οι σπητικές αναθυμιάσεις των μαύρων βόθρων που βλάπτουν τα μάτια – όργανα πιο εκτεθειμένα και πιο ευαίσθητα– με λεπτότατα σωματίδια σαν καρφίτσες.

Μια ιστορική ανασκόπηση¹²⁵ του ζητήματος αυτού μέσα από τη τοξικολογία του υδροθείου (H₂S) και των όξινων αερίων στα μάτια έχει μια μακρά ιστορία που αρχίζει επίσης, τουλάχιστον με τις παρατηρήσεις του Ramazzini. Αντίθετα, μια πρόσφατη ανασκόπηση (AHW Report)¹²⁶ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν ελάχιστες ενδείξεις για ερεθισμό των οφθαλμών μετά από βραχυχρόνιες ανόδους της συγκέντρωσης του H₂S έως 100 ppm και ότι η σχετική βιβλιογραφία αποτελείται από μια σειρά αβάσιμων απαιτήσεων που περιλαμβάνονται σε άρθρα που χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1930.

¹²⁵ Lambert TW, Goodwin VM, Dennis S and Strosher L, Hydrogen sulfide (H₂S) and sour gas effects on the eye. A historical perspective, Sc Tot Environ Vol. 367, Issue 1, 15 August 2006, pg 1-22

¹²⁶ Alberta Health and Wellness (AHW report). Health effects associated with short-term exposure to low levels of hydrogen sulfide: a technical review, Alberta Health and Wellness, October 2002, 81pp.

Ο Lehmann¹²⁷ έδειξε πειραματικά συνέπειες στον οφθαλμό ανθρώπων σε συγκεντρώσεις 70-90 H₂S ppm, καθώς επίσης και σε πειραματόζωα. Το 1923, αναφέρθηκαν¹²⁸ συνέπειες στους οφθαλμούς σε ζώα και οι άνδρες στα 50 H₂S ppm. Ο Barthelemy έδειξε επενέργειες στον οφθαλμό σε πειραματόζωα και ανθρώπους στα 20 ppm H₂S. Τα πειράματα του Masure¹²⁹ έδειξαν ότι το H₂S είναι ο αιτιολογικός παράγοντας των επιπτώσεων των ματιών σε πειραματόζωα και ανθρώπους. Κατά την μικροσκοπική εξέταση του κερατοειδούς χιτώνα αρουραίων, διαπιστώθηκε¹³⁰ πυρηνική πύκνωση, οίδημα και διαχωρισμός των κυττάρων στο μάτι μετά από τρίωρη έκθεση σε συγκέντρωση 36 ppm H₂S. Το 1975, στην Αλμπέρτα, μόνιμες βλάβες των ματιών και φωτοφοβία παράγονται πειραματικά σε μόσχους που εκτίθενται σε 20 ppm H₂S για 1 εβδομάδα¹³¹. Το Περιβαλλοντικό Κέντρο της Αλμπέρτα τεκμηριώνει κλινικό ερεθισμό των οφθαλμών σε συγκέντρωση H₂S 40 ppm σε 6 ώρες σε αρουραίους¹³². Σε δύο περιπτώσεις διαφυγής όξινων αερίων στην Αλμπέρτα, στις αρχές του 1980, τεκμηριώθηκε βλάβη μάτια ανθρώπων και ζώων σε συγκεντρώσεις H₂S 0,5 ppm. Έρευνες στη κοινότητα σε ΗΠΑ, ΕΕ και Νέα Ζηλανδία δείχνουν ότι η οξεία έκθεση σε 25 ppm H₂S είναι το χαμηλότερο όριο συγκέντρωσης ερεθισμού των οφθαλμών. Με χρόνια έκθεση, αναμένονται σοβαρές επιπτώσεις.

Όλες οι μελέτες που αναφέρονται στην έκθεση AHW, πλην μιας, αναφέρουν τοξικές επιδράσεις στους οφθαλμούς κάτω από τα 100 ppm H₂S. Επιπλέον, η έκθεση AHW (2002) κακώς παρουσίασε δύο μελέτες ως «κλινικές μελέτες», όπου υποστηρίζονταν ότι δεν υπήρχαν στοιχεία επενέργειες στον οφθαλμό ανθρώπων από 2 έως και 30 ppm H₂S για 30-40 λεπτά.

¹²⁷ Lehmann K. Experimentelle Studien Einfluss den uber technisch und hygienisch Gase wichtiger und Dampfe Organismus den auf. Arch Hyg 1892? 14:135-189

¹²⁸ Barthelemy HL. Ten years' experience with industrial hygiene in connection with the manufacture of viscose rayon. J Ind Hyg Toxicol 1939;21:141-51

¹²⁹ Masure R. La Keratoconjunctivite des filatures de viscose; etude clinique and experiementale. Rev Belge Pathol 1950;20:297-341

¹³⁰ Michal FV. Eye lesions caused by hydrogen sulfide. Cesk Ophthalmol 1950;6:5-8

¹³¹ Nordstrom GA. A study of calf response of ammonia and hydrogen sulfide gases. Thesis, University of Alberta, Department of Agricultural Engineering, Edmonton Alberta; 1975, 218 pp.

¹³² Alberta Environmental Centre. Morphological observations in rats exposed for six hours to an atmosphere of 0, 56, or 420 mg/m³ hydrogen sulfide. AECV86-A1. Alberta Environmental Centre, Vegreville, Alberta; 1986b. 28 pp.

ΣΤ.2 Ο Ramazzini ‘πατέρας’ της Περιβαλλοντικής Υγιεινής ;

multo plures in illo Vico, & in locis proximioribus, quam in aliis, quotannis interiise”

Απ' αυτόν εμφανώς προέκυπτε ότι στο χωριό αυτό και στις πλησιέστερες στο εργαστήριο περιοχές πέθαιναν περισσότεροι πολίτες απ' ό,τι σε άλλα χωριά.¹³³

Στις 3 Νοεμβρίου 1995, διοργανώθηκε στην Ουάσιγκτον, ένα διεθνές συμπόσιο που υποστηρίχθηκε από το Collegium Ramazzini. Ο τίτλος του συμποσίου ήταν «Στρατηγικές πρόληψης για την επιβίωση σε έναν χημικό κόσμο» και ήταν το δεύτερο διεθνές συμπόσιο με αυτό το θέμα που υποστηρίχθηκε από το collegium. Το πρώτο είχε διοργανωθεί στη Μπολόνια, Ιταλία, 10 έτη πριν.

Διαπιστώθηκε ότι τα προβλήματα σχετικά με τον έλεγχο των επικίνδυνων χημικών ουσιών στον εργασιακό χώρο και το περιβάλλον δεν μειώθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1985-1995 αλλά αντ' αυτού έχουν γίνει πιο επείγοντα και, χάρι σε οργανώσεις, όπως το Collegium Ramazzini, η προσοχή της επιστημονικής κοινότητας εστιάζεται σε αυτά τα σημαντικά ζητήματα.

Το έργο του Ramazzini θεμελίωσε την επιστήμη της επαγγελματικής υγείας και της Ιατρικής της Εργασίας, αν και σήμερα το πεδίο δράσης αυτών των ιατρών έχει διευρυνθεί με το τομέα της Περιβαλλοντικής Υγείας.

«**Περιβαλλοντική Υγεία**» [Environmental Health] είναι ένας ασαφής όρος που χρησιμοποιείται πρώτιστα με δύο τρόπους. Κατ' αρχάς, χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει τις επιπτώσεις των περιβαλλοντικών παραγόντων στην ανθρώπινη υγεία. Δεύτερον, χρησιμοποιείται όσον αφορά στην κατάσταση υγείας του περιβάλλοντος. Το NIEHS άρχισε να μελετάει αυτές τις συνέπειες. Η υπόθεση είναι ότι μέσω της κατανόησης των μηχανισμών που οι τοξικοί παράγοντες επηρεάζουν τα συστήματα διαβίωσης, θα κατανοήσουμε το πώς οι τοξικές χημικές ουσίες επηρεάζουν την ανθρώπινη υγεία και την ασθένεια. Ο όρος «Περιβαλλοντική Υγεία» που χρησιμοποιείται υπό μια οικολογική έννοια, αναφέρεται στη κατάσταση ρύπανσης του περιβάλλοντος και πώς τα οικολογικά συστήματα αντιστέκονται στην επίθεση. Το περιοδικό *Environmental*

¹³³ ΚΕΦ. 4-ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΧΗΜΙΚΩΝ

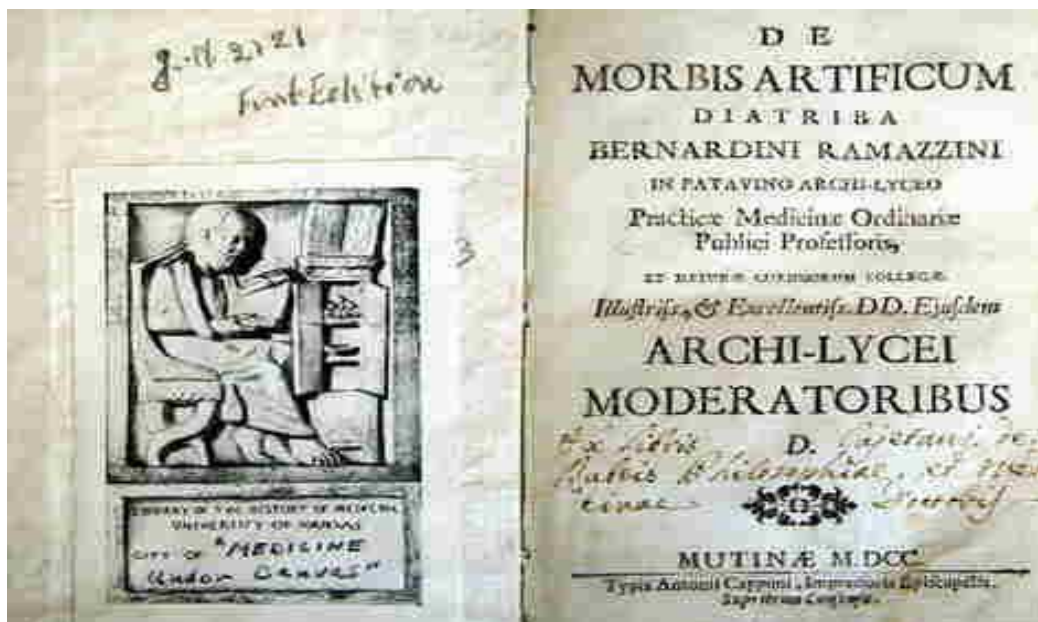
Health Perspectives χρησιμοποιεί τον όρο και υπό τις δύο έννοιες. Ενδιαφερόμαστε για τα αποτελέσματα των τοξικών παραγόντων στην ανθρώπινη υγεία καθώς επίσης και στην τοξικολογική κατάσταση του περιβάλλοντος.

Η Ιατρική της Εργασίας και η Περιβαλλοντική Υγεία συσχετίζονται αλλά δεν αποτελούν το ίδιο επιστημονικό πεδίο. Παραδείγματος χάριν, οι συνθήκες και το εύρος έκθεσης είναι διαφορετικό. Στην Ιατρική της Εργασίας, οι διαλείπουσες εκθέσεις είναι ο κανόνας. Η βασική υπόθεση σχετικά με την επαγγελματική έκθεση αφορά έκθεση (εργασία) 8 ωρών ημερησίως για πέντε εργάσιμες ημέρες την εβδομάδα, ενώ στη Περιβαλλοντική Υγεία πολλές εκθέσεις θεωρούνται ουσιαστικά συνεχείς. Η ουσία της δόσης μπορεί επίσης να είναι διαφορετική. Οι επαγγελματικές εκθέσεις να είναι ιδιαίτερα έντονες μέσω της εισπνοής, ενώ οι περιβαλλοντικές εκθέσεις εμφανίζονται σε χαμηλά επίπεδα μέσω κάποιας άλλης διαδρομής, όπως το πόσιμο νερό. Επιπλέον, τα επιτρεπτά επίπεδα έκθεσης μπορεί να διαφέρουν: γενικά είναι υψηλότερα τα επιτρεπτά όρια στην επαγγελματική έκθεση.

Οι επαγγελματικές εκθέσεις υποθέτουν ότι μόνο οι ενήλικοι περιλαμβάνονται, ενώ με τις περιβαλλοντικές εκθέσεις ο πιο ευαίσθητος πληθυσμός μπορεί να είναι παιδιά ή οι άρρωστοι και οι ηλικιωμένοι. Επιπλέον, οι έγκυες γυναίκες μπορούν να είναι ιδιαίτερα ευαίσθητες σε έναν παράγοντα, όπως συμβαίνει με τα βαρέα μέταλλα, όπως ο μόλυβδος, ο υδράργυρος και το κάδμιο.

Επαγγελματικά και περιβαλλοντολογικά θέματα συσχετίζονται καθότι ό,τι συμβαίνει στον εργασιακό χώρο μπορεί επίσης να έχει επιπτώσεις στους μη εργαζόμενους ή στους ανθρώπους στο γενικό πληθυσμό με τουλάχιστον δύο τρόπους. Πρώτα, ο εργαζόμενος μπορεί να μεταφέρει το τοξικό υλικό στο σπίτι του μέσω μολυσμένου ιματισμού. Ως εκ τούτου παραμένει αδήριτη η ανάγκη ευσυνείδητης πρακτικής βιομηχανικής υγιεινής. Επίσης, πολλοί περιβαλλοντικοί ρύποι, στην πραγματικότητα, προέρχονται από τον εργασιακό χώρο υπό μορφή ατμοσφαιρικής ρύπανσης ή διάθεσης των βιομηχανικών αποβλήτων. Επομένως, οι ανησυχίες περί των επιπτώσεων στην υγεία από επαγγελματικούς ρύπους συσχετίζονται συχνά με τις ανησυχίες της περιβαλλοντικής υγιεινής, αν και ο πληθυσμός είναι διαφορετικός.

Όπως με οποιαδήποτε επιστημονικό πεδίο, τα θεμέλια της Περιβαλλοντικής Υγείας είναι αδύναμα και ευρέα. Υπάρχουν πολλοί που προβάλλουν αξιώσεις στον τίτλο «πατέρας της Περιβαλλοντικής Υγείας», συμπεριλαμβανομένων των Paracelsus, Agricola, Robert Owen, Charles Turner Thackrah. Ενώ αδιαμφισβήτητα αρκετοί έχουν συμβάλει στη θεμελίωση, λιγότερες αμφιβολίες εγείρει η αξίωση στην πατρότητα του Ramazzini ως πλέον εγκυρότερης. Ο Ramazzini ήταν ο πρώτος παθολόγος που εξέτασε συστηματικά τις επιπτώσεις της εργασίας στην ανθρώπινη υγεία.¹³⁴

Το εσώφυλλο της *Diatriba*

¹³⁴ Ντουνιάς Γ, Διαχρονική προσέγγιση περιβάλλοντος και υγείας. Η καινοτομία του Bernardino Ramazzini, 5/7/2010, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα ΕΚΠΑ

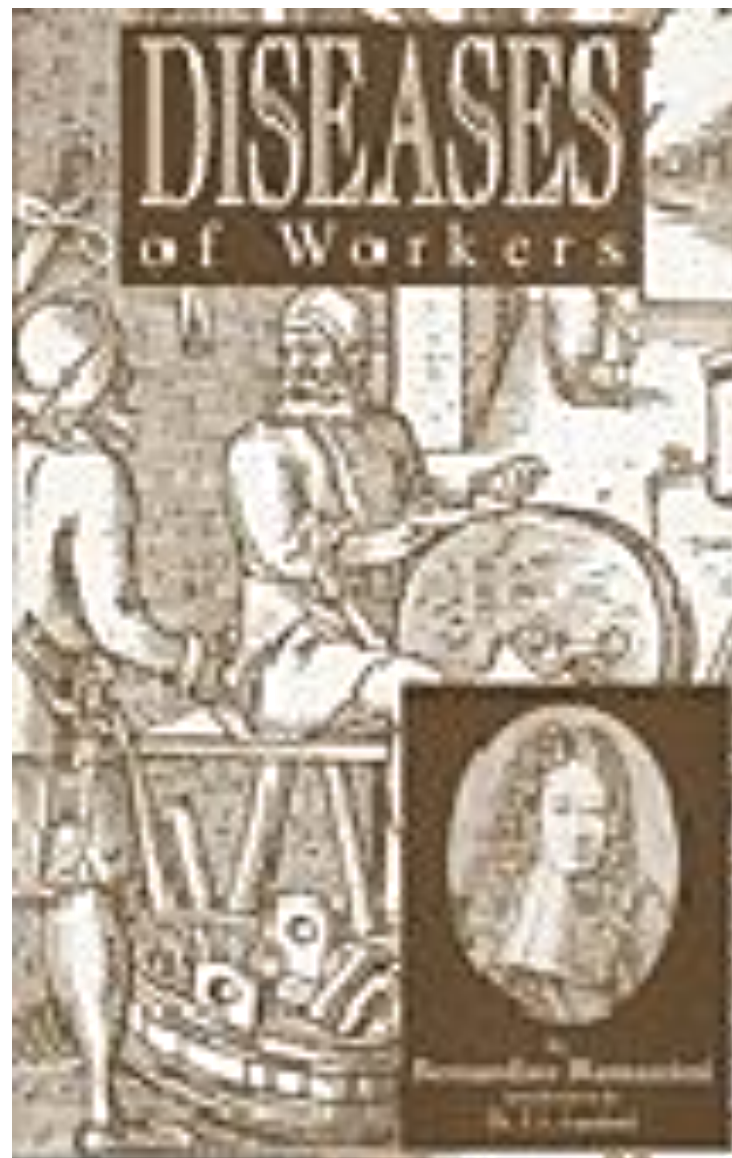
ΣΤ.3 Ο Ramazzini προπομπός της σύγχρονης επιδημιολογίας

Μια διαφορετική θεώρηση και προοπτική του BR που από όσο γνωρίζουμε δεν έχει ακόμα αναγνωρισθεί από τα βασικά εγχειρίδια Επιδημιολογίας, δείχνει ότι κατά την επιστημονική σταδιοδρομία και τις εργασίες του, διατήρησε συνεχώς τις συνήθειες ενός σύγχρονου επιδημιολόγου¹³⁵. Από την επισκόπηση του όλου έργου του¹³⁶ προκύπτουν σαφώς τέσσερις περιοχές όπου ο BR εξέφρασε με άμεσο και πειστικό τρόπο την επιδημιολογική θεώρηση:

1. Όταν ήταν στη Μόδενα συγγράφοντας τις επιδημιολογικές αναφορές του καθώς και τις βαρομετρικές σημειώσεις του.
2. Η γενική αρχιτεκτονική του σημαντικότερου έργου του, *De Morbis Artificum Diatriba*
3. Η πρώτη πλήρης περιγραφή ενός επεισοδίου περιβαλλοντικής ρύπανσης που συνέβη στο χωριό Finale της Emilia το 1689 [βλ. κεφ. IV, Οι παθήσεις των χημικών]
4. Από τους πανηγυρικούς λόγους του, *Orationes*, στην έναρξη κάποιων ακαδημαϊκών ετών κυρίως στη Πάδοβα

¹³⁵ **Scarani P.** AD 1700: De morbis artificum diatriba Bernardini Ramazzini in Patavino Archi-lyceo practicae medicinae ordinariae publici professoris. Occupational medicine and epidemiology are born, *Pathologica*. 2000 Dec;92(6):569-71

¹³⁶ **Zocchetti C.** Bernardino Ramazzini. Ante litteram epidemiologist *Epidemiol Prev*. 2000 Nov-Dec;24(6):276-81

ΣΤ. 4 Η συνεισφορά του Ramazzini στην Εργονομία

Η Εργονομία (ή ανθρωπίνοι παράγοντες) προέρχεται από τις ελληνικές λέξεις *έργον* και *νόμος* και ως γνωστόν, είναι ένας επιστημονικός κλάδος που αφορά στη κατανόηση των αμοιβαίων αλληλεπιδράσεων ανθρώπου και συστημάτων όπως επίσης, ένα επάγγελμα που εφαρμόζει θεωρία, αρχές, στοιχεία και μεθόδους στο σχεδιασμό με στόχο τη βελτίωση της ανθρώπινης ευμάρειας και τη συνολική απόδοση του συστήματος». [IEA Executive Council 2000]¹³⁷. Η Εργονομία αλλιώς αποτελεί την «επιστήμη του εργάζεσθαι».

Ο Ramazzini θεωρείται ένας από τους ιδρυτές της¹³⁸ γιατί προεξόφλησε τη σημασία των εργαλείων που στοχεύουν στη πρόληψη των μυοσκελετικών παθήσεων [ΜΣΚ]¹³⁹. Η πρωτοποριακή και καινοτόμος για την εποχή οπτική του είναι αξιοσημείωτη, ιδίως υπό την έποψη των σύγχρονων εργονομικών παρεμβάσεων που συμπεριλαμβάνονται στα προγράμματα υγείας και ασφάλειας και αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στις στρατηγικές πρωτοβάθμιας πρόληψης.

Οι κοινές παθήσεις προκαλούνται είτε από τη συντήρηση μιας παρατεταμένης καθιστικής θέσης εργασίας, είτε από αφύσικη στάση του σώματος, είτε από δραστηριότητες που απαιτούν ισχυρή μυϊκή ικανότητα. Οι ΜΚΣ που συνδέονται με την εργασία δεν είναι ειδικές για κάποιο συγκεκριμένο επάγγελμα¹⁴⁰. Πλήττουν ένα ευρύ φάσμα επαγγελματών αποτελώντας τη

¹³⁷ **Institute of Medicine.** *Musculoskeletal disorders and the workplace: low back and upper extremities.* National Academy of Science, Washington, 2001

¹³⁸ **Franco G.** *Ramazzini's and workers' health.* *Lancet* 1999; 354, 858-861

¹³⁹ **Franco G., Fusetti L., Bernardino Ramazzini's early observations of the link between musculoskeletal disorders and ergonomic factors,** *Appl Ergon*, 2004, Jan;35(1):67-70

¹⁴⁰ **Hagberg, M., Silverstein, B., Wells, et al.:** *Work related musculoskeletal disorders (WMSDs).* Taylor and Francis, London, 1995

κύρια αιτία απωλεσθέντων εργατωρών, ανικανότητας για εργασία, απαιτήσεων για αποζημιώσεις και οικονομικού κόστους. Έτσι κάποιοι αποκαλούν τις ΜΚΣ ‘επιδημία του 1990’.¹⁴¹

Η επινόηση του **Ramazzini** και η προεξόφληση της εργονομίας αφορά σε 29 κεφάλαια από τα 55 του κύριου έργου του, σε 112 παρατηρήσεις και πλευρές συμβατές με τη σύγχρονη εργονομική οπτική, σε 63 περιγραφές ΜΣΚ συμπτωμάτων, σε 59 εντοπισμούς ειδικού εργονομικού παράγοντα κινδύνου και σε 29 συστάσεις προληπτικών μέτρων¹⁴².

Η παρατήρηση των ΜΣΚ αφορά στην ανατομική εντόπιση της βλάβης: ισχιαλγία, κύφωση, **valgoid condition**, κήλη, άλγος σε διάφορα σημεία του σώματος, κόπωση, αδυναμία, χωλότητα, εξάρθρωση ώμου, αρθρίτιδα, παράλυση, μυϊκή ένταση.

“quibus aliis causis, velitu situ quondam membrorum, ac motionibus corporis incongruis, morborum affectus succrescunt”

Η δεύτερη αφορά εκείνες τις βίαιες κινήσεις και τις αφύσικες ενέργειες που προκαλούν ανωμαλίες στη δομή του σώματος, τέτοιες που με τον καιρό επέρχονται σοβαρές ασθένειες. [Μεταλλωρύχοι]

Η διασύνδεση της κλινικής εικόνας και του εργονομικού παράγοντα προκύπτει από τη συσχέτιση μεταξύ θέσης σώματος, επαναληψιμότητας κινήσεων, ανύψωσης βαρών, μυϊκού φόρτου και κάποιων βλαβών, το προσδιορισμός της έντασης, των χρονικών εναλλαγών και της διάρκειας του παράγοντα κινδύνου (59 φορές) αλλά και μεταξύ των παρατηρούμενων επικίνδυνων καταστάσεων που ο **Ramazzini** προσδιορίζει τόσο στο μυϊκό

¹⁴¹ **Herington, T.N., Morse, L.H.**, *Occupational injuries. Evaluation, management and prevention*. Mosby, St. Louis, 1993, pp. 333-345

¹⁴² **Franco G, Franco F.** *Bernardino Ramazzini's "De Morbis Artificum Diatriba"*. American Journal of Public Health 2001;91: 1380-1382

υπερφορτίο (27 φορές) όσο και στην ακατάλληλη και άβολη στάση του σώματος (35 φορές).

Παρατήρησε συμπτώματα ΜΚΣ στους μεταλλωρύχους, σε όσους κάνουν εργασίες σε ορθοστασία, μπαλωματήδες και ράφτρες, σε όσους κάνουν καθιστές εργασίες, όπως οι λόγιοι, οι χαλκιάδες, οι αγγειοπλάστες και οι υαλουργοί. Διαπίστωσε μυϊκή κόπωση σε αγρότες, σαπωναποιοούς, ναυτικούς γραφιάδες και συμβολαιογράφους. Τέλος, σημειώνει επικίνδυνες εργασίες που πρέπει να αποφεύγουν οι γυναίκες.

Ο Ramazzini δεν περιγράφει μόνο τα ΜΣΚ. Δίνει έμφαση στην ανάγκη μελέτης της παραγωγικής διαδικασίας ώστε να εντοπισθούν εργονομικοί παράγοντες και σημειώνει την ευθύνη των ευγενών και των πριγκίπων να διασφαλίσουν υγιεινές συνθήκες στους εργατές τους. Ως προληπτικά μέτρα συστήνει μέτρα αποκλεισμού παραγόντων κινδύνου που συνδέονται με άβολη στάση σώματος και μηχανική ανύψωση φορτίων, συμβουλές αλλαγής στάσης (6 φορές), χρήση ατομικών μέσων (4 φορές), προτάσεις μέτρων υγιεινής (11 φορές) και συστάσεις τρόπου ζωής (9 φορές).

Ως οργανωτικά μέτρα συνιστά περιοδική διακοπή της εργασιακής δραστηριότητας και μείωση της συνολικής της διάρκειας σε βαριές εργασίες που απαιτούν ορθοστασία ή σοβαρή μυϊκή προσπάθεια, όπως οι ζωγράφοι. Μετριασμό της εργασίας εργαζομένων σε βαριές εργασίες και φυσική άσκηση σε όσους ασκούν καθιστικές εργασίες.¹⁴³

¹⁴³ **Franco G**, Work-related musculoskeletal disorders: A lesson from the past, *Epidemiology*, July 2010, vol.21, issue4-pp577-579

Στ.5 Ο Ramazzini και η ‘κράμπα’ του συγγραφέα [writer’s cramp]

Ας σημειωθεί ότι η παλαιότερη περιγραφή της κράμπας του συγγραφέα βρίσκεται στην αναθεωρημένη έκδοση του 1713 (1633-1714) της *De Morbis Artificum Diatriba*. Παρά του ότι είναι καλύτερα γνωστός για τη διαπραγμάτευση σχετικά με τους κινδύνους εισπνοής τοξικών ουσιών από τους εργαζομένους σε διάφορα επαγγέλματα, υπάρχει πρόσφατη εκτίμηση για την οξυδερκή παρατήρηση του Ramazzini για τις μυοσκελετικές παθήσεις των εργαζομένων. Επίσης, στη κράμπα του συγγραφέα υπονόησε νευρολογική διαταραχή¹⁴⁴ που πρόσφατα ταυτοποιήθηκε.¹⁴⁵ Όταν στην αναθεωρημένη έκδοση του 1713 της *De Morbis Artificum*, ο Ramazzini πρόσθεσε το *Supplementum* καλύπτοντας 12 επιπλέον επαγγέλματα, στο δεύτερο κεφάλαιο του πραγματεύεται τις ασθένειες των γραφέων και των συμβολαιογράφων. Επισημαίνει τρεις κατηγορίες ασθενειών που συνδέονται με αυτά τα επαγγέλματα: εκείνων που προέρχονται από συνεχή συνεδρίαση, η συνεχής γραφή, και πνευματική κόπωση από τη συχνή κουραστική υπολογισμούς. Όσον αφορά τους κινδύνους της συνεχούς γραφής, Ramazzini, γράφει, ότι είναι τρεις: η συνεχής καθιστική θέση, η αδιάκοπη κίνηση του χεριού με τον ίδιο πάντοτε ρυθμό και η προσοχή του μυαλού. (Συμπλήρωμα, Κεφ.2). Για τη θεραπεία της κράμπας του συγγραφέα ο Ramazzini συνιστά μόνο εντριβές. Δυστυχώς, οι θεραπείες συχνά εξακολουθούν να παραμένουν ανεπαρκείς ακόμα και σήμερα.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Karp BI. Botulism toxin treatment of occupational and focal hand dystonia. *Mov Disord* 2004; **19** (suppl 8): S116–19.

¹⁴⁵ Altschuler EL, Ramazzini and writer’s cramp, *The Lancet* Vol 365 March 12, 2005 .

¹⁴⁶ Lerner A, Shill H, Hanakawa T, Bushara K, Goldfine A, Hallett M. Regional cerebral blood flow correlates of the severity of writer’s cramp symptoms. *Neuroimage* 2004; **21**: 904–13.

ΣΤ.6 Η συμβολή του Ramazzini σε άλλες ειδικότητες

Υπάρχουν αρκετές αναφορές στη βιβλιογραφία όπου του αποδίδουν διάφορες οξυδερκείς παρατηρήσεις του¹⁴⁷ αναζητώντας συνήθως κάποια φημισμένη 'πατρότητα'. Αυτό πάντως οφείλεται στην ευρύτατη ανθρωπιστική πολυμάθεια του και στο πνεύμα του. Ασχολούμενος με τα προβλήματα υγείας των 'λακέδων' και των αθλητών του απέδωσαν πατρότητα αυτού που σήμερα ονομάζουμε 'αθλητιατρική'¹⁴⁸. Όταν ασχολήθηκε με την υγεία των τραγουδιστών τον θεώρησαν πρωτοπόρο στη φωνιατρική.¹⁴⁹

ΣΤ. 6.a Ο Ramazzini στη Νευρολογία

Στο "De morbis" διαφαίνεται η σημασία που αποδίδει στη **κεφαλαλγία** ως σύμπτωμα επαγγελματικής αιτιολογίας : μεταξύ 69 επαγγελματών που περιγράφονται, σε 12 αναφέρεται η κεφαλαλγία ως σημαντικό σύμπτωμα που προκαλείται από την εργασία. Ο Ramazzini απέδιδε περισσότερη από ό,τι σήμερα προσοχή και σημασία στη συλλογή εμπειρικών πληροφοριών από πρώτο χέρι από τους εργασιακούς χώρους¹⁵⁰.

¹⁴⁷ **Bisetti AA.** Bernardino Ramazzini and occupational lung medicine. Ann N Y Acad Sci. 1988;534:1029-37

¹⁴⁸ **Buchanan WW,** Bernardino Ramazzini (1633-1714) physician of tradesmen, and possibly one of the "fathers" of sports medicine. Clin Rheumatol. 1991 Jun;10(2):136-7.

¹⁴⁹ **Krahulec I.** Bernhard Ramazzini, pioneer and founder of special phoniatic literature, Cesk Otolaryngol. 1975 Jun;24(3):182-4

¹⁵⁰ **Zanchin G, Rossi P, Isler H, Maggioni F.,** Headache as an occupational illness in the treatise "De morbis artificum diatriba" of Bernardino Ramazzini Cephalalgia. 1996 Apr;16(2):79-86

ΣΤ.6.b Ο Ramazzini ιδρυτής της επαγγελματικής δερματολογίας

Ο Ramazzini είναι φημισμένος όχι μόνο ως πατέρας της βιομηχανικής υγιεινής, αλλά πρέπει να θεωρείται πιθανώς και ο ιδρυτής της επαγγελματικής δερματολογίας¹⁵¹. Στη *Diatriba* μας παρουσιάζει πολυάριθμες περιπτώσεις προκαλούμενων από την εργασία δερματίτιδων, το επαγγελματικό υπόβαθρό τους και κάνει προτάσεις για τη θεραπεία και την προφύλαξή τους. Η ιατρική επιθεώρηση του χώρου εργασίας και οι ερωτήσεις για το επαγγελματικό ιστορικό του ασθενή εργάτη οφείλονται επίσης σε αυτόν.

ΣΤ. 7 Καρκίνος Μαστού & Μοναχές

Σύμφωνα με μια ιστορική αναδρομή στο καρκίνο του μαστού, το 1769, η χυμική θεωρία είχε χάσει ένα μεγάλο μέρος της αίγλης της. Μάλιστα για να την καταρρίψει, ο Γάλλος ιατρός Ζαν Astruc πήρε ένα κομμάτι καρκινικού ιστού και με μια φέτα κρέατος, τα έψησε σε ένα φούρνο και τα μάζησε !.

Και τα δύο είχαν την ίδια γεύση και έτσι... κατέληξε ότι ο ιστός του όγκου δεν περιλαμβάνει ασυνήθεις ποσότητες χολής ή οξέος.

Μετά τη διάψευση της χυμικής θεωρίας, οι γιατροί άρχισαν να ψάχνουν για μια νέα προέλευση του καρκίνου του μαστού, και πολλοί υποστήριξαν ότι η καταγωγή του ήταν σεξουαλική.

Οι γιατροί γνώριζαν μια από τις οξυδερκέστερες παρατηρήσεις του Bernardino Ramazzini ότι η μεγάλη συχνότητα του καρκίνου του μαστού σε μοναχές¹⁵², οφειλόταν στην στέρηση του σεξ. Σύμφωνα με τον Ramazzini, χωρίς τακτική σεξουαλική δραστηριότητα, τα αναπαραγωγικά όργανα, περιλαμβανομένου του μαστού, αρχίζουν να παρακμάζουν και ο καρκίνος είναι το αποτέλεσμα (*).

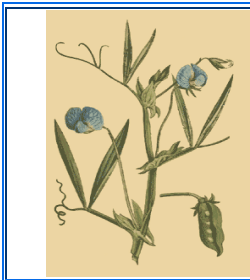
¹⁵¹ **Schubert H.** Bernardino Ramazzini (1633-1714). On the 275th anniversary of the death of the founder of occupational dermatology *Dermatol Monatschr.* 1989;175(12):757-60

¹⁵² **Dunn PM.** Dr Ramazzini (1633-1714) and the occupational diseases of midwives and wet nurses. *Arch Dis Child.* 1993 Mar;68(3 Spec No):337-9

Ο Friedrich Hoffman της Πρωσίας έθεσε ευθέως το ζήτημα ότι γυναίκες που είχαν τακτικές σεξουαλικές δραστηριότητες αλλά εξακολουθούν να αναπτύσσουν καρκίνο έκαναν "έντονο" σεξ που μπορούσε να οδηγήσει σε απόφραξη της λέμφου.

ΣΤ. 8 Λαθυρισμός

Στα τέλη του 1600 ο Ramazzini περιγράφει¹⁵³ επιδημία λαθυρισμού σε ζώα και ανθρώπους που διατρέφονταν από τα όσπρια *Lathyrus*. Ο **λαθυρισμός**¹⁵⁴ [chick-pea poisoning] εκδηλώνεται με σπαστική τετραπληγία από όσπρια που έχουν τοξικές ιδιότητες όταν τρώγονται χλωρά, όπως κουκιά, λαθούρια κ.ά., τα οποία, εκτός των άλλων, προκαλούν και άμβλυση των αισθήσεων, μέχρι ζάλη, παραισθήσεις (a prickling skin sensation) και άλλα αλλεργικά σύνδρομα (κυαμιάσις, λαθυρισμός).

κουτρουλάθρι,το Ονομασία του φυτού λάθυρος, το κοινό λαθούρι (*lathyrus sativus*, *lathyrus cicera*) [Πηγή Δημητράκου Δ., Μέγα λεξικός της ελληνικής γλώσσας.]

Συμπτώματα

Η κατανάλωση μεγάλων ποσοτήτων λαθουριών που περιέχουν υψηλές συγκεντρώσεις της νευροτοξίνης β-οξαλυλ- L-α,β,-διαμινοπροπιονικό οξύ [beta-oxalyl-L-alpha,beta-diaminoproprionic acid] (ή ODAP) που προκαλεί παράλυση χαρακτηριζόμενη από κάποιου βαθμού ανικανότητα ή πλήρη αναπηρία κίνησης των κάτω άκρων.¹⁵⁵

¹⁵³ Ramazzani, B. (1691). **Constitutio epidemica anni 1691 ad Leibnitzium**. Mutin: quarto. Observed patients in the dukedom of Modena who suffered from a weakness of the lower extremities as consequence of eating 'legumi', especially 'ervo' . [D.E.: Is 'ervo' L. cicera or V. ervilia?]. Source: ref ex Schuchardt (1885-87)

¹⁵⁴ "Medical problems caused by plants: Lathyrism" at *Prince Leopold Institute of Tropical Medicine* online database

¹⁵⁵ Spencer PS, Ludolph AC, Kisby GE (July 1993). "Neurologic diseases associated with use of plant components with toxic potential". *Environmental Research* **62** (1): pp. 106-13. [ISSN](#) 0013-9351 PubMed.

Επιπολασμός

Η πάθηση επικρατεί σε περιοχές, όπως το Μπαγκλαντές, η Αιθιοπία, η Ινδία και το Νεπάλ και πλήττει περισσότερο τους άνδρες παρά τις γυναίκες. Ο λόγος δεν είναι σαφής αν και φαίνεται ότι οι γυναικείες ορμόνες προσφέρουν κάποιου βαθμού προστασία αλλά η μειωμένη πρόσληψη τροφής και ο μικρότερος βαθμός οξειδωτικού stress είναι πιθανά.

Αιτίες

Η αιτία αποδίδεται στη νευροτοξίνη **ODAP** που δρα ως δομικό ανάλογο του γλουταμικού [[glutamate](#)] νευρομεταβιβαστή.

Πρόληψη

Πρόσφατες έρευνες δείχνουν ότι τα θειώδη αμινοξέα διαθέτουν προστατευτική δράση έναντι της τοξικότητας του ODAP.¹⁵⁶

Το μαγείρεμα του φαγητού είναι επίσης σπουδαίος παράγοντας. Τα τοξικά αμινοξέα είναι έντονα υδατοδιαλυτά και μπορούν να be leached. Η μικροβιακή [γαλακτικό οξύ] και μυκητιασική ([tempeh](#)) ζύμωση είναι χρήσιμη για τη μείωση της συγκέντρωσης του ODAP. Το βράσιμο αποφυσικοποιεί τους αναστολείς πρωτεασών που υποβοηθούν την τοξική επίδραση του χλωρού λαθουριού διαμέσου της καταστολής της προστασίας των θειωδών αμινοξέων.

Οι υποκείμενες αιτίες υπερβολικής κατανάλωσης λαθουριών αφορά τις εναλλακτικές πηγές διατροφής και είναι συνέπεια της φτώχειας και των πολιτικών συγκρούσεων. Γι' αυτό η πρόληψη απαιτεί κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές.

Ιστορική αναδρομή

Στη μεταπολεμική εποχή στην Ισπανία υπήρχαν πολλές οξείες εξάρσεις λαθουρισμού λόγω του είδους της διατροφής που υποχρέωνε τους ανθρώπους να καταναλώνουν υπερβολικές ποσότητες αλευριού από λαθούρια [Almorta].¹⁵⁷

Το ίδιο είχε παρατηρηθεί και κατά τον Αγώνα Ανεξαρτησίας της Ισπανίας από τον Ναπολέοντα στη Μαδρίτη. Το γεγονός αυτό ενέπνευσε στον [Francisco de Goya](#) τον πίνακα *Gracias a la Almorta*, όπου ζωγραφίζει θύματα του λαθουρισμού. Στη ταινία 'Ashes' του Andrzej Wajda που βασίζεται στη νουβέλα 'Lost army' του Stephen Zeromsky και διαδραματίζεται μεταξύ 1798-1812, ένα άλογο δηλητηριάζεται τρώγοντας σε ένα Ισπανικό χωριό. Η σκηνή που το άλογο πέφτει κάτω είναι πολύ γραφική.

¹⁵⁶ Sriram, K.; Shankar,S.K.; Boyd,M.R.; Ravindranath, V. (1998)Thiol Oxidation and Loss of Mitochondrial Complex I Precede Excitatory Amino Acid-Mediated Neurodegeneration. The Journal of Neuroscience, 18(24):10287–10296

¹⁵⁷ <http://www.historiacocina.com/gourmets/venenos/almortas.htm> AZCOYTIA, Carlos (2006): "Historia de la Almorta or el veneno que llegó con el hambre tras la Guerra Civil Española". *HistoriaCocina*

Σύγχρονη εποχή

Στην Ισπανία, ένα μίγμα σπόρων γνωστό ως *comiña* συνίσταται σε *Lathyrus sativus*, *L. cicera*, *Vicia sativa* και *V. ervilia* περιέχει τοξικά αμινοοξέα για τα μονογαστρικά ζώα. Ειδικά η τοξίνη β-κυανοαλανίνη από σπόρους *Vicia sativa* αυξάνει τη τοξικότητα αυτού του μίγματος επειδή αναστέλλει τον μεταβολισμό των θειωδών αμινοξέων [μετατροπή της μεθειονίνης σε κυστεΐνη υπεύθυνη για την απέκκριση της κυστοθειονίνης στα ούρα] και έτσι της καταστολής της προστατευτικής μείωσης των θειολών. Χρησιμοποιώντας το στα πρόβατα δεν θέτει κανένα πρόβλημα λαθουρισμού εάν η δόση δεν υπερβαίνει 50% της ποσότητας¹⁵⁸.

Σχετιζόμενες παθήσεις

Ο **οστεολαθουρισμός** είναι μια παραλλαγή της πάθησης που προκαλείται από την τοξίνη β-αμινο-προπιονιτρίλιο (BAPN) που πλήττει τα οστά και τους συνδετικούς ιστούς φειδόμενη του νευρικού συστήματος. Πρόκειται για σκελετική βλάβη που χαρακτηρίζεται από κοΐλες, διαχωριστικό ανεύρυσμα αορτής, χωλότητα κάτω άκρων, εξόστωση, κυφοσκλίωση και άλλες σκελετικές ανωμαλίες, εμφανές αποτέλεσμα της καταστολής της δράσης του κολλαγόνου. Η αιτία αποδόθηκε στο (BAPN), επειδή αναστέλλει το περιέχον χαλκό ένζυμο, λυσύλ-οξειδάση που είναι υπεύθυνο για τη διασταυρούμενη [cross-linking] αντίδραση προκαλαγόνου και προελαστίνης. Το BAPN είναι επίσης μεταβολικό προϊόν ενός συσπαστικού που περιέχεται στα βλαστάρια των μπιζελιών και της φακής.¹⁵⁹

¹⁵⁸ J.E. Hernández Bermejo; J. León (1994). *Neglected crops 1492 from a different perspective*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations. ISBN 92-5-103217-3.

¹⁵⁹ COHN, D.F. (1995) "Are other systems apart from the nervous system involved in human lathyrism?" in *Lathyrus sativus and Human Lathyrism: Progress and Prospects*. Ed. Yusuf H, Lambein F. University of Dhaka. Dhaka pp. 101-2.

ΣΤ.9 'de abusu chinae'

Μεταξύ 1690 και 1695 ο BR μελέτησε τις εκρήξεις ελονοσίας [malaria] στην Ιταλία χρησιμοποιώντας στη θεραπεία τη *κιγχόνη* [από την οποία προέρχεται το αλκαλοειδές κινίνη]. Η χρήση του αποτελεί σταθμό [turning point] στην Ιστορία της Ιατρικής. Πολλοί ιατροί πάντως, το συνιστούσαν σε πολλές παθήσεις.

Ο Ramazzini, στη πραγματεία του 'de abusu chinae' υπό μορφή επιστολής προς τον ανιψιό του Bartolomeo (1714), δεν αποδέχεται ότι υπάρχουν φάρμακα που μπορούν να χορηγηθούν αδιακρίτως, δηλαδή με ανορθόδοξο τρόπο: πεπεισμένος υποστηρικτής της χρήσης οπίου στους διαλείποντες πυρετούς, στους οποίους αναγνωρίζει την ιδιαίτερη δράση της ουσίας, εναντιώνεται στην τακτική που είχε διαδοθεί εκείνα τα χρόνια να συνιστάται αδιακρίτως σε κάθε είδους πυρετό.

Παρατηρεί πάντως ότι η εισαγωγή του Περουβιανού φλοιού θα αποβεί ίδιας σημασίας με τη χρήση της πυρίτιδας στο πόλεμο.

Στην περίπτωση αυτή ο BR –συνεπής θεωρητικά και πειραματικά- επαναπροτείνει το ίδιο κριτήριο που πολλές άλλες φορές έχει υποστηρίξει σχετικά με την κατάχρηση της αφαίμαξης από τους ιατρούς, που οπλισμένοι με το φλεβοτόμο φαίνονταν στο συγγραφέα ικανότεροι να σκορπίσουν αθώα θύματα παρά να εξολοθρεύσουν ασθένειες.

Τα σχόλια του BR προκάλεσαν την απάντηση του Torti που όμως εμφανίσθηκε μετά το θάνατο του Ramazzini.

ΣΤ.10 Τα «λυκάκια» του Leeuwenhoek

Στο τέλος του 17^{ου} αιώνα, όταν η Ιατρική αποδίδει όλες τις ασθένειες στην ανισορροπία των τεσσάρων χυμών, ένα λαμπρό μυαλό προτείνει ότι μια συγκεκριμένη κατάσταση μπορεί να προκληθεί από τα «λυκάκια» τόσο μικρού μεγέθους που δεν θα μπορούσαν να είναι ορατά παρά μόνο μέσω της πρόσφατης εφεύρεσης του, του μικροσκοπίου. Αυτό το λαμπρό μυαλό δεν ανήκει στον Robert Koch, αλλά σε ένα Ολλανδό ερασιτέχνη φυσιοδίφη και κατασκευαστή φακών, τον Anthony Leeuwenhoek.

Οι περισσότεροι από εμάς γνωρίζουμε τον Leeuwenhoek ως εφευρέτη του μικροσκοπίου αλλά αυτό ήταν μόνο ένα 'μαραφέτι'. Αξίζει πολύ περισσότερη πίστωση για μια από τις μεγαλύτερες εφευρέσεις [Εύρηκα] στην Ιστορία της Ιατρικής.

Ο Leeuwenhoek έκανε τις παρατηρήσεις του το 1692, ενώ μελετούσε τη σκόνη καλαμποκιού. Έχει εκδώσει τις αρχικές αναφορές ως «λυκάκια» στην ολλανδική, χωρίς καμία συνέντευξη Τύπου, και και μόνο η διορατικότητα του Bernadino Ramazzini έστρεψε στο έργο του την προσοχή της υπόλοιπης Ευρώπης. Ο Ramazzini ενδιαφερόταν επίσης για την σκόνη του καλαμποκιού πιστεύοντας ότι ήταν η αιτία της πρόωρης υδρωπικίας και θανάτου μεταξύ των sifters και καταμετρητών των σιτηρών. Ο Ramazzini εξέδωσε το έργο του de Morbis Artificum Diatriba το 1713. Μια έκδοση στα λατινικά του έργου του Leeuwenhoek είχε δημοσιευθεί λίγα χρόνια πριν. Μετά την ανακάλυψη του έργου του Leeuwenhoek ο Ramazzini σχολίασε:

*«Καθώς παραξενεύτηκα που από ένα τόσο χρήσιμο και αβλαβές προϊόν όπως το σιτάρι μπορεί να αναπτυχθεί μία τόσο βλαβερή σκόνη, άρχισα να υποπτεύομαι ότι κρύβονται σε αυτό μικρά σκουλήκια, αόρατα με γυμνό μάτι, που κατά το κρησάρισμα και το μέτρημα των σιτηρών τίθενται σε κίνηση, διαχέονται στον αέρα και στη συνέχεια κολλούν στο δέρμα, προκαλώντας φαγούρα και φλόγωση σε ολόκληρο το σώμα.».*¹⁶⁰

¹⁶⁰ ΚΕΦ 24 ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΛΟΓΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΡΗΣΗ ΣΠΟΡΩΝ

Ο ονομαστός Antonio Leuwenhoeck λέει ότι, εξετάζοντας στο μικροσκόπιο το σιτάρι, είδε ορισμένα μικρά σκουλήκια που δικαίως τα ονόμασε "λύκους". Μπορούμε να υποθέσουμε λοιπόν ότι αυτό το είδος σκουληκιών είναι και η αιτία των τόσο σοβαρών ασθενειών αυτών των εργατών.

Δεν συμφωνούμε, επί του παρόντος, ότι η εξωγενής αλλεργική κυψελίτιδα προκαλείται από αυτούς τους μικρούς λύκους, ή όπως μια φορά τους απακαλούσαν, *ragamoecium*. Αυτό, ωστόσο, δεν θα πρέπει να υποβαθμίσει την εκτίμησή μας για την έμπνευση που ενίσχυσε τη πρώτη διασύνδεση μεταξύ εισπνεόμενων μικρών οργανικών σωματιδίων και των ασθενειών των ανθρώπων. Έχει τη γεύση ενός αληθινού αγγίγματος από τις Μούσες : ένα άλμα προς μια νέα αλήθεια χωρίς εφιαλτήριο λογική;. Αργότερα, επιστήμονες, όπως ο Jack Pepys έφτιαξε μια αλυσίδα που μπορούσε να αντέξει το βάρος των σκεπτικιστών, και του οφείλουμε πλήρη πίστωση για αυτό. Ένας αυξανόμενος αριθμός παραγόντων που προέρχονται από σιτηρά και τη χλωρίδα και πανίδα τους έχει αποδειχθεί ότι προκαλεί την ασθένεια. Αλλά θα πρέπει επίσης να θυμόμαστε τον Leeuwenhoek, δίκαια και να μπορούμε να λάβουμε υπόψη μας την πιθανότητα ότι μεγάλες ιατρικές γνώσεις μπορεί να προέρχονται από μη ιατρούς.¹⁶¹

¹⁶¹ Susannah Kahtan, Morris Greenberg, 0 little wolves of Leeuwenhoek BMJ 1992;305:1574

ΚΕΦ. Ζ' ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ ΤΟΥ RAMAZZINI

Για ποιο λόγο ένα τόσο καινοτόμο έργο δεν έτυχε άμεσα ευρείας αποδοχής ; Δεν είναι δυνατόν να κατανοηθεί η καινοτόμος αντίληψη στην επιστήμη και στη πολιτική δίχως να αναζητηθούν παράλληλα οι ρίζες και οι δομικές συνθήκες αυτής της διαδικασίας.¹⁶²

Στα πλαίσια αυτά θεωρούμε αρκετό να ανασκοπήσουμε τους σημαντικότερους συγγραφείς ή καλύτερα εκείνους που προσπάθησαν να συνθέσουν μια *summa* της ευρείας τεχνικοεπιστημονικής διδασκαλίας που σιγά-σιγά διαδόθηκε με την ανάπτυξη της επιστημονικής μεθόδου και με βάση τις νέες απαιτήσεις και ανάγκες της προβιομηχανικής κοινωνίας στην Ευρώπη.

Στα γραπτά του Ramazzini δεν βρίσκουμε πολλές αναφορές για τη φάση επεξεργασίας της diatribe. Γιατί σε άλλα αναφέρεται συχνότερα ; Πίστευε ότι ήταν εντελώς 'παρθένο υλικό' ; Δεν του έδινε σημασία ;

Ο συγγραφέας είχε φυσικά αγωνία να μάθει περισσότερα για το θέμα του και να έχει ευρύτερες ευκαιρίες έρευνας. Η πραγματικότητα του βιβλίου αφορά ασφαλώς στη Μόδενα. Παραθέτει ορισμένα στοιχεία από άλλους ιατρούς στους οποίους απευθύνεται για πληροφορίες: τον Giuseppe Lanzoni καθηγητή στη Ferrara για τις αλυκές της Cervia και τον Giuseppe Grandi για τα υαλουργεία του Murano.¹⁶³

Σύμφωνα με όλους τους ερευνητές του έργου του ο Ramazzini διέθετε δύο σημαντικά προσόντα: ιδιαίτερη κλινική διαίσθηση και δεισδυτική ικανότητα παρατήρησης. Αμφότερες αρετές πεφωτισμένου επιστήμονα που μαζί με τις άμεσες παρατηρήσεις των εργασιακών χώρων κατανοεί δημιουργικά την ιπποκρατική παράδοση, υπενθυμίζοντας στους συναδέλφους του : *medico necessum est ingrate intueri !*

Η σοβαρότητα των ερευνών του πρόσθετε στις άμεσες κλινικές παρατηρήσεις του με την εμβάθυνση των υπάρχοντων ιατρικών μελετών. Έτσι μπόρεσε να ισχυριστεί ότι

¹⁶² **Carozzi L.**, *Reflexions on "Ramazzinian Sources" from the "De Morbis Artificum Diatriba"*, [.International Archives of Occupational and Environmental Health](#), vol. 7, 3, October, 1936

¹⁶³ **COTURRI E.** [3 ADDITIONAL UNPUBLISHED LETTERS OF BERNARDINO RAMAZZINI] *Atti Mem Accad Stor Arte Sanit.* 1964 Jan-Feb;30:21-4. Italian

διαπίστωσε πόσο λίγα είχαν ως τότε γραφτεί δικαιολογώντας την παρθενικότητα του θέματος.

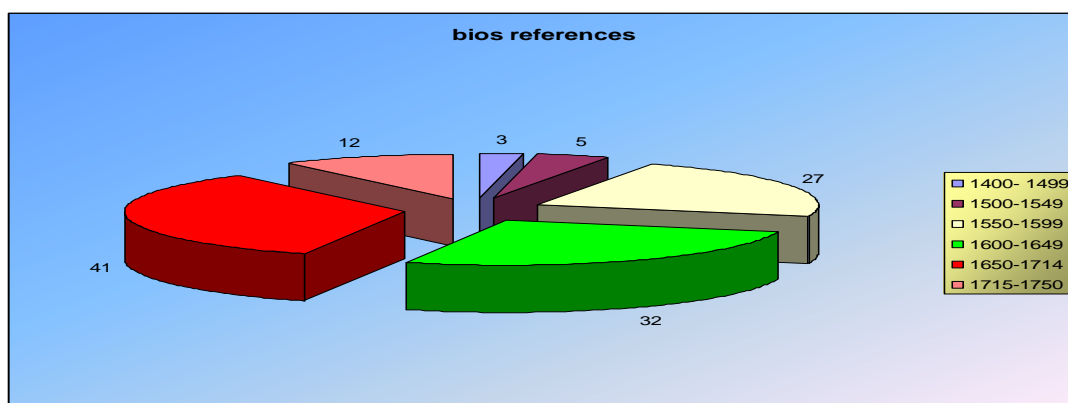
Υπάρχουν πολυάριθμες φιλολογικές πηγές που ελάχιστη συνάφεια έχουν με το θέμα αφού αποτελούσαν απλές μεμονωμένες περιπτώσεις (case reports, σήμερα). Όπως γράφει ο Di Pietro τα ελάχιστα ιατρικά κείμενα που του διέφυγαν δεν αλλάζουν το γενικό πλαίσιο του έργου.

Z.1. Χρονολογική ανάλυση βίου αναφερόμενων συγγραφέων

Στη *Diatriba* υπάρχουν 390 βιβλιογραφικές παραπομπές που και στην ελληνική έκδοση διατηρούνται στα λατινικά. Στο κείμενο και σε αυτές αντιστοιχούν 374 διαφορετικοί συγγραφείς. Στον παρακάτω πίνακα 16. διαφαίνεται η χρονολογική διάκριση των 120 συγγραφέων. Οι 73 ήταν σύγχρονοι του Ramazzini (βλ. πίνακα 18).

Πίνακας 16. Βίος αναφερόμενων συγγραφέων

1400- 1499	1500-1549	1550-1599	1600-1649	1650-1714	1715-1750	
3	5	27	32	41	12	120

Περισσότερο από 50% των αναφορών αφορά κλασικούς συγγραφείς, ισόβαρα έλληνες και λατίνους. Το 25% (95/374) αφορά σε δύο συγγραφείς: υπάρχουν 63 αναφορές στα κείμενα της Ιπποκρατικής συλλογής και 32 αναφορές στον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο.

Ακολουθούν 17 αναφορές στον Γαληνό. Εκτός από το 1/6 των παραπομπών 63/374 που αφορούν στον Ιπποκράτη, υπάρχουν 8 στον Πλάτωνα, 7 στον Αριστοτέλη, 2 στον Αθήναιο, και από 1 στους Θεόφραστο, Ηρόδοτο, Αριστοφάνη, Δημοσθένη. Σύνολο, 84/317 δηλαδή 25% στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Οι παραπομπές στους λατίνους συγγραφείς αφορούν 32 στον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο, 9 Ιουβενάλης, από 7 Κέλσος και Πλαύτος, 6 Vedelio, 5 Plemrio και Μαρτιάλης, 4 Βιργίλιος, από 3 Μαρτιανός, Agricola, Tachenio και Σενέκας, από 2 Κικέρων και Valesio και από 1 Terenzio, Varrone και Οβίδιος. Σύνολο, 94/374 (25%) [βλ. αναλυτικό κατάλογο στο παράρτημα]

Πίνακας 17. Ανάλυση όγκου παραπομπών Diatriba

1-5	6-9	12-17	>32	
149	74	56	95	374
40	20	15	25	100

Παράδειγμα δημιουργίας υπερ-συνδέσεων για τη μελλοντική κατασκευή υπερκειμένου

που απέκριναν συνεχώς μία μεγάλη ποσότητα από ένα απαίσιο πυώδες υγρό. Πέθανε χωρίς να έχει ανεβάσει ποτέ πυρετό. Αυτό ήταν για μένα λόγος όχι μικρής έκπληξης, μη κατανοώντας καλά με τι τρόπο από τέτοια σαπίλα των χυμών δεν είχε προκληθεί καμιά άνοδος της θερμοκρασίας του σώματος. Σταμάτησα να εκπλήσσομαι, όταν συμβουλευτήκα τη βιβλιογραφία. Ο Baillou²⁷ αναφέρει ότι κάποιος τέτοιος, με ύποπτη σύφιλη και ταυτοχρόνως πάσχων από τεταρταίο πυρετό, θεραπεύτηκε από τον τεταρταίο πυρετό με υδραργυρικές επαλείψεις, που όμως του προκάλεσαν μία αύξηση της σιαλικής έκκρισης. Ο Fernel²⁸ επίσης, στην "Πραγματεία της Σύφιλης" υπενθυμίζει την περίπτωση ενός ασθενή που του έσταζε από τα μάτια ο υγροποιημένος εγκέφαλος και που προτού πεθάνει έζησε πολλά χρόνια χωρίς πυρετό. Πάντως ο συγγραφέας υπενθυμίζει ότι αυτός προ καιρού είχε κάνει εντριβή με υδράργυρο. Ύστερα, ο ίδιος ο Fernel παραδέχεται εντίμως ότι εξεπλάγη από το γεγονός ότι δεν είχε ποτέ πυρετό. Έπειτα, στο δεύτερο βιβλίο "De abditis rerum causis"²⁹ μας προτείνει μία εξήγηση, λέγοντας ότι ο υδράργυρος μειώνει τη θερμοκρασία του σώματος χάρη στη ναρκωτική του λειτουργία και στην ικανότητά του να καταπραΰνει οποιοδήποτε πόνο, να μειώνει τις αιμορραγίες και συγχρόνως να μετριάξει τη φλεγμονή της χολής. Ο υδράργυρος λοιπόν, αναπτύσσει μία αντιπυρετική ιδιότητα; Ίσως κάποια μέρα το ορκυτό βασίλειο προσφέρει στην Ιατρική ένα αντιπυρετικό με έναν σαφή μηχανισμό δράσης, σε αντίθεση με εκείνο τον άγνωστο που προτείνεται από τον Riviere, ανάλογα με ό,τι συνέβη με το φυτικό κόσμο απ' όπου προέρχονται το φημισμένο αντιπυρετικό του Περού και εκείνη η προσφάτως ανακαλυφθείσα αντιδυσεντερική ουσία, για την οποία ο Leibniz δημοσίευσε μία πραγματεία. Επειδή δεν είναι ποτέ εκτός τόπου η προσφυγή στην εμπειρία, σε περίπτωση διαλείποντος πυρετού θα μπορούσε να μην αποδειχτεί απρονόητη η απόφαση υιοθέτησης υδραργυρικών καθαρτικών, όπως εκείνα που προέρχονται από το γλυκό υδράργυρο, μέσο όχι τόσο επίφοβο όσο πιστεύεται. Απαιτείται όμως να είμαστε πολύ προσεκτικοί, αφού μοιάζει πολύ με τον υδράργυρο, ιδίως όταν πέφτει σε άπειρα χέρια, όπως λέει ο Borrichio, που αναφέρει την περίπτωση ενός αξιότιμου κυρίου, ο οποίος, επειδή έπασχε από πολύ υψηλό πυρετό, ακολουθώντας τις συμβουλές ενός τσαρλατάνου, εφάρμοσε στον καρπό δύο σακουλάκια γεμάτα υδράργυρο, που του αναχαίτισε εκτός από τον πυρετό και την ίδια του τη ζωή. Είναι τόσο ύποπτα τα πλεονεκτήματα που προέρχονται από έναν εχθρό πολύ ύπουλο και προδότη, που είναι δυνατό να ισχύσουν για τον υδράργυρο τα λόγια εκείνα που ο Βιργίλιος* έγραψε σχετικά με το θεό Ερμή:

"Εκείνος καλεί τις ψυχές από τον Όρχο, άλλες χλωμές στα λυπημένα Τάρταρα τις στέλνει, δίνει ύπνο και τον κόβει, επαναφέρει στη ζωή."

Z.2. Σύγχρονοι του BR

Πίνακας 18. Διαχρονική συσχέτιση σύγχρονων BR

1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730
	Bernardino Ramazzini (1633-1714)									
	Antonio Vallisneri Senior (1661-1730)									
	Francesco Redi (1626-1697)									
	Antonio Magliabechi (1633 - 1714)									
	Giovanni Maria Lancisi 1654-1720									
	Marcello Malpighi (1628-1694)									
	Giovanni Battista Morgagni (1682-1771)									
	Johann Cristoph Wagenseil (1633-1705)									
	Gottfried Wilhelm Leibnitz (1646-1716)									
	Antonio Vallisnieri 1661-1730									
	Allesandro Scarlatti (1659-1725)									
	Tommaso Albinoni (1671-1751)									

Antonio Vallisneri Senior

(1661-1730)

Ο Antonio Vallisneri γεννήθηκε στο Trassilico, της Garfagnana. Γονείς του ήταν ο νομικός "Dottor di Legge" Lorenzo, Capitano της περιοχής του για το Granducato της Modena και η Maria Lucrezia Davini. Ήταν ο μεγαλύτερος από τα έξι αδέρφια του. Σπούδασε πρώτα στο Scandiano, πατρίδα των γονιών του και συνέχισε στους Ιησουίτες στη Μόδενα, και έπειτα στο Reggio.

Το 1683, 22 ετών πήγε να σπουδάσει Ιατρική στη Bologna αλλά, υπακούοντας σε ένα διάταγμα του granduca που υποχρέωνε τους υπηκόους του να παίρνουν πτυχίο στη πατρίδα τους, αποφοίτησε από το Collegio του Reggio το 1685. Ακολουθώντας μια αρχαία και σοφή συνήθεια, μετά το πτυχίο δεν εγκατάλειψε τη μελέτη αλλά επέστρεψε να εξειδικευθεί στη Bologna όπου, υπό την καθοδήγηση του Marcello Malpighi (1628-1694), αφιερώθηκε κυρίως στη Φιλοσοφία της Φύσης και την Ανατομία κάνοντας τομές ακόμα και σε ιδιωτικές ακαδημίες, όπως εκείνης του δρ. Bonaveri. Ακολουθώντας θέλησε να εμβραθύνει και να πλατύνει τις ιατρικές και επιστημονικές γνώσεις του στη Venezia, τη Πάδοβα και τη Parma.

Το 1689 επέστρεψε στο Scandiano, όπου, αν και εμποδίστηκε από κάποιες πολεμικές, εκτιμήθηκε ως πρακτικός ιατρός. Η άσκηση του επαγγέλματος δεν μείωσε το πάθος του για τη μελέτη της Φύσης. Με την ευκαιρία εκδρομών και ταξιδιών έκανε παρατηρήσεις για τα έντομα, την οργανική φύση των ορυκτών και ακόμα πάνω στην προέλευση των υδάτινων πηγών επεξεργαζόμενος καινοτόμες και ενδιαφέρουσες θεωρίες. Εκείνη την εποχή, ακολουθώντας τις καλύτερες παραδόσεις, ο Vallisneri φύτεψε ένα κήπο στο σπίτι του με ιατρικά φυτά και έκανε εκδρομές αναζητώντας φυτά και ορυκτά, θέτοντας έτσι τις βάσεις αυτού που θα εξελιχθεί ως ένα από τα γνωστότερα ιατρικό-φυσικά μουσεία της Ιταλίας.

Στις 27 Απρίλη 1692, σε ηλικία 31 ετών, παντρεύτηκε την δεκαπεντάχρονη Laura Mattacodi που, όπως προκύπτει από έγγραφα του οίκου Vallisneri, υπόφερε δεκαοκτώ, δύσκολες εγκυμοσύνες. Σημειώνουμε εδώ μόνο τον Antonio junior (1708-1777) που, έγινε και αυτός καθηγητής πανεπιστημίου και συνέδεσε το όνομά του κυρίως με τη συνέχιση και τη διάδοση του πατρικού έργου.

Μια νέα, αποφασιστική στροφή στη ζωή του Vallisneri συνέβη το 1700, όταν ταυτόχρονα με τον γηραιότερο και πιο φημισμένο Bernardino Ramazzini (1633-1714) εκλήθη στη Πάδοβα στην έκτακτη έδρα της Πρακτικής Ιατρικής, που παρέμενε κενή όταν ο παλιός του δάσκαλος Rompeo Sacchi (1634-1718) μετακινήθηκε σε αυτή της Θεωρητικής Ιατρικής.

Με την εισαγωγική ομιλία του, με ήρεμο τόνο προσπαθούσε να αποδείξει ότι οι πρόσφατες μελέτες δεν ήταν σε σύγκρουση αλλά αντίθετα επιβεβαίωναν τις θεωρίες των αρχαίων. Ήθελε "να συμβιβάσει την αγάπη των ακροατών του, ώστε να ακολουθήσουν σιγά-σιγά με τις σύγχρονες διδασκαλίες που συμπεριέλαβε στο Ιστορικό Λεξικό της Ιατρικής (1765) αν και υπήρχαν ακόμα κάποιοι στο πανεπιστήμιο που αρνούσαν την κυκλοφορία του αίματος".

Οι πραγματικές προθέσεις του έτειναν στην αντίθεσή του με τον αριστοτελισμό –ενεργό ακόμα στην εποχή του- και υπέρ μιας νέας φιλοσοφίας, που προερχόταν εν μέρει από τον πειραματισμό του Γαλιλαίου και εν μέρει από την καρτεσιανή λογική. Έτσι δεν άργησε να προκαλέσει την αντίθεση ορισμένων στον ακαδημαϊκό χώρο, κυρίως "κατευθυνόμενη από εκείνη τη ταγγίλα και φαύλη παλαιά σοφία" (Eloy, 1765). Φαίνεται ότι μόνο η υποστήριξη ορισμένων ισχυρών προσωπικοτήτων της Βενετίας, που είχε την ευκαιρία να κερδίσει την εμπιστοσύνη τους κατά τη διάρκεια των συχνών παραμονών του εκεί, τον βοήθησε να ξεπεράσει αλώβητος τη δύσκολη στιγμή και κυρίως, να συνεχίσει το δρόμο του. Ακόμα και όταν το 1709 πέρασε στην έδρα *De pulsibus et urinis* – όπως η σημερινή της Σημειωτικής- και με τον θάνατο του Domenico Guglielmini (1655-1710), στη περίφημη εκείνη της Θεωρητικής Ιατρικής, που θα διατηρούσε μέχρι τον θάνατό του.

Ακόμα και τα φυσιοκριτικά ενδιαφέροντά του επικρίθηκαν από τους συναδέλφους του. Οι μελέτες του Vallisneri τους εφείνοντο, αν όχι άχρηστες, πάντως μακριά από την τέχνη του *θεραπεύειν*. Σχετικά με αυτό σήμερα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι, δίχως να αφαιρούμε τίποτα από τα κυρίως ιατρικά έργα του, είναι αναμφίβολο ότι οι καλύτερες σελίδες είναι αυτές που αφιερώνονται στη Φιλοσοφία της Φύσης.

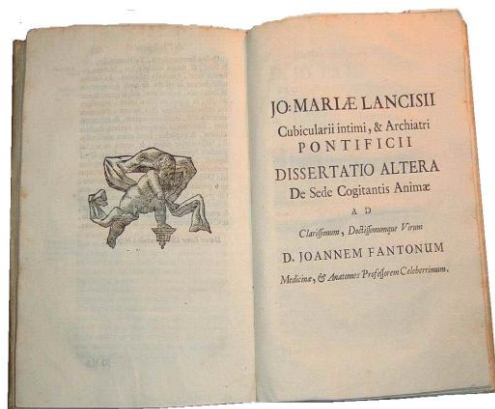
Η δυσαναλογία της φήμης που του αποδόθηκε πριν και μετά τον θάνατό του κυρίως στην Ιταλία και στο εξωτερικό οφείλεται κυρίως στη χρήση στις επιστημονικές ανακοινώσεις του της κοινής ιταλικής αντί των λατινικών που ακόμα κατά τον 17^ο αι. ήταν η επίσημη γλώσσα της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας.

Η σημαντική εργογραφία του Vallisneri αποδεικνύεται από τους τρεις ογκώδεις τόμους του *Opere Fisisco-Mediche* (Coletti, Venezia 1733), που εκδόθηκαν μεταθάνατον από τον γιο του Antonio junior.

Πίνακας 19. Εργογραφία Vallisneri

έτος	τίτλος	εκδότης
1696	«Saggio de' dialoghi sopra la curiosa origine di molti insetti» Σχόλιο διαλόγων περί της περιέργου προελεύσεως πολλών εντόμων	"Galleria di Minerva", I, pp. 297-322, Albrizzi, Venezia
1700	«Secondo dialogo sopra la curiosa origine di molti insetti» 2 ^{ος} Διάλογος περί της περιέργου προελεύσεως πολλών εντόμων	"Galleria di Minerva", III, pp. 297-318, Albrizzi, Venezia
1700	«Dialoghi sopra la curiosa origine di molti insetti» Διάλογοι περί της περιέργου προελεύσεως πολλών εντόμων	Albrizzi, Venezia
1710	Prima raccolta d'osservationi e d'esperienze Πρώτη συλλογή παρατηρήσεων και εμπειριών	Albrizzi, Venezia
1710	«Considerazioni, ed esperienze intorno al creduto cervello di bue impietrito» Κρίσεις και εμπειρίες γύρω από πετρωμένο εγκέφαλο μοσχαριού	Stamperia del Seminario, Padova
1710	«Considerazioni, ed esperienze intorno alla generazione de' vermi ordinarj del corpo umano» Κρίσεις και εμπειρίες για την προέλευση συνήθων σκουληκιών του ανθρωπίνου σώματος	Stamperia del Seminario, Padova
1713	«Esperienze, ed osservazioni intorno all'origine, sviluppi, e costumi di varj insetti» Κρίσεις και εμπειρίες για την προέλευση, εξέλιξη και κάλυψη διαφόρων εντόμων	Stamperia del Seminario, Padova
1713.	«Nuove osservazioni, ed esperienze intorno all'ovaja scoperta ne' vermi tondi dell'uomo, e de' vitelli» Νέες κρίσεις και εμπειρίες γύρω από τα ανακαλυφθέντα αβγά των στρογγυλών σκουληκιών του ανθρώπου και των μοσχαριών	Stamperia del Seminario, Padova
1714.	«Istoria del camaleonte affricano» Ιστορία του αφρικανού χαμαιλέοντος	Ertz, Venezia
1714	«Nuova idea del male contagioso de' buoi» Νέα ιδέα για τη μολυσματική νόσο των βοδιών	Pandolfo, Milano
1714	«Lezione accademica intorno all'origine delle fontane» Ακαδημαϊκή διάλεξη περί της προελεύσεως των πηγών	Ertz, Venezia
1721	«Istoria della generazione dell'uomo e degli animali, se sia da' vermicelli spermatici o dalle uova, con un trattato nel fine della sterilità, e dei suoi rimedj» Ιστορία της γένεσης του ανθρώπου και των ζώων, τόσο από σπερματικά σκουλήκια, όσο και από αβγά με μια πραγματεία για το τέλος της γονιμότητας και την αντιμετώπιση του	Hertz, Venezia
1721	De' corpi marini, che su' monti si trovano	Lovisa, Venezia
1725	Dell'uso, e dell'abuso delle bevande, e bagnature calde, o fredde	Capponi, Modena
1726	«Esperienze ed osservazioni» Εμπειρίες και παρατηρήσεις	Tipografia del Seminario, Padova
1733	«Opere fisico-mediche» Φυσικοιατρικά έργα	Sebastiano Coleti, Venezia

Santucci, έπρεπε να τον διαδεχθεί αλλά επειδή ήταν ήδη πολύ γέρος, δεν δέχθηκε και αντιπρότεινε τον νεαρό Lancisi, 34 ετών αλλά ήδη πολύ φημισμένο Ανατόμο και Λέκτορα στην έδρα της ιατρικής στο Sapienza. Ο πάπας αποδέχθηκε τον νεαρό ιατρό λόγω της εκτίμησης που τύγχανε και τον ονόμασε Τακτικό ιατρό [Medico Ordinario] και Μυστικοσύμβουλο [Cameriere Segreto Partecipante], προσφέροντας του μια άδεια (δηλαδή χωρίς ιερές υποχρεώσεις) στη βασιλική του Αγίου Λαυρεντίου [San Lorenzo in Damaso].

Όταν ο Ιννοκέντιος ΙΑ΄ πέθανε το 1689 από πυαιμία λόγω λιθισιακής πυελονεφρίτιδας, ο Lancisi διενέργησε την αυτοψία και έγραψε μια έκθεση. Έτσι, ο Lancisi απώλεσε την αρμοδιότητά του και επέστρεψε στην ιδιωτική άσκηση της ιατρικής. Η φήμη του εξαπλώθηκε και όλοι οι ευγενείς της Ρώμης και οι ξένοι πρέσβεις τον ήθελαν για οικογενειακό ιατρό τους. Η εκτίμηση αυξήθηκε και λόγω των έργων του που δημοσιεύθηκαν εκείνα τα χρόνια. Στις 23 Νοεμβρίου 1700, τον ονόμασε ιατρό του [Medico Ordinario e Cameriere Segreto dei Partecipanti], σε ηλικία 46 ετών. Τον Δεκέμβριο του 1701 του παραχώρησε το Δίπλωμα Ευγενείας.

Το όνομά του ήταν ήδη γνωστό στους κύκλους των Ιταλών λογίων και η ακαδημία που είχε ιδρυθεί από τον Ludovico Antonio Muratori "*Repubblica Letteraria Italiana*", τον εξέλεξε Carlo προσφέροντας του τον τίτλο του Άρχοντα [Arconte]. Του δόθηκε ο τίτλος του ευγενή από τον πάπα Κλήμη ΙΑ΄. Η πρώτη απόφαση πάρθηκε τον Δεκέμβριο του 1701 και επιβεβαιώθηκε την 1^η Ιανουαρίου του 1714. Στον επιτάφιο των Lancisi στην εκκλησία του Αγίου Πνεύματος [Chiesa di Santo Spirito] υπάρχει το οικόσημο του: δύο ξίφη διασταυρωμένα σε τρία βουνά και κάτω τρία αστέρια. [arma του Οίκου των Αλβανών [Casa Albani].

Η διετία 1714-15 υπήρξε πολύ ικανοποιητική για τον Lancisi. Αποφάσισε να υποστηρίξει και να ενθαρρύνει τους νέους ιατρούς.

Στις 21 Μαΐου του 1714, την Πεντηκοστή εγκαινίασε την βιβλιοθήκη που σχεδίαζε από το 1711 και έκτοτε φέρει το όνομά του, παρουσία του ίδιου του Ποντίφηκα και 20 Porporati, Prelati, Λογίων από όλη τη Ρώμη. Εκείνη την ημέρα έδωσε επίσης στη δημοσιότητα τους Ανατομικούς Πίνακες του *Bartolomeo Eustachio*, εικονογραφημένους από τον ίδιο με πρόλογο και σημειώσεις, παρουσιάζοντας το στον πάπα και τους επιφανείς πορφυροστόλιστους σε ένα αργυρό περιτύλιγμα.

Στις 25 Απριλίου 1715, εγκαινιάσθηκε η Ιατροχειρουργική Ακαδημία (*Accademia di Medicina e Chirurgia*), με παρουσία 13 καρδινάλιων και υψηλών προσωπικοτήτων. Ο Lancisi εκφώνησε το «*De recta medicorum Studiorum ratione*», παρουσιάζοντας τη φιγούρα του "τέλειου ιατρού". Σκεφτόταν ότι η Ακαδημία θα ήταν «Παλέστρα» επιστημονικών ιδεών. Ακόμα και σήμερα μετά από 292 χρόνια από την ίδρυση της, οργανώνει τουλάχιστον δύο φορές τον μήνα επιστημονικές συνεδρίες προώθησης της έρευνας και βελτιστοποίησης της πρακτικής άσκησης των ιατρών.

Η «Ακριβής διδασκαλία της Ιατρικής» [*Esatto insegnamento degli Studi Medici*] και η υπερτεσσαρακονταετής πείρα του επέτρεπε ασφαλώς να συμβουλεύει. Συμπεραίνει λοιπόν (όπως εξάλλου υπογράμμισε ο Ιπποκράτης), ότι η Ιατρική δεν διδάσκεται σε σύντομο χρόνο: "*Ars longa, Vita brevis*". Η αμάθεια και η άγνοια των ιατρών επιφέρει σοβαρή βλάβη στην κοινωνία,

πρέπει να γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα για την ερμηνεία των επιστημονικών όρων και τα λατινικά επειδή είναι η διεθνής γλώσσα των Λογίων.

Την 16^η Ιανουαρίου 1720 ο Lancisi δεν πήγε, όπως συνήθως την βραδινή επίσκεψη του στο πάπα είχε πυρετό και αποσύρθηκε στο δωμάτιο του ξαπλώνοντας επειδή πονούσε στο δεξιό υποχόνδριο, είχε ακόρεστη δίψα και ξηρότητα των βλεννογόνων, τόσο που δεν μπορούσε να μιλήσει.

Περνώντας τη νύχτα χωρίς ξεκούραση με τις φροντίδες του μαθητή του δρ. Francesco Soldati, υποβλήθηκε στις ενδεδειγμένες θεραπείες αλλά δίχως καμία βελτίωση. Του έγινε και αφαίμαξη λίγες ούγιες αίματος κατόπιν επιθυμίας του. Αρχίζοντας η τρίτη ημέρα χειροτέρευσε και θέλησε να μεταλάβει από τον φίλο του, mons. Carlo Maielli, βιβλιοθηκονόμο του Βατικανού που τον φρόντισε μέχρι τελευταία στιγμή.

Ακόμα και ο πάπας θέλησε να επισκεφθεί τον Ιατρό του στις τελευταίες του στιγμές αλλά τον εμπόδισε η δύσκολη σκάλα και το προχωρημένο της ώρας από τις κορτεσίες διαφόρων, όπως παραπονέθηκε ο ίδιος ο Ποντίφικας.

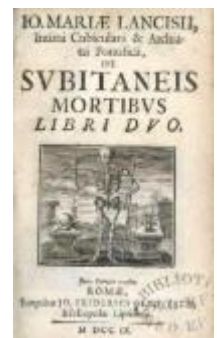
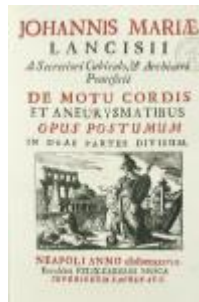
Μετά από μια ζωή ευγενικά ξοδεμένη στις Επιστήμες πέθανε, μέσα σε πάνδημο πένθος, στο Palazzo Apostolico του Quirinale, την αυγή του Σαββάτου 20 Ιανουαρίου 1720 σε ηλικία 65 ετών. Στο πτώμα του έγινε αυτοψία που περιγράφεται σε μια επιστολή του Pietro Assalti προς τον Giovanni Battista Morgagni, πιστό συνεχιστή του Αρχιάτρου και μετά βαλσαμώθηκε.

Ο Lancisi, στη διαθήκη του με ημερομηνία 10 Δεκεμβρίου 1719, διαθέτει όλα τα χρήματα που έλαβε από πλούσιους ασθενείς στους φτωχούς και καθιστά πλήρη κληρονόμο του το νοσοκομείο Santo Spirito, όπου είχε διατελέσει ως νέος βοηθός με πολλή επιτυχία¹⁶⁴.

¹⁶⁴ “Giovanni Maria Lancisi, La Biblioteca Lancisiana – L’Accademia Lancisiana”, Pietro DE ANGELIS, Roma, 1965.

Προσωπογραφίες και πρωτοσέλιδα των έργων του Giovanni Maria Lancisi

Francesco Redi

([18/19](#) Φεβρουαρίου 1625 –1 Μαρτίου 1697)

Ο Redi αναφέρεται σε πολλά βιβλία της σύγχρονης επιστήμης λόγω των πειραματισμών του. Γεννήθηκε στο [Arezzo](#) της [Τοσκάνης](#) και ήταν ιατρός στην οικογένεια Colonna της Ρώμης ως tutor. Είναι γνωστός για το πείραμα του το [1668](#) που θεωρείται ένα από τα πρώτα βήματα άρνησης της «αυτόματης γέννησης» [["spontaneous generation"](#)] – θεωρίας που ήταν γνωστή ως Αριστοτέλειος [αβιογένεση](#). Στο πείραμα ο Redi τοποθέτησε κομμάτια κρέας σε τρία βάζα. Το πρώτο το αλάτισε ελαφρά, το δεύτερο το άφησε ανοικτό και το τρίτο το τύλιξε με ένα πανί. Περίμενε μερικές ημέρες και είδε τα σκουλήκια να εμφανίζονται στο κρέας του ανοιχτού δοχείου αλλά όχι στο αλατισμένο κρέας και στο τυλιγμένο αν και παρέμεινε ανοικτό.

Το 1654 μετέβη στη Φλωρεντία ως ιατρός του Δούκα Φερδινάνδου Β΄ και του Cosimo Γ΄. Υπήρξε ενεργό μέλος σε διάφορες ακαδημίες της εποχής όπως της Crusca, βοηθώντας στη σύνταξη του Vocabolario [λεξικό]. Υπήρξε λέκτορας στο Μελετητήριο της Φλωρεντίας το 1666, [*lettore pubblico di lingua Toscana*] και ένα από τα πρώτα μέλη της Αρκαδίας [Arcadia]. Τα γραπτά του περιλαμβάνουν έναν αριθμό επιστημονικών δεδομένων π.χ. «Παρατηρήσεις γύρω από τα ερπετά [*"Osservazioni intorno alle vipere"*], «Εμπειρίες γύρω από τα έντομα» [*"Esperienze intorno alla generazione degli insetti"*], «ιατρικές συμβουλές» [*"Consulti medici"*], κλπ.. Υπήρξε επίσης ποιητής. Γνωστότερο έργο του "Βάκχος στη Τοσκάνη" και "Arianna Inferma", εκτός από ένα αριθμό λυρικών ποιημάτων στο στυλ του Πετράρχη, άλλα σε αστείο ύφος καθώς και ένα ανέκδοτο *ocabolario aretino*. Ο "Βάκχος στη Τοσκάνη" αποτελεί το καλύτερο παράδειγμα διθυράμβου στα ιταλικά και ένα από τα καλύτερα έργα του 17^{ου} αι..

Ένας κρατήρας του Άρη φέρει το όνομά του.

Antonio Magliabechi

(20 Οκτωβρίου 1633 - 4 Ιουλίου 1714)

Μετά τον θάνατο του αστού πατέρα του, Marco Magliabechi, το 1640, ήταν μαθητευόμενος χρυσοχόος έως 14 ετών. Όταν πέθανε και η μητέρα του, Ginevra Baldorietta το 1673, συνέχισε τις σπουδές υπό τον [Michele Ermini](#), βιβλιοθηκάριο του [Leopoldo de' Medici](#), αποκτώντας σύντομα μεγάλη φήμη λόγω της ευρείας μόρφωσης του και των γνώσεων του στα λατινικά, ελληνικά και τα εβραϊκά που αγόραζε με τις μικρές οικονομίες του και που συνήθιζε να διαβάζει τη νύκτα. Ο Magliabechi είχε εκπληκτική μνήμη και έτσι απόκτησε ασυνήθιστα ευρεία μόρφωση. Όχι μόνο γνώριζε όλους τους τόμους της βιβλιοθήκης του και ό,τι άλλο σχετικό είχε εκδοθεί αλλά ήξερε και σε ποια σελίδα ήταν γραμμένη κάποια παράγραφος. Στην ιδιωτική του ζωή, υπήρξε εκκεντρικός εργένης, αμελής, βρωμιάρης, και ακατάστατος. Πάντοτε μύριζε καπνό και έτρωγε διαβάζοντας. Ως άλλος Διογένης στις ανάγκες του. Κάθε δωμάτιο του σπιτιού του ακόμα και οι σκάλες και οι διάδρομοι ήταν γεμάτοι βιβλία που δεν υπήρχε χώρος ούτε να καθίσει κανείς, όπως αναφέρει ο φημισμένος Ολλανδός καθηγητής Heymen που τον επισκέφθηκε. Ο δούκας [Cosimo III de' Medici](#) τον ονόμασε βιβλιοθηκάριο της Παλατιανής Βιβλιοθήκης [*Biblioteca Palatina*] της [Firenze](#) (η βιβλιοθήκη του [Palazzo Pitti](#), που έπειτα εντάχθηκε στην [Biblioteca Medicea Laurenziana](#) για τα χειρόγραφα και την [BNCF](#) για τα τυπωμένα έργα).

Η Ιερά Εξέταση τον έπαψε ως αιρετικό λόγω του ενδιαφέροντος του για κάθε είδους γραπτών κειμένων και της συλλογής μιας προσωπικής βιβλιοθήκης από περίπου 28.000 τόμους. Τα τελευταία χρόνια αποσύρθηκε στο Δομινικανό μοναστήρι της [Santa Maria Novella](#), όπου πέθανε και ετάφη.

Εργογραφία

Η βιβλιοφιλία ήταν το πάθος της ζωής του. Έτσι, εκτός της ευρείας επιστολογραφίας του με λόγιους και επιστήμονες του καιρού του, του αποδίδεται μόνο το Ιστορικές & Φιλολογικές Σημειώσεις Περί των Επιφανών της Φλωρεντιανής Ακαδημίας [*Notizie letterarie e istoriche intorno agli uomini illustri dell'Accademia fiorentina*] που εκδόθηκε το 1700.

Εξελιχθηκε σε κεντρική φιγούρα της πνευματικής ζωής της Φλωρεντίας [Helluo] και μελετητές από κάθε έθνος προσέτρεχαν στη γνωριμία του και αλληλογραφούσαν μαζί του. Ήταν έτοιμος να παρέχει φιλικές απαντήσεις και συμβουλές σε ζητήματα και υπήρξε ο αφανής συνεργάτης σε πολλά έργα και δημοσιεύσεις. Οι ξένοι που επισκέπτονταν τη Φλωρεντία άρχιζαν από αυτό ως κάτι θαυματουργό [*miraculous*].

Στο *Curiosities of Literature* του *Isaac D'Israeli*, περιγράφεται ως ένας άνθρωπος που δεν είχε άλλο ενδιαφέρον εξόν τα βιβλία του. Ο Magliabechi εξέφραζε την αγάπη του για τα βιβλία σε μια επιστολή του στον πατρώνο του, *Ciampini*: "αν ήταν δυνατόν θα αγόραζα όλα τα βιβλία του κόσμου για κάθε αξία". Δεν έγραψε ο ίδιος ποτέ αν και συμβούλευε με ανταλλαγή επιστολών αρκετούς συγγραφείς. Επιμελήθηκε την έκδοση μεσαιωνικών λατινικών έργων και έφτιαξε έναν κατάλογο ανατολικών και εβραϊκών χειρογράφων της Λαυρεντικής Βιβλιοθήκης. Ο Redi κατάφευγε συστηματικά στις υπηρεσίες του Βιβλιοθηκάρου του Granduca για να βρει τα απαραίτητα βιβλία για την έρευνά του. Μεταξύ αυτών το έργο του Liceti, *De spontaneo viventium ortu* & το *Zootomia Democritaea* του *Severino*. Μεταξύ των δύο ανδρών, παρά την αμοιβαία εκτίμηση και σεβασμό που εκδήλωναν λεκτικά, δεν υπήρξε ομοψυχία. Ο Redi είχε πολλά να προσάψει στον Φλωρεντίνο Λόγιο αλλά γνωρίζοντας τον χαρακτήρα του και την επιρροή του, έλεγε στον *Menagio* ότι δεν ήθελε να συγκρουστεί με τόσο 'ισχυρούς άνδρες'.

Η επιλογή του αυτή διαφαίνεται σαφώς όταν ξέσπασε μια πολεμική σε ένα θέμα των Μαθηματικών μεταξύ *Viviani* & *Leibniz* το 1692. Magliabechi και Redi είχαν γνωρίσει τον Γερμανό φιλόσοφο στη Φλωρεντία το 1689. Στο παρασκήνιο όμως, ενώ ο Magliabechi προσέφερε αναίδως την κακογλωσσία του στη υπηρεσία του Leibniz, ο Redi, αν και ήταν οπαδός του Βινιανί, δεν το αισθανόταν να πάρει θέση σε ένα τόσο ξένο σε αυτόν πεδίο, όπως των Μαθηματικών. Αν και ο Redi θεωρούσε τον βιβλιοθηκάρου του Granduca 'έναν μοναδικό άνδρα' εξαιτίας της λογιότητας του, διασκέδαζε να τον σιαγραφεί μάλλον με πραγματικές πινελιές : «αυτός εδώ πράγματι, δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι έχει ένα καλό πασάλισμα από πολλά πράγματα των Καλών Τεχνών αλλά τη βάση δεν τη κατέχει. Και ας είναι βέβαιη η αυτού Εξοχότης Σας ότι θα μπορούσε όλους να τους κάνει να τον αγαπήσουν. Αντιθέτως όμως θέλει να τον μισούν, γιατί όλους τους κακολογεί αφού άρχισε αυτή τη φρενίτιδα να θέλει να πείσει όλο τον κόσμο ότι σε αυτή τη χώρα δεν γεννήθηκε, ούτε γεννιέται, ούτε και πρόκειται ποτέ να γεννηθεί, άλλος κανείς ικανός για γραφή κι ανάγνωση και συνεπώς αυτός μόνο δικαιούται την προσφώνηση Αρχιμανδρίτης, άξιο να τον λιβανίζουν. Αυτά για την Ψυχή. Όσον αφορά στο Σώμα, είναι αδύνατος και ξερακιανός όσο και εγώ και τόσο στενόμυθος ολόφτυστος μυρμήγκι [*formicop di sorba*]. Έχει μια ξεχειλωμένη ως τα αυτιά στοματάρα, δόντια σκουληκοφαγωμένα όμοια με λυσασμένον μαντρόσκυλον που ζέχνει έτσι που πρέπει να στέκεσαι αρκετά μακριά του, όχι μόνο λόγω της βρόμιας (που θα ήταν ήδη αρκετό), αλλά γιατί τα λόγια συνοδεύονται πάντοτε με μια τόσο βρομερή απόπνοια που θα έκανε να λιποθυμήσουν τον βρομερότερο βοθοκαθαριστή».

Ένας στενός φίλος και έμπιστος του Redi, ο **Diacinto Cestoni** θαύμαζε το ταλέντο του Magliabechi, και τον αποκαλούσε χωρίς άλλο "τέρας της φύσεως, όχι ανθρώπινο". Αλλά κι αυτός δεν μπορούσε να ανεχτεί ότι ήταν "κακόγλωσσος" και διαβιούσε "σαν ζώο". Με την ευκαιρία μιας κατ' ιδίαν συνάντησης που είχαν στη Φλωρεντία, ο λιβορνέζος φυσιοδίφης και η σύζυγός του έμειναν κατάπληκτοι από τη ρυπαρότητα και την δολιότητα του Magliabechi. Να πως διηγείται το επεισόδιο ο Cestoni στον Antonio Vallisneri: "*Κυριακή πρωί συνάντησα τον κ. Magliabechi σε φιλικό σπίτι για γεύμα. Η σύζυγός μου κόντευε να κάνει εμετό από τη τόση βρόμα σε αυτό τον 'μεγάλο εγκέφαλο' κι αν ο μοναχός Servita είπε για ψύλλους δεν λέει ψέματα. Η Εξοχότης Σας πρέπει να το πιστέψει γιατί είναι στα αλήθεια γουρουνί*".

Σύμφωνα με την ειδοχή του Cestoni, αψιμαχίες μεταξύ Redi και Magliabechi προέρχονταν αποκλειστικά από την ζήλεια και την αγνωμοσύνη του τελευταίου. Ας παραθέσουμε ακόμα λίγες φράσεις από μια επιστολή του Cestoni στον Vallisneri: "*Ο Redi ανακάλυψε αυτό τον εγκέφαλο κι άρχισε να συγχάζει στην κρυψώνα του εδώ και περίπου τριάντα χρόνια διαισθανόμενος ότι ήταν μοναδικός, τον πρότεινε στον Gran Duca Ferdinando, που πίστευε ότι του παρουσίαζε ο Redi [...]. Τώρα πως ένας τέτοιος άνθρωπος άρχισε να υπερηφανεύεται και λιθοβολεί όλους τους λογίους, τους κακομεταχειρίζεται και κακολογεί ακόμα και τον Redi. Αυτός που ήταν αγιότατος άνθρωπος και δεν είχε στις μέρες του κάνει κακό σε κανένα δεν του προκάλεσε παρά κακό και δεν θέλησε ποτέ να τον αναφέρει στα έργα του*".

Και ο Magliabechi έδειχνε να εκτιμάει, με κάποια επιφύλαξη βέβαια, τις αρετές του πνεύματος του Redi. Έγραφε : "*Όποτε τα καθήκοντα του στην Αυλή του επέτρεπαν να αποσυρθεί για λίγες ώρες μέσα στους τοίχους του σπιτιού του και να αντλήσει με τη πένα του, το ζωηρό πνεύμα του πάνω στα χαρτιά, τίποτα λιγότερο από την μεγάλη του κλίση στις επιστημονικές εφαρμογές, από καιρού εις καιρόν παρουσιάζεται στον κόσμο με νέες ενέργειες της ευρείας διάνοιας του και ειδικά με τις προσεκτικής εξέτασης εσωτερικές παρατηρήσεις της φύσεως που με τόση σπουδή έχουν ερευνηθεί από τον ίδιο, πιστεύοντας σε αυτή τη θεωρία περισσότερο από όσο βλέπει πράγματι να πλησιάζει την αλήθεια των πραγμάτων*".

Αυτή η κρίση δεν εμπόδισε τον Magliabechi, όταν διαδόθηκε η είδηση του θανάτου του Redi στη Firenze, να σπεύσει να διαρρεύσει κακοήθειες για την υποτιθέμενη ετεροδοξία του, που εκτός των άλλων διαψεύδεται από άλλους μάρτυρες, όπως ο Anton Maria και ο Salvino Salvini. Αυτό διαφαίνεται με σαφήνεια από την απάντηση με ημερομηνία 27 Μαρτίου 1697, του **Ludovico Antonio Muratori** σε μια επιστολή του Magliabechi: "*Με θλίβει εντελώς το αφνίδιο και θανατηφόρο ατύχημα του signor Redi, που ο Θεός να έχει στον Παράδεισο και περισσότερο για τις περιστάσεις που το συνόδευσαν. Πάντα πίστευα αυτόν τον Κύριο και με θλίβει που δεν έχεις ανταποκριθεί ολότελα σε αυτό το πνεύμα ηθικής*".

BNCF: Biblioteca Magliabechiana : Δημιουργήθηκε από περίπου 25.000 τόμους που είχε συλλέξει ο Antonio Magliabechi και δώρισε το 1714 «για κοινή χρήση της πόλεως» (Firenze). Η βιβλιοθήκη άνοιξε για το κοινό το 1747, είχε πολυάριθμα ελληνικά και λατινικά κείμενα, ιατρικά εγχειρίδια, χειρόγραφα και τυπωμένα. Την αφιέρωσε ειδικά 'στους φτωχούς, τους κληρικούς, τους μοναχούς και τους σπουδαστές που δεν έχουν τη δυνατότητα να τα αγοράσουν για να μορφωθούν' με σκοπό να "*προάγουν τη μελέτη, την αρετή και την επιστήμη, και δια αυτών τη συγχώρεση και το κοινό καλό*". Μεταξύ των τυπωμένων βιβλίων και χειρογράφων της πολυάριθμοι τίτλοι αποτελούνται από επιστημονικά έργα: από τα αρχαία ελληνικά και λατινικά κείμενα μέχρι τα ιατρικά εγχειρίδια του 17^{ου} αι.. Αυξήθηκε το 1736 από τους 7000 τόμους της συλλογής του Anton Francesco Marmi, βιβλιοθηκάρου και εκτελεστή της διαθήκης του Magliabechi, αναδιοργανώθηκε από τον Antonio Cocchi και τον Giovanni Targioni Tozzetti.

Marcello Malpighi

(1628-1694)

Ο Marcello Malpighi γεννήθηκε στο Crevalcore. Το 1645 πήγε στη Bologna να σπουδάσει Φιλοσοφία στη παπική σχολή. Σπούδασε επίσης Ιατρική και αποφοίτησε το 1653. Έγινε λέκτορας της Λογικής το 1655.

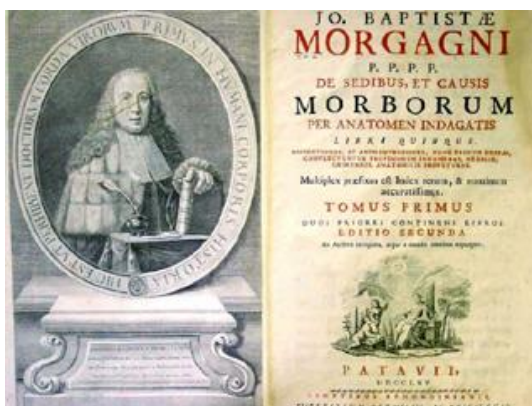
Στα τέλη του 1656, κλήθηκε στη Pisa από τον Φερδινάνδο Β' και κατέλαβε την έδρα της Θεωρητικής Ιατρικής. Συνάπτοντας φιλικές σχέσεις με τον Borelli μύηθηκε στα μυστικά της "ελεύθερης φιλοσοφίας" του Γαλιλαίου. Επανακλήθηκε στη Bologna το 1659 ως λέκτορας της Έκτακτης Θεωρητικής Ιατρικής για να περάσει το 1660 στην Τακτική Ιατρική. Το 1662 αποδέχεται την Ομότιμη έδρα της Ιατρικής στη Messina αλλά επιστρέφει και πάλι το 1666 στη Bologna.

Ονομάστηκε Αρχίατρος του Πάπα Ιννοκέντιου ΙΒ' το 1691 και μετακόμισε στη Ρώμη όπου αποβίωσε μετά από τρία χρόνια.

Η επιστημονική του δραστηριότητα αφορούσε ειδικά την μικροσκοπική ανατομία και ειδικότερα ερεύνησε την ανατομική δομή των πνευμόνων, το εγκεφαλικό παρέγχυμα, το ενδοκρινικό σύστημα, τα προβλήματα ευαισθησίας, το πεδίο της εμβρυολογίας, τη δομή των σπλάχνων.

Λόγω της φήμης του το 1669 η Royal Society [London] τον εκλέγει επίτιμο μέλος της. Τη διετία 1686-1687 εκδίδεται στο Λονδίνο η δίτομη Opera Omnia με 122 πίνακες χαραγμένους σε χαλκό. Ακολουθούν οι μεταθάνατον εκδόσεις το 1697 και το 1698.

Ο Morgagni και η ανατομική βάση της ασθένειας

Στο βιβλίο του *De sedibus*, εκφράζεται με σαφήνεια για πρώτη φορά και αποδεικνύεται οριστικά η υπόθεση ότι τα συμπτώματα της ασθένειας οφείλονται σε μία συγκεκριμένη δυσλειτουργία, σε ένα συγκεκριμένο όργανο. Αυτό το μνημειώδες έργο συγκεντρώνει τη γνώση που είχε συσσωρευτεί σε πενήντα χρόνια σκληρής και υπομονετικής εργασίας, που πραγματοποιήθηκε εκτελώντας περίπου επτακόσιες αυτοψίες και με διεξοδική και επακριβή εκτίμηση και αξιολόγησή των αποτελεσμάτων. Μπορούμε να εμπιστευθούμε τον Morgagni. Όταν μιλάει για καρκίνο αναφέρεται σε μια ασθένεια που σχεδόν σίγουρα θα επιβεβαιώνονταν από τις σύγχρονες διαγνωστικές τεχνικές.

Στην αναλυτική του μελέτη περιπτώσεων αναφέρεται σε τρεις σίγουρες περιπτώσεις: σε ένα καρκίνο της ουροδόχου κύστης σε έναν κτηνοτρόφο (IV.16), ένα όγκο του ειλεού με φλεγμονώδεις επιπλοκές σε έναν αγρότη (IV.26), ένα επιθηλίωμα στη γάμπα μιας γυναίκας (V.4), και ένα πιθανό καρκίνο του μαστού σε μια ψυχιατρική ασθενή (VIII.9). Ο Morgagni δεν παραβλέπει καμιά λεπτομέρεια, και επιμένει στην ταυτοποίηση του επαγγέλματος ή στη κατάσταση των θυμάτων της νόσου. Οι παρατηρήσεις αυτές δεν είναι τυχαίες (στον Morgagni τίποτα δεν είναι), όταν γράφει, η ιδέα του συσχετισμού μεταξύ περιβάλλοντος και, συνεπώς επαγγέλματος και τρόπου ζωής με την νόσο δεν ήταν πλέον μια μοναδικότητα, μια παραδοξότητα μεταξύ των πολλών άλλων μέσα στη κάψα των νέων ιδεών. Σίγουρα ο μέγας παθολόγος γνώριζε μια σημαντική και πρωτότυπη εργασία που δημοσιεύθηκε σχεδόν εξήντα χρόνια νωρίτερα από έναν συνάδελφο διάσημο και προκάτοχό του, τον Bernardino Ramazzini (1633-1714).

Bernardo Ramazzini & Percival Pott
ή
Καλόγριες & Καπνοδοχοκαθαριστές

Ο Ramazzini ως καθηγητής θεωρητικής ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας πριν τον Morgagni, εξετάζει τις συνθήκες εργασίας 50 επαγγελματιών, παρέχοντας ένα πολύτιμο αρχείο για την υγεία των εργαζομένων της εποχής του. Αναφέρει συμπτώματα, παραθέτει αρχαίες και σύγχρονες πηγές και πολλές φορές σχολιάζει με άψογο επιστημονικό τρόπο, άλλες φορές ανατρέχει στη παλιά θεωρία των χυμών. Στην εργασία του, όμως, είναι πάντα παρούσα μια αξιοθαύμαστη προσπάθεια πρακτικότητας και αυστηρότητας: συνεχώς επικαλείται πηγές τόσο λογοτεχνικές όσο και ιατρικές. Δεν λείπουν παθολογοανατομικές παρατηρήσεις σχετικά με τους πτώματα των δηλητηριασμένων καθώς και εξηγήσεις που αναφέρονται στην αρχαία παράδοση του Γαληνού αλλά στο πλαίσιο ενός σύγχρονου και καινοτόμου πνεύματος.

Μεταξύ των πολλών μοναδικών παρατηρήσεων του, υπάρχει μια εκπληκτικής ευκρίνειας: η υψηλή συχνότητα του καρκίνου του μαστού και η προφανή σπανιότητα αυτού της μήτρας στις καλόγριες. Αυτή ανταποκρίνεται κατά πολύ σε ό,τι είναι σήμερα γνωστά σχετικά με την καταλληλότητα των πολύδυμων κηύσεων ως προστατευτικού παράγοντα για τον καρκίνο του μαστού και τον κίνδυνο μόλυνσης από ογκογόνους ιούς στο καρκίνο της μήτρας. Η επιστημονική ευαισθησία και το παρατηρητικό πνεύμα του συγγραφέα, που τόσο καλά εκπροσωπούνται εδώ είχαν δώσει ώθηση στην ασταμάτητη πρόοδο της ιατρικής του 18^{ου} αι..

Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται ο Άγγλος χειρουργός Percival Pott (1714-1788), που αναγνωρίζει για πρώτη φορά, σχέση αίτιου-αιτιατού μεταξύ αιθάλης και καρκίνου του όσχεου, ήδη γνωστού και διαδεδομένου μεταξύ των καπνοδοχοκαθαριστών. Και αυτό είναι το τελευταίο εννοιολογικό σημείο καμπής που έχει μεγάλη σημασία: ο καρκίνος δεν είναι πλέον μια αποτυχία που έρχεται από τα μέσα και εκδηλώνεται ως μεταβολή της ασταθούς ισορροπίας, αλλά λόγω του περιβάλλοντος και της επαγγελματικής τοξικολογίας. Μετά από λίγο περισσότερο από έναν αιώνα, η νόσος θα βρει τα βιολογικά χαρακτηριστικά της στο μόνο ενοποιητικό αιτιολογικό παράδειγμα που μπορεί να εξηγήσει τις παρατηρήσεις του Pott και τώρα τις πολλές άλλες προσφεύγουσες: η έννοια της μετάλλαξης.

Το 1916, ο Γερμανός βιολόγος Theodor Boveri (1862-1915) υποθέτει ότι ο όγκος προκύπτει από ανώμαλη οργάνωση των χρωμοσωμάτων και υπονοεί τη σωματική κυτταρική μετάλλαξη ως πρώτο στάδιο του φαινομένου: κάθε παράγοντας που δύναται να τροποποιήσει τη γενετική κληρονομιά αποτελεί ένα δυνητικό καρκινογόνο (περιβαλλοντική ερμηνεία προέλευσης του καρκίνου). Όταν ο Boveri επισημοποιεί τη θεωρία του, η τεχνική έχει πλέον ανατεθεί στο μικροσκόπιο, και η διάγνωση σε μια σύγχρονη παθολογο-ανατομική σύλληψη. Όλα αυτά χάρη σε μια πληθώρα διακεκριμένων προκατόχων, όπως ο John Hunter (1728-1793), που περιγράφει τις λειτουργικές γραμμές της χειρουργικής ογκολογίας, ο Matthew Baillie (1761-1823), που χαρακτηρίζει με ακρίβεια το καρκίνο του μαστού, του στομάχου, του ορθού, των όρχεων, της ουροδόχου κύστης, του παγκρέατος και του οισοφάγου, ο Rudolf Virchow (1821 -1902), που συμπληρώνει την κληρονομιά των Vesalius, Harvey και Morgagni, ολοκληρώνοντας την με τη τελευταία συμβολή της κυτταρολογίας και της ιστολογίας, στο έργο του περί κυτταρικής παθολογίας που δημοσιεύθηκε το 1858.¹⁶⁵

¹⁶⁵ **G. Paganetto**, *Malattie Neoplastiche: dalla Paleopatologia alle Fonti Storiche* [Caleidoscopio](#) Numero 186, Gennaio 2005

Gottfried Wilhelm Leibniz

(1646 - 1716)

Γεννήθηκε την 1^η Ιουλίου 1646 στη Λειψία και πέθανε στις 14 Νοεμβρίου 1716 στο Αννόβερο. Ήταν ένα από τα σημαντικότερα οικουμενικά πνεύματα του παγκόσμιου πολιτισμού. Σπούδασε νομικά και αρχικά, απορρίπτοντας μια ακαδημαϊκή καριέρα, εργάστηκε στην υπηρεσία του πρίγκιπα στο Μάιντς (Μαγεντία) και από το 1776 ως βιβλιοθηκάριος στην αυλή του δούκα του Αννοβέρου. Στη διάρκεια παραμονής του στο Παρίσι και στο Λονδίνο στα έτη 1672-1676 ως διπλωματικός εκπρόσωπος, μελέτησε τα Μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες της εποχής του.

Ο Λάιμπνιτς διατύπωσε φιλοσοφικές θεωρίες με στόχο να συμφιλιώσει τη θρησκεία με τη φιλοσοφία και τις φυσικές επιστήμες και γενικότερα να διευθετήσει φιλοσοφικές αντιφάσεις. Π.χ. ένα αίτιο δεν μπορεί να έχει την ίδια φύση με τη δράση που προκαλεί, οπότε ο θεός βρίσκεται έξω από την αιτιοκρατική εξάρτηση αίτιο-δράση και όχι ως πρώτο αίτιο αυτής της αλυσίδας. Διατύπωσε σημαντικά στοιχεία της Θεωρίας της Αιτιολογίας, εγκαινιάζοντας την ιστορία της Μαθηματικής Λογικής που διατυπώθηκε αργότερα σε αυστηρή μορφή από τον Ράσελ. Τα άπαντα περιλαμβάνουν, αφενός περί τις 15.000 επιστολές, τις οποίες αντάλλαξε ο μεγάλος φιλόσοφος και ερευνητής με εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής του και αφετέρου ένα μεγάλο αριθμό από βιβλία και επιστημονικές δημοσιεύσεις. Σ' όλη του την πορεία αγωνιζόταν για την επανένωση της προτεσταντικής και της καθολικής εκκλησίας και για τη διάδοση των θετικών επιστημών με την ίδρυση κατάλληλων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Το 1684 δημοσίευσε ο Λάιμπνιτς τις «Αρχές του Διαφορικού Λογισμού», ερχόμενος έτσι σε σύγκρουση με τον Νεύτωνα, ο οποίος διεκδικούσε την πατρότητα αυτών των ιδεών. Το 1693 ακολούθησε η εισαγωγή από τον Λάιμπνιτς της έννοιας της ορίζουσας στα Μαθηματικά και η ανάπτυξη του δυαδικού συστήματος με τα ψηφία 0 και 1. Εκτός από φιλόσοφος και μαθηματικός, ο Λάιμπνιτς ήταν επίσης φυσιοδίφης και τεχνικός. Το 1673 κατασκεύασε μία αριθμομηχανή, η οποία βρίσκεται σήμερα σε τεχνικό μουσείο της Γερμανίας

- 1661 – 1666 Σπουδές φιλοσοφίας και νομικής στη Λειψία και την Ιένα.
 - 1664 Μαΐστωρ της φιλοσοφίας.
-

- 1667 Διδάκτορική διατριβή στη νομική επιστήμη στο Άλντορφ. Στη Λειψία δεν είχε γίνει δεκτός ως υποψήφιος διδάκτωρ, λόγω του νεαρού της ηλικίας του. Στο Άλντορφ του προσφέρουν καθηγητική έδρα, την οποία αρνείται. Πηγαίνει αρχικά στη Νυρεμβέργη, όπου ενδιαφέρεται για την αλχημία και την εταιρεία των Ροδοσταύρων, έπειτα στη Φραγκφούρτη επί του Μαίν, όπου βρίσκεται υπό την προστασία του διπλωμάτη και λογίου Johann Christian von Boineburg.
- 1670 Στην υπηρεσία του πρίγκιπα-εκλέκτορα της Μαγεντίας ως σύμβουλος στο πριγκιπικό αναιρετικό δικαστήριο.
- Μεταξύ 1672 και 1676 ο Leibniz βρίσκεται σε διπλωματική αποστολή στο Παρίσι, όπου κατά τη διάρκεια της «μαθητείας του στα μαθηματικά» συναντά μεταξύ άλλων τους A. Arnauld, C. Huygens και N. Malebranche. Επαφές με την Académie des sciences του Παρισιού, στην οποία το 1675 παρουσιάζει την μηχανή αριθμητικών υπολογισμών που έχει επινοήσει.
- Το 1673 ορίζεται μέλος της Royal Society στο Λονδίνο.
- 1676 Ο Leibniz διορίζεται αυλικός σύμβουλος και βιβλιοθηκάριος του δούκα Johann Friedrich του Αννόβερου. Πηγαίνοντας από το Παρίσι στο Αννόβερο συναντά στο Άμστερνταμ τον Spinoza.
- Στο Αννόβερο ο Leibniz υπηρετεί μέχρι τον θάνατό του τρεις δούκες, ο τελευταίος των οποίων, ο Georg Ludwig, θα γίνει το 1714 βασιλιάς της Αγγλίας. Η επίσημη αποστολή του Leibniz είναι να συγγράψει την ιστορία του οίκου Braunschweig, με αιχμή τις δυναστικές και πολιτικές αξιώσεις του οίκου. επιτελεί αυτό το έργο ανατρέχοντας μέχρι το έτος 1005.
- 1691 Διευθυντής της βιβλιοθήκης του Βόλφενμπύτελ.
- 1696 Διορίζεται δικαστικός μυστικοσύμβουλος.
- 1700 Ιδρύεται η Εταιρία Επιστημών του Βερολίνου (με την υποστήριξη της βασίλισσας Sophie Charlotte). ο Leibniz διορίζεται ισόβιος πρόεδρος.
- 1713 Διορίζεται αυτοκρατορικός αυλικός σύμβουλος στη Βιέννη.
- Ο θάνατός του σε ηλικία 70 ετών στις 14 Νοεμβρίου 1716 στο Αννόβερο περνά σχεδόν απαρατήρητος. Η μόνη νεκρολογία προέρχεται από την Académie des sciences στο Παρίσι. Μόνο έναν χρόνο αργότερα, στις 13 Νοεμβρίου 1717, ο Bernard de Fontenelle απαγγέλλει τον περίφημο έπαινό του για τον Leibniz.

Από τα κυριότερα φιλοσοφικά του έργα μόνο ένα δημοσιεύτηκε όσο ο Leibniz ζούσε:
1710 Essais de théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal

Τα άλλα δημοσιεύτηκαν από τα καταλειπόμενα:

- Discours de la métaphysique (συγγρ. 1685)
- Nouveaux essais sur l'entendement humain (συγγρ. 1704)
- Monadologie και Principes de la nature et de la grâce fondés en raison (και τα δύο συγγρ. 1714)

Johann Christoph Wagenseil

Νυρεμβέργη 26 Νοεμβρίου 1633 – Άλντορφ 9 Οκτωβρίου 1705

Γερμανός ΧριστιανοΕβραίος. Το 1667 έγινε καθηγητής Ιστορίας στο Άλντορφ και καθηγητής Ανατολικών Γλωσσών στο ίδιο πανεπιστήμιο από το 1674 έως το 1697. Έπειτα κατέλαβε την έδρα του Εκκλησιαστικού Δικαίου μέχρι τον θάνατό του. Τις γνώσεις του στην Εβραϊκή τις οφείλει στον [Enoch Levi](#), που είχε έρθει από τη Βιέννη στη [Fürth](#) γύρω στα 1670.

Ο Wagenseil αφιέρωσε τις γνώσεις του στην έκδοση ΑντιΧριστιανικών έργων Εβραίων συγγραφέων και ανέλαβε μακρινά ταξίδια για να συλλέξει το υλικό του. Τα φρούτα αυτής της εργασίας είναι η συλλογή που τιτλοφορείται *Tela Ignea Satanæ, sive Arcani et Horribiles Judæorum Adversus Christum, Deum, et Christianam Religionem Libri* (Altdorf, 1681), το οποίο περιλαμβάνει το απολογητικό *Hizzuk Emunah* του Καραίτη [Isaac b. Abraham του Troki](#). Πεισμένος από το [Toledot Yeshu](#) ότι οι Εβραίοι ήταν ένοχοι βλασφημίας κατά του Ιησού, ο Wagenseil απευθύνθηκε σε όλους τους υψηλούς ηγεμόνες με το *Denunciatio Christiana de Blasphemiis Judæorum in Jesum Christum* (Altdorf, 1703), όπου τους εκλιπαρούσε να απαλλάξουν τους Εβραίους από το χλευασμό στον Ιησού, της παρθένου Μαρίας, του σταυρού, της εκκλησίας και της χριστιανικής διδασκαλίας.

Αντί να δει τους προτεστάντες πρίγκιπες παρουσίασε μεγαλύτερο ζήλο στη μεταστροφή των Εβραίων. Ο Wagenseil αντιτάχθηκε στο υποχρεωτικό βάπτισμα και σε παρόμοια μέτρα και αφιέρωσε μια πρόσθετη πραγματεία στη διάψευση του τελετουργικού της θανάτωσης.

Ο Wagenseil έγραψε, εκτός από τα προαναφερθέντα βιβλία, «*Hoffnung der Erlösung Israels*» (Λειψία, 1705), που εμφανίστηκε σε μια δεύτερη έκδοση (Altdorf, 1707), με προσθήκη μικρότερων εργασιών υπό το γενικό τίτλο "Benachrichtigungen Wegen Einiger die Gemeine Jüdischheit Betreffenden Sachen." Αυτή η συλλογή περιέχει τις ακόλουθες πραγματείες:

1. "Quomodo cum Judæo in Colloquio, Forte Fortuno Nato, Agendum"
2. "Judæos non Uti Sanguine Christiano"
3. "Quomodo Usura Judæorum Averti Possit"
4. "De Precatione Judaica Olenu"
5. "Denunciatio Christiana de Blasphemiis Judæorum in Jesum Christum"
6. "Apologia"

7. "Denunciatio ad Magistratus Christianos de Juribus Eorum a Judæis Violatis"
8. "An Christianus Salva Religione Judæo Die Sabbati Inservire Possit."

Επίσης έγραψε:

- "Exercitationes Sex Varii Argumenti" (Altdorf, 1698)
- "Belehrung der Jüdisch-Deutschen Red- und Schreibart" (2d ed., Königsberg, 1699)
- "Disputatio Circularis de Judæis" (Altdorf, 1705)
- "Rabbi Moses Stendal's nach Jüdischer Rede-Art Vorlängst in Reimen Gebrachte Psalmen David's" (Leipzig, 1700);

Τέλος, εξέδωσε μια λατινική μετάφραση της Ταλμουδικής πραγματείας *Sotah* (Altdorf, 1674).

WAGENSEIL, Johann Christoph. Tela Ignea Satanae. Hoc est: arcani, et horribiles Judaeorum adversus Christum Deum, et Christianam religionem libri 'anekdotoi'. *Altdorf, Joh. Henricus Schönnerstaedt, 1681.* Από τη βιβλιοθήκη Huth. £5000

6 μέρη σε 2 vols., 4to., ο πρώτος τίτλος τυπώνεται κόκκινος και μαύρος, το κείμενο στα λατινικά και εβραϊκά με περιστασιακά ελληνικά, συριακά και αραβικά, πορτρέτο του συντάκτη λίγο σκούρο εδώ και εκεί, αλλά ένα λεπτό αντίγραφο στα γαλλικά τον 18^ο αι. σε κόκκινο Μαρόκου, πλευρές με επιχρυσωμένα τριών γραμμών περιθώρια, ξυλεπένδυση σπονδυλική στήλη διακοσμημένη με άνθη και φύλλα στα διαμερίσματα, και επιχρυσωμένες άκρες.

Πρώτη έκδοση: ένα θαυμάσιο αντίγραφο, σε μια μη πιο χαρακτηριστική σύνδεση.

Τα φλογερά βέλη του Σατανά ή τα μυστικά και φοβερά βιβλία των Εβραίων ενάντια στο Χριστό, τον Κύριό μας και η χριστιανική θρησκεία [*The Fiery Darts of Satan, or the Secret and Terrible Books of the Jews against Christ our Lord and the Christian Religion*] είναι ένας πολεμικότερος τίτλος από ό,τι το περιεχόμενο του βιβλίου του Wagenseil. Για να επανορθώσουμε την ισορροπία μπορούμε να σημειώσουμε ένα σχόλιο του H.J. Schoeps σε *Philosemitismus im Barock* (Mohr, Tübingen, 1952), "ο καθηγητής του Altdorf J. C. Wagenseil που έκανε πολλά για τους Εβραίους με τη θαρραλέα αντίθεσή του στους ισχυρισμούς της ενοχής του αίματος ή/και του τελετουργικού της θανάτωσης (σταύρωση)...». Ίσως ο πολεμοχαρής τίτλος επιλέχτηκε για να προτείνει αντίθετα επιχειρήματα στο Στιλέτο της Πίστης (Pugio Fidei) του Raymond Martin, το οποίο δίνει στη χριστιανική πλευρά θρησκευτική απαξίωση (disputation).

Ο Wagenseil (1633-1705) ήταν ένας πολυμαθής του τέλους της Αναγέννησης (η εβραϊκή εγκυκλοπαίδεια τον αποκαλεί «χριστιανικό εβραϊστή»). Κατέλαβε διάφορες ακαδημαϊκές θέσεις, χρησίμευσε ως δάσκαλος [tutor] των τέκνων διαφόρων πριγκίπων και ηγεμόνων και ταξίδεψε πολύ. Αναφέρει ότι ένα από τα περιεχόμενα αυτού του βιβλίου, το Munimen Fidei, λαμβάνεται από ένα χειρόγραφο που τέθηκε στην διάθεση του σε ένα ταξίδι στη βόρεια Αφρική, και ότι απόκτησε πολλή εύνοια («magnam incredibilemque statim inibam gratiam») στην πόλη Nundina όπου υπήρξε μια συνεδρίαση των Εβραίων από τα πιο μακρινά μέρη της αφρικανικής ηπείρου, με την εξιστόρηση του τι συνεχιζόταν μεταξύ των εβραϊκών πληθυσμών της Ευρώπης.

Ο Wagenseil ήταν τρομερός γλωσσολόγος. Η σελίδα 99 (χωριστά σελιδοποιημένη, στον τομ. 2) της ανατύπωσης και της διάψευσης των χρονολογικών disquisition του Sir John Marsham πάνω στις προφητείες του Δανιήλ (από τον *Chronicus Canon* των βιβλίων του Marsham που τυπώθηκε

πρώτα στο Λονδίνο, 1672 και έπειτα στη Λειψία, 1676) επεξηγεί τη χρήση Ελληνικού, Συριακού, Αραβικών και εβραϊκών αλφάβητων.

Τα φλογερά βέλη [*Fiery Darts*] τυπώνουν για πρώτη φορά την εβραϊκή άποψη σε διάφορες μεσαιωνικές θρησκευτικές διενέξεις. Κατά συνέπεια περιλαμβάνουν την πλευρά του Mose Ben Nachman, μιας συζήτησης μπροστά από το βασιλιά James της Αραγονίας στη Girona το 1263 μ.Χ. με Raymond Martin και Paulus, ως επίσης τη πλευρά του Jechiel (ήταν παρισινός ραβίνος του 13^{ου} αι.) μιας συζήτησης που οργανώνεται στις 25-26 Ιουνίου 1240 ενώπιον του Λουδοβίκου, βασιλιά της Γαλλίας με έναν ραβίνο που είχε μεταστραφεί στο χριστιανισμό. Το Libellus Toldos Jeschu είναι μια έκδοση του Toledot Yeschu που η εγκυκλοπαίδεια Judaica καλεί «μεσαιωνική ψευδο-ιστορία της ζωής του Ιησού». Η έμφυτη φύση της γέννησης, του θανάτου και της ζωής του Ιησού προκάλεσε μια «εβραϊκή» άποψη. Όλες οι πολλές μεσαιωνικές εκδόσεις της ζωής του Ιησού που γράφτηκαν και συντάχθηκαν από Εβραίους συγχωνεύθηκαν σε ένα ενιαίο αφήγημα. Το αφήγημα σε όλες τις εκδόσεις του πραγματεύεται τον Ιησού ως εξαιρετικό πρόσωπο που από τα νιάτα του κατέδειξε ασυνήθιστο πνεύμα και φρόνηση αλλά και ασέβεια προς τους μεγαλύτερους. Το αφήγημα δεν αρνείται ότι ο Ιησούς είχε υπερφυσικές δυνάμεις...»

Ο Wagenseil ήταν στο ίδιο το κέντρο των εβραϊκών μελετών στα τέλη του 17^{ου} αι. στην Ευρώπη. Είχε αλληλογραφία με άλλους κορυφαίους Ανατολιστές και θεωρείται, μεταξύ άλλων *inter alia*, ο πατέρας των Σκανδιναβικών εβραϊκών μελετών - δίδαξε τον Gustav Peringer.

Το βιβλίο του Wagenseil περιλαμβάνει τις μεταφράσεις του, και σε πολλές περιπτώσεις τα σχόλια στα διάφορα κείμενα που συνέλεξε. Είχε συμπάθεια για το ιουδαϊσμό και σκέφτηκε την μεταστροφή των Εβραίων στο Χριστιανισμό, ένα σημαντικό ιεραποστολικό στόχο, που δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί εκτός αν οι Εβραίοι μεταχειρίζονταν κατάλληλα από τους Χριστιανούς. Σε ένα βιβλίο που δημοσιεύθηκε το 1705, *Hoffnung der Erlösung Israels* (Μια ελπίδα για την εξαγορά του Ισραήλ) έγραψε τα εξής: «επομένως όπου οι Εβραίοι βασανίζονται και παρενοχλούνται κάποιος δεν μπορεί να κάνει τίποτα καρποφόρο προς τη μεταστροφή τους».

Το όνομα του Wagenseil είναι καλύτερα γνωστό από έναν απολογισμό που δημοσιεύεται το 1697 στη πόλη της Νυρεμβέργης και του Meistersinger, που επηρέασε τον Wagner, αλλά τα φλογερά βέλη (*The Fiery Darts*) αξίζουν σοβαρή εκτίμηση για την ελλοχεύουσα φιλανθρωπία τους και τη συντήρηση πολύτιμων κειμένων.

Z. 3 Ramazzini & Χριστιανό-εβραϊσμός

Το 1682 τρεις λόγιοι ένωσαν τις δυνάμεις τους διεξάγοντας έρευνα συλλογής και επεξεργασίας των ταφικών επιγραφών και κειμένων στα Εβραϊκά κοιμητήρια της βορείου Ιταλίας: ο **Bernardino Ramazzini**, ήδη καθηγητής στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου της Πάδοβα, ο **Antonio Magliabechi**, βιβλιοθηκάριος του Μεγάλου Δούκα της Τοσκάνης στη Φλωρεντία και ο **Johann Christoph Wagenseil**, ένας ευρέως γνωστός Χριστιανο-Εβραίος από το Άλντορφ της Γερμανίας. Σε σχετικό άρθρο¹⁶⁶ εξιστορείται η προσπάθεια τους και εξετάζεται η αλληλογραφία μεταξύ τους καθώς και η σημασία του θέματος για την ιστορία της Ευρώπης και του ευρωπαϊκού-εβραϊκού πολιτισμού στη σύγχρονη εποχή. Ανάμεσα στα αναφερόμενα θέματα φωτίζονται ειδικότερα τα ζητήματα του Μεσσιανισμού, των Εβραίο-Χριστιανικών σχέσεων και του Χριστιανό-εβραϊσμού.

Ο Χριστιανό-εβραϊσμός υπήρξε προάγγελος του Αναγεννησιακού Ανθρωπισμού (Ουμανισμού). Αφιερώθηκαν σε αυτόν θεολόγοι, λόγιοι, νομομαθείς, ιατροί, επιστήμονες και δάσκαλοι στα λατινικά σχολεία. Προσάρμοσαν κείμενα, φιλολογικούς τύπους και ιδέες από την Εβραϊκή λογιότητα και παράδοση που συνάντησε τη χριστιανική κουλτούρα και τις θρησκευτικές ανάγκες. Πολιτισμικές ανταλλαγές μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών συνέβαιναν ήδη από τον Μεσαίωνα αλλά εμφανίζονται εντονότερα μεταξύ 1450 και 1750. Αν και ήταν ιδιαίτερος παραγωγικές παραμείνανε ωστόσο αρκετά οδυνηρές.

Οι μεσσιανικοί Εβραίοι και οι εβραιο-χριστιανοί, αν και εβραίοι εκ γενετής, καταγωγής ή πολιτισμού, θεωρούν ότι ο Ιησούς (που οι μεσσιανικοί Εβραίοι καλούν γενικά Yeshua) είναι ο Μεσσίας (Σωτήρας, Messiah), μια θέση που απορρίπτεται από όλους τους αναγνωρισμένους κλάδους του Ιουδαϊσμού.

¹⁶⁶ Malkiel, David Joshua, *Christian Hebraism in a Contemporary Key: The Search for Hebrew Epitaph Poetry in Seventeenth-Century Italy* Jewish Quarterly Review, Volume 96, Number 1, Winter 2006,

Μια χειροπιαστή μαρτυρία της αιφνίδιας και διαρκούς δημοφιλίας του Εβραϊσμού μεταξύ χριστιανών συγγραφέων και αναγνωστών για αυτή την περίοδο αποτελούν αναμφισβήτητα τα βιβλία, οι εκδόσεις.¹⁶⁷ Η κατανόηση του Ιουδαϊσμού από τους ερευνητές δεν είναι πάντα ενδελεχής και συχνά διάφοροι 'φουριόζοι' αναγνώστες έχουν εμπλακεί σε ανώφελες διαμάχες μη έχοντας υπόψη τους τα πλήρη σχετικά κείμενα. Ο Χριστιανό-εβραϊσμός εκείνης της εποχής, διαδόθηκε από τους Εβραίους προς τους κυριότερους δυτικούς διανοητές που δεν ήταν ικανοί να διαβάσουν Εβραϊκά και να συνεισφέρουν στην ανάδυση διαφόρων τομέων της σύγχρονης επιστήμης, όπως η κοινωνική ανθρωπολογία, η συγκριτική θεολογία και οι Εβραϊκές σπουδές.

Η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τις κλασικές σπουδές στην Ευρώπη αναπτύχθηκε με ανανεωμένο ενδιαφέρον όχι μόνο για την Ελληνική γραμματεία αλλά επίσης για τη γλώσσα της εβραϊκής βίβλου. Για τους χριστιανούς ουμανιστές η μελέτη των Εβραϊκών ήταν ισοδύναμη με εκείνης των ελληνικών και των λατινικών. Ιδρύθηκαν "τρίγλωσσα κολλέγια", στη Γαλλία, Αγγλία, Γερμανία και αλλού. Επίσης υπήρξαν αποκλειστικά Χριστιανό-εβραϊκά σχολεία, όπου υπήρχε στενή επαφή με Εβραίους λόγιους ή Εβραίους που είχαν ασπασθεί τον Χριστιανισμό. Ιδιαίτερως στη ζωγραφική του 16^{ου} αι. μεγάλοι κλασικοί Αναγεννησιακοί ζωγράφοι - Estienne στο Παρίσι, Plantin στην Αντβέρπ και Froben στη Βασιλεία- εντρύφησαν στην εβραϊκή τυπογραφία συχνά βοηθούμενοι από εβραίους εργατοτεχνίτες.

Η συνάντηση Χριστιανισμού - Ιουδαϊσμό παραδόξως χρησίμευσε σε αμφοτέρους να επιβεβαιώσουν τα παραδοσιακά θρησκευτικά δόγματα σε ορισμένους λογίους ενώ σε άλλους μετέδωσε σκεπτικισμό, αθεΐα, και την ανεκτικότητα που συνήθως συνδέουμε με τη παράδοση του Διαφωτισμού. Αφού ο Ιουδαϊσμός διεκδικεί, μαζί με τον Ελληνικό και το Ρωμαϊκό, ένα από τους τρεις βασικούς πυλώνες του Δυτικού Πολιτισμού κυρίως λόγω της σημασίας της Εβραϊκής Βίβλου, η συνεισφορά του Χριστιανό-εβραϊσμού στις αρχές της σύγχρονης Ευρώπης εμπλούτισε τη Δύση με μια υγιή δόση της Ιουδαϊκής εκπαίδευσης.

¹⁶⁷ Για τη διερεύνηση του ζητήματος αρκετά τέτοια βιβλία συνελέχθησαν στο Κέντρο Προηγμένων Εβραϊκών Σπουδών (Advanced Judaic Center for Studies) ή στη βασική πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη Van Pelt της Pennsylvania

Ζ.4. Πανεπιστήμιο της Μόδενας & του Ρέτζο-Εμίλια: Ιστορική Επισκόπηση

Φημισμένες Προσωπικότητες

Bernardino Ramazzini
(4/10/1633 - 5/11/1714)

Francesco Torti
(1/12/1685 - 1/3/1741)

Bonaventura Corti
(26/2/1729 - 1809?)

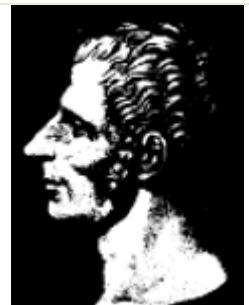
Michele Araldi
(10/2/1740 - 5/11/1813)

Antonio Scarpa
(19/5/1752 - 31/10/1832)

Paolo Ruffini
(23/9/1765 - 10/5/1822)

Sante Fattori
(13/11/1768 - 29/7/1819)

Antonio Araldi
(12/6/1785 - 4/4/1866)

Celestino Cavedoni
(17/5/1795 - 26/11/1865)

ΜΟΔΕΝΑ [Modena]

Οι ιστορικές περιπέτειες της πόλης επέδρασαν έντονα και στο Πανεπιστήμιο, αφού υποχρεώθηκε αρκετές φορές να κλείσει για μακρύ χρονικό διάστημα. Η πρώτη φορά ήταν μετά από οκτώ χρόνια ζωής, όταν έκλεισε για περισσότερα από είκοσι χρόνια. Όταν ξανάνοιξε ακολούθησαν άλλες δύσκολες στιγμές. Μόνο με την μετακόμιση της αυλής των Este από τη Ferrara στη Μόδενα (1598) και τη δημιουργία του ομώνυμου Δουκάτου μπόρεσε επιτέλους να θέσει τα θεμέλια και να επεκταθεί σε νέα εκτός Νομικής πεδία, όπως της Φιλοσοφίας, των Μαθηματικών και της Ιατρικής. Τα φωτεινά μυαλά ορισμένων καθηγητών, όπως του Bernardino Ramazzini προσέδωσαν φήμη και κύρος που παραμένει έως σήμερα. Άλλα φημισμένα ονόματα ήταν : ο *Giovanni Cinelli*, καθηγητής Favella toscana, ο *Michelangelo Fardella*, φυσικός και νομικός, ο *Giovan Battista Boccabadati*, νομικός και μαθηματικός

και ο γνωστός φυσιολόγος *Lazzaro Spallanzani*. Επίσης υπήρξαν φημισμένοι φοιτητές, όπως ο λόγιος και ιστορικός *Lodovico Antonio Muratori* και ο κωμωδιογράφος *Carlo Goldoni*.

Πολύ σκληρή τύχη επιφυλάχθηκε στο πανεπιστήμιο με την Εθνική Ενοποίηση (1861). Ένας εθνικός νόμος διαχώρισε τα πανεπιστήμια σε μείζονα και ελάσσονα, τοποθετώντας το στα τελευταία. Ο αριθμός των φοιτητών από 450 το 1860 μειώθηκε σε 201 το 1878 και οι καλύτεροι καθηγητές το εγκατέλειψαν αφού «κουτσουρεύτηκαν» οι μισθοί τους. Τελικά, ένα διάταγμα τον Ιούλιο του 1887 έθεσε τέλος σε αυτό το status. Το γεγονός μνημονεύθηκε με μια επιτύμβια στήλη που υπάρχει ακόμα στο περιστύλιο της κεντρικής έδρας του πανεπιστημίου.

Στα μέσα του 19^{ου} αι. λειτουργούσαν οι σχολές της Ιατρικής, των Επιστημών, της Νομικής, της Φαρμακευτικής και της Θεολογίας. Επίσης υπήρχε τμήμα Φιλοσοφίας που μετασηματίστηκε το 1861 σε Λύκειο και η Ανωτάτη Κτηνιατρική Σχολή που η Επαρχιακή Αυτοδιοίκηση στήριξε αποφασιστικά το 1865.

Δυσκολίες είχε το Πανεπιστήμιο το 1923, με την επικράτηση του Φασισμού. Στα πλαίσια της περιφερικής αναδιοργάνωσης του κράτους προβλεπόταν το κλείσιμο του λόγω μικρού αριθμού φοιτητών (800). Η Επαρχιακή φασιστική διοίκηση του Arangio Ruiz δεν έφερε αντιρρήσεις και περιόρισε τις αντίθετες φωνές αρκετών προσωπικοτήτων. Έτσι το πανεπιστήμιο κατατάχθηκε στη "B" κατηγορία, με συνέπεια την μείωση της κρατικής χρηματοδότησης και κλείσιμο της Ανωτάτης Κτηνιατρικής Σχολής και της προπαιδευτικής διετίας του Πολυτεχνείου.

Χάρης σε ένα συνεταιρισμό τοπικών φορέων, ιδιωτών και τραπεζών κατέστη δυνατή η διατήρηση των κτιριακών εγκαταστάσεων με ένα περιορισμένο αριθμό φοιτητών αλλά και αρκετών ξένων (254/825 εγγεγραμμένους το 1935), που έφεραν τη Μόδενα στη τέταρτη θέση μετά τις Roma, Bologna και Πάδοβα.

Το Πανεπιστήμιο [Ateneo!] εντάχθηκε στην κατηγορία "A" με το Βασιλικό Διάταγμα της 29ης Οκτωβρίου 1936. Αυτό ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι η Μόδενα είχε, για πρώτη φορά από την σύντομη εμπειρία του Manfredo Fanti, ενός άλλου συγχωριανού του [και οι δύο από Carpi χωριό που γεννήθηκε και ο Ramazzini!], υπουργό, τον καθηγητή, Arrigo Solmi, από τον Ιανουάριο του 1935.

Επαναδραστηριοποιήθηκε η Πολυτεχνική σχολή που ολοκληρώθηκε οριστικά το 1989. Οι φοιτητές όμως δεν αυξάνονταν παρά την είσοδο ξένων φοιτητών στην Ιταλία. Έτσι, οι απόφοιτοι κυμαίνονταν γύρω στους εκατό ετησίως (δεκαπέντε γυναίκες).

Το 1922/23, αποφοίτησε από τη Νομική σχολή ο **Alessandro Pertini**, αντιφασίστας, χρυσό μετάλλιο Αντίστασης, καθοδηγητής του Σοσιαλιστικού κόμματος, βουλευτής και μετέπειτα πρόεδρος της Ιταλικής Δημοκρατίας. Ο νεαρός Pertini πέρασε τις τελευταίες εξετάσεις στη Μόδενα και η πτυχιακή του διατριβή είχε τίτλο "*Η σιδηρουργική βιομηχανία στην Ιταλία*". Ακολούθως γράφτηκε στην Σχολή Πολιτικών Επιστημών "*Cesare Alfieri*" της Firenze.

Η επίδραση της φασιστικής εικοσαετίας στο πανεπιστήμιο εκφράστηκε με την ίδρυση του βουλευτή Guido Corni, πρώην κυβερνήτη της Σομαλίας το 1931 μια Σχολή ειδίκευσης στην Αποικιακή Παθολογία που αργότερα μεταμορφώθηκε στη μοναδική στην Ιταλία, Κλινική Τροπικών Λοιμωδών Παθήσεων που έλαβε διακρίσεις από τον ίδιο τον βασιλιά. Το 1936 η Φαρμακευτική Σχολή έγινε τεταρτοετούς διάρκειας.

Στο δεύτερο ήμισυ μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο αριθμός των φοιτητών από 3000 το 1967 αυξάνεται σε περισσότερους από 6000 το 1973. Ιδρύονται επιπλέον σχολές και τμήματα: Μαθηματικών & Φυσικής το 1947, Γεωλογίας και Βιολογίας το 1958 και 1959. Το 1970 ιδρύεται Χημεία & Φαρμακευτική Τεχνολογία. Στο μεταξύ η Ιατρική σχολή ανανεώνεται ιδίως μετά την ίδρυση Πολυκλινικής το 1963.

Εκεί κοντά δημιουργήθηκε το πανεπιστημιακό campus. Το 1968 εγκαινιάσθηκε η Οικονομική & Εμπορική Σχολή με βάση μια σύμβαση Δήμου, Επαρχίας και Εμπορικού Επιμελητηρίου και λειτούργησε το 1982.

Το 1999 δημιουργήθηκε Φιλοσοφική σχολή με τμήμα Γλωσσών & Ευρωπαϊκού Πολιτισμού καθώς και Επιστημών Πολιτισμού. Το ακαδημαϊκό έτος 2004/2005 ξεκίνησε η σχολή Βιοεπιστημών & Βιοτεχνολογίας.

PETZO-EMILIA [Reggio Emilia]

Ο Alessandro Squadroni, ένας νομικός του "Collegio" του Reggio Emilia, "Studio" που σήμερα θα τα αποκαλούσαμε Πανεπιστήμιο υπήρξε μια εξέχουσα προσωπικότητα της πόλης. Στο βιβλίο του «Fasciculum Laudum Regti Lepidi», που εκδόθηκε το 1619, αποδεικνύει ότι το Πανεπιστήμιο ιδρύθηκε την εποχή του Καρλομάγνου. Ελάχιστα άλλα Πανεπιστήμια στην Ευρώπη (όπως του Παρισιού, της Παβίας και της Πάρμας) είχαν παρόμοια προέλευση. Στη πραγματικότητα υπήρξε ένα είδος σχολής (pre-Università) εξαιτίας αυτοκρατορικού προνομίου προς τους επισκόπους που είχαν ανάγκη έμπειρου διοικητικού προσωπικού για τις πόλεις.

Τον XIIο αι. ρήτορες, πολιτικοί και φιλόσοφοι σπούδασαν στο Reggio. Μεταξύ αυτών ο Anselmo di Besate, υπάλληλος της αυτοκρατορική αυλή και φημισμένος μαθητής του Sichelmo, ενός από τους πρώτους καθηγητές. Με το "Libero Comune" δημιουργήθηκε μια νέα κοινωνική δομή. Η αλλαγή αυτή απαίτησε και προκάλεσε μια εντυπωσιακή τεχνική γύρω από τους νόμους λόγω και του "Corpus Iuris" του Ιουστινιανού. Το έργο των νομικών κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης της Matilde di Canossa επηρέασε ταχύτατα τις άλλες ιταλικές πόλεις. Το Reggio, επειδή ήταν εγγύς της πόλεως Canossa, ήταν μια από τις πρώτες πόλεις που ευνοήθηκε από τη νέα αυτή μέθοδο. Παραδοσιακά, η ίδρυση του Πανεπιστημίου αναφέρεται στο 1188. Τω καιρώ εκείνον ο Ιάκωβος da Mandra ήλθε σε συμφωνία με τις αρχές του "Comune" να μετακινηθεί με τους μαθητές του στο Reggio να διδάξει Νομική. Οι λειτουργοί αυτοί που εκπαιδεύονταν υπό την διακυβέρνηση και τον έλεγχο των επισκόπων αποτέλεσαν τις νέες εφεδρείες στη διοίκηση των πόλεων και τη διπλωματία.

Ο Alberto Cambiatori, αντιπρόσωπος της Costanza για το Σύμφωνο Ειρήνης πήρε μέρος στο "Collegio" νομικών και δικηγόρων που ιδρύθηκε στο Reggio. Η πολιτιστική δραστηριότητα της πόλης ήταν ήδη έντονη και πριν το 1752. Με προνόμιο του Καρόλου του V από το 1732 το *Collegio dei Dottori e Giudici di Reggio*, απένειμε τον τίτλο του *dottore* στο αστικό και εκκλησιαστικό δίκαιο. Με επίσημη πράξη τον Αύγουστο του 1752 ο Δούκας της Μόδενα Francesco III ανήγγελλε το επικείμενο άνοιγμα του τον Νοέμβριο του ίδιου έτους. Τέσσερεις σχολές ενεργοποιήθηκαν στο palazzo Busetti: Θεολογίας, Νομικής, Ιατρικής & Φιλοσοφίας.

Ο βίος του Πανεπιστημίου διάρκεσε έως το 1772, όταν του αφαιρέθηκε το δικαίωμα να απονέμει πτυχία. Παράμεινε ενεργό ως Λύκειο απονομής μόνο επαγγελματικών τίτλων. Από το 1998 στο Reggio Emilia ξανάρχισε η πανεπιστημιακή δραστηριότητα υπό μορφή δικτύου ως Università di Modena e Reggio Emilia. Σήμερα δραστηριοποιούνται οι σχολές: Γεωπονική, Μηχανικών, Επιστημών Επικοινωνίας και Οικονομικών καθώς και δύο σχολές της Ιατρικής (νοσηλευτικής και τεχνικών ακτινολογίας).

2.5. Πανεπιστήμιο Πάδοβας

Ateneo Patavino

Facoltà di Medicina e Chirurgia Università degli Studi di Padova

1600. Από τη φόρμα στη λειτουργία

«Από τη γάμπα στη κίνηση, από το αυτί στην ακοή, από το μάτι στην όραση». Το '600 σηματοδότησε τη μετάβαση από τη μελέτη του σχήματος του σώματος στην ανάλυση της λειτουργίας του. Και η Πάδοβα, κατά το 17^ο αι. προσφέρει εύφορο έδαφος για την έναρξη των ερευνών αυτών. Η νέα πειραματική μέθοδο που εισήγαγε ο **Galileo Galilei** (1592 – 1610), μαθηματικός στο πανεπιστήμιο της Πάδοβα και η φιλοσοφία του Αριστοτέλη, καλά ριζωμένη στο χώμα της Πάδοβα, δημιούργησαν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη νέα αυτή φάση της επιστημονικής γνώσης.

Η ποσοτική μέτρηση των φυσικών φαινομένων, στην περίπτωση αυτή των σωματικών, γίνεται προτεραιότητα στην επιστημονική έρευνα. Με βάση αυτές τις παραδοχές, ο **Santorio Santorio** (1561-1636), καθηγητής της Θεωρητικής Ιατρικής στην Πάδοβα μεταξύ 1611 και 1624, άρχισε τις μελέτες πάνω στο μεταβολισμό. Στη πραγματεία, *De medicina statica* (Venezia 1614), αποδεικνύει την ύπαρξη της «άδηλης αναπνοής» δηλ.της έκκριση ουσιών του οργανισμού μέσω του δέρματος και των πνευμόνων. Επινόησε το σφυγμόμετρο [pulsilogio], το θερμόμετρο, το υγρόμετρο, το ανεμόμετρο, εργαλεία χρήσιμα στις σπουδές του, που μετρούν την ταχύτητα και τη συχνότητα των παλμών, της θερμοκρασίας του σώματος, τη σχετική υγρασία του αέρα και τη ταχύτητα του ανέμου. Παρόλο που ο **William Harvey** (1578-1657), φαίνεται μόνο ως φοιτητής και όχι ως διδάσκων, μεταξύ 1599 και 1602, χρονιά που αποφοίτησε, εδώ έλαβε την ιατρική εκπαίδευση που του παρείχε τα εργαλεία για να περιγράψει την κυκλοφορία του αίματος, που διατυπώθηκε το περίφημο [*Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*](#) (Φρανκφούρτη 1628).

Το επόμενο βήμα ήταν η εξήγηση της ανθρώπινης φυσιολογίας με βάση μηχανικές ιδιότητες. Με βάση τις θεωρίες του Alfonso Borelli (1608-1679) ο οποίος ήταν ο ιδρυτής αυτής της σχολής, οι αρχές της ιατρομηχανικής εξαπλώθηκαν γρήγορα στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα. Οι πρώτοι πρεσβευτές της στο Πανεπιστήμιο ήταν ο **Domenico Guglielmi** (1655-1710), καθηγητής Θεωρητικής Ιατρικής το 1702, και ο **Giambattista Mazini** (1677-1743), καθηγητής της Ιατρικής Πρακτικής από το 1726.

Εάν η φυσιολογία του 17^{ου} αι. έκανε τα πρώτα της βήματα, η ανατομία, ωστόσο, υπέστη μια οπισθοδρόμηση. Μεταξύ των σημαντικών προσωπικοτήτων που αναφέρονται στο πρώτο ήμισυ του αιώνα, ο **Adriaan van den Spieghel** (1578-1625), που κατέλαβε την έδρα της Χειρουργικής και της Ανατομίας, μετά τους Casseri και Fabrici και μας άφησε στη δεύτερη έκδοση το έργο με τίτλο *Syntagma anatomicum* (Πάδοβα 1641) όπου έχουμε τη πρώτη παράσταση των χυλοφόρων αγγείων στον άνθρωπο, και ο **Johann Georg Wirsung** (1589-1643), διάσημος ανατόμος, στον οποίο οφείλουμε την ανακάλυψη του παγκρεατικού πόρου το 1642. Στο δεύτερο ήμισυ του 17^{ου} αι., θυμίζουμε στην έδρα της Ανατομίας τον **Antonio Molinetti** (πέθανε το 1675), μελετητή των αισθητηρίων οργάνων.

1700. Μεταξύ παράδοσης και νέων προσανατολισμών

Ακρόπολη της μάθησης και της επιστημονικής έρευνας για το σύνολο της Ευρώπης, από τα μέσα του 17ου αι., το Πανεπιστήμιο βαθμιαία παρήκμασε και αυτό οδήγησε τις πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές δυνάμεις σε μεταρρυθμίσεις του προγράμματος σπουδών που θα ανόρθωνε το κύρος του. Στις αρχές του 18ου αι., η διδασκαλία της ιατρικής γίνονταν ακόμα με βάση τα προγράμματα των προηγούμενων αιώνων.

Στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα το πρόγραμμα σπουδών στην Ιατρική υπέστη σημαντικές αλλαγές. Εκτός από την έδρα της Σημειωτικής, που ιδρύθηκε από τις αρχές του '600, εισήχθησαν νέες διδασκαλίες, όπως οφθαλμολογία, παιδιατρική, μαιευτική και **Ιατρική της Εργασίας** και το 1760, πειραματικής χημείας. Το 1765 προέκυψαν οι έδρες της Ιατρικής Πρακτικής και Χειρουργικής Πρακτικής στο νοσοκομείο. Το 1768 το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι θεραπευτικές δυνατότητες των γειτονικών ιαματικών πηγών οδήγησε στη δημιουργία της διδασκαλίας «**Ad thermas Aponenses**» που διήρκησε έως

το 1806. Το 1786 η *Materia Medica*, η οποία θα γίνει η σύγχρονη φαρμακολογία το 19^ο αι., αντικατέστησε την *lettura dei simplicia*.

Μια των φημισμένων καθηγητών, ο **Bernardino Ramazzini** (1633-1714) που κλήθηκε στην Πάδοβα το 1700, μετά τη δημοσίευση, την ίδια χρονιά στη Μόδενα, του σημαντικότερου έργου του με τίτλο *De morbis artificum diatriba*. Λέκτορας στο πανεπιστήμιο, στην Ιατρική Πρακτική, αναγνωρίζεται ευρέως ως ο ιδρυτής της Ιατρικής της Εργασίας. Δίπλα στον **Antonio Vallisneri** (1661-1730), που κατέλαβε πρώτα την έδρα της Ιατρικής Πρακτικής και, το 1709, της Θεωρητικής Ιατρικής, βρίσκεται το όνομα του **Giambattista Morgagni** (1682-1771), φημισμένου συγγραφέα του [*De sedibus et causis morborum per anatomen indagatis*](#), που εκδόθηκε στη Venezia το 1761, και κωδικοποίησε την ανατομο-κλινική μέθοδο και ξεκίνησε τη σύγχρονη παθολογική ανατομία. Η διδασκαλία του Morgagni, καθηγητή της θεωρητικής ιατρικής 1711 - 1715, όταν κλήθηκε στην έδρα της ανατομίας, επέτρεψε τη μετάβαση από την 'χυμική' αντίληψη της νόσου σε μια "σταθερή". Μέχρι τότε η ασθένεια θεωρείται μια ανισορροπία των τεσσάρων χυμών μέσα στο ανθρώπινο σώμα (μαύρη χολή, κίτρινη χολή, αίμα και φλέγμα), άρχισε να γίνεται αντιληπτή ως αποτέλεσμα μιας βλάβης, δηλαδή, μιας αλλαγής στη δομή που θα αναζητηθεί στα όργανα. Οι κλινικές εκδηλώσεις της νόσου συνεπώς, αποδίδονται σε αλλοιώσεις των οργάνων.

Στο δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αι. ο **Leopoldo Marc'Antonio Caldani** (1725-1813) λέκτορας το 1764 στην έδρα, «*De morbis mulierum, puerorum et artificum*» («περί των παθήσεων γυναικών, βρεφών και τεχνουργών») και το 1765 της Θεωρητικής Ιατρικής, το 1773 κλήθηκε επίσης να διδάξει Ανατομία. Έκανε μελέτες στον τομέα της νευροφυσιολογίας. Δημοσίευσε τα *Institutiones* [ανατομίας, φυσιολογίας και παθολογίας], ως εγχειρίδια για τους φοιτητές, καθώς και τις *Icones anatomicae* μια συλλογή ανατομικών πινάκων, με τη βοήθεια του ανιψιού του Floriano. Οι **Camillo Bonioli** (1729-1791) και **Vincenzo Malacarne** (1744-1816) κατέλαβαν την έδρα της Χειρουργικής το 1777 και το 1794 αντίστοιχα. Τέλος, ο **Andrea Comparetti** (1745-1801), στον οποίο είχε ανατεθεί το 1782 η διδασκαλία της πρακτικής ιατρικής και της ιατρικής πρακτικής στο νοσοκομείο το 1787, αφιερώθηκε κυρίως στην φυσική και φυσιολογική οπτική και στη φυσιολογία των φυτών.

Το 1778 ξεκίνησε η κατασκευή του νέου νοσοκομείου (του Ιουστινιανού), που θα αντικαταστούσε το S. Francesco Grande που ήταν σε λειτουργία στην ομώνυμη οδό από τον 15^ο αι.. Η προετοιμασία των σχεδίων της νέας δομής νοσοκομείου θα προνοεί για τη κλινική εκπαίδευση. Οι προσπάθειες του Comparetti μεταφράστηκαν σε ένα δοκίμιο με τίτλο *Saggio della Scuola clinica nello Spedale di Padova* (1793), που εγκρίθηκε και του ανατέθηκε η υλοποίηση.

Z.6 Ο Ramazzini ως ιατρολογότεχνης

Ο BR είχε στέρεη ουμανιστική* και γερή φιλολογική προετοιμασία ενώ η κλασική του παιδεία που ήταν βαθιά και θαυμαστή δεν έπασχε από συντηρητισμό και στειρότητα. Ήξερε να εισάγει τοπικές και χρονικές παραπομπές στα κείμενα του καθιστώντας τες οργανικό μέρος τους. Η μίξη των φιλολογικών και των επιστημονικών πηγών είναι αξιοθαύμαστη τόσο στη *Diatriba* όπως και σε άλλα γραπτά του.

Τα λατινικά του BR διαβάζονται εύκολα και ευχάριστα. Τα χειριζόταν εξάλλου πολύ καλά, αν και στην εποχή του (1600) είχαν ήδη απωλέσει τη κλασική γυαλάδα τους. Αυτό μάλλον οφείλεται επίσης στο τρόπο διήγησης: ιατρικές παρατηρήσεις, συχνά δυσάρεστες σε εργασιακούς χώρους, όπου άμεσα συναντούσε εργάτες, αρκετές φορές εξουθενωμένους από τη ζέστη και τις δυσσομίες. Είναι όμως ειλικρινής και μερικές φορές το ύφος του γαρνίρεται με δόσεις ήρεμης ειρωνείας.

Ο BR φρόντιζε πολύ τη φόρμα από όσο ξέρουμε από τις ευρείες και συχνές διορθώσεις που υπέβαλλε τα χειρόγραφα του (στη πλειοψηφία τους διατηρούνται στα Κρατικά Αρχεία [Archivio di Stato] στη Μόδενα). Το ίδιο φρόντιζε και τις εκδόσεις του όπως προκύπτει από την επιστολογραφία.

Η λογοτεχνία είναι η ευνοημένη μη ιατρική απασχόληση των ιατρών¹⁶⁸ πιθανώς επειδή η πρακτική της ιατρικής διαχέεται με αφηγήματα, το ιστορικό των ασθενών που είναι μοναδικό. Ο Arthur Conan Doyle θεωρούσε την ιατρική ως «απαίσιο ειδύλλιο» [grim romance], ο Somerset Maugham ως ευκαιρία να δει

¹⁶⁸ Green JP. Physicians practicing other occupations, especially literature. Mt Sinai J Med. 1993 Mar;60(2):132-55.

«την ακατέργαστη ζωή» και ο William Carlos Williams θεράπευε «τον ασθενή ως έργο τέχνης». Αυτά τα συναισθήματα μπορούν να συνδεθούν με την ανθρωπιστική ιατρική. Σε μερικές Ιατρικές Σχολές, η λογοτεχνία διδάσκεται στα πλαίσια του επίσημου προγράμματος σπουδών και ενσωματώνεται στην ιατρική σε μία προσπάθεια να ενισχυθούν η ηθική και η ενσυναίσθηση που εκφράστηκαν ρητά από μερικούς ιατρολογοτέχνες.

Ο χαρακτηρισμός¹⁶⁹ του Ramazzini ως αναγεννησιακού ή διαφωτιστή ισοδυναμεί με τη διατύπωση της θέσης ότι το έργο του σκοπό έχει να συνεισφέρει στην επίτευξη ενός καλύτερου βιοτικού επιπέδου για τους ανθρώπους, την κατάκτηση της ευτυχίας και της ηρεμίας από την πλειοψηφία των κοινωνικών συνιστωσών. Κάτι που προϋποθέτει την άρση των εμποδίων που θέτει η παράδοση και ο επιστημονικός και θρησκευτικός δογματισμός. Ο καθένας προσαρμόζεται στους κανόνες της φύσης, της λογικής και του Κράτους.

Στην περίπτωση του αναγεννησιακού ανθρωπισμού, η αναδρομική τάση των λογίων συναντήθηκε στα μισά του δρόμου, με ορισμένες προοδευτικές επιθυμίες της ανερχόμενης μεσαιάς τάξης. Οι αστοί [δημότες=πολίτες='μπουρζουάδες'] που έτειναν στην αποσύνδεση από το φεουδαρχικό παρελθόν εντούτοις, ήταν ανίδεοι και ακόμα ανίκανοι να ρυθμίσουν διανοητικώς τα προβλήματά τους με ίδια μέσα. Οι λόγιοι απ' την άλλη, κοίταξαν πίσω στην αρχαιότητα. Ακόμα η αναδρομική γνώση των λογίων είχε κάτι να προσφέρει στους αστούς.

Η σύνδεση μεταξύ δύο προφανώς αντιτιθέμενων τάσεων διαμορφώθηκε από τον αστικό και κοσμικό χαρακτήρα του κλασικού και του πρώιμου καπιταλιστικού πολιτισμού. Κατά συνέπεια η γέννηση του νέου αστικού

¹⁶⁹ Premuda L., The social motives of Ramazzini, the pre-illuminist, Med Lav. 1983 Nov-Dec;74(6):433-41

πολιτισμού, διανοητικώς, πήρε τη μορφή μιας «αναγέννησης» και μιας «αναζωογόνησης».

Η αναγέννηση της εκμάθησης εμφανίζεται «αντιδραστική» όταν βλέπουμε μόνο τις λέξεις των ανθρωπιστών. Δείχνει το μέλλον εφ' όσον εκφράζει τις πολιτισμικές επιθυμίες των νέων μεσαίων τάξεων – στις οποίες, σε τελευταία ανάλυση, οι ίδιοι οι ανθρωπιστές άνηκαν. Εντούτοις, οι τεχνικές ανάγκες της μανιφακτούρας (εκμηχάνισης) και του εμπορίου αποδείχθηκαν τελικά ισχυρότερες από τα επαγγελματικά ιδανικά λίγων λογίων, ανώτερων υπαλλήλων και διανοουμένων: ο ανθρωπισμός παρήκμασε και η λογιότητα εκτοπίστηκε από την επιστήμη το 17^ο αιώνα.

Η ανθρωπιστική πολυμάθεια¹⁷⁰

Τα γενικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της λογιότητας είναι εύκολο να καταδειχθούν ιδίως στον ανθρωπισμό της Αναγέννησης. Δεδομένου ότι ενδιαφερόμαστε για την κοινωνιολογική προέλευση θα περιοριστούμε πρώτιστα στο 14^ο και 15^ο αιώνα. Στον ανθρωπιστή, η υπερηφάνεια της γνώσης εκφράζεται από μια βαθιά περιφρόνηση για τους μη-μελετητές. Ο Πετράρχης μάλλον δεν θα γινόταν κατανοητός από το πλήθος. Όπως εξηγεί, είναι ντροπή για τον λόγιο να εγκωμιάζεται από τον όχλο. Ο καγκελάριος της Φλωρεντίας Coluccio Salutati (1331-1406), επισημαίνει ότι η γνώση και η ευλωπτία διακρίνουν το άτομο από το κτήνος και το άτομο από το άτομο. Και από αυτή την άποψη, πάντως η απόσταση μεταξύ ατόμων είναι ακόμα μεγαλύτερη απ' ό,τι μεταξύ ατόμου και κτήνους. Οι όροι του Salutati - φρόνηση, ευλωπτία,

¹⁷⁰ **Edgar Zilsel**, *The Methods of Humanism, The Competitiveness of Nations in a Global Knowledge-Based Economy*, December 2002, [1943?] in *Social Origins of Modern Science*, Edgar Zilsel, Diederick Raven, Wolfgang Krohn, R. S. Cohen Kluwer, Academic Publishers, ISBN: 0792364570

νοημοσύνη- προφανώς προορίζονται να χαρακτηρίσουν τον ανθρωπιστή και κατά την άποψή του, ο λόγιος είναι κατά πολύ υπεράνω από το μη-ανθρωπιστή απ' ό,τι το άτομο σε σχέση με το κτήνος.

Η αντίθεση μεταξύ των θεωρητικών στόχων του ανθρωπισμού και της επιστήμης ξεχωρίζουν πιο ευδιάκριτα στην τάση των πρώτων ανθρωπιστών προς τη συσσώρευση σπαραγμάτων γνώσης χωρίς θεωρητική σύνδεση. Έτσι, ο Πετράρχης γράφει για «τα πράγματα που πρέπει να ενθυμούνται» και «Περί διασήμεν ανδρών». Ο Βοκκάκιος γράφει τις «γενεαλογίες των ειδωλολατρικών Θεών», τις «συνήθειες των διασήμεν ανδρών», τις «διάσημες γυναίκες», τα «βουνά, τα δέντρα και τους ποταμούς». Ως μέθοδος απαρίθμησης μόνο αυτά τα κείμενα συμφωνούν με τα πολυάριθμα «summae» των σχολαστικών και, ειδικά, με τις ύστερες μεσαιωνικές εγκυκλοπαίδειες για τους λαϊκούς (μη κληρικούς), όπως ο Trésor [Θησαυρός] του Brunetto Latini.

Η μόνη διαφορά είναι ότι τα ανθρωπιστικά κείμενα εξήγαν τα γεγονότα από έναν αρκετά μεγαλύτερο αριθμό κλασικών συγγραφέων και αντικατέστησαν τα μεσαιωνικά λατινικά στο ύφος του Κικέρωνα. Στο 15^ο αι. αυτά τα μισο-μεσαιωνικά κείμενα αναπτύσσονται, αφ' ενός, σε δοκίμια όπως του Roggio για τις *Συνήθειες τις τύχης και στις Καταστροφές των πριγκίπων*, αφ' ετέρου στις γνωσιολογικές αρχαιολογικές εγκυκλοπαίδειες όπως του Biondo *Roma Instaurata*, *Roma Triumphans*, και *Italia Illustrata* που αποτελούν πρόδρομους των σύγχρονων εγχειριδίων της κλασικής αρχαιολογίας. Το 1506 ο Rafael Volaterranus έγραψε μια εγκυκλοπαίδεια, *Commentarii Urbani*, όπου προσπάθησε να κατανοήσει όλη την ανθρωπιστική γνώση σε τρεις τόμους, που τιτλοφορήθηκαν γεωγραφία, ανθρωπολογία και φιλολογία. Η εργασία του Volaterranus διαφέρει από μια σύγχρονη εγκυκλοπαίδεια επειδή απουσιάζει η επιστημονική κριτική και η αλφαβητική διάταξη και από τις μεσαιωνικές για τους λαϊκούς (μη κληρικούς) από το γεγονός ότι ξεχειλίζει ο σεβασμός της

κλασικής αρχαιότητας.

Επίσης, συλλογές βιογραφιών και κατάλογοι προσωπικοτήτων είναι πολυάριθμοι στη λογοτεχνία της Αναγέννησης. Μεταξύ αυτών η συλλογή των διάσημων γυναικών καθώς και μια, τόσο παράξενη, εργασία έως έξι τόμους του Giannozzo Manetti (1396-1459) για τα φημισμένα μακροβιότερα πρόσωπα των οποίων περιγράφεται ο βίος «όλων» των προσωπικοτήτων που έφθασαν στην ηλικία των εξήντα ετών, από τον Αδάμ έως τον ανθρωπιστή Niccoli. Μια τάση στη συλλογή παράξενων πραγμάτων εμφανίζεται μάλλον σπάνια στην ανθρωπιστική λογοτεχνία από τον Πετράρχη μέχρι τις αρχές του 16^{ου} αιώνα.

Οι εργασίες αναφοράς, οι εγκυκλοπαίδειες και οι πίνακες απαιτούνται επίσης στη σύγχρονη επιστήμη. Δεν θεωρούνται, εντούτοις, ως αληθινά επιτεύγματα της επιστήμης αλλά περιέχουν μόνο το υλικό από το οποίο χτίζονται οι επιστημονικές δομές. Ένα σημαντικό μέρος της ανθρωπιστικής λογοτεχνίας, απ' την άλλη, μοιάζει με τέτοιες συλλογές του υλικού, που μάλλον τακτοποιούνται ανεπαρκώς, ενώ οι επιστημονικές επεξεργασίες είναι απύσες. Οι ανεπάρκειες του ανθρωπισμού εμφανίζονται καλύτερα σε μια σύγκριση με έναν σύγχρονο πρωτοπόρο του πραγματικά επιστημονικού πνεύματος. Το 1554 ο Niccolo Tartaglia αναφέρει τον κανόνα για τη λύση των εξισώσεων τρίτου βαθμού. Λέει πώς, ευτυχώς, βρήκε τη μέθοδο αφότου του είχε θέσει ένας ανταγωνιστής σε έναν μαθηματικό ανταγωνισμό διάφορα προβλήματα που οδηγούν στις κυβικές εξισώσεις. Εάν δεν είχε ανακαλύψει τον κανόνα θα είχε κατηγορηθεί «από το ανίδεο πλήθος αλλά βεβαίως όχι από τους ευφυείς ανθρώπους». Γιατί, όπως προσθέτει, «ένα ιδιαίτερο μυστικό δεν κάνει ένα άτομο επιστήμονα, επειδή η επιστήμη εξετάζει γενικά παρά ιδιαίτερα θέματα και ο αριθμός των ιδιαίτερων θεμάτων είναι άπειρος και δεν είναι δυνατό, συνεπώς, να είναι γνωστά καθένα από αυτά».

Αυτή είναι η φωνή ενός αντιπροσώπου της αληθινής σύγχρονης εποχής.

Η παρατήρηση του Tartaglia ηχεί σε μας τόσο αυτονόητη. Δεν θα συναντηθεί όμως με καμία παρόμοια παρατήρηση σε κανέναν από όλους τους ανθρωπιστές. Πολύ πάρα πολύ υπερήφανοι της πολυμαθείας τους για να θεωρήσουν το μικρότερο απόρριμμα της γνώσης ως ασήμαντο, ήξεραν τόσο λίγα για τις διαφορές μεταξύ καρποφόρων και αποστειρωμένων ιδεών, όπως και οι μεσαιωνικοί σχολαστικιστές. Αυτό είναι μια αποφασιστική διαφορά μεταξύ του ανθρωπισμού και της επιστήμης. Ο ανθρωπισμός, και όλη η προεπιστημονική υποτροφία, εκτιμούν μόνο τον όγκο της γνώσης ενώ οι επιστήμονες εκτιμούν τη γνώση μόνο εάν οδηγεί στην περαιτέρω γνώση. Στην περίπτωση του Tartaglia η ερώτηση δεν αφορά μόνο σε ένα γενικό μαθηματικό κανόνα. Την ίδια επιθυμία εκφράζει στη προέλευσή της η εργασία για τη γνώση ώστε να καρπίσουν τα φρούτα των γενικών φυσικών νόμων του Γαλιλαίου.

Ο Tartaglia, επ'ευκαιρία, ήταν επίσης ένας από τους προδρόμους του Γαλιλαίου στην έρευνα για τους μηχανικούς νόμους. Δεν ήταν, φυσικά, ανθρωπιστής αλλά έγραψε στο ενετικό ιδίωμα και άνηκε μάλλον στους τεχνουργούς. Αυτό το αξιοπρόσεκτο άτομο ήταν αυτοδίδακτος δάσκαλος μαθηματικών που πουλούσε τις μαθηματικές συμβουλές του στους οπλίτες και τους αρχιτέκτονες, δέκα πένες μια ερώτηση, και έπρεπε να φιλονικήσει με τους πελάτες του όταν του έδωσαν μια φθαρμένη κάπα για τις διαλέξεις του σχετικά με τον Ευκλείδη έναντι της πληρωμής που είχε συμφωνηθεί σχετικά.

Η καθαρά μόνο συσσωρευτική και απαριθμητή μέθοδος του ανθρωπισμού φανερώνεται επίσης σε άλλα γνωρίσματα. Ακόμη και εκείνες οι εργασίες που είναι όχι μόνο συντάξεις αναμειγνύονται πάντα με περιττές αναφορές στους κλασικούς συντάκτες. Προφανώς, οι μελετητές στην Αναγέννηση χρησιμοποίησαν κάθε ευκαιρία για να επιδείξουν τις κλασικές αναγνώσεις τους. Η φήμη ως λόγιος αποκτιέται από τις παραπομπές [by citation]. Σε μια σύγχρονη έκθεση σχετικά με την πρώτη διάλεξη στο πανεπιστήμιο της

Φλωρεντίας του Carlo Marsuppini ο μετέπειτα καγκελάριος εγκωμιάζεται ρητώς δεδομένου ότι «δεν υπήρξε κανένας Έλληνας ούτε Ρωμαίος συγγραφέας τον οποίο δεν ανέφερε». Από αυτό, ο βιογράφος προσθέτει, «έδωσε μια μεγάλη απόδειξη της μνήμης του».

Η έμφαση επάνω στη μνήμη είναι σημαντική. Οι επίσημες ομιλίες που οι πολιτικοί γραμματείς έπρεπε να παραδώσουν επ' ευκαιρία προγκιπικών γάμων, στέψεων και διπλωματικών αποστολών έπρεπε να γίνουν από μνήμης. Διαφορετικά δεν θα είχαν καθιερώσει τις εορταστικές εκδηλώσεις και δεν θα είχαν κερδίσει την πίστωση για τους εργοδότες των ομιλητών. Μια καλή μνήμη, επομένως, άνηκε στις επαγγελματικές απαιτήσεις ενός ανθρωπιστή. Από το 14^ο αιώνα, όταν ο Πετράρχης αφιέρωσε ένα κεφάλαιο του βιβλίου του *De remediis utriusque fortunae* I, 8; στις θεραπείες των συνηθειών της τύχης, στον έπαινο της μνήμης, η καλή μνήμη αναφέρθηκε επανειλημμένως όταν απαριθμήθηκαν τα διαπρεπή δώρα ενός διάσημου συντάκτη. Στους επιστήμονες επίσης μια καλή μνήμη είναι χρήσιμη αν και ακόμα δεν προσμετράται ποτέ μεταξύ των αρετών ενός καλού επιστήμονα. Από το Leonardo Da Vinci του 15^{ου} αιώνα, που δεν ήταν ανθρωπιστής αλλά καλλιτέχνης-μηχανικός, δηλαδή κάποιος που πρέπει να θεωρείται ως ανώτερος τεχνουργός, προκύπτει μια επιστημονική στάση απέναντι στη μνήμη: «όποιος απευθύνεται πάντα στην αρχή, λέει, εφαρμόζει όχι τη διάνοιά του αλλά τη μνήμη του». Γαλιλαίος και Καρτέσιος επίσης κορόιδεψαν την ανθρωπιστική εκτίμηση για τη μνήμη και αντίθετα τόνισαν τον αιτιώδη συλλογισμό και τη μαθηματική απόδειξη.

Στους ανθρώπους που εκτιμούν τη μνήμη τόσο ιδιαίτερα, έχουν σημασία τα περασμένα παρά τα μελλούμενα. Οι έμποροι, οι τεχνουργοί και οι ναυτικοί της Αναγέννησης πρέπει να είχαν επίγνωση της νεότητας των επιτευγμάτων τους και της εποχής τους. Δεν θα μπορούσαν αλλιώς να ολοκληρώσουν τον πλήρη μετασχηματισμό της φεουδαρχικής τεχνολογίας και της οικονομίας. Από

τους καλλιτέχνες –οι οποίοι άνηκαν στους τεχνουργούς- έχουμε μερικές παρατηρήσεις που εκφράζουν τέτοια αίσθηση της νεότητας. Οι λόγιοι, απ' την άλλη αισθάνονται γερασμένοι και κουρασμένοι ακόμη και στις ίδιες τις αρχές του ανθρωπισμού.

Από νωρίς στο 14^ο αι. ο Πετράρχης παραπονιέται για την έλλειψη διαπρεπών ατόμων και αντιπαραβάλλει «τη δυστυχία του αιώνα του» με το μεγαλείο της κλασικής αρχαιότητας. Ο φίλος του, ο Salutati, επισημαίνει ότι οι συγγραφείς της εποχής δεν παράγουν τίποτα νέο. «Είμαστε», γράφει, «μόνο τσαπατσούληδες, επιδιορθώνουμε τα ενδύματα από τα κομμάτια του κλασικού υφάσματος». Παρόμοιες εκφράσεις παραίτησης επαναλαμβάνονται συχνά στις γραφές ανθρωπιστών. Είμαστε ελαττωματικά ανθρωπάκια αναφωνούν ο Lionardo Bruni (γ. 1400) και ο ίδιος όρος στην ελληνική μετάφραση (ανθρωπίσκοι) επαναλαμβάνεται από τον Βησσαρίωνα (1462). Μόνο οι αρχαίοι, ιδιαίτερα οι συγγραφείς, αξίζουν να είναι, σύμφωνα με τη γνώμη των ανθρωπιστών, πραγματικοί άνθρωποι. Αυτή η γεροντίστικη τοποθέτηση του λογίων είναι μεταξύ των πιο παράξενων φαινομένων στην ανάδυση της νέας κοινωνίας. Πώς προέρχεται από τα επαγγελματικά ιδανικά των λογίων έχει εξηγηθεί πριν. Πιθανώς είναι ένα κάπως τεχνητό προϊόν και μπορεί να συγκριθεί με την φωτοσκίαση που ο γραφέας βεβαιώνει την επαγγελματική αξιοπρέπειά του.

Η αίσθηση της κατωτερότητας ως προς την αρχαιότητα είναι το συναισθηματικό υπόβαθρο και η λογοτεχνική και φιλοσοφική μέθοδος του ανθρωπισμού. Στις ιδέες λογοτεχνικού ύφους τους οι ανθρωπιστές ουσιαστικά δεν πήγαν ποτέ πέρα από το ιδανικό της μίμησης. Διαφώνησαν περιστασιακά στην ερώτηση ως προς το εάν ο τέλειος συγγραφέας πρέπει να μιμηθεί έναν συντάκτη - Κικέρωνας - ή μιμείται καλύτερα διάφορα κλασικά πρότυπα διαδοχικά. Η ιδέα, εντούτοις, ότι οι συγγραφείς θα μπορούσαν να έχουν το προσωπικό τους ύφος, αν και αποτελεί γνωστή έννοια για έναν πληβείο

συντάκτη όπως ο Pietro Aretino, που έγραψε στον ιδιωματικό λόγο [vernaculare], εμφανίζεται εξαιρετικά σπάνια στους ανθρωπιστές.

Και στις φιλοσοφικές φιλονικίες τους πάντα απερίσκεπτα αναφέρονται στις αρχαίες αρχές τους και επιτίθενται στις αρχές των αντιπάλων τους. Ακόμα κι όταν ένας μελετητής μόλις έχει προσπαθήσει να συμβιβάσει -δεδομένου ότι ο Βησσαρίωνας διεξήγαγε τη φιλονικία μεταξύ Πλατωνιστών και Αριστοτελικών της εποχής του- παρακαλεί για τον εκλεκτικισμό και χωρίς διάκριση πιστοποιεί όλους τους φιλοσόφους της αρχαιότητας ως αρχές που, από έναν σύγχρονο, πρέπει να ακολουθηθούν, χωρίς να λαιδορούνται. Ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο οι σύγχρονοι φιλόσοφοι κλήθηκαν «ανθρωπίσκοι» από τον Βησσαρίωνα. Η έννοια της αυτόνομης έρευνας για την αλήθεια, προφανώς, ήταν ξένη στον ανθρωπισμό. Μόνο ο Laurentius Valla (περίπου το 1450) περιστασιακά υποστήριξε τη φιλοσοφική πρωτοτυπία, όπως ο Johannes και ο ανιψιός του Franciscus Pico (περίπου το 1500).

Η μίμηση του Κικέρωνα υποστηρίζεται στην επιστολή του Paolo Cortese στον Poliziano (*Opera*, Basel 1553), επιπλέον ο Bembo στην επιστολή του στον Joh. Franc. Pico (Bembo, *Opera*: Basel III, 17 ff.) και ο Erasmus του Ρότερνταμ, Ciceronianus (*Opera*, Basle 1540, 1, 820 ff.).

Το προσωπικό ύφος υποστηρίζει ο Pietro Aretino, [Lettere I, 123 βλ. I, 82 και 114 III, 176]. Αν και μια λογοτεχνική προσωπικότητα, ο Aretino ήταν υπερήφανος της έλλειψης εκπαίδευσής του. Πάντα χλεύαζε την ανθρωπιστική πολυμάθεια. Ο Laurentius Valla υποστηρίζει τη φιλοσοφική πρωτοτυπία: οι φιλόσοφοι είχαν πάντα την ελευθερία του ρητού τι σκέφτονται όχι μόνο ενάντια στους ηγέτες άλλων σχολών αλλά και της δικής τους. Αυτό ισχύει περισσότερο στους φιλοσόφους που δεν έχουν προσχωρήσει σε καμία σχολή (*Dialectica*, πρόλογος On both Pico's cf. below p. 44 f.). Η αίσθηση της πρωτοτυπίας του Valla, εντούτοις, δεν πρέπει να υπερεκτιμηθεί, αν και έχει μια

ορισμένη τάση να επικρίνει τις καθιερωμένες αρχές. Στην αναφερμένη εργασία αντιτάσσει τον Quintilianus, τον οποίο αυτή τη στιγμή δεν αναγνωρίζει γενικά, ενάντια στην αρχή του Κικέρωνα, που επισημαίνει ότι ο Quintilian μπορεί να ξεπεραστεί μόνο από έναν Θεό (*op. cit.* chap. 40, 1509 edition, fol. 29 v.).

Το ιδανικό της μίμησης, εν τούτοις ενδιαφέρον στους ιστοριογράφους του λογοτεχνικού ύφους, δεν χρειάζεται να συζητηθεί εδώ. Η πίστη των ανθρωπιστών στην αρχή, απ' την άλλη, αφορά άμεσα τα προβλήματά μας. Διαφέρει μετά βίας από την προεπιστημονική τοποθέτηση των μεσαιωνικών σχολαστικιστών. Αυτοί πίστεψαν στην αρχή της Γραφής, στους πατέρες της εκκλησίας και στον Αριστοτέλη. Οι λόγιοι της Αναγέννησης στην αρχή των κοσμικών συγγραφέων της κλασικής αρχαιότητας: αυτή είναι η μόνη διαφορά. Η πίστη των ανθρωπιστών στις αρχές είναι εξ ολοκλήρου μη επιστημονική. Είναι σε συμφωνία μάλλον με την παραδοσιαρχία και το συλλογικό τρόπο σκέψης του Μεσαίωνα από το ατομικιστικό πνεύμα του πρώιμου καπιταλισμού. Οι έμποροι, πολλοί τεχνουργοί και καλλιτέχνες της Αναγέννησης ήδη στηρίζονταν στο εφευρετικό πνεύμα τους και τις μεμονωμένες δυνατότητές τους.

Σε αυτές τις τάξεις και μεταξύ μερικών καλλιτεχνών του 15^{ου} και 16^{ου} αι., η εκτίμηση της καινοτομίας είχε ήδη αναπτυχθεί. Είναι αξιοπρόσεκτο πόσο λίγο επηρέασε τους λόγιους της πρώιμης σύγχρονης εποχής αυτό το ατομικιστικό πνεύμα και τα ιδανικά της πρωτοτυπίας. Προφανώς η παραγωγή της σύγχρονης σκέψης δεν οφείλεται στον ανθρωπισμό. Αν αντιμετωπισθεί ο ανθρωπισμός κοινωνιολογικά, δεν ήταν παρά η ιδεολογία μιας κάστας λόγιων-ανώτερων υπαλλήλων που μονοπώλησαν στην εποχή τους τη διανοητική ηγεμονία. Αν αντιμετωπισθεί ο ανθρωπισμός ιστορικά επίσης, ήταν μάλλον ένας παράδρομος [by pass] παρά το κύριο μονοπάτι της προόδου του επιστημονικού και του σύγχρονο πνεύματος γενικά.

Βεβαίως οι ανθρωπιστές βοήθησαν στην αντικατάσταση της εκκλησιαστικής με την κοσμική σκέψη. Επιπλέον, ανακάλυψαν πάλι την κλασική φιλοσοφία, τη λογοτεχνία και την τέχνη και, συνεπώς, διαβίβασαν τα διανοητικά επιτεύγματα και τα αισθητικά ιδανικά της αρχαιότητας στους επόμενους αιώνες. Στις διανοητικές εξελίξεις, εντούτοις, οι μέθοδοι είναι σημαντικότερες από το υλικό περιεχόμενο. Το πνεύμα της επιστήμης, που πυροδότησε τη σύγχρονη εποχή από όλες τις άλλες περιόδους, δημιουργήθηκε στις κοινωνικές ομάδες, όπως οι τεχνουργοί και οι ναυτικοί-εξερευνητές, που δεν αγγίχτηκαν ή αντιτάχθηκαν στον ανθρωπισμό. Από αυτά τα στρώματα προήρθε ο ενθουσιασμός του Francis Bacon για την πρόοδο και η εξέγερση του 17^{ου} αιώνα ενάντια στην πίστη στις αρχές. Από τον Γαλιλαίο, Καρτέσιο, και Bacon αυτή η επανάσταση κατευθύνθηκε το ίδιο ενάντια στο σχολαστικισμό και τον ανθρωπισμό.

Η επιστήμη προέκυψε από ανοικτή αντίθεση στον ανθρωπισμό. Μια ιδιαίτερη μερίδα του πνεύματος της προεπιστημονικής λογιότητας, εντούτοις, επιζεί στην εποχή της επιστήμης. Πρώτιστα παρούσες φιλολογία και ιστοριογραφία, προέρχονται άμεσα από τον ανθρωπισμό της Αναγέννησης. Και οι δύο ενδιαφέρονται περισσότερο για μεμονωμένα γεγονότα απ' ό,τι για γενικούς νόμους, στο παρελθόν απ' ό,τι στην πρόβλεψη και είναι όχι πάντα απαλλαγμένα από ορισμένες επιπτώσεις της υπερηφάνειας στην πολυμάθεια. Απ' την άλλη οι ιστορικοί και οι φιλόλογοί μας δεν έχουν υιοθετήσει την επιπόλαια άκριτη πίστη στην αρχή και το πάθος για τη μίμηση από τους προγόνους της Αναγέννησης. Στον σύγχρονο κόσμο της φυσικής επιστήμης και των μηχανών ούτε οι «ανθρωπιστικές μελέτες» δεν θα μπορούσαν να παραμείνουν απρόσβλητες από τα απαραίτητα στοιχεία του επιστημονικού πνεύματος.

Οι πολυάριθμες «φιλοσοφικές» γραφές των ανθρωπιστών είναι

πρώτιστα ασκήσεις ευγλωττίας. Είναι περισσότερο λογοτεχνικές συλλογές των Πλατωνικών, Πυθαγορικών, Αριστοτελικών και Στωικών αποφθεγμάτων από αρχικές προσπάθειες επίλυσης φιλοσοφικών ζητημάτων. Μόνο ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Ficino εκδηλώνει ειλικρινές ενδιαφέρον για υλικές ερωτήσεις, αν και το ενδιαφέρον του, απορρέει μάλλον από χριστιανική πίστη απ' ό,τι από ζήλο για την επιστημονική εξήγηση του κόσμου.

Η ανάδυση μιας πιο φυσικής φιλοσοφίας - Telesio, Giordano Bruno – εμφανίστηκε μόνο με τη παρακμή του ανθρωπισμού στο τέλος του 16^{ου} αι.. Και ακριβώς στον Bruno, συνδυάστηκε με τις σφοδρές επιθέσεις ενάντια στην ανθρωπιστική υπερεκτίμηση της γλώσσας και του γλωσσικού σχολαστικισμού. Στους αγώνες τους κατά του ανατέλλοντος ανθρωπισμού οι σχολαστικιστές είχαν παρουσιάσει ακριβώς τα ίδια επιχειρήματα ενάντια στους νικηφόρους ανταγωνιστές τους. Κατέκριναν επίσης τους ανθρωπιστές για αμέλεια των υλικών ζητημάτων και για τη προτεραιότητα που δόθηκε στις λέξεις. Από αυτή την άποψη, μετά από ανθρωπιστικό διάλλειμα, η επιστήμη επιστρέφει στη σκοπιά του σχολαστικισμού - αν και ο επιστήμονας και ο σχολαστικιστής ίσως να διαφωνήσουν στο βασικό ζήτημα ως προς το ποια προβλήματα ανήκουν στους «υλικούς» και με ποια μέθοδο πρέπει να διερευνηθούν.¹⁷¹

¹⁷¹ Zilsel Edgar, *The social origins of modern science*. Edited by D. Raven, W. Krohn and R. S. Cohen, *Boston studies in the philosophy of science* ; v. 200. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers. (2003)

Ζ.7. Η επίδραση του Μερκαντιλισμού στη «Diatriba»

Σύμφωνα με μια άποψη ο Ramazzini έγραψε τη «Diatriba» με καθαρή πρόθεση να προωθήσει την κοινωνία της εποχής του που βρισκόταν σε πλήρη ταύτιση με την προβαλλόμενη πολιτική υγείας του Μερκαντιλισμού. *«Η σημαντικότερη λειτουργία του κράτους είναι εκείνη που εγγυάται την υγεία, την ηθική των υπηκόων του, την αύξηση του πληθυσμού»*. Ο **Μερκαντιλισμός**, κατά την αρχική έννοιά του, είναι οι πρακτικές, οι μέθοδοι, οι στόχοι, και το εμπορικό ή επιχειρηματικό πνεύμα. Σήμερα, εντούτοις, αναφέρεται πρώτιστα στην κεφαλαιοκρατική τάση που προσπαθεί να μετατρέψει όλα σε αντικείμενα και υπηρεσίες σε προϊόντα που πωλούνται με σκοπό την παραγωγή κέρδους.

Πρόκειται για τη λεγόμενη εμπορευματοποίηση, όπου η αξία όλων, συμπεριλαμβανομένων τέτοιων άυλων πραγμάτων όπως η ευτυχία, η υγεία και η ομορφιά γίνονται μετρήσιμα μεγέθη με καθαρά εμπορικούς, υλιστικούς όρους, και όπου οι δημόσιες υπηρεσίες είναι ιδιωτικοποιημένες. Για αυτόν τον λόγο, ο μερκαντιλισμός πολύ συχνά συνδέεται με τον κόσμο των επιχειρήσεων.

Ο πλούτος στην μερκαντιλιστική βιβλιογραφία αναφέρεται ως «ουνισόμο», όπως ακριβώς τον είχε ονομάσει και ο Βορυσθένης. Ο Ramazzini είδε την πηγή του πλούτου στους τεχνουργούς της εποχής του. Αλλά ακόμη κι εκεί έδειξε μια 'προτίμηση' σε συγκεκριμένα επαγγέλματα. Παρότι ο μεγάλος αριθμός των επαγγελμάτων που αναφέρει εκπλήσσει (55), αν παρατηρήσουμε καλύτερα τουλάχιστον ανάλογα με το εύρος των σελίδων [ελληνική έκδοση] θα εξακριβώσουμε κάποιες ιδιαίτερες 'προτιμήσεις' :

Πίνακας 20. Εύρος των σελίδων Diatriba

ΚΕΦΑΛΑΙΟ	Αρχή σελ.	Τέλος σελ.	#
Αφιέρωση συγγραφέα	59	60	2
Πρόλογος	61	66	6
1. Οι ασθένειες των μεταλλωρύχων	67	78	12
2. Οι ασθένειες των επιχρυσωτών	79	85	7
3. Οι ασθένειες των μασέρ και όσων κάνουν εντριβές	86	88	3
4. Οι ασθένειες των χημικών	89	91	3
5. Οι ασθένειες των αγγειοπλαστών και των κεραμοποιών	92	96	5
6. Οι ασθένειες των γανωτήδων	97	98	2
7. Οι ασθένειες των υαλουργών και των καθρεφτάδων	99	102	4
8. έχει παραλειφθεί στην έκδοση του 1700			
9 ^{172*} . Οι ασθένειες των ζωγράφων	103	106	4
10. Οι ασθένειες όσων δουλεύουν το θειάφι	107	110	4
11. Οι ασθένειες των σιδηρουργών	111	113	3
12. Οι ασθένειες όσων δουλεύουν με γύψο και ασβέστη	114	121	8
13. Οι ασθένειες των φαρμακοποιών	122	124	3
14. Οι ασθένειες των βοθροκαθαριστών	125	132	8
15. Οι ασθένειες των βαφέων	133	145	13
16. Οι ασθένειες των ελαιουργών, των βυρσοδεψών και των εργατών που μεταχειρίζονται βρόμικα υλικά	146	153	8
17. Οι ασθένειες των καπνεργατών	154	160	7
18. Οι ασθένειες των νεκροθαφτών	161	165	5
19. Οι ασθένειες των μαμών	166	171	6
20. Οι ασθένειες των βρεφοκόμων	172	192	21
21. Οι ασθένειες των οινοποιών, των ζυθοποιών και όσων αποστάζουν τσίπουρο	193	205	13
22. Οι ασθένειες των φουρνάρηδων και των μυλωνάδων	206	212	7
23. Οι ασθένειες των παρασκευαστών αμύλου	213	216	4
24. Οι ασθένειες των εργαζομένων στη διαλογή και τη μέτρηση σπόρων	217	221	5
25. Οι ασθένειες των λιθοξόων	222	224	3
26. Οι ασθένειες των πλυστρών	225	227	3
27. Οι ασθένειες των λαναράδων λιναριού, κάνναβης και μεταξιού	228	230	3
28. Οι ασθένειες των εργαζομένων στα δημόσια λουτρά	231	233	3
29. Οι ασθένειες των εργαζομένων στις αλυκές	234	238	5
30. Οι ασθένειες όσων εργάζονται όρθιοι	239	242	4

31. Οι ασθένειες όσων κάνουν καθιστικές εργασίες	243	246	4
32. Οι ασθένειες των Εβραίων	247	252	6
33. Οι ασθένειες των λακέδων	253	257	5
34. Οι ασθένειες των ιπποδαμαστών	258	263	6
35. Οι ασθένειες των αχθοφόρων	264	267	4
36. Οι ασθένειες των αθλητών	268	271	4
37. Οι ασθένειες των λεπτουργών	272	275	4
38. Οι ασθένειες που γενικώς πλήττουν τους μαέστρους, τους τραγουδιστές κτλ	276	280	5
39. Οι ασθένειες των αγροτών	281	292	12
40. Οι ασθένειες των ψαράδων	293	296	4
41. Οι ασθένειες των στρατιωτών	297	307	11
<i>Συμπλήρωμα</i>			
Στο φίλο αναγνώστη	326	326	1
1. Οι ασθένειες των τυπογράφων	327	329	3
2. Οι ασθένειες των γραφένων και αντιγραφένων	330	333	4
3. Οι ασθένειες όσων φτιάχνουν κουφέτα από διάφορους σπόρους στις αποθήκες των μπακάλικων	334	336	4
4. Οι ασθένειες των υφαντών και των υφαντριών	337	340	4
5. Οι ασθένειες των χαλκουργών	341	343	3
6. Οι ασθένειες των ξυλουργών	344	347	5
7. Οι ασθένειες των τροχιστών ξυραφιών και νυστεριών φλεβοτομίας	348	349	2
8. Οι ασθένειες πλινθοποιών	350	352	3
9. Οι ασθένειες των φρεατωρύχων	353	357	5
10. Οι ασθένειες των ναυτικών και των κωπηλατών	358	363	6
11. Οι ασθένειες των κυνηγών	364	368	5
12. Οι ασθένειες των σαπωνοποιών	369	372	4
Διατριβή για την προστασία της υγείας των παρθένων μοναχών	373	383	11
Διατριβή για τις ασθένειες των λογίων	307	324	18
<i>Παράρτημα</i> Οι ασθένειες των κτιστών	387	390	4
			331
			5,91

Το πραγματικό σώμα του κειμένου αποτελείται από 331 σελίδες. Αν υπολογίσουμε αναλυτικά την αφιέρωση και τον πρόλογο του συγγραφέα, τα 40 κεφάλαια του Α' μέρους, την αφιέρωση στον φίλο αναγνώστη, τα 12 κεφάλαια του συμπληρώματος, τις 2 πραγματείες και το παράρτημα για τους κτίστες, έχουμε $[1+1+40+1+12+2+1=56]$ 56

κεφάλαια. Δηλαδή υπάρχει μια διακύμανση 1 ελασ -> 21 μεγ και κατά μέσο όρο : 5,91 σελίδων.

Διατριβή για την προστασία της υγείας των παρθένων μοναχών/ 41. Οι ασθένειες των στρατιωτών (11)

1. Οι ασθένειες των μεταλλωρύχων/ 39. Οι ασθένειες των αγροτών (12)

21. Οι ασθένειες των οινοποιών, των ζυθοποιών και όσων αποστάζουν τσίπουρο / 15. Οι ασθένειες των βαφείων (13)

Διατριβή για τις ασθένειες των λογίων (18)

20. Οι ασθένειες των βρεφοκόμων (21)+ 19. Οι ασθένειες των μαμών (6)= 27

Εάν ο όγκος υποδεικνύει και σηματοδοτεί τότε ο BR αφιερώνει λιγότερες σελίδες σε κλασικά 'ανθυγιεινά' και επικίνδυνα επαγγέλματα. Υπερέχει όλων το κεφάλαιο για τις βρεφοκόμους (21) που μαζί με το αμέσως προηγούμενό του των μαμών (6) καταλαμβάνουν τον μεγαλύτερο σε όγκο (27 σελίδες). Ίσως επειδή περιέχουν τη σημαντική οξυδερκή καινοτόμο (πρώτη ιστορικά) παρατήρηση του σχετικά με το καρκίνο του μαστού. Ακολουθεί, όχι τυχαία, αν αναλογισθούμε το ρόλο του BR, το κεφάλαιο για τους λογίους (18).

Πάντως στα κλασικότερα επικίνδυνα επαγγέλματα προεξάρχουν τα κεφάλαια για τους βαφείς (13), τους οινοποιούς και ζυθοποιούς (13), τους μεταλλωρύχους (12) και τους αγρότες (12), για να συμπληρωθεί ο κατάλογος του διπλάσιου αριθμού σελίδων με το πλέον επικίνδυνο και θανατηφόρο επάγγελμα των στρατιωτών (11).

Αξίζει να σημειωθεί ότι το κεφάλαιο που ενέπνευσε τον συγγραφέα οι βοθοκαθαριστές καταλαμβάνει μόλις 8 σελίδες ή ότι κεφάλαια σημαντικά για την εξέταση-αντιμετώπιση του εργάτη-ασθενή θεώρηση του (πρόλογος, 6 σελίδες) ή για τις κλασικές εργονομικές συστάσεις του σε όσους εργάζονται όρθιοι και σε όσους κάνουν καθιστικές εργασίες που καταλαμβάνουν από 4 σελίδες αποδεικνύοντας το 'ουκ εν τω πολλώ το εύ'.

2.8. Βιβλία και κοινωνική σάτιρα ως υποδείγματα της «Diatriba»

Ο άνθρωπος σημαδεύεται από την εργασία του ή είναι η ίδια η εργασία του. Συνεπώς η διαχείριση των τεχνουργών δεν μπορεί να γίνει με όρους απλής παρατήρησης για τον εσωτερικό έλεγχο μιας κοινωνικής ομάδας ή ενός καλά εκπαιδευμένου και πειθαρχημένου συνόλου, όπως στους Garzoni, Bonardo και Zacchia. Πρέπει να επιχειρηθεί με κατάλληλα μεθοδολογικά εργαλεία ειδικού σκοπού ακριβώς γιατί οι τεχνουργοί θεωρούνται εντελώς χρήσιμοι για τη διατήρηση και ανάπτυξη αυτού του συστήματος (Pensieri 1980).

Θα μπορούσαμε να εξετάσουμε ως φιλολογικά πρότυπα της diatriba, βιβλία Τεχνών & Επαγγελμάτων του 1600-1700 [standebucher] όπου τα διάφορα επαγγέλματα και τέχνες σατιρίζονται με βάση τις ειδικές εκφράσεις των πρωταγωνιστών τους. Περισσότερο αποτελούν μια κοινωνική σάτιρα των κοινωνικών σχέσεων της εποχής τους. Σε ορισμένα κεφάλαια η συμπτωματολογία των ασκούντων αυτές τις τέχνες έχει εμβληματική σημασία που θα μπορούσε να ενταχθεί σε μια αλληγορία τύπου Μπαρόκ.¹⁷³

Για τον κατάλογο των επαγγελμάτων ο Ramazzini χρησιμοποίησε περιγραφές επαγγελμάτων που υπήρχαν ήδη σε βιβλία της εποχής του και τα οποία αναφέρονται σε επαγγέλματα από τον Πάπα και τον αυτοκράτορα μέχρι το ζητιάνο και τον γελωτοποιό. Όλα τα επαγγέλματα που αναφέρει τα βρίσκουμε στο έργο του Tomaso Garzoni: "Piazza universale di tutti le professioni del mondo" (1585). Όπως γράφει ο ίδιος ο Garzoni, «κίνητρο για το βιβλίο ήταν οι διατριβές και οι σάτιρες των Λουκιανού, Πλούταρχου, Ομήρου, Βιργίλιου και Απουλήμιου. Αφού εκείνοι έγραψαν για τόσο ασήμαντα πλάσματα

¹⁷³ **Goldmann S.**, Occupational satire in Bernardino Ramazzini's 'De Morbis Artificum Diatriba' Sudhoffs, Arch Z Wissenschaftsgesch. 1990;74(1):1-21.

όπως γαϊδάρους, μύγες, κουνούπια και βατράχια, τι πιο χρήσιμο να γράψω κι εγώ για ευγενή πρόσωπα και επαγγέλματα». Ο Garzoni έγραψε βεβαίως και για επαγγέλματα όπως του βυρσοδέψη, του αχθοφόρου, του νεκροθάφτη και του οδοκαθαριστή. Τα περιέγραψε όμως με μια κυνική σατιρική διάθεση. Η περιγραφή των επαγγελμάτων του θυμίζει λίγο τις φιγούρες του σοφιστή Ιππία, τις κωμωδίες του Αριστοφάνη ή περιγραφές και ποιήματα του Βηργίλιου ή Οράτιου. Ο Ramazzini έχει πάρει πολλά στοιχεία από τον Garzoni.

Ο **Tommaso Garzoni** γεννήθηκε το 1549 στο Bagnocavallo¹⁷⁴ και πέθανε στην ίδια πόλη το 1589. Σπούδασε Δίκαιο [Νομική] στη Ferrara και στη Siena. Όταν εισήλθε στο μοναστήρι της Santa Maria στο λιμάνι της Ravenna, το 1566, πήρε τον όνομα Tommaso (στη θέση του αυθεντικού Ottaviano). Αφιερώθηκε σε πολλούς τομείς, όπως η φιλοσοφία, η ιστορία, η μελέτη της εβραϊκής και της ισπανικής. Έγραψε συλλογές με ανέκδοτα και νέα ποικίλης ύλης:

- Το θέατρο των διαφόρων εγκεφάλων του κόσμου [Il teatro de' vari e diversi cervelli mondani] (Venezia, 1583);
- [La piazza universale di tutte le professioni del mondo](#) έργο με το οποίο συνδέεται περισσότερο η φήμη του,
- Το νοσοκομείο των αθεράπευτων τρελών [L'Hospitale de' Pazzi incurabili] (Venezia, 1586),
- Η συναγωγή των αδαών [La sinagoga degl' Ignoranti] (1589) και
- Το θηριοτροφείο των θαυμάτων του κόσμου [Il Serraglio de gli stupori del Mondo] (Venezia, 1613).

La piazza, το πιο φημισμένο και τυχερότερο και μοναδικό στο είδος του έργο του, τυπώθηκε για πρώτη φορά το 1585 (Βενετία, έκδοση Giovanni Somasco Batiste, την οποία ακολούθησε μια νέα με διαφορετική πρώτη σελίδα χρονολογημένη 1586) με αφιέρωση στον [Alfonso II d'Este](#), κατόπιν το 1587, περαιτέρω διευρυμένη το 1589¹⁷⁵ σε μια νέα έκδοση που περιέλαβε δύο σονέτα του συντάκτη και άλλων που συνέθεσαν οι [Tasso](#), Angelucci, Casoni. Το *La piazza* αποτελεί μια μνημειακή [παραεγκυκλοπαιδική](#) εργασία που συλλέγει και αναλύει σε περίπου χίλιες σελίδες πάνω από πεντακόσια επαγγέλματα, τέχνες και ασχολίες.

Στις 154 ομιλίες στις οποίες διαιρείται η πραγματεία, παρελαύνουν κάθε είδους επαγγέλματα και άνθρωποι, πρίγκιπες και δικαστές, τραπεζίτες και ωρολογοποιοί, γραμματιζόμενοι και προφήτες, τυροκόμοι και χασάπηδες, βαφείς και πυροβολητές, ανακριτές της Ιεράς Εξέτασης και αιρετικοί, μάστορες του ζαριού και καθηγητές ιερογλυφικών, πόρνες, νεκροθάφτες, μπόγιες και απλοί αχρείοι. Για καθένα ο Garzoni δίνει την ετυμολογία, ιστορικές σημειώσεις και κατά το δυνατόν τη νομική τους υπόσταση. Θυμίζει τους κύριους αρχαίους και σύγχρονους

¹⁷⁴ σημερινό Bagno di Romagna, Forlì

¹⁷⁵ Για μια πλήρη εικόνα των εκδόσεων βλ. L. Carcereri in Garzoni, *La piazza universale*, επιμ. Giovanni Battista Bronzini, σε συνεργασία με τους Pina De Meo & Luciano Carcereri, Firenze, Olschki, 1996, pp. 1195-1231

αντιπροσώπους, απαριθμεί και επιμετράει τα βίτσια και τις αρετές που αναφέρονται σε διάφορα επεισόδια και περιγράφονται λεπτομερώς τα εργαλεία.

Αλλά, προ πάντων, **στα επαγγέλματα του κόσμου** η λογιότητα του συντάκτη συσσωρεύει ένα απέραντο σωρό στοιχείων, ειδήσεων, παρατηρήσεων. Οι πηγές του είναι συχνά από δεύτερο χέρι: *gli zibaldoni volgari* του Citolini και του Fioravanti, αλλά και τα ουμανιστικά των Ravisio Testore, Biondo, Francesco Patrizi, Polidoro Vergilio, D'Alessandro, Crinito, Celio Rodigino, ή ακόμα το έργο του Αθήναιου, που ο Garzoni γνώριζε στην λατινική έκδοση του Natale Conti.

Είναι προφανές ότι η *La piazza* βυθίζει τις ρίζες της στην διάχυτη ανάγκη του 1500 να καταχωρήσει τον κόσμο με γλωσσικές και εννοιολογικές διατάξεις, ανάγκη από την οποία γεννήθηκαν σε όλη την Ευρώπη εγκυκλοπαίδειες και συλλογές κάθε είδους. Σε αυτόν τον πολιτισμό αναφοράς αντιστοιχεί επίσης ο «πίνακας των αναφερομένων συντακτών» καθώς και ο «πίνακας όλων των επαγγελμάτων και των εμποριών της εργασίας» που δίνει μια συνολική οπτική και συγχρόνως μια ιδέα της συναρπαστικής πολυπλοκότητας του έργου.

Στη προσπάθεια ταξινόμησης και τακτοποίησης αντιστοιχεί επίσης η κατασκευή του έργου του Garzoni γύρω από τη φιγούρα του χώρου, «τη δημόσια πλατεία», σύμφωνα με τη παράδοση της από μνήμης τέχνης. Ζωντανεύει από την προσπάθεια να αντιπαραβληθούν οι παράλογες φλέβες του σε ό,τι ο Garzoni έκρινε παραδόσεις πολιτικής και πολιτισμικής επικάλυψης και προσδιόριζε κυρίως σε εκφραστές της ουτοπίας και του ερασιμνιασμού όπως οι Ortensio Lando, Anton Francesco Doni ή Agrippa του Nettesheim.

Στην πραγματικότητα, με εξαίρεση το *Teatro* του *Giulio Camillo*, στο οποίο μπορεί να αναχθεί για την πρόθεση ταξινόμησης, η *La piazza* κινείται στο υπόβαθρο των προσαγών του Συμβουλίου του *Trento* και για αυτό στοχεύει, όχι σε ένα ρητορικό κατάλογο αλλά στην ηθική τάξη. Ο Garzoni στοχεύει στη κωδικοποίηση και την αποκρυστάλλωση σε ένα οριστικό σύστημα όλων των κοινωνικών λειτουργιών, από εκείνη του *Principe* [ηγεμόνα, πρίγκιπα] σε αυτές τις πιο τιποτένιες, στην ιδεολογική και γλωσσολογική εικόνα μιας πλήρως οργανωμένης κοινωνίας. Μια συντηρητική ουτοπία δομημένη σε άμεση αντιπαλότητα με το σκεπτικισμό που διαπερνούσε το έργο του *Agrippa De incertitudine et vanitate scientiarum* που είχε εκδοθεί το 1530 και που έτσι αποτελεί βασική πηγή και ταυτόχρονα κύριο στόχο της πολεμικής του Garzoni.

Παρέχει πλήθος χρήσιμων πληροφοριών για την ιστορία των επιστημών και της καινοτομίας, των επαγγελμάτων και των τεχνών και για αυτό καταγράφεται από οικονομικές βιβλιογραφίες¹⁷⁶. Μεταξύ των άλλων διαπραγματεύεται «μαθηματικούς (aritmētici), καθηγητές του άβακα, αλχημιστές, αστρολόγους, αστρονόμους»¹⁷⁷; «μουσικούς, ταγουδιστές, οργανοπαίχτες, ιδίως φλάουτου (de' Pifferi)»¹⁷⁸ αλλά και "χοροπηδητάδες και μπαλαρίνους, ταμπουρατζήδες, παλαιοπώλες, αρχιτέκτονες, κοσμογράφους και γεωγράφους, χειρομάντες, μάγους, λοχαγούς, σπαθήδες, θησαυροφύλακες, βαφείς", κλπ.

Όμως με την εγκυκλοπαιδική πρόθεση είχαν προεξοφληθεί ορισμένα χαρακτηριστικά της *Piazza*, που ακόμα και συμβολικά αντιπροσωπεύει τόσο την προσπάθεια ταξινόμησης, όσο και τη τυχαία συνάντηση διαφόρων τύπων ανθρώπων. Ακριβώς αυτή η τυχαία συνύπαρξη αντανάκλα την απουσία ενός καθορισμένου κανόνα ταξινόμησης των τεχνουργών που με παραδοχή του ίδιου του συντάκτη, παρατίθενται αποκλειστικά με αισθητικά κριτήρια.

¹⁷⁶ Kress e Cat. Einaudi

¹⁷⁷ Riccardi I, 575

¹⁷⁸ Fétyis III, 411

Παρόμοια παρατήρηση μπορεί να γίνει επίσης για το ύφος μεγάλου μέρους του κειμένου που διακατέχονται από την αίσθηση του γούστου και της διακωμώδησης [facezia] της πραγματικότητας που δεν ανήκει ούτε στο λόγιο υπόβαθρο της *Piazza* ούτε στην φιλελεύθερη καλλιέργεια του συντάκτη της. Και έτσι μας δίνει ένα εξαιρετικό σπάρραγμα της καθημερινότητας του 1500. *La piazza*, χάρις επίσης σε αυτά τα φιλολογικά χαρακτηριστικά είχε μεγάλη επιτυχία και απόκτησε τεράστια φήμη τον αιώνα που ακολούθησε.

Μεταξύ 1585 και 1675 θα εκδοθεί περισσότερες από 25 φορές, μεταφρασμένη στα λατινικά, γερμανικά και ισπανικά, θα μιμηθεί και θα παραχαραχθεί. Είχε φημισμένα προηγούμενα τόσο στη μεσαιωνική εποχή όσο και στην αναγεννησιακή, όπως το διάσημο **Panepistemon** του Poliziano.

Agnolo Ambrogini Poliziano

Θεωρείται ο πρώτος συγγραφέας της Αναγέννησης. Γεννήθηκε στο Monterulciano το 1454. Γιος του συμβολαιογράφου Benedetto di Nanni, που σκοτώθηκε σε βεντέτα το 1464. Ο Agnolo, που αργότερα θα πάρει το παρόνομα "Poliziano", από το εκλατινισμένο όνομα της γενέθλιας πόλης του, σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών μετακόμισε στη Firenze. Εδώ μπόρεσε να παρακολουθήσει τις δημόσιες φιλοσοφικές συζητήσεις που συντόνιζε ο Marsilio Ficino. Υπήρξε επίσης μαθητής, μεταξύ των ετών 1469 και 1474, φημισμένων ελλήνων δασκάλων, όπως ο Landino, Χαλκοκονδύλης [Calcondila], Αργυρόπουλος [Argiropulo], που εξηγούσαν την φιλοσοφία του Αριστοτέλη αφού είχαν έρθει στην Ιταλία, μετά την Άλωση της Πόλης το 1453.

Διακρίθηκε αμέσως για την σβελτάδα του. Μόλις ένα χρόνο από τις κανονικές σπουδές μπόρεσε να ολοκληρώσει τη λατινική έκδοση της Ιλιάδας που ο Carlo Marsuppini το 1454 είχε διακόψει στο πρώτο βιβλίο. Ο Poliziano έφθασε μέχρι το 5^ο και πήρε το επίσης το παρόνομα «*Νεαρός Όμηρος*» [Giovane Omero]. Το 1470 έστειλε το 2^ο βιβλίο στον Λορέντσο των Μεδίκων ως απόδειξη της κατάρτισης του ζητώντας του να του προσφέρει δικαιώματα και να τον προστατέψει. Ο Λορέντσο το 1473 του άνοιξε το παλάτι και τη βιβλιοθήκη του. Το 1475 του εμπιστεύτηκε την εκπαίδευση των γιών του Piero και Giovanni –ο μετέπειτα Πάπας, Λέων Χ. Θα παραμείνει περίπου μια δεκαετία.

Ο Poliziano απασχολήθηκε στους Μεδίκους και συνέχιζε να μεταφράζει. Εν τω μεταξύ έγραψε (1473-1478) πολλά ποιήματα στα ιταλικά, τραγούδια, μπαλάντες, μαδριγάλια και ερωτικά στιχάκια, επιγράμματα στα λατινικά και τα ελληνικά, ωδές και ελεγείες στα λατινικά εμπνευσμένες από τον Οράτιο και τον Οβίδιο, μεταξύ των οποίων η φημισμένη εκείνη του θανάτου της ευγενούς Albiera Albizzi (In Albierem Albitiam puellam formosissimam morientem, 1473). Ο εξόριστος Προμηθέας είναι η *Sylva in scabiem* (1475), όπου σε 350 εξάμετρα περιγράφει τη συμπτωματολογία και τη φύση της ψώρας. Έγραψε επίσης τοσκάνικες ρίμες και μια συλλογή "Ευχάριστων Ρήσεων" [Detti piacevoli]. Ημιτελή έργα είναι οι Stanze που άρχισαν για τους ιππικούς αγώνες [giostre] του εκλαμπροτάτου Giuliano di Piero de' Medici (1475-1478).

Nei 1475-6 γράφει, εν ονόματι του Λορέντσο των Μεδίκων, την επιστολή στον Φρειδερίκο της Αραγονίας σε λαϊκή γλώσσα που ύστερα στην ανθολογία των λαϊκών ποιητών θα αποκαλείται "Raccolta aragonese". Η «Συνωμοσία των Τρελών» [congiura dei Pazzi] και ο θάνατος του Ιουλιανού των Μεδίκων, για την οποία έγραψε ένα Σχόλιο-Commentario (Pactianae coniurationis commentarium, 1478) σε συλ και θεματολογία, όπως του Sallustio. Η μετέπειτα διαμάχη του Sisto IV και του Φερδινάνδου Α' της Napoli καθώς και οι αναδυόμενες αντιθέσεις με τη σύζυγο του Λορέντσο των Μεδίκων, Clarice Orsini, γύρω από την εκπαίδευση του Piero, χάλασαν τις

σχέσεις του με τον Λορέντσο των Μεδίκων. Απομακρύνθηκε από τη Firenze το 1479 και διακόνεψε στη Βόρειο Ιταλία. Σταμάτησε στον καρδινάλιο Φρειδερίκο Gonzaga στη Mantova.

Εδώ συνέθεσε, ίσως για μια γιορτή της αυλής, το «Παραμύθι του Ορφέα» [Fabula di Orfeo, 1480] μονάχα σε δύο ημέρες και μέσα σε διαρκείς εφιάλτες. Πραγματεύτηκε για πρώτη φορά την θεατρική σύνθεση, όχι ως μια ιερή αλλά κοσμική υπόθεση. Το παραμύθι εμπνέεται από τους κλασικούς: η Ευριδίκη πεθαίνει, δαγκωμένη από ένα φίδι. Αναγεννιέται και ξαναπεθαίνει. Ο Ορφέας την χάνει ξανά. Πρόκειται για ένα κλασικό θέμα της αρχαιότητας. Στη φόρμα του παραμυθιού θυμίζει το ιερό θέατρο: είναι γραμμένο σε οκτάδες, τυπικό του 1600 αλλά έχουν αλλάξει τα πρόσωπα.

Ο Poliziano είχε την ευκαιρία να συγκριθεί με τους αντιπροσώπους του βενετσιάνικου ουμανισμού και κυρίως με τον Ermolao Barbaro. Προσέγγισε τον Αριστοτέλη και την "Ποιητική" του καταλήγοντας σε μια νέα σύλληψη της ουμανιστικής φιλολογίας, αυτόνομης από ρητορικά εμπόδια συνδεδεμένα με τον πλατωνισμό του Ficino και επικεντρωμένη σε μια αυστηρή κριτική των κειμένων και στη συνείδηση της ιστορικής αξίας της γλώσσας. Το 1480 συμπλιώθηκε με τον Λορέντσο των Μεδίκων αλλά δεν ξαναπήρε μέρος στον στενό κύκλο των εμπιστών της οικίας των Μεδίκων.

Η επιστροφή του σημαδεύει το τέλος του ως ποιητή και αρχίζει η δραστηριότητά του ως λόγιος. Άφησε τη γραμματεία για την έδρα της Ελληνικής & Λατινικής Γραμματείας [eloquenza latina e greca] του Studio fiorentino κι αφιερώθηκε κυρίως στη φιλολογία έως τον θάνατό του στη Firenze το 1494.

Η δραστηριότητα του ως φιλόλογου ήταν σημαντικότερη. Έγραψε: *Miscellaneorum centuria prima* (1480), και *Centuria secunda*, ημιτελής που ανακαλύφθηκε το 1960. Πρόκειται για δύο θεμελιώδη έργα που ανοίγουν το δρόμο στη δοκιμιογραφία. Όπως επίσης, οι μεταφράσεις στα λατινικά του "Εγχειριδίου" του Επικτήτου (1479) και των "Ιστοριών" του Ηρωδιανού (1487). Πάντα στα κλασικά κείμενα έβαζε ένα, ενδιαφέρον για την ιστορία του ιταλικού ουμανισμού, προοίμιο. Έγραψε για τον Stazio, τον Quintiliano, κ.ά..

Η *Ambra* (1485) αποτελεί εισαγωγή της εργασίας του πάνω στον Όμηρο, όπως και *Manto* (1482, προ των Βουκολικών του Βιργίλιου), *Rusticus* (στα Γεωργικά) και *Nutricia*. Όλες μαζί τις ονόμασε *Silvae* [ακαδημαϊκά εξάμετρα].

Ευαίσθητος και εκλεπτυσμένος φιλόλογος, υπήρξε αναγνωρισμένος και τιμημένος δάσκαλος της Φιλολογίας. Σε αυτόν αξίζει η τιμή ότι έθεσε τις μεθοδολογικές βάσεις των επόμενων εξελίξεων: η αξία της ερμηνείας των κλασικών, τόσο αυτών που εκδόθηκαν όσο και αυτών που έμειναν για καιρό θαμμένες σε άγνωστους κωδικούς ή σε περιθωριακές σημειώσεις ή σε φοιτητικές σημειώσεις, επιβεβαιώθηκε με τη πάροδο του χρόνου.

Ο Poliziano δεν επηρέασε μόνο τη λατινική γραμματεία του καιρού του αλλά επίσης κι εκείνη που γράφθηκε μετέπειτα στην λαϊκή ιταλική γλώσσα. Το πιο αξιόλογο έργο του ήταν το ***Le Stanze per la giostra***, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1494.

Η επιλογή της λαϊκής ιταλικής γλώσσας έχει συγκεκριμένη ποιητική και πολιτισμική σημασία, ως στιγμή αποδοχής της νέας φιλολογικής παράδοσης: κόρτε, νέος τρόπος αλλά κυρίως ευθυγραμμισμένο με την "αγαπησιάρικη, ερωτική οπτική" του Βοκκάκιου και της "Δόξας" του Πετράρχη.

Στη πραγματικότητα συντελείται μια έμμεση ενοποίηση με την κλασική και λατινογενή παράδοση. Το ποίημα προοριζόταν να δοξάσει τη νίκη σε ένα ιππικό αγώνα του Ιουλιανού των Μεδίκων. Θυμίζουμε ότι αυτά τα επινίκεια συνηθίζονταν τυπικά στους έληνες αλλά και τους λατίνους: συνεπώς δεν πρόκειται μόνο για έναν πανηγυρικό αλλά για ανακατασκευή προς νέα χρήση. Το ποίημα, εξαιτίας του θανάτου του νεαρού Ιουλιανού διακόπτεται στο 2^ο βιβλίο (46^η οκτάδα).

Από στιλιστική και θεματική άποψη το έργο είναι πλήρες υπερνικώντας τους κανόνες της υποτικής διήγησης. Πρόκειται για μια αλληγορία προς την ομορφιά που βασίζεται στη μυθολογική παραμυθία, που είναι αθροωπιότερη και οικεία σε ένα ουμανιστή. Το θέμα των όπλων δεν αναφέρεται καν: μετά τη περιγραφή μιας περιπετειώδους σκηνης κυνηγιού κλείνει με ένα μικρό ερωτικό παραμύθι του Ιούλιου (=Ιουλιανός των Μεδίκων) και της Σιμονέττας με περιγραφή του βασιλείου της Αφροδίτης.

Ειδυλλιακή φλέβα, παραμυθένια μαγιά και μυθική ατμόσφαιρα ακτινοβολούν ένα φως εξωπραγματικό σε ανοιξιάτικα χρωματικά τοπία. Πρόκειται για ένα επινοημένο κόσμο αλλά με την οξύνοια της ματαιότητας του χρόνου, μια έντονη και μερικές φορές ανήσυχη λυρική ομορφιά. Η ίδια η φαντασία που μεταβάλλει τα πράγματα και είναι εντυπωσιασμένη από την άνοιξη και τη νεότητα αποτελεί από τους καλύτερους στίχους της Ρίμας. Μάλλον είχαν γραφτεί σε άλλη χρονική στιγμή πάνω σε γιορτινούς λαϊκούς ρυθμούς αλλά με ελεγχόμενη πάντα φρασεολογία. Σχεδιάζονται τοπία χρωματικά και διάφανα όπως οι μπαλάντες «I' mi tronai», «fanciulle» και «Ben venga maggio».

Η *Fabula di Orfeo* αναπτύσσει τη Βιργίλια θεματολογία των "Γεωργικών" και την Οβιδιακή των "Μεταμορφώσεων", του Ορφικού μύθου. Η φόρμα είναι αυτή της ποιμενικής ελεγείας. Η τεχνική είναι η σκηνογραφία της ιερής φλωρεντιανής εικονογράφησης αλλά έχει κοινά σημεία επίσης με τα μυθολογικά παραμύθια που χρησιμοποιούσαν στη Βενετία, τις "momarie". Ίσως είναι το πρώτο έργο με κοσμικό περιεχόμενο του ιταλικού θεάτρου.

Το 1488 έγραψε μια ενδιαφέρουσα εισαγωγή στην *Αισθητική* του Αριστοτέλη, ως προς τη ταξινόμηση όλων των δραστηριοτήτων του ανθρώπου αν και σχηματική και απαριθμητική, με τίτλο **Panepistemon**. Με αυτό έκανε την εισαγωγή στο μάθημα της αριστοτέλειας ηθικής το 1490-91, όπως και τη *Lamia* (1492-3) και μια πραγματεία για τους *Analitici* (1494).

Τα τελευταία τρία χρόνια μέχρι το θάνατο του το 1494 ασχολήθηκε με το Όργανο του Αριστοτέλη και παράλληλα συνέλεγε όλες εκείνες τις πληροφορίες και σημειώσεις που είχε κάνει και γράψει και τις δημοσίευσε στα λατινικά με τον τίτλο *Miscellanea*.

Η *Miscellanea* προκάλεσε στα τελευταία χρόνια της ζωής του μια ζωντανή φιλολογική πολεμική. Αφορούσε το πώς πρέπει να γράφονται τα λατινικά. Σχετικά υπήρχαν δύο ρεύματα σκέψης. Το πρώτο υποστήριζε ότι όποιος χρησιμοποιεί τα λατινικά πρέπει να ακολουθεί τη μήτρα του Κικέρωνα. Εκφραστής αυτής της γραμμής ήταν ο ουμανιστής Paolo Cortese με το έργο του *De hominibus doctis*, (1489, αλλά δεν είδε το φως παρά το 1734 στη Firenze) και ήταν εναντίον του Poliziano. Η άλλη γραμμή υποστήριζε την ανεξαρτησία από τον κικερωνισμό επειδή ισχυριζόταν ότι "το στυλ είναι έκφραση της σκέψης του συγγραφέα". Η πολεμική έφθασε σε σκληρή αντιπαράθεση των δύο. Το ίδιο οξεία υπήρξε και η πολεμική του με τον Bartolomeo della Scala, που σε μια οπερέτα του στα λατινικά είχε αλλάξει το γένος της λέξης *culex* από αρσενικό σε θηλυκό.

Ζ.9.Η έννοια της Διατριβής

Ο ΒΡ χρησιμοποίησε τη λέξη 'διατριβή' που αποτελεί από ιστορική και φιλολογική σκοπιά ένα ρητορικό όρο με ρίζες στη σατιρική παράδοση της κλασικής Ρώμης αλλά και στη φιλοσοφία των Κυνικών. Πρόκειται για ένα είδος άνθησης, σύνθεσης του ρητορικού λόγου και του διαλόγου που δίδασκε μέσα από τη τέρψη, έχοντας κυρίως δηκτικό οίστρο.

Αλλά τι είναι μια Διατριβή; Η ελληνική λέξη σημαίνει «περνά την ώρα μου», «φιλοσοφική συζήτηση». «Διατριβαί», ονόμασε ο Διογένης Λαέρτιος τις διαλέξεις του Βορυσθένη (300-250 π. Χ.) μαθητή του Κυνικού φιλοσόφου Κράτη από τη Θήβα, που χωρίς να αποτελεί κάποια ιδιαιτέρως σημαίνουσα προσωπικότητα των Κυνικών παρουσιάζει τέσσερεις λόγους ενδιαφέροντος¹⁷⁹ :

- ήταν εξελληνικής καταγωγής, Σκύθης
- επισκέφθηκε την αυλή του Αντίγονου Γονατά στη Πέλλα, όπου έμεινε για λίγο, ενδεικτικό σπάνιας για κυνικό φιλόσοφο μετριοπαθούς στάσης έναντι της εξουσίας
- ως προς την έννοια της ηδονής, ο Κορδάτος τον θεωρεί ως πρώτο εκπρόσωπο του ηδονικού κυνισμού
- θεωρείται ο πατέρας της γραμματειακού είδους κυνικοστωικής 'διατριβής'

Τον ίδιο όρο χρησιμοποίησε για τους διαλόγους του ο Επίκτητος (50-138 μ.Χ.) που διασώθηκαν από τον Αρριανό. Οι Κυνικοί χρησιμοποίησαν τον όρο Διατριβαί για να καταστήσουν τη διδασκαλία της φιλοσοφίας της ηθικής δημοφιλή και να επιστήσουν την προσοχή του κόσμου σε κοινωνικά φαινόμενα της εποχής τους. Απευθυνόταν σε ένα κοινό με όχι ιδιαίτερη μόρφωση και γι' αυτό χρησιμοποίησαν ιστορικά-μυθικά παραδείγματα,

¹⁷⁹ Τσεκουράκης Δαμιανός, *Hellenica* 32 (1980) 61-78

ανέκδοτα, ιστορίες της καθημερινής ζωής, σχέσεις γιατρών-ασθενών, παραδείγματα από το βασίλειο των ζώων και χαρακτηριστικές σκηνές από σάτιρες και κωμωδίες, ώστε να επισύρουν την προσοχή του κοινού.

Περὶ περιτιτότητος.

Ἡ περιτιτότης ἐστὶ διπλῆ, καὶ κατὰ λέξιν καὶ κατὰ γνώμην· ἑκατέρω δὲ διπλῆ, καὶ ἡ κατὰ λέξιν καὶ ἡ κατὰ γνώμην, καὶ ἡ μὲν κατὰ λέξιν γίνεται **διατριβῆ** καὶ πλήθει, ἡ δὲ κατὰ γνώμην κατὰ ἐπενθυμήσεις καὶ λόγων καθολικῶν τοῖς ἰδίοις συμπλοκῆν.

Διατριβή ἐστὶ βραχέος διανοήματος ἠθικοῦ ἔκτασις, ἵνα ἐμμείνῃ τὸ ἦθος τοῦ λέγοντος ἐν τῇ γνώμῃ τοῦ ἀκούοντος, οἷον τὴν μὲν ὕβριν Μειδίου πάντες ἴστε, ἐξέτεινε δ' αὐτὸ οὕτως τὴν μὲν ἀσέλγειαν καὶ τὴν ὕβριν, ἣ πρὸς ἅπαντας ἀεὶ χρῆται Μειδίας, οὐδένα οὐθ' ὑμῶν οὔτε τῶν ἄλλων πολιτῶν ἀγνοεῖν οἶομαι· καὶ τὸ Περὶ τοῦ στεφάνου προοίμιον ὁμοίως ἔχει.

ΑΡΧΗ ΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Στην, ηθελημένη ή όχι, παραποίηση ή έκπτωση πολλών λέξεων του Αρχαίου Ελληνικού κόσμου, η σύγχρονη ανθρωπότητα οπωσδήποτε χάνει πολλά. Ανάμεσα σε αυτές τις πάμπολλες λέξεις (αφέλεια, απάθεια, φιλία, θεός, δημοκρατία και δεκάδες άλλες), στέκει και η λέξη «Κυνικός», η οποία, προς ατυχία εκατομμυρίων ανθρώπων που οι Μούσες και η Φιλοσοφία δεν τους τίμησαν με τα δώρα τους, έχει προσλάβει αρνητικό νόημα σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες, ενώ τα σύγχρονα ημέτερα λεξικά ορίζουν μυωπικώς τον «Κυνικό» ως τίποτε περισσότερο από ένα πρόσωπο το οποίο... «εκ συστήματος διαπιστώνει λάθη και δυσπιστεί σε ό,τι αφορά τη σοβαρότητα ή αγαθότητα των ανθρώπινων προθέσεων και πράξεων και αντιδρά πάντοτε με ειρωνεία και σαρκασμό».

Κυνισμός στη σύγχρονη εποχή

κύων, παρατσούκλι του Διογένη

Ο κυνισμός νοούμενος ως ακραία φόρμα ηθικού ατομισμού και ακοινωνισίας είναι αρκετά διαδεδομένος στην εποχή μας. Για αυτό πολλές φορές την χαρακτηρίζουμε κυνική εποχή. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι στην εποχή της πληροφορικής, πολιτικοί, εταιρείες, οργανωμένες θρησκευτικές οντότητες, μέσα ενημέρωσης παρουσιάζουν υφέρποντα κυνισμό. Η εναλλακτική απάντηση θεωρείται ο ηδονισμός ή ο στωικισμός. Στενά συνδεδεμένα είναι, σύμφωνα με τους κυνικούς, είναι ο πεσιμισμός και το φαινόμενο της απάθειας προς τα κακώς κείμενα της κοινωνίας μας.

Στο παλαιό καλό «Λεξικό Σούδα», διαβάζουμε ωστόσο εντελώς άλλα πράγματα, ότι δηλαδή ο «Κυνισμός» είναι «ΑΙΡΕΣΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ. Ο ΔΕ ΟΡΙΣΜΟΣ ΑΥΤΟΥ ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΕΠ' ΑΡΕΤΗ ΟΔΟΣ. ΤΕΛΟΣ ΔΕ ΤΟΥ ΚΥΝΙΣΜΟΥ ΤΟ ΚΑΤ' ΑΡΕΤΗ ΖΗΝ. ΗΡΕΣΚΕ Δ' ΑΥΤΟΙΣ ΛΙΤΩΣ ΒΙΟΥΝ, ΑΥΤΑΡΚΕΣΙ ΧΡΩΜΕΝΟΙΣ ΣΙΤΙΟΙΣ, ΠΛΟΥΤΟΥ ΚΑΙ ΔΟΞΗΣ ΚΑΙ ΕΥΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΤΑΦΡΟΝΕΙΝ...».

Οι «Κυνικοί» επομένως ήταν Φιλοσοφική Σχολή, και μάλιστα μία από τις μακροβιότερες. Η Σχολή τους, ιδρύθηκε από τον **Αντισθένη** (445 – 360 ή 444 - 368), υιό ενός Αθηναίου και μίας δούλης από τη Θράκη, διακριθέντα πολεμιστή στη μάχη της Τανάγρας και μετέπειτα μαθητή του σοφιστή Γοργίου στη Ρητορική, και εν συνεχεία, στη Φιλοσοφία, του Σωκράτους, στον θάνατο του οποίου υπήρξε παρών. Η Σχολή ιδρύθηκε στο Κυνόσαργες των Αθηνών, το μόνο γυμνάσιο της πόλεως που δεχόταν μη Αθηναίους πολίτες και ταυτοχρόνως αποτελούσε Ιερό Άλσος του Ηρακλέους (από το οποίο Άλσος και μετωνομάσθησαν άλλωστε τα μέλη σε «Κυνικούς» από «Αντισθενικοί» που λέγονταν αρχικώς).

Συνεχιστής των διδασκαλιών του Αντισθένη υπήρξε ο εκ Σινώπης Διογένης, περίφημος για τα ανέκδοτά του και για την απέναντι των ηδονών απάθειά του. Διάδοχος αυτού αναφέρεται ο εκ Θηβών Κράτης οποίος δώρισε στη πατρίδα του όλη τη περιουσία του διάγοντας τη ζωή του με την επίσης φιλόσοφο σύζυγό του Ιππαρχία και με μόνη περιουσία τη ράβδο του (βακτηρία) και τον σάκο του (πήρα). Μαθητής δε

αυτού ήταν ο εκ Μαρωνείας Μητροκλής ο οποίος και επινόησε νέο φιλολογικό είδος τις «Χρείες» το περιεχόμενο του οποίου αποτελούν παράδοξα και αστεία ανέκδοτα.

Νεότεροι κυνικοί

Όλοι οι παραπάνω αποτελούν την ομάδα των αρχαιότερων κυνικών. Νεότερη επιβίωση των Κυνικών αποτελούν οι νεότεροι Κυνικοί εκ των οποίων κυριότεροι είναι ο Βίων ο Βορυσθενίτης, ο Τέλης, ο Μένιππος εκ Γαδάρων, μαθητής του Μικροκλή, ο Μενέδημος, ο Φοίνιξ ο Κολοφώνιος, ο Κερκιδάς ο Μεγαλοπολίτης καθώς και οι επιγραμματικοί Ποσειδίππος, Μελέαγρος και Λεωνίδας ο Κυνικός.

Άξιον προσοχής είναι ότι σχεδόν το σύνολο των Κυνικών φιλοσόφων κατάγεται από περιοχές, πόλεις, εκτός της μητροπολιτικής Ελλάδας. Και από την άποψη αυτή εξεταζόμενος ο «Κυνισμός» μπορεί να θεωρηθεί ως τάση επανόδου στο πρωτογονισμό και στη κατά φύση ζωή. Έτσι μπορεί να σημειωθεί ότι ο «Κυνισμός» έρχεται σε επαφή με τη «Φυσιοκρατία» των Στωικών φιλοσόφων.

Κυνική φιλοσοφία και Χριστιανισμός

Κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, της κυνικής αίρεσης οπαδοί υπήρξαν ο Μάξιμος ο Αλεξανδρεύς (380) και ο Σαλλούστιος (460). Πολλά από τα δόγματα των Κυνικών και ιδίως τα περί απαθείας και ασκητικής εγκράτειας έγιναν αποδεκτά από τον χριστιανικό μοναχισμό.

Οι «Κυνικοί», ήσαν πνευματικοί απόγονοι του Σωκράτους και ανήκαν στις Σχολές που απεκλήθησαν «Ελάσσονες Σωκρατικοί», αν και ως προς τη μέθοδο της διδασκαλίας τους έλαβαν αρκετά στοιχεία από τους «Σοφιστές». Για τον Αντισθένη και τους μαθητές του, η Φιλοσοφία είναι καθαρά κοσμική σοφία (χαρακτηριστική είναι μάλιστα η ρήση του πρώτου ότι «τότε οι πόλεις χάνονται, όταν δεν μπορούν να ξεχωρίσουν τους κακούς από τους καλούς»), ενώ η Αρετή, αν και εξακολουθεί να παραμένει σκοπός του βίου, είναι κάτι το απολύτως πρακτικό που δεν χρειάζεται ούτε πολλά λόγια, ούτε επίπονη εκπαίδευση (Διογένης Λαέρτιος 6, 2). Η Αρετή, που είναι κάτι το υπαρκτό, μπορεί να διδαχθεί με πολύ απλό τρόπο στον άνθρωπο, αφού η αρχή για τη μάθηση είναι η προσεκτική σπουδή των λέξεων («ΑΡΧΗ ΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ Η ΤΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ»), και αν μάλιστα αυτή (δηλ. η Αρετή) κάποτε κατακτηθεί, είναι παντελώς αδύνατον να απωλεσθεί.

Για τους «Κυνικούς», ο λόγος λειτουργεί μόνον στο να αποφαίνεται για το τι υπάρχει ή υπήρχε: «ΠΡΩΤΟΣ (ΑΝΤΙΣΘΕΝΗΣ) ΩΡΙΣΑΤΟ ΛΟΓΟΝ, ΕΙΠΩΝ, ΛΟΓΟΣ ΕΣΤΙΝ Ο ΤΟ ΤΙ ΗΝ Ή ΕΣΤΙ ΔΗΛΩΝ»¹⁸⁰, ενώ τα αγαθά διακρίνονται μόνο σε δύο κατηγορίες, τα εξωτερικά (ιδιοκτησία, σωματική ηδονή, πολυτέλεια) και τα εσωτερικά. Στα δεύτερα είναι που ανήκει το κατ' εξοχήν ζητούμενο των φιλοσόφων, δηλαδή η ασφαλής γνώση της Αληθείας και του Εαυτού. Οι «Κυνικοί», κηρύσσουν ωστόσο μία «έμπρακτη» Ηθική, κατά την οποία η Αρετή όλως «παραδόξως» δεν εξαρτάται από τη Γνώση, αλλά είναι αποτέλεσμα ασκήσεως, εθισμού και αυτοελέγχου. Με πρότυπο τον Ηρακλέα, καλούν σε προσωπική αυτάρκεια μέσω της απαλλαγής από τις λεγόμενες ανάγκες, αλλά και μέσω της πορεύσεως σε έναν φυσικό τρόπο καθημερινού βίου, με απλότητα, σκληραγωγία και αυτοδιάθεση. Ο «σοφός» των «Κυνικών» είναι ΑΥΤΑΡΚΗΣ, αφού έχει (με το να είναι τέτοιος) τον πλούτο όλων των ανθρώπων.

Δίνοντας συνεπώς έμφαση στον καθημερινό Τρόπο αντί στη Θεωρία, οι «Κυνικοί» επίγονοι του Αντισθένη, οι λεγόμενοι και «Αντισθενικοί», ταξίδευσαν με ιεραποστολική σχεδόν διάθεση από άκρου σε άκρο του Ελληνιστικού και Ρωμαϊκού κόσμου, ντυμένοι πτωχικά, μ' ένα σακούλι στον ώμο για τη λιγοστή τροφή τους, αντισυμβατικοί σε όλους τους τομείς (κατά κανόνα αρνούμενοι ακόμη και εκείνους τους συγκεκριμένους τομείς της κοινωνικότητας που αναμφίβολα σεβόταν και τιμούσε ο ιδρυτής τους Αντισθένης), βρώμικοι, ατημέλητοι και προκλητικοί τόσο στα λόγια όσο και στα έργα τους, και καθιέρωσαν περισσότερο μία φιγούρα στάσεως, μορφής και συμπεριφοράς, παρά ένα οργανωμένο φιλοσοφικό σύστημα.

Αρχές Κυνικής φιλοσοφίας

Για πλήρη κατανόηση των «Κυνικών», θα συνοψίσουμε παρακάτω περιληπτικά τις κύριες φιλοσοφικές θέσεις τους. Τα γενικά γνωρίσματα της κυνικής φιλοσοφίας είναι και του ιδεοχώρου των «Κυνικών» :

- Η καταφρόνηση της πολιτιστικής προόδου.
- Ο κοσμοπολιτισμός.
- Η ιδέα της κοινοκτημοσύνης των αγαθών.
- Η κατάργηση του οικογενειακού βίου.
- Ο ασκητισμός και η απάθεια.
- Η αυστηρή ηθικολογία.

¹⁸⁰ Ed. Mullach, *Fragmenta Philosophorum Graecorum*, II, 283

Κατά τους «Κυνικούς», η Φιλοσοφία οφείλει ν' ασχολείται με την καθημερινή ζωή και με κάθε τι που είναι συγκεκριμένο και απτό και να παρακάμπτει, ως ματαιοπονία, τον κόσμο των αφηρημένων εννοιών. Για την Αρετή, η οποία ορίζεται ως σκοπός της ζωής, δεν απαιτείται πολυμάθεια, και στην κατάκτησή της δεν συντελεί διόλου η μελέτη πολύπλοκων αντικειμένων όπως η Γεωμετρία, η Μουσική και η Λογοτεχνία. Ανίσχυρες και παραπλανητικές είναι επίσης όλες οι ενασχολήσεις με μεταφυσικά, γλωσσολογικά και επιστημονικά ζητήματα. Ως βασικά εργαλεία διακίνησης των ιδεών της Σχολής αναγνωρίζονται μόνον το έμπρακτο παράδειγμα και η συγγραφή «διατριβών» και «σάτυρας».

Σημαντικό είναι το απτό άτομο και όχι η αόριστη και γενική έννοια «Ανθρωπότητας» και η λεγομένη «κοινή ανθρώπινη φύσις». Το «καλό» ισχύει για τον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά, σε προσωπική βάση, και η «ευδαιμονία» αποκτάται με την εξασφάλιση της μέγιστης δυνατής εσωτερικής αυτάρκειας μέσω της απελευθέρωσης από τις μεταβολές της Τύχης και των άλλων εξωτερικών του εαυτού (και συχνά απειλητικών προς αυτόν) δυνάμεων του κόσμου. Ο «ευδαίμων» άνθρωπος οφείλει να είναι επιμόνως αδιάφορος και υπομονετικός απέναντι στις όποιες συμφορές. Το κέντρο βάρους της ηθικής και της συνειδησιακής αλλαγής τοποθετείται από τους Κυνικούς αποκλειστικώς στο άτομο, πέρα από κάθε εξωτερικό δεδομένο, όπως θεσμούς, συνήθειες, απόψεις, έξεις, κανόνες, παρορμήσεις, σχέσεις. Η όποια αλλαγή και βελτίωση είναι αποκλειστικώς εσωτερική ανθρώπινη υπόθεση, εντελώς ανεξάρτητη από την όποια κοινωνική, πολιτισμική, πολιτική και οικονομική πραγματικότητα. Η εσωτερική συνειδησιακή αλλαγή είναι απείρως πιο σημαντική από κάθε πολιτικοκοινωνική τέτοια, σε βαθμό που η τελευταία να καθίσταται ακόμη και αδιάφορη.

Πρέπει να αντιμετωπισθούν με τη μέγιστη περιφρόνηση τα όσα αιχμαλωτίζουν τους ανθρώπους στα δεσμά των «αναγκών», δηλαδή ο πλούτος, η πολυτέλεια, τα αξιώματα, η δόξα, οι απολαύσεις κ.ά. Η ειρήνη του πνεύματος και η ακμή του σώματος, κατακτώνται μέσω μίας απλής και λιτής διαβίωσης, της λεγόμενης «εντίμου πενίας». Στον άμετρο και αφιλοσόφητο άνθρωπο, τα αποκτήματα κατά κανόνα γίνονται αδυσώπητοι και εκνευριστικοί κτήτορες, και η λεγομένη «κοινωνική θέση» ή τα διάφορα αξιώματα γίνονται δυνάστες των κατόχων τους, τους οποίους εν τέλει καταπίνουν. Ο Κράτης αποκαλεί «ημιονηγούς» τους στρατηγούς, ενώ κατά τον Διογένη ο «Κυνικός» είναι πιο προνομιούχος από τον θεωρητικώς ισχυρότερο όλων των ανθρώπων, τον τύραννο, επειδή ο τελευταίος έχει πάρα πολλά να χάσει, άρα και πάρα πολλές αιτίες για να φοβηθεί (Δίων Χρυσόστομος 8, 17). Ενώ ο τύραννος τρέμει συνεχώς, ο «Κυνικός» δεν φοβάται απολύτως τίποτε, διότι δεν έχει, ή δεν θεωρεί, τίποτε δικό του, αλλ' αντιθέτως, χαλαρωμένος και εσαεί ελεύθερος, κυριαρχεί απολύτως πάνω στον φόβο του ως «το μόνο πράγμα που όντως έχει νόημα να φοβάται κανείς».

Η εμπειρία και η μέσω των αισθήσεων αντίληψη, αποτελούν τη μοναδική πηγή της Γνώσεως. Η μεγαλύτερη από όλες τις ανοησίες είναι το να παίρνει κανείς την ίδια τη ζωή στα σοβαρά, ή, έστω, περισσότερο σοβαρά από όσο η ίδια η φύση της απαιτεί, ως διαδρομή περισσότερο παρά ως άπαν. Ο βίος δεν είναι παρά μία διασκεδαστική περιπέτεια, μία πόρευση μέσα από φιλικά ή εχθρικά δεδομένα και καταστάσεις, και ο θάνατος απλώς το υποχρεωτικό πέρασμα εκτός του εμβίου κόσμου σε κάποια δεδομένη χρονική στιγμή, άρα παντελώς αδιάφορος. Οι νεκροί εκ των πραγμάτων δεν υποφέρουν, οι δε ζώντες για να μην υποφέρουν οφείλουν πρωτίστως να κατανικήσουν τον φόβο του θανάτου. Όπως τονίζει ο Διογένης, η ετοιμότητα του ανθρώπου να πεθάνει ανά πάσα στιγμή είναι εκείνη που τον κάνει πραγματικά ευτυχή και ελεύθερο.

Ως συνέπεια των ανωτέρω, οι Κυνικοί, όπως και οι Στωικοί με την αυτή συλλογιστική βάση, επιδοκιμάζουν την «εύλογον» αυτοκτονία, δηλαδή την εθελουσία αποχώρηση από τον βίο ως το κατεξοχήν και πάντοτε πρόχειρο εργαλείο εξασφάλισης Αξιοπρέπειας και Ελευθερίας. Το ίδιο επιδοκιμάζουν την ευσπλαχνική ευθανασία και όχι αδίκως βεβαίως, αφού, «η στάση απέναντι στο δικαίωμα των ανθρώπων να πεθάνουν είναι σημαντική ένδειξη για το πόσο ανθρωπιστική είναι μία κοινωνία». Κανείς δουλοκτήτης και δουλοποιός δεν αρέσκεται στην ιδέα πως ανά πάσα στιγμή είναι εφικτή η οριστική απόδραση κάποιων δούλων του, ή ακόμη και όλων των δούλων του (και δεν είναι διόλου συμπτωματική η καταδίκη κάθε εθελουσίας αποχωρήσεως από τις γνωστές οργανωμένες Θρησκείες που συνεργάζονται στενά με συστήματα πολιτικο-οικονομικού εξουσιασμού).

Ο πραγματικά σοφός πρέπει να στέκει αντίθετος στη χρήση γενικών εννοιών και να καλλιεργεί τον αντιϊδεαλισμό και τον σχετικισμό. Η «Αρετή» και η «Κακία», υπό την κυρίαρχη, συμβατική και γενική χρήση τους, είναι απλώς λέξεις κενές.

Υπάρχει θεμελιώδης διαφορά ανάμεσα στη «Φύση» (η οποία στηρίζεται στο «Είναι») και το «Νόμο» (ο οποίος στηρίζεται στο «Έθιμον»). Όλοι οι κοινωνικοί θεσμοί είναι συμβατικοί και τεχνητοί, αλλά και αμείλικτοι στραγγαλιστές της ατομικής ελευθερίας αν κανείς διαπράξει το σφάλμα να τους πάρει στα σοβαρά. Η πραγματική απελευθέρωση (από-ελευθέρωση), επιτυγχάνεται μέσω της εκ θεμελίων επαναξιολογήσεως όλων των αξιών και της συνειδητοποιήσεως του απρόσμενα μεγάλου αριθμού πραγμάτων που μπορούν να διαγνωσθούν, και εν συνεχεία ν' αντιμετωπισθούν ως περιττά ή παντελώς άχρηστα. Πολιτισμός σημαίνει κατακλιση από άχρηστα αντικείμενα, σκουπιδοπαραγωγή, σκουπιδοσυλλογή, σκουπιδαποθησαύρισμα και σκουπιδολατρία, συνεπώς ο «Κυνικός» οφείλει να διαβεί με τρόπο που ν' αποδεικνύει το πόσο ελάχιστα είναι τα πράγματα τα οποία όντως απαιτεί ένας βίος

Ελευθερίας και Αυτο-εξαρτήσεως. Το ιδανικό του «Κυνικού», είναι η πλήρης απουσία των οποιωνδήποτε δεσμών. Όταν μηδενίζεται η ένταξη, μηδενίζονται οι απώλειες και συνεπώς ο άνθρωπος μένει αυτάρκης, αυτεξούσιος και ευδαίμων, όπως ένας ένσαρκος Θεός, του οποίου οι πραγματικές ανάγκες περιορίζονται στη βιολογική διατήρηση και μόνον εκεί. Οι πραγματικοί Θεοί θεωρούνται τέτοιοι, επειδή ακριβώς δεν χρειάζονται απολύτως τίποτε και η Αυτάρκεια είναι πρωτεύον χαρακτηριστικό τους.

Ως υπογράμμιση της ανθρώπινης Αυτάρκειας, ο «Κυνικός» δεν χρειάζεται καν τον λεγόμενο προσωπικό χώρο, για τον οποίο πασχίζουν σε όλον τους τον βίο οι άλλοι άνθρωποι, αλλ' αντιθέτως λειτουργεί πάντοτε δημοσίως, ακόμη και στις περιπτώσεις του φαγητού, του ύπνου ή και αυτού ακόμη του ερωτισμού. Σε αντίθεση προς τα ισχύοντα, το να κρύβεται κανείς καθ' οιονδήποτε τρόπο, για τον «Κυνικό» αποτελεί όνειδος, επειδή καταδεικνύει φοβικότητα, υποκρισία και αρρωστημένη μυστικοπάθεια. Ο Κράτης και η Ιππαρχία αποτολμούν να κάνουν δημοσίως έρωτα, ενώ ο Διογένης, αυνανιζόμενος στο κέντρο της Αγοράς, αναφωνεί ότι είναι κρίμα από τη φύση να μη μπορούν οι θνητοί να χορτάσουν αναλόγως την πείνα τους χαϊδεύοντας απλώς την κοιλιά τους.

Για τους «Κυνικούς», ακόμη και οι θρησκείες είναι «προϊόντα ανθρώπινης συνήθειας». Κατ' αυτούς, ο Κόσμος διοικείται από έναν «Θείο Νου», που δεν μπορεί ν' αναπαρασταθεί με εικόνα διότι, απλώς, τίποτε επί γης δεν ομοιάζει προς αυτόν. Οι Θεοί πάντως του Εθνικού Πολυθεϊσμού, μπορούν να θεωρηθούν «πολλές μορφές» αυτού του «Θείου Νοός», οπότε η ερμηνεία της φύσεώς τους καθίσταται δυνατή μέσω της αλληγορίας.

Η Αρετή είναι διδακτέα και από τη στιγμή που θα κατακτηθεί είναι παντελώς αδύνατον να απωλεσθεί. Ο κάτοχός της, ο «Κυνικός» σοφός, είναι απολύτως ελεύθερος και αυτάρκης, αφού, με το να είναι τέτοιος, κατέχει όλον τον πλούτο που μπορεί να αφορά την ανθρώπινη φύση. Σε αντίθεση προς αυτό που πάρα πολλοί πιστεύουν, η αντισυμβατικότητα του «Κυνικού» δεν είναι απλώς ένα εντόνως δραματικό μέσον για την επίτευξη ενός σκοπού ή για την άμεση ενόχληση του μέσου, συμβατικού ανθρώπου, με την ελπίδα ενός πιθανού αφυπνιστικού σοκ, αλλά αποτελεί, όπως πολύ σωστά τόνισε ο Ξενάκης, «αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικότητας του Κυνικού, που είναι ακέραιος και συνεπής. Αυτό που λέει το εννοεί και αυτό που πρεσβεύει το εφαρμόζει».¹⁸¹

Εκτός από τον Πλούταρχο, το Σενέκα και κάποιους Χριστιανούς ιεράρχες, στοιχεία των *Διατριβών* χρησιμοποίησαν οι ρωμαίοι σατυρικοί ποιητές Περσέας, Οράτιος

¹⁸¹ "Διωπετές") Βλάσης Γ. Ρασσιάς, (3/2003)

και Γιουβενάλης ώστε να εμπλουτίσουν την ρωμαϊκή Σάτιρα. Αυτή την φόρμα των *Διατριβών*, όπως κυριάρχησε μέχρι τον 19^ο αιώνα, συναντάμε και στον Ramazzini, με ανέκδοτα, παραδείγματα από την ιστορία, παράδοξα και σεξουαλικά υπονοούμενα. Βλέπουμε πως η επιστημονική πλευρά του θέματος τον ενδιαφέρει λιγότερο. Μας μεταφέρει περισσότερο σκέψεις κυνικής τακτικής για να κινήσει συναισθηματικά την περιέργειά μας, χρησιμοποιώντας σκέψεις προκατόχων του, όπως όταν γράφει : *«κακοί και άθλιοι άνθρωποι κατηγορούν τη Φύση ότι συμπεριφέρεται προς την ανθρωπότητα σαν μητριά»*. Τη σκέψη αυτή τη βρίσκουμε ήδη στο Βορυσθένη: *«Η φύση είναι στους ανθρώπους μια μητριά αλλά στα άλογα ζώα μια μητέρα»*. Σε πάρα πολλά σημεία βλέπουμε έμμεσες αναφορές σε προγενέστερους συγγραφείς (κυρίως αυτούς που ήδη αναφέραμε) δίχως όμως να γίνεται αναφορά στους ίδιους. Με λίγα λόγια θα μπορούσαμε να πούμε πως την εποχή που ο Ramazzini έγραψε το έργο του, οι Διατριβές είχαν την αξία, όπως την περιέγραψε ο Διογένης Κυνικός, που προσπαθώντας να μειώσει το έργο του Πλάτωνος ονόμασε τις «Διατριβές» του «Κατατριβές».

Θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε πως η *Diatriba* του Ramazzini είναι στην κυριολεξία μια λογοτεχνική περιήγηση στον κόσμο των εργαστηρίων και των επιτηδευματιών της εποχής του, όπου περνούσε τον καιρό του παρατηρώντας και μαθαίνοντας τα μυστικά τους. [*in viliores officinas pedem quandoque immittere, et atrium mechanicarum secreta contemplari*]. Η Διατριβή για τον Ramazzini φαίνεται πως δεν είναι τίποτα παραπάνω από ένα ηθικό κάλεσμα ενός γνήσιου ανθρωπιστή, που όμως οι περιγραφές του είναι γεμάτες ειρωνεία και μαύρη αλήθεια. Αυτό το ηθικό κάλεσμα το βρίσκουμε επίσης στον Ερμογένη, ο οποίος στο Βιβλίο του περί Ρητορικής (Περί Μεθόδου δεινότητος), ως μοναδικός συγγραφέας της αρχαιότητας προσπαθεί να προσδιορίσει τον όρο «Διατριβαί» : *«Διατριβαί είναι η επέκταση μιας ηθικής σκέψης ώστε το ήθος του ομιλητή να βρίσκει απήχηση στη σκέψη του ακροατή»*.

BERNARDINI
RAMAZZINI,
Carpensis Philosophi ac Medici,
OLIM IN MUTINENSI ACADEMIA
Primi Professoris, postremò in Patavino Lyceo Practicæ
Medicinæ Professoris Primarii
OPERA OMNIA
MEDICA & PHYSIOLOGICA.

Editio tertia.

Accessit
VITA AUTORIS A BARTHOL. RAMAZZINO
Med. Doct. ejus ex Fratre Nepote scripta.
CUM FIGURIS, & INDICIBUS NECESSARIIS.

LONDINI,
Apud PAULUM & ISAACUM VAILLANT.
MDCC XVIII

1718

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄

Η εκπαίδευση στην Ιατρική της Εργασίας

Η.1. Πανεπιστήμιο σε κρίση!

Στις Ιατρικές Σχολές δεν διδάσκεται η Ιατρική της Εργασίας!

...τας αφορμάς, οπόθεν ήρξατο κάμνειν, σκεπτέειν¹⁸² Οι ιατροί αρνούνται ότι απέναντι σε κάθε ασθένεια μπορεί να δώσουν μια θεραπεία βασισμένη στη λογική εάν δεν ανατρέξουν πρώτα στις αιτίες. Μια από τις βασικές αιτίες, αποτελεί η εργασία. Είναι απολύτως ασύλληπτο ότι μπορεί κανείς να αποφοιτήσει της Ιατρικής Σχολής εν έτει 2010 χωρίς καμία απολύτως γνώση της Ιατρικής της Εργασίας.¹⁸³

- Μια γυναίκα με κωλικό εντέρου, πρώτα υποβλήθηκε σε σκωληκοειδεκτομή, έπειτα σε χολοκυστεκτομή και ύστερα 'ετικεταρίστηκε' ως υστερική. Ένας *γιατρούλης* που έφθασε στο μέρος, ανακάλυψε, παίρνοντας και επαγγελματικό ιστορικό -όπως του είχαν διδάξει στην Κλινική της Εργασίας στην Παβία- ότι η εργάτρια δούλευε σε βιομηχανία όπου ήταν εκτεθειμένη σε μόλυβδο.
- Ένας βήχας καπνιστή οφειλόταν σε έκθεση σε πυριτική σκόνη.
- Ένα κινητικό μειονέκτημα στα κάτω άκρα δεν οφειλόταν στη κατάχρηση οινοπνεύματος αλλά στις κόλλες του τσαγκάρη.
- Περιφερική νευροπάθεια σε έναν λογιστή που φορά «περουκίνο» [Προσεκτικό επαγγελματικό ιστορικό, όχι μόνο εργασία, ούτε μόνο τα χόμπι]
- Μυελική ίνωση με μυελοειδή μεταπλασία σε κατασκευαστή τσαντών [Ουσιαστικό το επαγγελματικό ιστορικό, Material Safety Data Sheets, [MSDSs], Ανάγκη εκτενούς ανασκόπησης της ιατρικής βιβλιογραφίας]
- Καρκίνος πνευμόνων σε καπνιστή εργαζόμενο αμιάντου [τα προβλήματα της απόδοσης ο συνεργισμός]

¹⁸² Ιπποκράτης, *Επιδημιαί 2^ο*, Εκδ. Κάκτος

¹⁸³ Candura Francesco e Annamaria: *Il pericolo non e un mestiere*. Ediz. SugarCo, Milano, 1977.

H.2. ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΙΑΤΡΟΥΣ: ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ

Είσαστε Μαιευτήρας-Γυναικολόγος: Μια έγκυος που παρακολουθείτε, εργάζεται ως τεχνικός εργαστηρίου και σας ερωτά εάν θα πρέπει να αλλάξει εργασία ή να σταματήσει να εργάζεται εξαιτίας των χημικών που εκτίθεται αυτή και το έμβρυο της.

Είσαστε χειρουργός-ορθοπαιδικός: Ένας μεσήλικας ασθενής σας λέει ότι είναι πλήρως ανίκανος λόγω της χρόνιας οσφυαλγίας του που την αποδίδει στα πολλά χρόνια που εργάστηκε στη χειρωνακτική διακίνηση (ανύψωση) φορτίων ως αποθηκάριος.

Είσαστε καρδιολόγος: Ένας οδηγός νταλίκας σας ζητάει πόσο σύντομα μετά από το πρόσφατο οξύ έμφραγμα του μυοκαρδίου θα είναι και πάλι ικανός να εργαστεί και τι είδους εργασία μπορεί να κάνει.

Είσαστε χειρουργός: Ένας πρώην εργάτης αμιάντου με καρκίνο του πνεύμονα σας ρωτάει εάν μπορεί να απαιτήσει από τον ασφαλιστικό του φορέα αποζημίωση για την πάθηση του.

Είσαστε ογκολόγος: Παρατηρείται ένα ασυνήθιστο αριθμό καρκίνο της ουροδόχου κύστης μεταξύ μεσήλικων γυναικών μιας κωμόπολης.

Είσαστε οικογενειακός ιατρός: Ένας από τους ασθενείς σας, αντιπρόεδρος μιας μικρομεσαίας επιχείρησης εργαλείων, σας ζητάει την συμβουλή σας σχετικά με ένα πρόγραμμα πρόληψης των επαγγελματικών παθήσεων για τους εργαζόμενους του.

Είσαστε παιδίατρος: Σε ένα παιδί με δηλητηρίαση μολύβδου αναζητάτε την πηγή μόλυνσης. Μπορεί να προέρχεται από την σκόνη των ρούχων του πατέρα εργάτη σε βιοτεχνία συσσωρευτών, ή από τα χρώματα του σπιτιού ή του σχολείου; Άλλα παιδιά κινδυνεύουν;

Είσαστε παθολόγος: Σας επισκέπτονται τρεις εργάτριες πλαστικών που πάσχουν από κεφαλαλγία και έντονο εξάνθημα άκρων. Μπορεί να σχετίζονται με την εργασία τους με βάση το ιστορικό τους;

Είσαστε γενικός ιατρός: Παρακολουθείτε ιατρικά ένα Δημοτικό Σχολείο της πόλης σας. Αρκετοί δάσκαλοι σας αναφέρουν ότι έχουν γίνει ειδικοί στην χρήση συσκευών εισπνεόμενων φαρμάκων αφού όλο και περισσότερα παιδιά κάθε χρόνο παρουσιάζουν επεισόδια βρογχικού άσθματος. Σας ρωτούν εάν πράγματι το άσθμα έχει έξαρση και που οφείλεται αυτή.

Παραδειγματική περίπτωση

Ένας 38χρονος ανέφερε κεφαλαλγία αρκετές εβδομάδες. Πήγε σε ιατρό του ασφαλιστικού του φορέα που διέγνωσε κεφαλαλγία τάσεως και του χορήγησε αναλγητική αγωγή.

Μετά από δύο εβδομάδες και επειδή τα συμπτώματα παρέμειναν του συνεστήθη CT που ήταν κ.φ..

Έτσι, τον παρέπεμψαν σε ειδικό νευρολόγο και έπειτα σε ειδικό κέντρο κεφαλαλγίας στο ΕΣΥ. Ξεκίνησε διάφορες θεραπευτικές αναλγητικές και άλλες φαρμακευτικές αγωγές, καμία όμως δεν απέδωσε.

Τότε κάποιος ιατρός πήρε ΕΠΙ και ανακάλυψε (!) ότι ο άνθρωπος δούλευε ως φαρματζής, βαφέας αυτοκινήτων και ήταν εκτειθέμενος σε μίγμα οργανοδιαλυτών.

Του συνεστήθη –επιστρέφοντας στον γιατρό του ασφαλιστικού του φορέα- αναρρωτική άδεια ενός μηνός. Τα συμπτώματα υποχώρησαν τελείως.

Η.3. Η εκπαίδευση των Ιατρών της Εργασίας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Το κατευθυντήριο πλαίσιο βελτίωσης της Υ+ΑΕ που εφαρμόζεται στις εθνικές νομοθεσίες των χωρών της ΕΕ και οι ΙΕ απαιτείται να παίξουν ρόλο-κλειδί στα εφαρμοζόμενα προληπτικά μέτρα. Επίσης επειδή δεν υπάρχει κοινή ειδική απαίτηση για την εκπαίδευση των ΙΕ, η αναφορά αυτή στοχεύει στην προσφορά μιας συγκριτικής εικόνας για την εκπαιδευτική διαδικασία. Κάθε κύκλος μαθημάτων προβλέπει θεωρητική γνώση και πρακτική εμπειρία αλλά υπάρχουν βαθιές διαφορές μεταξύ των χωρών της ΕΕ.

Η βασική γνώση εδράζεται κυρίως στα παραδοσιακά μαθήματα (επαγγελματική υγιεινή, επαγγελματική & βιομηχανική τοξικολογία, εργονομία, επιδημιολογία & βιοστατιστική, νομοθεσία και προληπτική ιατρική). Οι γενικοί εκπαιδευτικοί στόχοι θα πρέπει να περιλαμβάνουν εκτίμηση του εργασιακού περιβάλλοντος, επικοινωνία και κατάρτιση, νομοθεσία, διάγνωση και θεραπεία επαγγελματικών παθήσεων, συσχετίσεις υγείας και εργασίας. Η βασική εμπειρία δίνει έμφαση στην ανάγκη εκτίμησης ενός ευρύτερου εργασιακού περιβάλλοντος. Σε σχέση με την επαγρύπνηση αυτή περιλαμβάνει τον βιολογικό έλεγχο-παρακολούθηση των εκτεθειμένων. Η κλινική ικανότητα αναγνώρισης των επαγγελματικών παθήσεων, η διαφορική διάγνωση και η διαχείριση των αναπτυσσόμενων ασθενειών στους εργαζόμενους κατά την διάρκεια της απασχόλησης τους. Νέα στοιχεία αυτού του εκπαιδευτικού κύκλου (διαχείριση, οικονομικά επαγγελματικής υγείας, έλεγχος ποιότητας παρεχόμενων υπηρεσιών) έχουν ενταχθεί σε ορισμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα με σκοπό την ένταση της ανανέωσης του ρόλου των ΙΕ στην εκπλήρωση των αναγκών των εργαζομένων και των επιχειρήσεων.

Η διασφάλιση ενός ποιοτικού ελέγχου στην εκπαιδευτική διαδικασία των ΙΕ μπορεί να συγκριθεί με οποιαδήποτε άλλη υπηρεσία σε όρους ποιότητας, ασφάλειας και διαχείρισης και εκτυλίσσεται σε διάφορες φάσεις: σχεδιασμός, εκτέλεση & εκτίμηση αξιολόγηση. Ο ΙΕ απαιτείται να δρα σύμφωνα με ειδικές αρμοδιότητες. Άρα προϋποθέτει την ανάγκη εκπλήρωσης ειδικών απαιτήσεων. Η εξασφάλιση της

επίτευξης αυτού του στόχου πρέπει να περιλαμβάνει: στόχευση των μαθησιακών στόχων (γνώση, προσόντα και στάσεις).

Η ελληνική εμπειρία

Στην Ελλάδα το ΠΔ 213 που καθιέρωσε την **ΙτΕ** ως μια από τις 35 ιατρικές ειδικότητες, εκδόθηκε στις 16 Ιουνίου 1986. Ένα χρόνο μετά την ψήφιση του Ν.1568 που έθεσε το θεσμικό πλαίσιο για την υγεία και ασφάλεια στην εργασία. Ως χρόνος άσκησης ορίσθηκαν τα τέσσερα χρόνια κατανεμημένα όμως σε τρία μέρη : *κλινικής άσκησης, θεωρητικής κατάρτισης και πρακτικής άσκησης*. (πίνακας 21). Η **Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας (ΕΣΔΥ)** από τη δεκαετία του 1970, ως Υγειονομική Σχολή Αθηνών (ΥΣΑ), διαθέτει σχετική έδρα –σήμερα, **Τομέας Επαγγελματικής & Βιομηχανικής Υγιεινής (ΕΒΥ)**. Πρώτοι καθηγητές υπήρξαν οι αείμνηστοι **Αλέξανδρος Αγγελής και Χαρίλαος Ανδρέου**. Ο ΕΒΥ είναι σημείο αναφοράς της ΠΟΥ σε θέματα υγείας και ασφάλειας της εργασίας και μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης Σχολών Ιατρικής της Εργασίας [www.easom.org]. Στην ΥΣΑ διεξήχθη το 1988 επίσης το ειδικό σεμινάριο μετεκπαίδευσης των πρώτων δεκαεπτά (17) ιατρών στην Επαγγελματική & Βιομηχανική Υγιεινή, ως ΙΕ.

Έτσι, ο ΕΒΥ της ΕΔΣΥ συνεπικουρούμενος στην εκπαίδευση των νέων ΙΕ και από άλλους βασικούς τομείς (επιδημιολογίας, υγειονομικής μηχανικής, κοινωνιολογίας, οικονομικών, κ.ά.) *ανέλαβε από το 1998, προγραμμάτισε και υποστήριξε* την θεωρητική εκπαίδευση περισσότερων από εξήντα ειδικευόμενων νέων ΙΕ (πίνακας 23). Παλαιότερα διάφορες μελέτες προσπάθησαν να υπολογίσουν τον απαραίτητο αριθμό ειδικών ιατρών εργασίας, ιδίως μετά την εφαρμογή του μέτρου υποχρέωσης των επιχειρήσεων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα να διαθέτουν υπηρεσίες ΙτΕ όταν απασχολούν περισσότερους από 50 εργαζόμενους. Οι προσεγγίσεις διαφέρουν αλλά πάντως ο συνολικός αριθμός ειδικευόμενων ιατρών που πρόσφατα αυξήθηκε από 25 σε 28 δεν επαρκεί. [περισσότερα www.nsph.gr]

Εθνική Σχολή
Δημόσιας Υγείας

Τομέας Επαγγελματικής & Βιομηχανικής Υγιεινής

Β. Μακρόπουλος, καθηγητής

Γ. Ντουνιάς, επιμελητής

Πίνακας 21 - Αναλυτικό πρόγραμμα ειδίκευσης στην ΙτΕ

	Μήνες		Μήνες
Κλινική άσκηση	28	Παθολογία	15
		Πνευμονολογία	6
		Οφθαλμολογία	1
		Δερματολογία	2
		ΩΡΛ	1
		Επείγοντα ορθοπαιδικά	3
Θεωρητική κατάρτιση	12	Θεωρητική διδασκαλία	845 ώρες
		Εργαστηριακή εκπαίδευση	255 ώρες
		Προετοιμασία διπλωματικής εργασίας	120 ώρες
		Επισκέψεις εργασιακών χώρων I-II-IIIγενούς τομέα	80 ώρες
Πρακτική άσκηση	8	Υπηρεσίες ιατρικής εργασίας	6
		Επιθεωρήσεις εργασίας ή ΚΥΑΕ	2
ΣΥΝΟΛΟ	48		

Πίνακας 22 - Θεματικές ενότητες θεωρητικής διδασκαλίας

Ενότητα
I. Εισαγωγή
II. Κοινωνιολογία της Εργασίας-Οικονομικά της Υγείας
III. Μετρολογία εκτίμησης επαγγελματικού κινδύνου
IV. Γενική & ειδική παθολογία της Εργασίας
V. Φυσιολογία της Εργασίας – Εργονομία
VI. Επαγγελματική Τοξικολογία- Βιολογική παρακολούθηση
VII. Βιοστατιστική & επαγγελματική επιδημιολογία
VIII. Ψυχολογία της Εργασίας
IX. Ακτινοβολία – Ακτινοπροστασία.
X. Τεχνικές φυσικής, αναλυτικής χημείας & βιοχημείας
XI. Μεθοδολογία πρόληψης επαγγελματικού κινδύνου
XII. Διοίκηση & Οργάνωση Υπηρεσιών Υγείας – Δημόσια Υγεία
XIII. Παροχή Α' Βοηθειών
XIV. Νομοθεσία, ιατροδικαστική εκτίμηση – Ασφαλιστικά θέματα
XV. Περιβάλλον & ΙΕ
XVI. Ασφάλεια Εργασίας
Προετοιμασία διπλωματικών
Επισκέψεις εργασιακών χώρων
Βιβλιογραφική ενημέρωση -Ομάδες εργασίας -Συνέδρια – Ημερίδες
Εργαστήριο φυσιολογίας της εργασίας
Εργαστήριο βιομηχανικής υγιεινής
Επιδημιολογία επαγγελματικών παθήσεων [workshop]
Βιομηχανική τοξικολογία
Ψυχολογία της εργασίας
Ειδική πρακτική εκπαίδευση
Ακοομετρία, ILO, σπιρομέτρηση, Patch tests, ορθοπαιδική, ΕΚΑΒ

ΟΔΗΓΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΙΑΤΡΙΚΗ ΤΗΣ

ΕΡΓΑΣΙΑΣ (ΕΣΔΥ)

Προετοιμάστηκε για ιατρούς που επιδιώκουν την ανάπτυξη γνώσεων και δεξιοτήτων στην άσκηση της Προληπτικής Ιατρικής διαμέσου κατάλληλης μελέτης, εργασιών, κατάρτισης και απόκτησης εμπειρίας. Περιγράφει τον σκοπό, το περιεχόμενο του γνωστικού αντικείμενου, συμπεριλαμβανομένων των εξειδικευμένων περιοχών και πεδίων, έτσι που οι ιατροί να γνωρίζουν τι απαιτείται από αυτούς που πρόκειται να ασκήσουν την ΙΕ. Επιπλέον παρέχεται κατάλογος των αρμοδιοτήτων τους.

Ο ΟΔΗΓΟΣ περιλαμβάνει ένα γενικό περίγραμμα και περιεχόμενο της ειδικότητας, με κατά προσέγγιση ποσοστιαία κατανομή των θεματικών ενοτήτων, κατάλογο διαθέσιμων βιβλίων, περιοδικών και άλλων εκπαιδευτικών υλικών [**CD-Rom**]. Επίσης πληροφορίες για το είδος και τον τρόπο τελικής εξέτασης των ειδικευόμενων.

Οι εξετάσεις έχουν την πρόθεση να επιβεβαιώσουν από την επιτροπή ότι ο υποψήφιος είναι τυπικά καταρτισμένος και διαθέτει την γνώση και την εμπειρία ώστε να αποκτήσει αρμοδιότητα στον τομέα της ΙΕ.

Οι εξετάσεις είναι πολλαπλής επιλογής με μια ορθότερη απάντηση από τις 4-5 πιθανές. Ίσως περιέχουν ως θέματα κλινικές περιπτώσεις, επιδημιολογικές παρατηρήσεις, ορισμούς ή ταξινομήσεις, ζητήματα διαχείρισης, εφαρμογής κανονισμών.

Πίνακας 23. ΕΙΔΙΚΕΥΟΜΕΝΟΙ ΙΑΤΡΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Έτος	Υπεύθυνος συντονιστής	#	♂	♀	Στρατ		Εξετάσεις	
					♂	♀		
1998-1999	Κικεμένη	9	6	3	0	0	9	
1999-2000	Κικεμένη	4	2	2	0	0	4	
2000-2001	Κικεμένη	4	3	1	0	0	4	
2001-2002	Ντουινιάς	7	2	5	0	0	7	
2002-2003	Ντουινιάς	5	4	1	1	1	5	
2003-2004	Ντουινιάς	8	3	5	5	3	8	
2004-2005	Ντουινιάς	9	6	3	2	1	9	
2005-2006	Ντουινιάς	8	6	2	1	1	8	
2006-2007	Ντουινιάς	5	3	2	1	1	5	
2007-2008	Ντουινιάς	7	2	5	2	1	7	
2008-2009	Ντουινιάς	7	3	4	1	1	2	
2009-2010	Ντουινιάς	9	7	2	1	1	0	
		82	47	35	14	10	4	68

Ενημέρωση:15/9/10

Παρατηρήσεις δωδεκαετίας 1998-99 ->2009-10

Αναλογία ανδρών – γυναικών [57-43%], ετήσια παρακολούθηση 6,8 [4-9],
 Στρατιωτικοί ΙΕ 14/82 (17%), αναλογία ανδρών – γυναικών [71-29]. Αποτέλεσμα 68
 ειδικοί ΙΕ, δηλαδή 5,6 ετησίως !!!

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΘΕΣΕΩΝ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΙΑΤΡΙΚΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Τελευταία ενημέρωση	Διευθ. Υγιεινής	Νοσοκομείο	Θέσεις	Αιτήσεις σε αναμονή
7/9/2010	<u>Αττικής</u> (<u>Κεντρικού</u> <u>Τομέα</u>)	<u>ΠΓΝ ΑΘΗΝΑΣ "Γ. ΓΕΝΝΗΜΑΤΑΣ" (*)</u>	2	3
7/9/2010		<u>ΠΓΝ ΑΘΗΝΩΝ "ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ" (*)</u>	2	3
7/9/2010		<u>ΠΓΝ ΑΤ. "ΣΙΣΜΑΝΟΓΛΕΙΟ"</u>	1	1
7/9/2010		<u>ΠΓΝ ΛΑΪΚΟ</u>	1	1
7/9/2010		<u>ΠΓΝΝΘΑ "Η ΣΩΤΗΡΙΑ" (*)</u>	2	2
24/8/2010	<u>Αττικής</u> (<u>Πειραιά</u>)	<u>ΠΓΝ ΝΙΚΑΙΑΣ (*)</u>	2	1
3/9/2010	<u>Θεσσαλονίκης</u>	<u>Γενικό Περιφερειακό Νοσοκομείο "Γ. Παπανικολάου" (*)</u>	2	1
3/9/2010		<u>Γενικό Περιφερειακό Νοσοκομείο "ΑΧΕΠΑ" (*)</u>	1	2
17/6/2010	<u>Έβρου</u>	<u>Γενικό Πανεπιστημιακό Νοσοκομείο Αλεξανδρούπολης (*)</u>	2	1
6/9/2010	<u>Καβάλας</u>	<u>Γενικό Νομαρχιακό Νοσοκομείο Καβάλας (*)</u>	1	1
6/9/2010	<u>Λάρισας</u>	<u>Γενικό Περιφερειακό Νοσοκομείο Λάρισας (*)</u>	2	2
6/9/2010		<u>Πανεπιστημιακό Γενικό Νοσοκομείο Λάρισας (*)</u>	3	4
31/8/2010	<u>Μαγνησίας</u>	<u>Γενικό Νομαρχιακό Νοσοκομείο Βόλου (*)</u>	1	1
23/8/2010	<u>Ιωαννίνων</u>	<u>Γενικό Περιφερειακό Νοσοκομείο Πανεπιστημιακό Ιωαννίνων (*)</u>	2	1
6/9/2010	<u>Αχαΐας</u>	<u>Γενικό Περιφερειακό Πανεπιστημιακό Νοσοκομείο Πατρών (*)</u>	1	2
16/7/2010	<u>Ηρακλείου</u>	<u>Γενικό Περιφερειακό Πανεπιστημιακό Νοσοκομείο Ηρακλείου</u>	1	2
ΣΥΝ			26	28

Ενημέρωση 19/9/2010

(*) αναμένεται αύξηση κατά μία θέση [+ 1 στο ΓΝ ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ]

ΙΑΤΡΙΚΗ	ΑΘΗΝΩΝ	ΘΕΣΣΑΛΟ ΝΙΚΗΣ	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΟΛΗΣ	ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	ΛΑΡΙΣΑΣ	ΠΑΤΡΑΣ	ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Τίτλος Μαθήματος	Ιατρική της Εργασίας	Ιατρική της Εργασίας	Υγιεινή & Ασφάλεια της Εργασίας	Επαγγελματικά νοσήματα	Ιατρική της Εργασίας	Ιατρική της Εργασίας & του Περιβάλλοντος	Κλινική Ιατρικής της Εργασίας Υγιεινή, Φυσιολογία, Ψυχολογία, Εργονομία
Τομέας	Διατομεακό	ΠΑΘΟΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ	Εργαστήριο Υγιεινής και Προστασίας Περιβάλλοντος	ΠΑΘΟΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ	ΤΟΜΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ και ΙΑΤΡΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ	Κλινικών Εργαστηρίων Εργαστήριο Υγιεινής	Κοινωνικής Ιατρικής
Υπεύθυνος	<u>επιδημιολογία</u> : Λινού <u>ιατροδικαστική</u> : Σπηλιοπούλου <u>Παθολογία</u> : Α.Χατζηϊωάννου Κ.Χατζησταύρου	[Σιχλιετίδης Λάζαρος Αν. Καθηγητής Πνευμονολογίας] Κωνσταντίνος Ζαρογουλίδης, καθηγητής Πνευμονολογίας	Κωνσταντινίδης Θεόδωρος Αν. Καθηγητής	Δασκαλόπουλος Γεώργιος Επ. Καθηγητής Πνευμονολογίας (*)	Χατζηχριστοδούλου Χρήστος, Αν. Καθηγητής Επιδημιολογίας Γ. Ραχιώτης λέκτορας	Ευάγγελος Αλεξόπουλος λέκτορας (* ΤΕΙ)	Φιλαλήθης Τάσος, Αν. Καθηγητής Αρχών Προγραμματισμού Υγείας
Εξάμηνο	8 ^ο	8 ^ο	6 ^ο	7 ^ο	9 ^ο	8 ^ο	1 ^ο
Ώρες	26	26	26	-	39	25	90
Είδος	Υποχρεωτικό	Επιλεγόμενο	Επιλεγόμενο	Επιλεγόμενο	Επιλεγόμενο	Επιλεγόμενο	Υποχρεωτικό
Διδακτικές μονάδες	2	2	-	-	-	1	-
ECTS	-	-	-	-	-	-	5,5
Εξετάσεις	-	Γραπτές	-	-	Γραπτές	-	-
Εκπαιδευτικό υλικό – Βιβλία	Ιατρική της Εργασίας, Επιδημιολογία & Πρόληψη Συγγραφέας : Λινού Αθήνα Εκδότης : Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις Έτος έκδοσης : 2006 €60.58 με ΦΠΑ	Ιατρική της Εργασίας (αναθεωρημένη έκδοση) Συγγραφέας : Σιχλιετίδης Λάζαρος University Studio Press 2002 45-50€	-	-	-	-	-
Γραμματειακή υποστήριξη	-	Δεν υπάρχει (επιθυμητή)	-	-	-	-	-

Πίνακας 25. Πίνακας 25. Προπτυχιακή εκπαίδευση φοιτητών Ιατρικής

Σχετικά με το τίτλο : 4/7 χρησιμοποιούν τον κλασικό τίτλο, *Ιατρική της Εργασίας* [1 & Περιβάλλοντος], 1 επαγγελματικά νοσήματα, 1 κλινική Ιατρική της Εργασίας, Υγεία & Ασφάλεια Εργασίας. Το μάθημα προσφέρεται κυρίως ως επιλεγόμενο και γίνεται κυρίως (3/7) στο 8^ο εξάμηνο αλλά και στο 1ο (!), στο 6ο, στο 7ο και στο 9^ο.

Οι υπεύθυνοι τομείς είναι 2 ΠΑΘΟΛΟΓΙΑΣ, 2 ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ, 2 ΥΓΙΕΙΝΗΣ & 1 γίνεται Διατομεακά. Οι διδάσκοντες μόνο 3/10 είναι ειδικοί ιατροί εργασίας και οι ώρες είναι 13Χ2=26. Δεν υπάρχουν αριθμητικά στοιχεία παρακολούθησης, εκπόνησης εργασιών, κ.ά.

Αξίζει να σημειωθεί ότι έχει παλαιότερα υπολογισθεί ότι μόλις το 2% των φοιτητών Ιατρικής επιλέγει την Ιατρική της Εργασίας. Ο μέσος χρόνος αναμονής για την άσκηση στα νοσοκομεία του ΕΣΥ κυμαίνεται κατά μέσο όρο στα 4.09 έτη [ελάχιστο: 0.8 - μέγιστο: 6.1] από στοιχεία για 14 ήδη υπηρετούντες ειδικευόμενους.

Έτσι, η Ιατρική της Εργασίας (και του Περιβάλλοντος) ως μια από τις βασικές επιστήμες ενός διεπιστημονικού συστήματος παροχής υπηρεσιών υγείας εντάσσεται στον ευρύτερο τομέα της Δημόσιας Υγείας. Είναι μια ιατρική ειδικότητα που σκοπό έχει την πρόληψη και την προαγωγή της υγείας των εργαζομένων.

Οι ΙΕ έχουν ειδικά ασκηθεί και εκπαιδευτεί στη πρόληψη, εκτίμηση και διαχείριση των συνθηκών επαγγελματικής ή περιβαλλοντικής έκθεσης. Επίσης διαθέτουν εμπειρία στην τοποθέτηση στην εργασία εργαζομένων με δυσλειτουργίες εξωεπαγγελματικής προέλευσης. Ο ειδικευόμενος ΙΕ πρέπει να κατέχει αρκετές φυσικές, νοητικές και συμπεριφορικές ιδιότητες (π.χ. γνώσεις, ικανότητες, επιδεξιότητες, συνήθειες) ώστε να ανταποκρίνεται στους παραπάνω στόχους. Αυτό συνεπάγεται περισσότερη καλύτερη και αποτελεσματικότερη εκπαίδευση.¹⁸⁴

Με βάση την μελέτη που εξέδωσε η ΠΟΥ το 1999 (Bilthoven, Netherlands) και τη σύμφωνη γνώμη της UEMS η ΙΕ επιβάλλει:

- Διαμόρφωση ενός προβλήματος ή ζητήματος
- Αναζήτηση στην βιβλιογραφία ή σε άλλες πηγές για επιβεβαίωση
- Εκτίμηση της αξίας, ισχύος και χρησιμότητας της ένδειξης, των ευρημάτων

¹⁸⁴ **Merluzzi F, Manno M, Costa G, Colombi A.** An integrated course in occupational medicine. A proposed teaching program based on the new organization of the degree course in medicine and surgery, *Med Lav.* 1991 Mar-Apr;82(2):173-83.

- Ανάπτυξη χρήσιμων συμβουλών και προληπτικών οδηγιών ως βάση εκτίμησης και δράσης

Η οργάνωση παροχής υπηρεσιών υγείας (ΟΠΥΥ) καθώς και οι υπηρεσίες επαγγελματικής υγείας (ΥΕΥ) αυξάνονται γνωρίζοντας την αναγκαιότητα εφαρμογής αρχών διαχείρισης ολικής ποιότητας στην υπηρεσία της αποστολής τους (ISO). Υπάρχουν αρκετοί λόγοι να συμφωνήσουμε με αυτές τις αρχές :

- Να προσδιορίσουμε, να κατανοήσουμε και να διαχειριστούμε αποτελεσματικά τις ΟΠΥΥ και ΥΕΥ και τις σχετικές διαδικασίες, ώστε να συνεισφέρουμε στην αποτελεσματικότητά τους
- Να θέσουμε ένα κατάλληλο περίγραμμα εργασίας που να επιτρέπει την ενεργό εμπλοκή του υγειονομικού προσωπικού και την υποστήριξη των επαγγελματιών υγείας ώστε να θέσουν τις ικανότητές τους στην υπηρεσία της οργάνωσης
- Η εστίαση στους αντικειμενικούς σκοπούς του συστήματος ώστε να εφαρμοστούν επιστημονικά αποτελεσματικές παρεμβάσεις

Η βασική διαφορά ΟΠΥΥ και ΥΕΥ είναι η θεσμική εστίαση στον «πελάτη-ασθενή». Η περίθαλψη και θεραπεία του ασθενούς είναι η αποστολή των ΟΠΥΥ ενώ η προστασία και η προαγωγή της υγείας του εργάτη είναι αποστολή των ΥΕΥ. Η αμφίδρομη σχέση ιατρού-ασθενούς αντιπροσωπεύει την ραχοκοκαλιά των βασικών επιχειρήσεων των ΟΠΥΥ ενώ υπάρχουν πολύπλευρες σχέσεις στις ΥΕΥ¹⁸⁵.

Πράγματι, ο ΙΕ διαδραματίζει ένα σύνθετο ρόλο συμπεριλαμβανομένου ενός συμμετοχικού ρόλου με τους ασκούντες διακυβέρνηση (κυβερνήσεις, εργοδότες, συνδικάτα, επιχειρήσεις, ιδρύματα, πανεπιστήμια, άλλους επαγγελματίες υγείας, κτλ).¹⁸⁶ Αυτός ο διαφορετικός ρόλος του ΙΕ απαιτεί ειδικές λειτουργικές δεξιότητες και ένα ευρύ φάσμα ικανοτήτων που πρέπει να αποκτηθούν συγκριτικά με άλλες ιατρικές ειδικότητες.

¹⁸⁵ **Agius R, Franco G**, *Valutazione dell' appropriatezza e della verifica degli interventi nella pratica professionale del medico del lavoro*, G Ital Med Lav Erg 2003; 25:3, 285-289

¹⁸⁶ **Παππά Ι, Ντουινιάς Γ**, Κώδικας Ηθικής & Δεοντολογίας Ιατρών Εργασίας [Διπλωματική Εργασία], ΕΣΔΥ 2002

Η καταλληλότητα και η αποτελεσματικότητα των ιατρικών παρεμβάσεων¹⁸⁷ εντοπίζονται επί του παρόντος μαζί με την μετακίνηση από συνήθεις πρακτικές σε πρακτικές βασιζόμενες σε ενδείξεις και στην ανάπτυξη συστάσεων – οδηγιών. Οι ιατρικές ειδικότητες διαφορετικών πεδίων άρχισαν να εφαρμόζουν μια προσέγγιση σύμφωνα με ένα λεπτομερές νέο παράδειγμα. Κάθε ιατρική ειδικότητα απαιτείται να δρα σύμφωνα με ένα πρότυπο που βασίζεται :

1. Διατύπωση του κλινικού προβλήματος
2. Αναζήτηση επιστημονικών ενδείξεων
3. Κριτική εκτίμηση αυτής της ένδειξης
4. Εφαρμογή της στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων

Το παράδειγμα αυτής της πρακτικής βασίζεται στην λεγόμενη Ιατρική βασισμένη σε ενδείξεις (Evidence based Medicine, EBM) και συνίσταται στην ταυτόχρονη χρήση ποσοτικών εργαλείων κατά την μεταφορά της επιστημονικής ένδειξης στη πρακτική (τα εργαλεία αυτά περιγράφουν τη χρήση αποτελεσματικών μετρήσεων, τυχαιοποιημένων κλινικών ερευνών ως χρυσών προτύπων ένδειξης, μετααναλύσεων, κλιμάκων ποιότητας εκτίμησης των μελετών και των ερευνών για συγχυτικούς παράγοντες) και στη παρότρυνση χρήσης των κατάλληλων κατευθυντήριων οδηγιών.

Υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ ΙΕ και ιατρών άλλων ειδικοτήτων. Αυτές καθιστούν τον ΙΕ μοναδικά ειδικό και περιλαμβάνουν τα ακόλουθα:

- Η προστασία της υγείας των εργατών είναι άμεση ευθύνη του εργοδότη ενώ η διάγνωση, θεραπεία και αποκατάσταση είναι ευθύνη των ειδικών
- Ο ΙΕ κατευθύνει τις ενέργειες του σύμφωνα με ένα προκαθορισμένο καλώς ορισμένο και αρκετά αυστηρό σύστημα ρόλων
- Οι αρμοδιότητες του ΙΕ βασίζονται σε γνώσεις και επιδεξιότητες που δεν είναι πάντα σχετικές με το ιατρικό κερκτημένο.

Με άλλα λόγια ο ΙΕ απαιτείται να εκτελεί καλά σχετιζόμενες με την υγεία ιατρικές παρεμβάσεις, όπως εμβολιασμοί, ατομική επιτήρηση της υγείας, συμπεριλαμβανομένης της κρίσης για καταλληλότητα), αλλά και μη σχετιζόμενες με την υγεία παρεμβάσεις ή μόνο μερικώς, όπως επιθεωρήσεις εργασιακών χώρων, ΓΕΕΚ, συμμετοχή στην εκτίμηση

¹⁸⁷ **Agius R, Franco G.** Assessment of appropriateness and verification of interventions in the professional practice of the occupational physician, *G Ital Med Lav Ergon.* 2003 Jul-Sep;25(3):285-9.

και διαχείριση των επαγγελματικών κινδύνων, συμβουλευτικό ρόλο, κλπ. Τα EBM κριτήρια μπορούν να εφαρμοστούν σε κάθε μια από αυτές τις παρεμβάσεις επειδή η επαγγελματική υγεία-Ιατρική της Εργασίας :

- Χρησιμοποιεί κατάλληλες τεχνικές για συστηματική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας
- Εκτιμάει μελέτες, συσχετίσεις αίτιου-αιτιατού, και την αποτελεσματικότητα των προληπτικών μέτρων
- Συντάσσει κατευθυντήριες οδηγίες και συστάσεις που στοχεύουν περισσότερο στο πληθυσμιακό παρά στο ατομικό επίπεδο, και
- Προβλέπει ενδείξεις για λήψη ασφαλιστικών αποφάσεων

Όμως, αρκετά εμπόδια επηρεάζουν αυτή τη προσέγγιση. Οι κύριες βάσεις δεδομένων στερούνται αξιόλογων πληροφοριών για έρευνα αιτιωδών συσχετίσεων στο πεδίο και έτσι μια συστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση δεν παρέχει ακόμα αρκετά επαρκή στοιχεία. Παρά την όλο και αυξανόμενη εύκολη πρόσβαση στις πηγές πληροφόρησης, ιδίως μέσω του διαδικτύου η πληροφορία δεν είναι εύκολα στη χρήση. Άλλο πρόβλημα, κοινό και σε άλλες ιατρικές ειδικότητες συνίσταται στην ανεπαρκή εκπαίδευση των ιατρών στην αναζήτηση των βιβλιογραφικών ενδείξεων και στην ασφυξία του χρόνου.

Άλλα προβλήματα δυσχεραίνουν την προσφορά λύσεων από την ΙΕ με βάση τα τυπικά εργαλεία EBM. Λίγες τυχαίοποιημένες μελέτες είναι διαθέσιμες στην ΙΕ και έτσι ο ΙΕ αναγκάζεται να αναφέρεται σε σειρές ή case-control μελέτες που παρέχουν χαμηλότερο βαθμό ένδειξης.

Πίνακας 26 - Γνωστικά πεδία Ιατρικής της Εργασίας & ποσοστιαία αναλογία ερωτήσεων στις εξετάσεις της ειδικότητας στις ΗΠΑ

Γνωστικό πεδία	Ποσοστό ερωτήσεων (%)
1. Κρίση καταλληλότητας για εργασία και Διαχείριση Αναπηρίας	10
2. Επιτήρηση Υγείας στους εργασιακούς χώρους	10
3. Αναγνώριση, εκτίμηση και έλεγχος κινδύνων	10
4. Κλινική διάγνωση και θεραπεία	35
5. Κανονισμοί και κυβερνητικές υπηρεσίες	-
6. Διακινδύνευση και περιβαλλοντική υγεία	10
7. Προαγωγή υγείας και πρόληψη	-
8. Διαχείριση και διοίκηση υπηρεσιών επαγγελματικής υγείας	10
9. Τοξικολογία	15

Πηγή: The *ABPM Study Guide for the Occupational Medicine specialty exam*

H.4. Νέες προοπτικές για την Ιατρική της Εργασίας

Οι νέες απαιτήσεις υγείας που αναδείχθηκαν στις επιχειρήσεις επιχειρήθηκε να αντιστοιχηθούν με μια νέα εικόνα της Ιατρικής της Εργασίας (ΙΕ), πλέον κατάλληλης όσον αφορά το περιεχόμενο και τις μεθόδους παρέμβασης της. Οι επιτυχίες της ΙΕ στον τομέα της πρόληψης περιόρισαν -ευτυχώς για τους ασθενείς-εργάτες- το κλινικό μέρος της ειδικότητας που τώρα βρίσκεται σε αναζήτηση σημείου ισορροπίας μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος, δηλαδή μεταξύ κλινικής και επιδημιολογίας, ή ούτως ειπείν, μεταξύ ευθύνης έναντι μεμονωμένων ασθενών ή εργαζομένων και ευθύνης έναντι της κοινότητας.

Η ΙΕ είναι πιο εκτεθειμένη από άλλες ιατρικές ειδικότητες στις συνέπειες των μετακινήσεων των λεπτών ισορροπιών των κοινωνικών μερών –αν και ο κώδικας ηθικής και δεοντολογίας προσδιορίζει την προστασία των εργαζομένων ως πρωταρχική αποστολή του ιατρού της εργασίας. Ούτε λιγότερο λεπτεπίλεπτη από ηθικής πλευράς και δυσχερέστερη είναι πρακτικά η ισορροπία μεταξύ επιστημονικών αναγκών (απόκτηση ενδείξεων) και πρόληψης (απόσυρση αιτίων τοξικότητας και βλάβης όταν λελογισμένα θεωρούνται ύποπτα). Μια πλευρά της σύγχρονης πραγματικότητας αντιπροσωπεύει το σύστημα ολικής ποιότητας, πάνω στο οποίο πολλές επιχειρήσεις ήδη «ποντάρουν» τόσο για να αποκομίσουν εμπορικά πλεονεκτήματα όσο και για να εγγυηθούν μια αξιόλογη παραγωγή. Η προστασία της υγείας των εργαζομένων που συμμετέχουν στην επίτευξη των επιχειρηματικών στόχων μπορεί σαφώς να ενταχθεί καθ' ολοκληρία σε αυτό το σύστημα.

Η επιλογή πρέπει να καθοδηγείται από προσεκτική αξιολόγηση των προτεινόμενων πρακτικών, του κόστους και του οφέλους αντί του φόβου ότι θα καταλήξουμε σε άλλες ειδικότητες, που δικαιωματικά όμως ασχολούνται με την πρόληψη και την ασφάλεια. Αυτά που θα έπρεπε να μην τίθενται εν αμφιβόλω είναι η αρμοδιότητα στην άσκηση του επαγγέλματος και η ορθότητα των εφαρμοζόμενων πρωτοκόλλων ιατρικής επαγρύπνησης.

Το κόστος της πρόληψης στους χώρους εργασίας για πολύ καιρό τιμωρούσε τις επιχειρήσεις, χρεώνοντάς τους όλο το υγειονομικό και περιβαλλοντικό κόστος, στο

όνομα της κατά τα άλλα ιερής αρχής, που συνοψίστηκε στο σλόγκαν «*όποιος ρυπαίνει πρέπει να πληρώσει*». Μια τέτοιου τύπου ιδεολογική τοποθέτηση μάλλον έχει ξεπεραστεί και πάντως επιφέρει βάρη μερικές φορές ασήκωτα, δίχως μια ίση κατανομή που να βασίζεται σε μια ανάλυση (βασισμένη σε ενδείξεις) των πραγματικών πλεονεκτημάτων της πρόληψης με όρους εξοικονόμησης του επιπρόσθετου οικονομικού και κοινωνικού κόστους για την κοινότητα¹⁸⁸.

Ας συγκρίνουμε το κόστος για τις εκστρατείες προσυμπτωματικού προληπτικού ελέγχου (screening) παθήσεων που σχετίζονται με την ηθελημένη υπερκατανάλωση καπνού ή οίνοπνεύματος ενώ θα πρέπει αναγκαστικά να επιβαρυνθούν οι επιχειρήσεις το κόστος της ιατρικής επαγρύπνησης εκτεθειμένων εργαζόμενων σε κινδύνους που σχετίζονται με την εργασιακή δραστηριότητα, πιθανώς προγενέστερη και οφειλόμενη σε προηγούμενες εργασίες.

Η αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ όλων αυτών των καταστάσεων είναι δύσκολη αλλά δυνατή, με την εξεύρεση πρακτικών λύσεων, για παράδειγμα, εφαρμόζοντας τις αρχές της κλινικής επιδημιολογίας, υιοθετώντας την αρχή της προφύλαξης, σεβόμενοι την εθνική και διεθνή νομοθεσία. Πάντως παραμένει μια αίσθηση αβεβαιότητας και πολιτισμικού κενού σε σχέση με την πολυπλοκότητα των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η άσκηση της ΙΕ ιδίως σε ακαδημαϊκό επίπεδο.

Ας θυμίσουμε πάντως, ότι οι πιο σύγχρονες προσεγγίσεις στην Ιατρική βασίζονται ευρέως στην *fuzzy logic* (θαμπή λογική) και στην προϋπόθεση ότι υπάρχουν υπερκαλύψεις μεταξύ «φυσιολογικού» και «παθολογικού», αλήθειας και πλάνης, ορθού και σφάλματος, θετικών και αρνητικών διασυνδέσεων. Η Ιατρική, όπως επίσης και η ΙΕ, δεν μπορεί να παραβλέψει την διαδικασία αξιολόγησης των επιστημονικών της ενδείξεων αλλά θα πρέπει να «βαραίνουν» οι αποδείξεις, λαμβάνοντας υπόψη την ενδογενή αβεβαιότητα. Η διαδικασία αυτή δεν είναι καθόλου εύκολη υπόθεση αφού πιθανότητα και αβεβαιότητα θα μπορούσαν να τείνουν στην αλληλοεκμηδένισή τους (ένα γεγονός μπορεί ταυτόχρονα να είναι πιθανό αλλά και πολύ αβέβαιο και ποικίλης ποιότητας).

¹⁸⁸ **Grandjean P.** *Implications of the Precautionary Principle for public health practice and research* Ann Rev Public Health. 2004; 25: 199-223

Στους επτά στόχους που θέτει το ΔΓΕ από το 1985 (Πίνακας 27), μόνο οι δύο (I-VI) αντιπροσωπεύουν παραδοσιακές δράσεις της Ιατρικής και της Υγιεινής της Εργασίας. Πέντε απαιτούν πλέον παρεμβάσεις νέου τύπου, ένας σχετικά με την εργονομία (III) και τέσσερεις σχετικά με την ιατρική επαγρύπνηση όχι αναγκαστικά ειδικών επαγγελματικών παθολογιών (II, IV, V, VII).

Πίνακας 27. Στόχοι των υπηρεσιών Ιατρικής της Εργασίας (ΔΓΕ, 1980)	
I	Ταυτοποίηση και έλεγχος κινδύνων που μπορούν να προκαλέσουν εργατικά ατυχήματα και επαγγελματικές παθήσεις
II	Προστασία έναντι των παραγόντων που στο χώρο εργασίας μπορούν να εντείνουν ή να επιδεινώσουν εξωεπαγγελματικές παθήσεις
III	Προώθηση της φυσικής και ψυχικής προσαρμογής των εργαζομένων στην εργασία, ειδικά διαμέσου της προσαρμογής της εργασίας σε κάθε άνθρωπο
IV	Ενεργοποίηση κατάλληλων μέτρων προστασίας και διατήρησης της υγείας ευπαθών ομάδων όπως οι ηλικιωμένοι ή οι με ειδικές ανάγκες εργαζόμενοι
V	Βελτίωση των συνθηκών εργασίας ούτως ώστε το γενικό επίπεδο των επαγγελματικών παθήσεων να μην υπερβαίνει εκείνο του γενικού πληθυσμού
VI	Εξασφάλιση της αγωγής υγείας σε όλους τους ενδιαφερόμενους για την υγιεινή & ασφάλεια της εργασίας και γενικώς στους εργαζόμενους
VII	Ανάπτυξη προγραμμάτων υγείας στις επιχειρήσεις που να αφορούν όλες τις πλευρές της υγείας

Στους διεθνείς υγειονομικούς οργανισμούς θεωρείται ήδη κεκτημένη γνώση ότι η ανάπτυξη των πλέον διαδεδομένων λεγόμενων "χρόνιων εκφυλιστικών παθήσεων" (όπως, οι καρδιαγγειακές και οι νεοπλασίες) επηρεάζονται από μια σειρά παράγοντες (συν-αιτίες) αρχής γενομένης από την αλληλοσυσχέτιση ατόμου-περιβάλλοντος. Ασφαλώς το εργασιακό περιβάλλον με τα κοινωνικά και πολιτισμικά του χαρακτηριστικά, εκτός από τα φυσικά και χημικά, αντιπροσωπεύει έναν από τους σημαντικότερους, ποιοτικά και ποσοτικά, παράγοντες της ανθρώπινης ύπαρξης.

Παραγνωρίζοντας την συνολική εκτίμηση όλων των παραγόντων περιοριζόμαστε σε μια οργανωτική και μονοπαραγοντική αντίληψη για τις αιτίες των ασθενειών, που ήδη έχει απορριφθεί από την Ιατρική. Το σύνολο αυτών των παραγόντων υπαγορεύει ακόμα και διαφορετική θεραπευτική προσέγγιση σε πολλές παθήσεις, αφού είναι γνωστό ότι

όχι μόνο η πρόληψη αλλά και η ίδια η θεραπεία πρέπει να λαμβάνει υπόψη της, την πολυπλοκότητα και τις αλληλοεπιδράσεις του περιβάλλοντος όπου ζουν και εργάζονται οι άνθρωποι.

Συνεπώς, αυτές που αποκαλούμε **σχετιζόμενες με την εργασία παθήσεις** (job-related diseases) αντιπροσωπεύουν ένα νέο πεδίο για την ΙΕ. Γι' αυτό είναι απαραίτητη η προώθηση της έρευνας και η παρέμβαση μας για υποθετικά βλαπτικούς παράγοντες που είναι παρόντες στο χώρο εργασίας και μπορούν να δράσουν μαζί με άλλους στην εκδήλωση παραδοσιακών μη επαγγελματικών ασθενειών, όπως ψυχικών, καρδιαγγειακών, οστεοκινητικών, γαστρεντερικών και άλλων διαταραχών.

Έτσι, αποκτούν σπουδαιότητα επιδημιολογικές μελέτες θνητότητας και θνησιμότητας, ιδιαιτέρως η εκτίμηση της ατομικής ευαισθησίας στο φυσικοχημικό και ψυχοκοινωνικό περιβάλλον. Επίσης, όλο και περισσότερες ομάδες εργαζομένων στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες ταξινομούνται ως "ευαίσθητες". Αρκεί να σκεφθούμε τις δημογραφικές αλλαγές (αύξηση του μέσου όρου επιβίωσης και των γυναικών, εργασία ΑΜΕΑ).

Δεν είναι αποδεκτό να θεωρούμε ότι οι υπάλληλοι και γενικώς οι μη-εργάτες δεν χρειάζονται ιατρική επαγρύπνηση γιατί δεν εκτίθενται σε ειδικούς επαγγελματικούς κινδύνους. Τα υψηλά ποσοστά απουσιασμού, η συνεχής "ιατροποίηση" ως συνέπεια της κοινωνικής δυσaráσκειας, η υπερκατανάλωση φαρμάκων και ιατρικών υπηρεσιών, η αποτυχία των προγραμμάτων πρωτογενούς και δευτερογενούς πρόληψης στο γενικό πληθυσμό, οι δυσκολίες επανένταξης των ΑΜΕΑ, καθιστούν τους χώρους εργασίας - ιδίως των γραφείων και των υπηρεσιών που είναι πολυπληθείς- ένα ευνοϊκό πεδίο ανάπτυξης παρεμβάσεων πρόληψης της υγείας.

Για αρκετά χρόνια τα προβλήματα της υγείας που συνδέονται με το "στυλ ζωής" αναφέρονταν σχεδόν αποκλειστικά σε ένα περιορισμένο αριθμό ανθρώπων που ανήκαν στις λεγόμενες "ομάδες κινδύνου". Σήμερα είναι εμφανές ότι οι παθήσεις αυτές μας αφορούν όλους αφού η εμφάνιση τους επηρεάζεται από τις συνθήκες ζωής και εργασίας μας. Πολλοί άνθρωποι δεν έχουν επιλογές σε σχέση με την υγεία τους είτε λόγω άγνοιας είτε λόγω αδυναμίας. Μια από τις σύγχρονες προκλήσεις είναι ακριβώς η καταπολέμηση αυτών των διακρίσεων και διαφορών, με την βελτίωση της υγειονομικής κατάστασης των πληθυσμών που αφορούν συνολικά την λεγόμενη "πρόοδο" της ανθρωπότητας.

Η Ιατρική της Εργασίας βρίσκεται ενώπιον μιας δυνητικά ευρείας ζήτησης στην οποία δεν είναι σε θέση να απαντήσει από μόνη της, ούτε εκ παραδόσεως, αφού ακόμα και στην Ιταλία αποδείχθηκε ανεπαρκής και προβληματική, παρά την εκρηκτική εξάπλωση της "ρουτίνας του 626". Αλλά όμως δεν πρόκειται μόνο για ιταλικό πρόβλημα, ούτε μόνο της ΙΕ.

Όλοι αναρωτιώμαστε ο καθένας απ' την μεριά του:

Πράττω ορθά ; Το κάνω καλά ; είμαι αρκετά ενημερωμένος ;

Τα συστήματα παροχής υπηρεσιών υγείας¹⁸⁹, επίσης, που εμπλέκονται στην προστασία και στη βελτίωση της υγείας των εργαζομένων καλούνται να λειτουργήσουν σύμφωνα με πρότυπα που καθορίζουν τις υποδομές, τις μεθόδους και το περιεχόμενο, τους ανθρώπινους πόρους και τα συστήματα διασφάλισης ποιότητας. Προεξάρχει η αναγκαιότητα της προσαρμογής αυτών των υποδομών σε απαιτήσεις ποιότητας, όπως προβλέπονται από την αρ. 161 σύμβαση του ΔΓΕ. Έτσι τα συστήματα αυτά πρέπει να εγγυώνται την παροχή υπηρεσιών στους χώρους εργασίας που να είναι :

- ολοκληρωμένου τύπου (υγειονομικού, ιατρικού, ψυχολογικού και κοινωνικού)
- πρόληψης των παραγόντων κινδύνου και προαγωγής υγείας
- προσανατολισμένες στην ποιότητα και βασισμένες σε επιστημονικές ενδείξεις
- λειτουργικά ενσωματωμένες στην επιχείρηση
- βασισμένες στην συμμετοχή εργοδοτών, εργαζομένων με σκοπό την κάλυψη της επαγγελματικής ικανότητας και της συνεισφοράς στην ανάπτυξη της επιχείρησης.

Αυτό που έχει σημασία είναι οι υπηρεσίες αυτές να λαμβάνουν πάντα υπόψη τις ανάγκες «του πελάτη», δηλαδή των εργαζομένων και των εργοδοτών, που αναμφίβολα είναι πολλαπλές και διαφορετικές αλλά και συχνά αντικρουόμενες (οικονομικό κόστος, αναμενόμενα πλεονεκτήματα, αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων).

Το πλαίσιο αναφοράς βασίζεται σε έννοιες και κριτήρια «καλής πρακτικής» (Good Occupational Practice) που προβλέπει μια προκαταρκτική, ορθή ανάλυση των πραγματικών αναγκών που είναι ο κυριότερος και αποφασιστικότερος παράγοντας επιτυχίας σε αυτή την σχέση.

¹⁸⁹ Felton JS. *Occupational medical management*. Boston, Little, Brown & Company, 1990;1-180

Αυτή η ανάλυση βασίζεται στο πρότυπο που πρότεινε ο Donabedian που εκτιμάει τέσσερα πεδία:

- ❑ **Input** (σύστημα παροχής των υπηρεσιών = διαχείριση, ανθρώπινο δυναμικό, μέσα) (σύστημα αποδέκτης των υπηρεσιών, του «πελάτη» = υποδομή, χαρακτηριστικά, προσωπικό, μηχανήματα, διαχείριση)
- ❑ **Process** (τυπολογία παροχών, επιτεύγματα),
- ❑ **Output** (συμβουλές, οδηγίες, συστάσεις),
- ❑ **Outcome** (ποιότητα ζωής, απουσιασμός, συμμετοχή ΑΜΕΑ στην εργασία, διατήρηση εργασιακής ικανότητας)

Input (εισερχόμενα στο σύστημα, δεδομένα)	Ειδικοί Επαγγελματικής Υγείας (ΕΕΥ) Μέσα Υποδομές Οργάνωση
Process (διαδικασία συστήματος)	Εκτίμηση κινδύνων Περιβαλλοντικός έλεγχος Βιολογικός έλεγχος Ιατρική Επαγρύπνηση Πληροφόρηση Κατάρτιση Βοήθεια & Επιφυλακή
Output (εξερχόμενα, προϊόντα)	Συμβουλές Οδηγίες & Συστάσεις
Outcome (έκβαση)	Βελτίωση της υγείας Εργονομικές βελτιώσεις Επανένταξη ΑΜΕΑ Ενσυνείδηση εργαζομένων και επιχείρησης

Η επιθυμία της εγκυρότητας βρίσκεται στη βάση της αναπτυσσόμενης δημοφιλίας των «κατευθυντήριων οδηγιών», εννοούμενων ως εργαλείων που επιτρέπουν περιορισμό της αίσθησης ανεπάρκειας και συμφωνία με άλλους συναδέλφους, ιδίως πιο έμπειρους ή έγκυρους, στα κίνητρα των επιλογών στην καθημερινή πρακτική. Οι ομάδες εργασίας που συνέταξαν έως τώρα «οδηγίες» αποτελούνται από ιατρούς της εργασίας που παράλληλα είναι επίσης επιδημιολόγοι, κλινικοί παθολόγοι, τοξικολόγοι και βιομηχανικοί υγιεινολόγοι. Δεν αντιμετώπισαν γενικά καμία δυσκολία στην εξεύρεση σημείων ισορροπίας έχοντας θέσει εξ αρχής ως στόχο αυτό που θα μπορούσαμε να

αποκαλέσουμε *prevention governance* (διακυβέρνηση της Πρόληψης) κατ' αναλογία της *clinical governance* (κλινικής διακυβέρνησης).

Η συναίνεση μιας ομάδας συναδέλφων, διαφορετικής μεν προέλευσης και επαγγελματισμού αλλά όλων επιθυμούντων την συνεργασία, συμμεριζόμενοι αρμοδιότητες και ενημέρωση στα αντίστοιχα πεδία τους μπορεί να μην φθάνει τα επίπεδα εγκυρότητας μια συστηματικής αξιολόγησης σύμφωνα με τους κανόνες της EBM αλλά έχει το πλεονέκτημα να επιτρέπει μια παρέμβαση ακόμα και εν απουσία όλων των ενδείξεων αλλά και να υπερνικάει αυτό που ονομάστηκε -σε σχέση με την εκτίμηση του κινδύνου- «παράλυση μέσω της ανάλυσης».

Οι πρακτικές προληπτικών παρεμβάσεων στους χώρους εργασίας μπορούν συνεπώς να αναλυθούν μέσω κατάλληλων δεικτών προσανατολισμένων στην αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας τους¹⁹⁰. Η συστηματική και κριτική αποτίμηση των διαφόρων πλευρών των παρεμβάσεων, όπως για παράδειγμα της προσφυγής για συμβουλές στον ιατρό εργασίας δεν υπήρξαν ποτέ αντικείμενο έρευνας, ενώ άλλες έχουν διερευνηθεί με μεθοδολογικές ελλείψεις.

Η Προληπτική Ιατρική πράγματι προβάλλει ως μια ειδικότητα τόσο ζητούμενη αλλά και άλλο τόσο μπλοκαρισμένη από ενδογενείς συγκρούσεις (μεταξύ υπο-ειδικοτήτων) και εξωγενή εμπόδια (κυρίως οικονομικού και πολιτισμικού τύπου). Η ειδικότητα αυτή παρουσιάζει σημαντικές δομικές δυσκολίες που προέρχονται από τον κατακερματισμό της, την απρόσφορη αξιολόγηση της σε ακαδημαϊκό επίπεδο, την έλλειψη ελέγχων καριέρας, τον ελλιπή προσδιορισμό της, ειδικά με την ΙΕ.

Συνιστώνται λοιπόν τα ακόλουθα μέτρα:

- ✓ "ομοσπονδοποίηση" όλων των ηγετικών οργανώσεων στον τομέα της Πρόληψης σε ένα 'συνασπισμό' που θα προσφέρει μεγαλύτερη πολιτισμική δύναμη παρέμβασης χωρίς να θυσιάσει τις μεμονωμένες ειδικότητες
- ✓ οριστικός προσδιορισμός του περιεχόμενου της ειδικότητας της Προληπτικής Ιατρικής διαμέσου συναινετικών συνδιασκέψεων (consensus conferences)

¹⁹⁰ Mitchell CS., Evaluating occupational health and safety programs in the public sector. Am J Ind Med. 1998 Dec;34(6):600-6.

στοχεύοντας στη δράση και στην διδασκαλία που να αναγνωρίζονται πρακτικά και νομοθετικά

- ✓ δημιουργία στενών σχέσεων με κλινικές ειδικότητες, ιδίως με την Εσωτερική Παθολογία
- ✓ αναδόμηση των ακαδημαϊκών μονάδων που ασχολούνται ποικιλοτρόπως σε δραστηριότητες πρόληψης προς τον σχηματισμό τμημάτων Προληπτικής Ιατρικής, έρευνας, διδασκαλίας και παροχής υπηρεσιών στον τομέα της αγωγής υγείας
- ✓ διασύνδεση της Ιατρική της Εργασίας με την (γενική) Προληπτική Ιατρική, εκθέτοντας κοινούς στόχους και ενισχύοντας τους θεσμικούς δεσμούς μεταξύ τους.

Πρόκειται για ορισμένες προτάσεις¹⁹¹ που προέρχονται από την ανάλυση διαφορετικών καταστάσεων. Πιθανώς δεν μπορούν να εφαρμοστούν αυτόματα σε κάθε χώρα. Όμως θεωρούνται χρήσιμες, μαζί με άλλες ιδέες, στην πρόκληση συζήτησης μεταξύ των ειδικών και των αρμοδίων στην Δημόσια Υγεία, στην προοπτική της προστασίας της υγείας των εργαζομένων.

¹⁹¹ **Guidotti TL.**, *Preventive medicine - notes toward an agenda for change*, Am J Prev med 1996; 12: 165-171

Η.5. Βιολογικός έλεγχος-παρακολούθηση

Ένα πεδίο όπου η ΙτΕ έχει αποφασιστικά συμβάλλει είναι η εμφάνιση του βιολογικού ελέγχου-παρακολούθησης [biological monitoring] ως συνέπεια της επαγγελματικής έκθεσης.¹⁹² Ο στόχος ήταν η ανάπτυξη μη-επεμβατικών, απλών, εύκολων αλλά και φθηνών μεθόδων και δοκιμασιών. Έτσι έγινε δυνατή η διαπίστωση της ειδικής ατομικής ευαισθητότητας σε βλαβερούς παράγοντες που οφείλεται είτε σε γενετικά καθορισμένες, είτε σε επίκτητες συνθήκες του ξενιστή.

Κατά τη διαδικασία μετάβασης από την ΙτΕ ευρύτερα στην ΕΥ τις τελευταίες δεκαετίες, μάθαμε ότι η πρωτοβάθμια πρόληψη μπορεί να είναι αποτελεσματική όχι μόνο σε καθορισμένες διαταραχές αλλά επίσης και σε χρόνιες πολυπαραγοντικές παθήσεις και σε πολύπλοκα σύνθετα σύνδρομα¹⁹³. Σε αυτά, η έκθεση σε περιβαλλοντικούς παράγοντες είναι τόσο ένας παράγοντας κινδύνου όσο και ένα ουσιαστικό (μη περιττό) στοιχείο ενεργοποίησης της αμοιβαίας επίδρασης με τα γνωρίσματα του ξενιστή. Η όλη διαδικασία δεν θα μπορούσε να λάβει χώρα δίχως την έκθεση σε αυτούς τους παράγοντες ενεργοποίησης. Υπάρχουν αρκετά διαθέσιμα παραδείγματα που αναδεικνύουν αυτές τις έννοιες. Θα παραθέσουμε μόνο ελάχιστα για να δείξουμε πως ο *‘ακούσιος πειραματισμός με ανθρώπους’* δηλ. η έκθεση σε βλαβερούς παράγοντες μπορεί να αποκαλύψει τους βασικούς μηχανισμούς εκδήλωσης άγνωστης προέλευσης παθήσεων.¹⁹⁴

Η αμοιβαία επίδραση γονιδίων-περιβάλλοντος διαφαίνεται σαφώς στη χρόνια βηρυλλίωση [Chronic Beryllium Disease, CBD] και το επαγγελματικό βρογχικό άσθμα που συνδέεται με έκθεση σε χαμηλού μοριακού βάρους ουσίες όπως οι ισοκυανιούχες ενώσεις. Ο κίνδυνος ανάπτυξης CBD συνδέθηκε σταθερά με την έκφραση ενός δείκτη υπερτοπικού αντιγόνου ανθρώπινων λευκοκυττάρων που βρέθηκε να εκφράζεται σε 84-

¹⁹² Χατζής Χρ., Βιολογικός έλεγχος-παρακολούθηση, Ιατρική της Εργασίας, 1986

¹⁹³ Mutti Antonio, Franchini Innocente, Contribution of Occupational Medicine to Medical Science, Acta BIOMED 2005;Suppl.2;7-10

¹⁹⁴ Mapp CE, Corona PC, De Marzo N, Fabbri L. Persistent asthma due to isocyanates. A follow-up study of subjects with occupational asthma due to toluene diisocyanate (TDI). *Am Rev Respir Dis.* 1988 Jun;137(6):1326-9.

97% των περιπτώσεων CBD σε τρεις διαφορετικές μελέτες. Επίσης, αυτό φαίνεται να λειτουργεί ως περιοριστικό στοιχείο για τη παρουσίαση του Be στα Be-ειδικά T κύτταρα κλώνους. Διατυπώθηκε η υπόθεση ότι οι γενετικά προδιατεθειμένοι ξενιστές, όταν εκτεθούν σε αντιγόνα που ενεργοποιούν μια υπερβολική κυτταρική ανοσολογική απάντηση υφίστανται το σχηματισμό του μη-τυροποιηθέντος κοκκιώματος της σαρκοείδωσης, ενώ στη CBD η αμοιβαία επίδραση των πολυμορφικών HLA τάξης II μορίων και του Be σε συνδυασμό με τα 'ορθά' βοηθητικά γονίδια του ανοσολογικού συστήματος, όπως ο TNF-α ενεργοποιούν τη χρόνια ανοσολογική αντίδραση που χαρακτηρίζει τη CBD. Η σαρκοείδωση φαίνεται επίσης να συνδέεται με δείκτες γονιδιακών τύπων του MHC [major histocompatibility complex].

Όπως έδειξε ο Richeldi¹⁹⁵ από εισπνοή σκόνης Be προκαλείται μια επαγγελματική πάθηση που αποτελεί ανεκτίμητο πρότυπο μελέτης της σαρκοείδωσης, μιας κατά πολύ συχνότερης πάθησης με παρόμοια παθολογικά και ανοσολογικά ευρήματα. Επιπλέον ορισμένοι τουλάχιστον ασθενείς διαπιστώθηκε, εκ των υστέρων, ότι στη πραγματικότητα έπασχαν από CBD. Η εφαρμογή της βασικής ιδέας, δηλ. της μελέτης ανωμαλιών άγνωστης αιτιολογίας να χρησιμοποιείται ως πρότυπο ακόμα σε σπάνιες, αλλά με γνωστή αιτιολογία και ανοσολογικούς μηχανισμούς, ασθένειες θα βοηθήσει περαιτέρω στη πρόοδο των γνώσεων μας στην Ιατρική. Υπό αυτή την έννοια η CBD αποτελεί μοναδικό πρότυπο.

Μόνο σε μικρό αριθμό πασχόντων εργαζομένων βρέθηκαν ειδικά IgE αντισώματα. Η απουσία ειδικών IgE αντισωμάτων σε άτομα με επαγγελματικό άσθμα υπονόησε την ύπαρξη μηχανισμών IgE-ανεξάρτητων με πιθανό ρόλο των T κυττάρων αναγνώρισης των ισοκυανιούχων ή των παραγόντων τους. Συνδυάζοντας κλινικά, επιδημιολογικά και πειραματικά δεδομένα έγινε κατορθωτή η κατανόηση του υφιστάμενου μηχανισμού αυτού του συνδρόμου που έχει καλώς τεκμηριωθεί σε ειδικούς εργασιακούς χώρους αλλά που μπορεί επίσης να συνδυασθεί με έκθεση σε περιβαλλοντικούς ρυπαντές. Όπως έδειξε η Mapp^{196,197} υπάρχουν αρκετές αποδείξεις ότι η κυτταρική ανοσία και το

¹⁹⁵ Richeldi L, Sorrentino R, and Saltini C, HLA-DPB1 glutamate 69: a genetic marker of beryllium disease Science, Vol 262, Issue 5131, 242-244

¹⁹⁶ Mapp CE, Corona PC, De Marzo N, Fabbri L. Persistent asthma due to isocyanates. A follow-up study of subjects with occupational asthma due to toluene diisocyanate (TDI). [Am Rev Respir Dis](#). 1988 Jun;137(6):1326-9.

επιθήλιο των αεραγωγών εμπλέκονται στη παθογένεση του επαγγελματικού βρογχικού άσθματος από ισοκυανιούχες ενώσεις. Έτσι, το επαγγελματικό βρογχικό άσθμα από χαμηλού μοριακού βάρους ουσίες φαίνεται ως αποτέλεσμα σύνθετων γνωρισμάτων που περιλαμβάνουν μεταβολικό πολυμορφισμό¹⁹⁸ (π.χ. GSTP1), αμοιβαία επίδραση του παράγοντα ή των μεταβολιτών του με μακρομοριακούς στόχους, αναγνώριση Τ κυττάρων, φλεγμονή και υπεραντίδραση¹⁹⁹.

Επαγγελματική (και περιβαλλοντική) έκθεση σε οξειδωτικούς, ερεθιστικούς παράγοντες και ανοσογονικά υλικά διάσπαρτα στον περιβάλλοντα αέρα του εργασιακού ή του ευρύτερου περιβάλλοντος αστικών ή αγροτικών περιοχών είναι πιθανό να δημιουργήσει ανεπιθύμητες ενέργειες στο δέρμα και το ανοσολογικό σύστημα από τοξικολογικούς μηχανισμούς.

Από μια ιστορική ανασκόπηση των αλλεργιών στον εσωτερικό αέρα επαγγελματικών χώρων προέρχεται η ταξινόμηση ατόμων ύποπτων για αλλεργίες σε 4 τάξεις: *αληθώς αλλεργικά άτομα* (IgE), *ευαισθητοποιημένα άτομα* (IgE-ανεξάρτητα αλλά με υποκείμενους ανοσολογικούς μηχανισμούς), *ευπαθή άτομα* (ανώμαλη αντίδραση σε χαμηλή δόση ερεθιστικών ουσιών) και *ψυχο-αλλεργικά άτομα* (νευρο-συμπεριφορική ανταπόκριση). Η παραπάνω κατηγοριοποίηση έχει υιοθετηθεί γενικά για τις αλλεργίες εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντα αέρα.²⁰⁰

Από το 1775 που ο Sir Percival Pott²⁰¹ δημοσίευσε μια μονογραφία περιγράφοντας το καρκίνο του όσχεου των καπνοδοχοκαθαριστών ως επαγγελματικής αιτιολογίας, η ΙτΕ συνεισφέρει με επιδημιολογικές και πειραματικές αποδείξεις τη καλύτερη κατανόηση

¹⁹⁷ **Mapp CE, Fryer AA, Marzo ND, Pozzato V**, Glutathione S-transferase GSTP1 is a susceptibility gene for occupational asthma induced by isocyanates, *Journal of Allergy and Clinical Immunology*, Volume 109, Issue 5, Pages 867-872

¹⁹⁸ **Fryer Anthony A., Bianco Andrea, Hepple Michael, Jones Peter W., Stange Richard C., and Spiteri Monica A.**, Polymorphism at the Glutathione S-transferase GSTP1 Locus A New Marker for Bronchial Hyperresponsiveness and Asthma *Am. J. Respir. Crit. Care Med.*, Volume 161, Number 5, May 2000, 1437-1442

¹⁹⁹ **Cirila AM**, Occupational allergic diseases as a clinical model to approach specific environmental ... *Acta Biomedica*, 2005 - actabiomedica.it

²⁰⁰ **Saffiotti Umberto**, Silicosis and lung cancer: a fifty-year perspective, *ACTA BIOMED* 2005; Suppl 2; 30-37

²⁰¹ **Pott Percival**, *Chirurgical Observations Relative to the Cataract, the Polypus of the Nose, and the Cancer of the Scrotum, the Different Kinds of Ruptures, and the Mortification of the Toes and Feet*. London, 1775.

της μοριακής βάσης της χημικής καρκινογένεσης. Η πρόκληση καρκίνου στο πνεύμονα από το κρυσταλλικό πυρίτιο που είχε στέρεα καθοριστεί από επιδημιολογικές μελέτες σε εκτεθειμένους, έλαβε υποστηρικτικές πειραματικές αποδείξεις από μακροχρόνιες μελέτες σε πειραματόζωα και από τη νεοπλασματική μετατροπή κυττάρων στόχων σε καλλιέργειες. Αυτά παρείχαν ένα πρότυπο διερεύνησης των παθογενετικών μηχανισμών που αποκαλύφθηκαν προοδευτικά πιο σύνθετοι, καθώς διαθέτουμε πιο προχωρημένες μεθόδους μοριακών μελετών.²⁰²

Ο Saffiotti²⁰³ μας παρέχει έναν πλούσιο απολογισμό της 50χρονης εμπειρίας του στη μοριακή και κυτταρική μελέτη του καρκίνου ή της πυριτίωσης από το κρυσταλλικό πυρίτιο σε πειραματόζωα. Ως αντίδραση στα σωματίδια του πυριτίου, οι πνεύμονες ενεργοποιούν ένα αριθμό μοριακών διαμεσολαβητών, συμπεριλαμβανομένων αυτών που εμπλέκονται κυρίως στη φλεγμονώδη και ινώδη αντίδραση και ανοσολογικών πτυχών, όπως οι ιντερλευκίνες και ο TNF-α. Επίσης, υπάρχει αμοιβαία επίδραση μεσεγγυματικών και επιθηλιακών κυττάρων και των καταρρακτών τους διαμεσολαβητών. Έτσι υπάρχει ολοκληρωμένη άποψη ότι η πυριτίωση αποτελεί μια εντελώς ανοσολογική διαδικασία που ξεκινάει με τη διέγερση του ανοσολογικού συστήματος που κατανοεί την επιφάνεια των πυριτικών σωματιδίων ως βακτήρια ή μύκητες. Η ανοσολογική παθογένεση της πυριτίωσης έχει πολλά κοινά με τις λεγόμενες νόσους του κολλαγόνου και αυτό δεν προκαλεί έκπληξη αφού οι τελευταίες εντοπίζονται με αυξημένη συχνότητα σε εκτεθειμένους σε διοξείδιο του πυριτίου.

Μέσω της πνευμονικής παθοβιολογίας μπορούμε τώρα να διαθέτουμε μη-επεμβατικές μεθόδους συλλογής και ανάλυσης του εκπνεόμενου αέρα που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο διάγνωσης και παρακολούθησης εκτεθειμένων και πασχόντων αφού είναι ασφαλής, εύκολη και γρήγορη. Με δεδομένο ότι η ανθρώπινη εκπνοή περιέχει περισσότερες από 250 χημικές ενώσεις οι δυνατότητες ανάπτυξης είναι υψηλές. Η Πνευμονολογία έχει αποκτήσει τεράστια εμπειρία από τους χώρους εργασίας

²⁰² **Bignon JS, Aron Y, Ju LY, Kopferschmitt MC, Garnier R, Mapp C, Fabbri LM, Pauli G, Lockhart A and Charron D**, HLA class II alleles in isocyanate-induced asthma Am. J. Respir. Crit. Care Med., Vol 149, No. 1, 01 1994, 71-75.

²⁰³ **Saffiotti Umberto, Olufemi Williams A., Lambert, N. Daniel, M. Edward Kaighn, Yan Mao, and Xianglin Shi**, Section V Chapter I CARCINOGENESIS BY CRYSTALLINE SILICA: ANIMAL, CELLULAR, AND MOLECULAR STUDIES 1996 - books.google.com

όπου η ανάλυση της εκπνοής έχει χρησιμοποιηθεί για την εκτίμηση της επαγγελματικής έκθεσης σε διάφορες πτητικές χημικές ουσίες. Η εργαστηριακή ανάλυση του εκπνεόμενου αέρα αντίθετα είναι πολύπλοκη, δαπανηρή και χρονοβόρα. Αναμένονται νέες εξελίξεις από την ανάπτυξη μη-επεμβατικών διαδικασιών ανάλυσης εκπνοής.

Παρά τη χρήση ορισμένων ειδικών παραγόντων ως φαρμάκων (χηλικοί παράγοντες στη 'κινητοποίηση' βαρέων μετάλλων, μολύβδου²⁰⁴ κ.ά.) η ΙτΕ έχει από καιρό δεσμευθεί ότι η αναγνώριση του αιτιώδους παράγοντα και η διακοπή της επαγγελματικής έκθεσης παραμένουν οι μόνες διαθέσιμες 'θεραπείες' των επαγγελματικών παθήσεων.

Είναι σημαντικό να τονισθεί ότι στη πλειοψηφία τους οι επαγγελματικές παθήσεις δεν διαθέτουν φυσιοπαθολογική μοναδικότητα αν και κάποιες, όπως η πυριτίαση παρουσιάζουν κάποιες ιδιαιτερότητες. Επαγγελματικές παθήσεις, όπως ο καρκίνος του πνεύμονα από ιοντίζουσα ακτινοβολία, ο καρκίνος της ουροδόχου κύστης από αναθυμιάσεις άνθρακα, το βρογχικό άσθμα από εισπνοή αλάτων πλατίνας και η λιπώδης διήθηση του ήπατος από διαδερμική απορρόφηση του οργανοδιαλύτη διμεθυλφορμαμίδη δεν διακρίνεται από άλλες κοινών αιτίων.

Όταν εργαζόμενοι απευθύνονται σε ιατρούς -ιδίως της Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας και των ασφαλιστικών ταμείων- για κάποια συμπτώματα η επαγγελματική αιτιολογία πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη. Εάν ένα σύμπτωμα εκδηλώνεται με αιφνίδιο και οξύ τρόπο, όπως π.χ. ένα εξάνθημα ή κάποια ηπατική ή αιματική δυσλειτουργία, η διερεύνηση εστιάζεται σε πρόσφατα, συνήθως ημερών ή εβδομάδων, γεγονότα (αύξηση παλαιών ή είσοδος νέων χημικών παραγόντων κινδύνου). Απ' την άλλη χρόνια συμπτώματα ή ευρήματα όπως η πνευμονική ίνωση και ο καρκίνος ανάγονται σε επαγγελματική έκθεση που διαρκεί 20-30 χρόνια.²⁰⁵

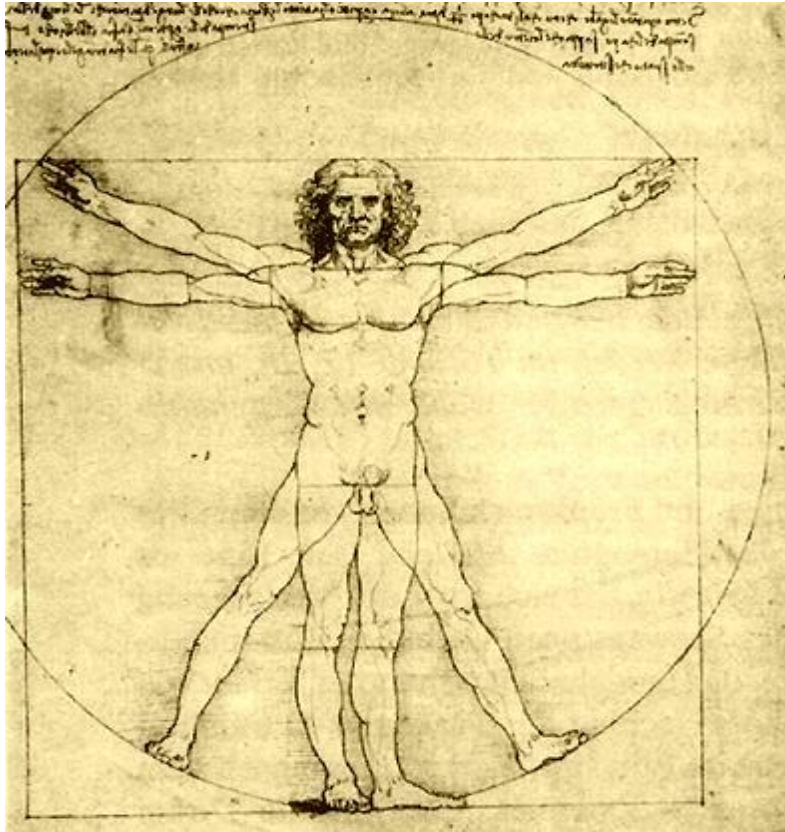
²⁰⁴ **Ντουινιάς Γ, Παπαγγελόπουλος Στ (+), Επαγγελματική Μολυβδίαση, Τζάνειο 1995, 21^ο Πανελλ Ιατρ Συνέδριο**

²⁰⁵ **Linda Rosenstock, Mark Cullen**, Clinical essentials. Occupational Medicine: basic principles of Occupational Disease, ACP Medicine Online, 06/07/2006

Συνιστώμενα βιβλία Ιατρικής της Εργασίας

1. **Bernardino Ramazzini**, *Οι ασθένειες των εργατών*, μετάφραση-επιμέλεια, **Γ. Ντουνιάς**, εκδόσεις ΕΛΙΝΥΑΕ, 2001
2. **Αγγελής Αλ**, *Ιατρική της Εργασίας & Βιομηχανική Ιατρική*, Αθήναι, εκδ. Ν.Π.Αργυρού, 1973
3. **Σωληναραίος Ε**, *Επαγγελματικές Πνευμονοπάθειες*, Τεχνόγραμμα, 1997
4. **Ζημάλης Ε**, *Ιατρική της Εργασίας και του Περιβάλλοντος*, εκδόσεις TITAN, 1^η, 1993, 2^η, 2002
5. **Βελονάκης Μ & Σουρτζή Π**, *Υγεία και Εργασία*, εκδ. ΒΗΤΑ, 2009
6. **Λινού Α.**, *Ιατρική της Εργασίας, Επιδημιολογία & Πρόληψη*, Εκδόσεις Βήτα, 2005
7. **Σιχλετίδης Λ.**, *Ιατρική της Εργασίας*, University Studio Press 2002
8. **Χατζησταύρου Κ.Α., Ιορδάνογλου Ι.Β.**, *Επαγγελματικά νοσήματα πνευμόνων*, εκδόσεις Παρισιάνου ΑΕ
9. Rom WN: *Environmental & Occupational Medicine*, 3rd Ed Lippincot-Raven, Philad, 1998
10. **Zenz, Dickerson**: *Occupational Medicine*, Mosby, 1994
11. **LaDou J**: *Occupational & Environmental Medicine*, 2nd Edition Appleton & Lange, Norwalk, 1997
12. **Raffle PA, et al** : *Hunter's Disease of Occupations*, 9th Ed Anold, London, 2000
13. **McCunney RJ**: *A practical approach to Occupational and Environmental Medicine*, Lippincot, 2003
14. **Rosenstock L, Cullen MR, Brodtkin CA, Redlich CA** "Clinical Occupational and Environmental Medicine, Elsevier, 2005
15. **Greenberg MI**, *Occupational Industrial and Environmental Toxicology*, Mosby, 2003
16. **Casarett & Doull's**, *Toxicology*, 6th edz., 2001
17. **Candura Francesco**, *Lezioni di medicina del Lavoro*, Pavia, 1985
18. **Candura Francesco**, *Tecnologia Industriale*, Pavia 3° ediz., 1990

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ' ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το μέλλον της Εργασίας & ο Ramazzini στη νέα χιλιετία

Το τέλος του 20^{ου} αιώνα υπήρξε μια εντυπωσιακή ιστορική περίοδος για την ανθρωπότητα. Στο πεδίο της επιχειρηματικής δραστηριότητας και του εμπορίου, ο σημερινός σχετικά ειρηνικός κόσμος ζει δύο τεχνολογικές επαναστάσεις που υπόσχονται μεγάλες –και τελικά ωφέλιμες– αλλαγές στη ζωή μας, στην εργασία, ακόμη και στον έρωτα: την πληροφορική και τη γενετική. Όλο και περισσότεροι άνθρωποι ξεφεύγουν από τα δεσμά της

φτώχειας, αλλά την ίδια στιγμή οι κάτοικοι του πλανήτη αυξάνονται με ραγδαίους ρυθμούς. Ο παγκόσμιος πληθυσμός, που στις αρχές του αιώνα ήταν 1,6 δισεκατομμύρια, έχει ξεπεράσει σήμερα τα 6 δισεκατομμύρια²⁰⁶. Οι τελευταίες προβλέψεις του ΟΗΕ με βάση τη "μέση γεννητικότητα" δίνουν μέγεθος παγκοσμίου πληθυσμού για το 2030 γύρω στα 8 δισεκατομμύρια. Η αύξηση του πληθυσμού οφείλεται στη μείωση της θνησιμότητας (κυρίως χάρη στις βελτιώσεις που έχουν επιτευχθεί στις συνθήκες υγιεινής), σε συνδυασμό με ένα μίγμα τεχνολογικής προόδου και –για ορισμένους– ευημερίας, που αύξησε σημαντικά τις αγροτικές αποδόσεις και βελτίωσε τη διατροφή των ανθρώπων. Η μέση προσδοκώμενη διάρκεια ζωής έχει αυξηθεί παντού εντυπωσιακά: από 40-50 σε 75-80 χρόνια στις πλουσιότερες και από 20-40 σε 50-60 στις φτωχότερες χώρες. Η δημογραφική αυτή μεταβολή θέτει νέα ζητήματα και δημιουργεί νέα προβλήματα, όπως η γήρανση του πληθυσμού ακόμη και στις φτωχές χώρες.

Τι μπορούμε να κάνουμε; "Όσο πιο βαθιά στο παρελθόν κοιτάξει κανείς, τόσο πιο μακριά στο μέλλον μπορεί να δει", συμβούλευε ο Ουίνστον Τσόρτσιλ. Ας δούμε τι έχει συμβεί τα τελευταία εκατό χρόνια: η γεωργία, η αλιεία και η δασοκομία, που επί αιώνες σήμαιναν σκληρή δουλειά, το 1913 απασχολούσαν το 28% του εργατικού δυναμικού στην Αμερική, το 41% στη Γαλλία και μόνο το 12% στην Αγγλία. Σήμερα σε όλες αυτές τις χώρες το ποσοστό αυτό έχει πέσει κάτω από το 6%. Η μαζική εργασία στους αγρούς αντικαταστάθηκε από τη μαζική εργασία στο εργοστάσιο. Η παραγωγή που στηριζόταν στη δουλειά ικανών μαστόρων έδωσε τη θέση της στις εργαλειομηχανές και στη μονότονη παραγωγή σε σειρά. Οι εργάτες άρχισαν να αντιμετωπίζονται ως εναλλακτικές, αν και εκπαιδευμένες μονάδες, που είναι οργανωμένες, λίγο - πολύ σε επιστημονική βάση, ώστε να γίνονται οι παραγωγικές διαδικασίες πιο αποτελεσματικές. Μερικές φορές υπήρξε η αλλοτριωτική αίσθηση ότι τα μέλη

²⁰⁶ THE ECONOMIST-Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ/ Οκτώβριος 1999

της ομάδας, οι εργάτες, είναι απλώς αντικαταστάσιμα γρανάζια μιας απρόσωπης μηχανής, όπως στους "Μοντέρνους Καιρούς" του Τσάρλι Τσάπλιν στη δεκαετία του 1930.

Σε όλη τη διάρκεια του αιώνα, η "γνώση" –δηλαδή η δύναμη του νου– αποκτούσε συνεχώς υπεροχή απέναντι στη μυϊκή δύναμη, τη δύναμη του αλόγου και την υλική δύναμη. Ενώ ένας Βρετανός εργάτης στην αρχή του αιώνα εργαζόταν 2.700 ώρες το χρόνο, σήμερα στις πλούσιες χώρες οι εργαζόμενοι δουλεύουν από 1.400 έως 1.800 ώρες το χρόνο. Καθώς ο αιώνας πλησιάζει στο τέλος του, ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι βρίσκουν δουλειά, χάρη στις τεχνικές, πνευματικές και επαγγελματικές ικανότητές τους, ως εργαζόμενοι γραφείου.

Η παγκοσμιοποίηση –η εκμηδένιση των αποστάσεων και η αύξηση των αλληλεπιδράσεων και της αλληλεξάρτησης– συνεχίζεται εδώ και μεγάλο χρονικό διάστημα, με γρήγορη διάδοση των φτηνών τηλεπικοινωνιών, των πανίσχυρων υπολογιστών και του Internet. Όλα αυτά εξηγούν γιατί πολλοί άνθρωποι σήμερα αισθάνονται ότι οι μεταβολές σημειώνονται ταχύτερα, καθώς επιταχύνεται η τεχνολογική πρόοδος. Ο νόμος του Μουρ, σύμφωνα με τον οποίο η ισχύς των μικροσίπ διπλασιάζεται κάθε 18 μήνες, έχει αποδειχθεί ορθός. Αυτό είναι που κάνει τους ανθρώπους να αισθάνονται ότι το έδαφος χάνεται κάτω από τα πόδια τους.

Η περίοδος του 1900, όταν ο Frank Baum έγραψε το "Μάγο του Οζ", υπήρξε γεμάτη ανακαλύψεις, εφευρέσεις και επιτεύγματα. Ο άνθρωπος διέσπασε το άτομο, ξεχώρισε, περιέγραψε και μεταχειρίστηκε τα δομικά υλικά της ζωής και της ύλης. Οι άνθρωποι περπάτησαν στο φεγγάρι και μέσα από τα έξυπνα τηλεσκόπιά τους είδαν μέχρι τα πέρατα του σύμπαντος. Ανθρώπινα όργανα μεταμοσχεύτηκαν και τα εμβόλια μπορούν να νικήσουν τους περισσότερους ιούς. Κάποιες ασθένειες εξαλείφθηκαν εντελώς, αν και κυρίως χάρη στην καλύτερη υγιεινή και στα εντομοκτόνα. Πολύ σύντομα η ιατρική πρόκειται να

μεταμορφωθεί μέσω της τεχνολογίας της πληροφορικής και της γενετικής. Οι γιατροί θα κάνουν διάγνωση των ασθενειών από μακριά, χρησιμοποιώντας αισθητήρες και τηλε-υπολογιστές. Θα μπορούν να δουν ακόμα μέσα στο σώμα και στο μυαλό μας βαθύτερα από ό,τι επέτρεψαν οι εφευρέσεις αυτού του αιώνα, οι ακτίνες Χ (στην πραγματικότητα από το 1885) και η μαγνητική τομογραφία. Παράλληλα με τις συμβατικές θεραπείες μέσω των φαρμάκων, της διατροφής και της χειρουργικής, θα τεθούν σε εφαρμογή τα εργαλεία της γενετικής, που θα έχουν τη δυνατότητα να διαβάσουν τον τρόπο με τον οποίο έχουμε προγραμματιστεί. Η γενετική θεραπεία αναμένεται να κερδίσει εξίσου ευρεία αποδοχή με τη μεταμόσχευση οργάνων.

Όταν κατά κάποιον τρόπο λοιπόν τίθεται μια διαδικασία επαναφοράς στην επικαιρότητα μιας προσωπικότητας ή ενός κοινωνικού και επιστημονικού φαινομένου, ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος υπερεκτίμησης ή βιασμού των στοιχείων και των συσχετίσεων που μπορούν να προέλθουν από αυτά. Σήμερα συμβαίνει συχνά το αντίθετο, όταν εκλαμβάνεται ως αρχή μια ανιστόρητη ή "μεταμοντέρνα" συμπεριφορά. Ακόμα και χωρίς να επιλύεται εξαρχής αυτό το κομβικό σημείο που αντιπροσωπεύει αμφότερους τους κινδύνους, φαίνεται νόμιμη και παραγωγική η επανεξέταση του έργου του Ramazzini με νέα δεδομένα.

Τα προηγούμενα αλλά και τα πιο πρόσφατα χρόνια ο συγγραφέας αναφέρθηκε λιγότερο ή περισσότερο εθιμοτυπικά, συχνά από δεύτερο χέρι, από πολλούς που έγραψαν για την Ιατρική της Εργασίας. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων τον καλούσαν ως μάρτυρα, όταν ήθελαν να επιβεβαιώσουν –σχεδόν πάντοτε δικαίως– ότι κάποιος συγκεκριμένος κίνδυνος, κάποια ειδική ασθένεια των εργατών υπήρξαν από πάντα και ότι διά μέσου των αιώνων απουσίασε η θέληση και η ικανότητα να τα απαλείψουμε.

Πρόσφατα οι ιστορικοί είδαν τον Ramazzini ως "διανοούμενο", ως έναν από αυτούς που άρχισε να παρατηρεί, να αναλύει και να περιγράφει το λαό μέσα

στις πραγματικές συνθήκες διαβίωσής του, κάνοντάς τον αντικείμενο όχι μιας ηθικολογικής αλλά μιας "συγκροτημένης επιστημονικής συζήτησης". Η τελευταία βασική παρατήρηση, όπως ελέχθη στις προηγούμενες σελίδες, παραπέμπει στην υιοθετημένη από τον Ramazzini επιστημονική μέθοδο και στα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάπτυξη μιας τέτοιας συζήτησης.

Έχουν, ασφαλώς, αναλογική αξία εφαρμοσμένα σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο αλλά και ένα γενικότερο επιστημονικό ενδιαφέρον ως στιγμή λιγότερο ή περισσότερο απότομης αλλαγής, λίγο -πολύ ριζοσπαστικής, στα πλαίσια μιας επιστημονικής διαδικασίας ευρείας σύλληψης. Αυτή η αξία του έργου του Ramazzini²⁰⁷ θα πρέπει να ανακτηθεί και να συζητηθεί. Μια τέτοια κατάλληλη αναδόμηση παραλείφθηκε ακόμα και στη γονιμότερη και αυθεντικότερη περίοδο που έζησε πρόσφατα αλλά και στο παρελθόν η Ιατρική της Εργασίας. Ασφαλώς δε λείπουν σήμερα οι ευκαιρίες αναπλήρωσης αυτού του κενού. Η διατριβή αυτή, ως συνέχεια της παρουσίασης του πονήματος του Ramazzini -για πρώτη φορά στη χώρα μας- στη συγκεκριμένη φάση της Ιατρικής της Εργασίας και στη συγκεκριμένη κοινωνική κατάσταση, έχει και αυτό το σκοπό. Ας ανακεφαλαιώσουμε εδώ ορισμένα σημεία αυτής της ανάλυσης.

Πράγματι, έχουν μεγάλο ενδιαφέρον από τη μια η σύνθεση όλων των ιατρικών γνώσεων που επιτυγχάνει ο συγγραφέας και από την άλλη, ότι το συντελούμενο έργο γίνεται υπό την έννοια της οργάνωσης αυτής της σύνθεσης, σε σχέση με ένα συγκεκριμένο κοινωνικό στρώμα, τους εργαζόμενους, υπέρ αυτών αλλά επίσης, προοπτικά, και για όλη την κοινωνία.

Ο Ramazzini σχεδόν πάντα γνωρίζει και μελετά άμεσα τα υλικά και τους τρόπους εργασίας του καιρού του και προσπαθεί με ακρίβεια να τα συσχετίσει

²⁰⁷ Felton JS, *The heritage of Bernardino Ramazzini*. Occup Med (Lond) 1997 Apr ;47(3):167-79.

με τη θνητότητα και τη θνησιμότητα των εργαζομένων. Σήμερα βεβαίως, μπορούμε να ισχυριστούμε με μεγαλύτερη βεβαιότητα ότι όλα αυτά τα αιτιολογικά πρότυπα δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα ή ότι ανταποκρίνονταν μόνο μερικώς.

Υπό αυτή την έννοια δε θα αρκούσε πια μια απλή ενημέρωση πάνω στο έργο του Ramazzini για να εκθέσει τις σημερινές συνθήκες εργασίας και υγείας των εργαζομένων²⁰⁸. Στο διάστημα των τριών αιώνων αναδείχτηκαν και εκτιμήθηκαν δύο τουλάχιστον γεγονότα σε σχέση με την παθολογία: πρώτον, μειώθηκαν οι λοιμώδεις ασθένειες ως αιτία θανάτου και δεύτερον, οι φυσικοί και χημικοί παράγοντες των ασθενειών έδρασαν μεν σε διαφορετικές συνθήκες σε αυτό το διάστημα, αλλά με τέτοιο τρόπο που εκδήλωσαν πιο άμεσα και ικανά τις ασθένειες και κατά συνέπεια τις αιτίες θανάτου. Αυτό σημαίνει ότι, ενώ σχεδόν όλοι οι τεχνουργοί του Ramazzini πέθαιναν πρόωρα από τις ίδιες ασθένειες ή από μια πολύ περιορισμένη κατηγορία ασθενειών, δηλαδή κυρίως από λοιμώδεις επιπλοκές, με το πέρασμα του χρόνου οι επαγγελματικές ασθένειες αυτές καθαυτές, οφειλόμενες σε υλικά και συνθήκες εργασίας, καθίστανται η κύρια αιτία θνητότητας και θνησιμότητας.

Ο Ramazzini για να προβεί στη διάγνωση ασθένειας οφειλόμενης στην εργασία δεν περιορίζεται στην εκτίμηση των διαθέσιμων κλινικών στοιχείων, αλλά πρέπει να υπερβεί δυσκολίες ισοδύναμες αυτών που συναντάει ένας σύγχρονος ιατρός έναντι μιας χρόνιας πάθησης ή πρώιμων δεικτών ασθένειας. Γι' αυτό πρέπει να μελετήσει το χώρο εργασίας και να υιοθετήσει ειδικά ερμηνευτικά πρότυπα. Θεραπεύει όπως μπορεί αυτές τις ασθένειες και αντιλαμβάνεται ότι η αναγκαιότητα μιας καταλληλότερης θεραπείας, που να στοχεύει τις επαγγελματικές ασθένειες της εποχής του, δεν αντιστοιχεί σε άλλο παρά στην αναγκαιότητα –όχι ακόμα πλήρως εκφρασμένη– να γίνει

²⁰⁸ Franco G., "Ramazzini and workers' health". Lancet 1999 Sep 4; 354 (9181): 858-61.

κατανοητό ότι αυτές οι ασθένειες συχνά δεν είναι θεραπεύσιμες αλλά μονάχα προβλέψιμες.

Εφιστά την προσοχή στο γεγονός ότι αυτή καθαυτή η παρέμβαση του ιατρού δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένη, μερικές φορές αντιπαραγωγική και αντίξοη, άλλες φορές παρακινούμενη μόνο από την ανάγκη του ιατρού να δικαιολογήσει το ρόλο του. Παράλληλα ο Ramazzini επιμένει στο γεγονός ότι όλες οι βλαβερές διαδικασίες και ιδίως αυτές της εργασίας, καθορίζονται από διαφορετικές, μη ιατρικές, συνθήκες, ευρέως επηρεαζόμενες από κοινωνικά συμφέροντα και όποιους τα διαχειρίζονται. Έτσι, ο συγγραφέας, συνεπής με αυτή τη θέση, απευθύνεται στους ίδιους τους εργαζομένους, ενθαρρύνοντάς τους να επιδιώξουν πιο αυτόνομα τον αντικειμενικό σκοπό της υγείας τους και συνολικότερα των συμφερόντων τους. Απευθύνεται στους πρίγκιπες και στους διαχειριστές συνιστώντας μεγαλύτερη οξυδέρκεια και διορατικότητα στο να θεσπίσουν μέτρα υγιεινής και άλλα υπέρ των εργαζομένων, έστω και αν άμεσα είναι δαπανηρά και αντίθετα με την παραδοσιακή έννοια της διαχείρισης.

Το *“De Morbis”* αντιπροσωπεύει μια αυθεντική και δημιουργική συστηματοποίηση, παράλληλα και “σατυρική” των διαθέσιμων γνώσεων σε πολλά πολιτισμικά πεδία και σε έρευνες που αφορούν τα επαγγέλματα, την εργασία και τη κοινωνία. Αναδεικνύει τα κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά ορισμένων επαγγελμάτων –τεχνών, χειρωνακτικών και μη και προσθέτει στο αίσθημα των ανθρώπων και στη λογική των πριγκίπων, τα βάσανα και τον επώδυνο στιγματισμό των τεχνουργών. Αποτελεί επίσης σημείο αναφοράς τόσο για κοινωνικά κινήματα ‘από τα κάτω’ όσο και για πρωτοβουλίες διακυβέρνησης ‘από τα πάνω’ αμφότερα ικανά, από διαφορετικούς δρόμους, να εκλογικεύσουν και να αλλάξουν, βαθμιαία, την πραγματικότητα.

Καθώς όμως ήδη έχουμε εισέλθει σε νέο αιώνα, στους τομείς της γεωργίας, της οικονομίας, της βιομηχανικής παραγωγής, των συγκοινωνιών, της παροχής υπηρεσιών και της διακυβέρνησης, η ανθρώπινη εργασία αντικαθίσταται με τρομερή ταχύτητα από την αυτοματοποίηση. Η μαζική αντικατάσταση εργαζομένων από μηχανήματα υποχρεώνει όλα τα κράτη της γης να επανεξετάσουν το ρόλο του ανθρώπου στην κοινωνική διαδικασία, αν και ένας κόσμος που θα αποτελείται μόνο από ρομπότ και αυτόματες μηχανές, στον οποίο ο τεχνολογικός θεός θα καταργήσει τη βιβλική καταδίκη "Εν τώ ιδρώτι του προσώπου σου φαγείν τόν άρτον", είναι μάλλον μια εντελώς φανταστική υπόθεση.

Όμως ολόκληρες κατηγορίες εργαζομένων έχουν ήδη συρρικνωθεί, αναδιαρθρωθεί ή εξαφανιστεί τελείως. Το μέλλον μας επιφυλάσσει νέες, ακόμη πιο εξελιγμένες μορφές τεχνολογίας προγραμμάτων ηλεκτρονικών υπολογιστών, που θα φέρουν την ανθρωπότητα και τον πολιτισμό όπως μας είναι γνωστός, πολύ κοντά σε έναν κόσμο χωρίς καθόλου εργατικά χέρια. Ίσως λοιπόν να πρέπει να επαναπροσδιοριστεί ο ρόλος του ατόμου σε μια κοινωνία η οποία δε θα προσφέρει σχεδόν καθόλου εργασία. Επειδή, όπως φαίνεται, δεν απασχολεί πια κανέναν το ηθικό ερώτημα αν εργαζόμαστε για να ζήσουμε ή το αντίστροφο, η έννοια της εργασίας, το νόημά της και το μέλλον της έχουν μετασημασιολογηθεί και αντικατασταθεί από την τεχνοοικονομική έννοια της απασχόλησης.

Η "Knowledge Society", η κοινωνία της γνώσης ²⁰⁹ στην μεταβιομηχανική εποχή απαρτίζεται από τα ακόλουθα:

- στην οικονομική σφαίρα, μετάβαση από τη παραγωγή των αγαθών στην παροχή υπηρεσιών

²⁰⁹ D. Bell, The Coming of post-Industrial Society, New York, 1973

- στην επαγγελματική σφαίρα, επικράτηση των ειδικών και τεχνικών, «λευκών χαρτογιακάδων» (white collars) που θα ξεπεράσουν τους κλασικούς εργάτες (blue collars)
- στη θεωρητική γνώση ως αφετηρία αλλαγών και μορφοποιήσεων του κοινωνικού χώρου
- στο μελλοντικό προσανατολισμό που βασίζεται στον έλεγχο της τεχνικής και των πρακτικών της επιπτώσεων
- στο επίπεδο των αποφάσεων για τη δημιουργία μιας πνευματικής τεχνολογίας (intellectual technology)

Και μάλλον είναι ανάγκη να επινοηθούν καινούργιες εναλλακτικές λύσεις για την απασχόληση, όπως μας είναι γνωστή εδώ και αιώνες από τη Νεολιθική Εποχή και από την Αγροτική Επανάσταση και μετά. Διαφορετικές προσεγγίσεις στο θέμα της παροχής εισοδήματος καθίστανται αναγκαίες. Το τέλος της εργασίας είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα μπορούσε να σημαίνει και θάνατο του πολιτισμού, όπως τον ξέρουμε ή την απαρχή μιας νέας, μεγάλης κοινωνικής μεταμόρφωσης^{210, 211}.

Η παρακαταθήκη που άφησε ο B.R. συνεχίζει να καλεί τους Ιατρούς [ιδιαίτερα όσους ειδικευθούν στην ειδικότητα Ιατρικής της Εργασίας] να:

- εφαρμόσουν ένα ελάχιστο αλλά αδήριτο τεχνικό δεδομένο στη διαδικασία άσκησης του λειτουργήματός τους, ώστε να καθιστούν δυνατές τις γνώσεις και τις διασυνδέσεις, διαμέσου άμεσων ερευνών, σχετικά με τις συνέπειες της εργασίας στους εργαζόμενους
- προλαμβάνουν τις πιθανές ψυχικές και σωματικές συνέπειες των διαφόρων επαγγελμάτων στους νέο-προσλαμβανόμενους

²¹⁰ Berlinguer G, Biocca M, *Recent developments in occupational health policy in Italy*. Int J Health Serv 1987;17(3): 455-74.

²¹¹ Jeremy Rifkin, "Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της", Εκδόσεις Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996.

- επισκέπτονται τους εργασιακούς χώρους παρατηρώντας την οργάνωση της εργασίας, τα χρησιμοποιούμενα υλικά, τον τρόπο εργασίας

Ο *‘πατέρας της Ιατρικής της Εργασίας’* απέκτησε τη μεγαλύτερη αρετή του όταν κατά τρόπο εντελώς επαναστατικό σε σχέση με το διαγνωστικό και θεραπευτικό σχήμα, σύνεστησε, πρόσθεσε στο παραδοσιακό τρόπο λήψης ιατρικού ιστορικού του Ιπποκράτη, τη γνωστή ερώτηση του τίτλου : **τι εργασία κάνεις ;**

Στις μέρες μας, ακολουθώντας τη παρακαταθήκη του B.R. μάλλον θα πρέπει να προσθέσουμε σύμφωνα με τον Fr. Carnevale, και άλλες λεπτομερέστερες ερωτήσεις όπως :

Quot artes exercuisti ?	Πόσα επαγγέλματα άσκησες ;
Quales artes exercuisti ?	Ποια επαγγέλματα άσκησες ;
Quamdiu sine opera fuisti ?	Για πόσο καιρό ήσουν άνεργος ;
Quae varia auctoramenta aut quae variae rationes instauravisti ?	Με τι είδους σύμβαση ; με τι ευελιξία ;

Η επιστημονική συμπεριφορά του Ramazzini, εμπνευσμένη από μια βαθιά δομημένη θέληση δημιουργίας, είναι γεμάτη παραδείγματα προς μίμηση. Πρόκειται για μια συμπεριφορά της οποίας οι ρίζες βρίσκονται σε έδαφος το οποίο πρέπει να υπήρξε ένα αληθινό πεδίο μάχης ενάντια στην παραδοσιακή ιατρική, ενάντια στους ιατρούς - φορείς δογμάτων και συμφερόντων, ενάντια στους άπληστους και απρονόητους τεχνίτες, ενάντια στους ανόητους και άρπαγες διαχειριστές.

“Πρωτοπόρο και σημαιοφόρο των δικαιωμάτων όποιου εργάζεται”. Έτσι τον αποκάλεσε ο καθηγητής Luigi Devoto, διευθυντής της πρώτης στον κόσμο Κλινικής της Εργασίας, την οποία ίδρυσε στο Μιλάνο κατά τις εκδηλώσεις των

200 ετών από το θάνατό του ²¹². Σε αυτό το σημείο οι ιστορικές μεταθέσεις είναι πολύ απλές να γίνουν αλλά όχι τυχαίες, αρκεί να γνωρίζουμε και να εκτιμούμε κατάλληλα τις μεταβλητές του παιχνιδιού.

Η πεποίθηση του Διαφωτισμού ήταν ότι όλα τα προβλήματα μπορούν να λυθούν με τον ορθό λόγο και ότι η ανθρωπότητα έχει πάντοτε τη δυνατότητα να ατενίζει νέους ορίζοντες. Η πραγματική δυσκολία όμως έγκειται στο συμβιβασμό αντιτιθέμενων συμφερόντων και διαφορετικών απόψεων, στο κατά πόσον, όπως στον κόσμο του "Μάγου του Οζ", τα μολυβένια αφεντικά έχουν καρδιά και οι εργάτες - σκιάχτρα έχουν μυαλό. Αρκεί να εκτιμήσουμε την ουσιαστική αποτυχία του προγράμματος του Ramazzini τρεις αιώνες από τη διατύπωσή του, καθώς και τη γενναιότητα και τα όρια των ριζοσπαστικών προθέσεων στα θέματα της υγιεινής στους χώρους εργασίας.

Έχουμε πολλούς λόγους να πιστεύουμε ότι όλες αυτές οι πολιτικές, οικονομικές και επιστημονικές τάσεις θα συμβάλουν στη δημιουργία ενός καλύτερου κόσμου, ενός κόσμου με περισσότερη ευημερία, ειρήνη, λιγότερο βασανισμένου από το φόβο της ωμής βίας, της φτώχειας ή των ασθενειών, καθώς ο 21^{ος} αιώνας θα κυλάει.

Ας κρατήσουμε όμως, μαζί με τη δικαιολογημένη αισιοδοξία για τις οικονομικές, κοινωνικές και επιστημονικές δυνατότητες που πρέπει να μας συνοδεύσουν στον 21^ο αιώνα και το σκεπτικισμό του οίνοποιού: τα πράγματα μπορούν να πάνε στραβά, όχι μόνο λόγω των παρεμβάσεων της τύχης ή της θείας πρόνοιας που ταλαιπωρούν τον αμπελουργό, αλλά επίσης λόγω των πολλών παρεμβάσεων του ανθρώπου, που εσκεμμένα ή κατά λάθος απειλούν τις ελευθερίες μας και είναι πιθανόν μέσω ψευδών βεβαιιοτήτων να στείλουν ακόμα και τις πιο ώριμες δημοκρατίες προς νέες και επικίνδυνες κατευθύνσεις.

²¹² Luigi Devoto, *Il Lavoro*, 1914, 7, 307

ΣΥΝΟΨΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

Ιωάννινα, 14 Απρίλιου 2011

Η διδασκαλία της Ιστορίας της Ιατρικής –όπως και γενικότερα της Ιστορίας- δεν έχει μόνο προπαιδευτικό και εισαγωγικό ρόλο στις Ιατρικές σπουδές, κατά τα πρώτα έτη της Ιατρικής. Αποτελεί ταυτόχρονα **διαρκές ερέθισμα** για την **επιστημονική δημιουργικότητα**, την κλινική σκέψη και την ανάπτυξη μιας πιο πραγματικής, ηθικής και κοινωνικής αυτό-αντίληψης των ιατρών. [Mirko Grmek].

Το βιβλίο «**Οι ασθένειες των εργατών**», η πραγματεία [De morbis artificum diatriba] όπως συνήθως λέγεται, δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στη Μόδενα το 1700. Γράφτηκε όμως κατά την τελευταία δεκαετία του 1600, όταν ο **Bernardino Ramazzini (B.R.)** ασχολήθηκε αρκετά με γεωφυσικές και επιδημιολογικές μελέτες [De constitutiones, Επιδημίες] και ολοκληρώθηκε όταν ο συγγραφέας ήταν ήδη 67 ετών με ιατρική εμπειρία πλέον των 40 ετών.

Τότε προσκλήθηκε στο φημισμένο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, για αρετές διαφορετικές από αυτές του βιβλίου που θα τον έκανε μετέπειτα «αθάνατο» ! Το έργο αυτό προκαλούσε βεβαίως πολιτισμικό και επιστημονικό ενδιαφέρον στον B.R. αλλά πιθανώς όχι το κυρίαρχο. Εξάλλου, εκτός από την αυθεντικότητά του, δεν του επέφερε καμία περαιτέρω τύχη ως ιατρού και συγγραφέα. Για την κατανόηση του πλαισίου, των πηγών και ορισμένων χαρακτηριστικών της **diatriba** θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι:

- η 4ετής περίπου θητεία του B.R. ως αγροτικού ιατρού στο Δουκάτο του Castro πρέπει να **ερέθισε το ενδιαφέρον** του για τις ασθένειες που προσβάλλουν τους φτωχούς και τους τεχνουργούς
- η **άμεση παρατήρηση** των εργατών κατά τις γεωφυσικές έρευνές του, τουλάχιστον αυτή που αφορά τους βοθροκαθαριστές, που ο ίδιος δίνει έμφαση έως του σημείου να ισχυρίζεται ότι χάρις σε αυτή είχε αρχίσει να γράφει τη πραγματεία.
- Ακολούθως ο συγγραφέας μπόρεσε **να συνδέσει** αυτή την εμπειρία με μια άλλη, δηλαδή την **επιβεβαίωση** ότι υπήρχαν άνθρωποι που έχοντας ασκήσει στο παρελθόν το επάγγελμα του βοθροκαθαριστή, τυφλώθηκαν ή μισοτυφλώθηκαν και ζητιάνευαν ελεημοσύνη στους δρόμους.

Ο Β.Ρ. χρησιμοποιεί πολύ νωρίτερα, σύγχρονα εργαλεία μελέτης όπως της “συνεχούς παρακολούθησης” [follow-up] των αλλαγών στην υγεία για την ανακάλυψη ασυνήθιστων γεγονότων. Κανείς πριν από αυτόν δεν θεωρητικοποίησε ολοκληρωμένα το γεγονός ότι αποσύροντας ή ελαχιστοποιώντας αυτές τις αιτίες ασθένειας, μπορούσε να είναι ένα πλεονέκτημα ή επίσης και κύρια να αντιπροσωπεύει, μια υποχρέωση της κοινωνίας.

Δεν θα ήταν δυνατό να κατανοηθεί πλήρως η καινοτόμος αντίληψη σε επιστημονικό και “πολιτικό” πεδίο, στην οποία το έργο του Β.Ρ. κατέχει πρωταγωνιστικό ρόλο, χωρίς να εκτιμηθούν οι ρίζες και οι δομικές συνθήκες αυτής της διαδικασίας.

- Η διασύνδεση μεταξύ κινδύνου και εκδήλωσης της ασθένειας βασίζεται στη **διαίσθηση και την επαγωγική λογική** που προϋπήρξε της προσέγγισης με επιδημιολογικές αρχές. Αναδεικνύεται το ενδιαφέρον προς τον «πληθυσμό» εκτός από το άτομο.
- Εντοπίζει “μεταβλητές” [variables] της υγείας μεταξύ των διαφορετικών εργατικών πληθυσμών προτείνοντας κριτήρια παρόμοια με τα σημερινά “γεγονότα προπομπούς” [sentinel health events].
- Οι παρατηρήσεις του επιβεβαιώνουν πανηγυρικά την προεξόφληση αυτού που σήμερα αποκαλούμε [clusters] δηλαδή οξυδερκείς παρατηρήσεις κλινικών ιατρών έναντι φαινομένων αυξανόμενων περιστατικών κάποιας ασθένειας.
- Σημειώνει παράλληλα τους “καθοριστές” [determinants] της νόσου.
- Απουσιάζουν αριθμητικά στοιχεία αλλά υπογραμμίζεται η ανάγκη ποσοτικοποίησης ώστε να υπολογιστεί ο “κίνδυνος” [risk] για την υγεία σε κάθε συγκεκριμένο επάγγελμα.

Η μέθοδος Ramazzini ως προς την διαπραγμάτευση των επικίνδυνων εργασιών μπορεί να συμπυκνωθεί στα παρακάτω πέντε σημεία:

1. Περιγραφή της τεχνολογίας.
2. Κλινική εξέταση του εργάτη, προσανατολισμένη στην επαλήθευση των πιθανών, προκαλούμενων από την εκτελούμενη εργασία επιπτώσεων, καθώς και παρόμοιων επιπτώσεων σε άλλους εργάτες που είχαν ασκήσει το ίδιο επάγγελμα, τέχνη ή επιτήδευμα και που γενικώς ανήκουν στο ίδιο κοινωνικό στρώμα.
3. Αναφορά στη βιβλιογραφία, στις ήδη υπάρχουσες εμπειρίες πάνω στο θέμα.
4. Συζήτηση της θεραπείας, των μέσων, που είναι πάντοτε εξατομικευμένα, καθώς και των εργασιακών χώρων.

5. Πρόταση κανόνων συμπεριφοράς, ζωής και εργασίας πάντοτε γενικότερου χαρακτήρα και τέτοιων που θα πρέπει να αντικαταστήσουν άλλους κανόνες, επικίνδυνους αλλά επιβεβλημένους από συνήθειες, κοινωνική διάρθρωση και ειδικότερα από αδικίες και την απληστία του κέρδους, απότοκες αυτής της κοινωνικής διάρθρωσης

Άλλες δράσεις του Ramazzini

Στα τέλη του 1600 περιγράφει επιδημία **λαθουρισμού** σε ζώα και ανθρώπους που διατρέφονταν από τα όσπρια *Lathyrus* που χαρακτηρίζεται από σπαστική παράλυση και παραισθησίες.

Μεταξύ 1690 και 1695 μελετάει τις εκρήξεις **ελονοσίας** στην Ιταλία χρησιμοποιώντας στη θεραπεία τη **κιγχόνη** [από την οποία προέρχεται το αλκαλοειδές κινίνη]. Η χρήση του αποτελεί σταθμό [turning point] στην Ιστορία της Ιατρικής.

Πειπεισμένος υποστηρικτής της **χρήσης οπίου** στους διαλείποντες πυρετούς, στους οποίους αναγνωρίζει την ιδιαίτερη δράση της ουσίας, εναντιώνεται στην τακτική που είχε διαδοθεί εκείνα τα χρόνια να συνιστάται αδιακρίτως σε κάθε είδους πυρετό.

Επαναπροτείνει το ίδιο κριτήριο που πολλές άλλες φορές έχει υποστηρίξει σχετικά με την **κατάχρηση της αφαίμαξης** από τους ιατρούς, που οπλισμένοι με το φλεβοτόμο φαίνονταν στο συγγραφέα ικανότεροι να σκορπίσουν αθώα θύματα παρά να εξολοθρεύσουν ασθένειες.

Το 1709 ο Ramazzini συγγράφει ένα εγχειρίδιο για την **υγεία των πριγκίπων**, θεωρώντας ότι "το ειδικό αυτό θέμα δεν το πραγματεύτηκε κανένας". Το έργο αφιερωμένο στον πρίγκιπα Φραγκίσκο Β' μέλλοντα δούκα, δημοσιεύτηκε στην Πάδοβα το 1710 και επανεκδόθηκε το 1717. Ο εκδότης το αρνήθηκε, γιατί οι ιατροί αγόραζαν μόνο βιβλία θεραπείας και όχι υγιεινής. Έσφαλε! Ακριβώς επειδή είχε μεγάλη επιτυχία χρειάστηκαν πολλές ανατυπώσεις, αφού όλοι οι προσωπικοί ιατροί των τότε πριγκίπων - που ήταν αρκετοί - το μελετούσαν και ο Lancisi, ιατρός του πάπα Κλήμη ΚΒ', το αποκαλούσε "libro d' oro" (χρυσόβιβλο).

Ο Ramazzini, γνώστης εκτός της ζωής των χειρωνακτών και των πνευματικών εργατών και αυτής επίσης των αυλικών, αφού και ο ίδιος διετέλεσε προσωπικός ιατρός πριγκίπων, προσφέρει μια σειρά από μαθήματα ηθικής και υγιεινής, ενισχύοντάς τα με παραδείγματα από ιστορικά γεγονότα. Ουσιαστικά υποστηρίζει ότι οι κίνδυνοι να ασθενήσει ένας πρίγκιπας είναι πολλοί και ότι ο περιορισμός των κινδύνων, για να είναι αποτελεσματικός, πρέπει να συμβαδίζει με τη διαπαιδαγώγηση και το χαρακτήρα του ενδιαφερομένου.

Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι η συζήτηση κινείται γύρω από τη φιγούρα του πρίγκιπα που ενεργεί "ad publicum bonum". Η υγεία του πρέπει να αποκαθίσταται με κάθε τρόπο, αμέσως μόλις διαταραχθεί, γιατί "μακροχρόνια δε διατηρείται η δημόσια ευτυχία".

Λίγο πριν από το θάνατό του, το 1714, ο Ramazzini δίνει για εκτύπωση, αφιερωμένο στον Domenico Barbaro, πατριάρχη της Ακουιλίας, σχόλια πάνω στο εγχειρίδιο *Εγκρατής βίος* (Vita Sobria) του, Βενετσιάνου ευγενή **Luigi Cornaro** (1475 - 1566). Αυτός αρρώστησε από ποδάγρα στα 35 του και θεραπεύτηκε επιστρέφοντας σε φυσιολογικές συνθήκες διαβίωσης εγκαταλείποντας τις κραιπάλες και αφιερώθηκε στη γεωργία, την αρχιτεκτονική και το θέατρο. Οι "Συζητήσεις Περί Λιτού Βίου" (*Discorsi della vita sobria*) με τα σχόλια του Ramazzini δημιούργησαν ένα ενδιαφέρον εγχειρίδιο Υγιεινής, όπου "...φαίνεται να ανακαλύπτει σε κείνα τα χρυσά αποφθέγματα, επαναλαμβανόμενα από έναν ήδη ογδοηκονταετή, όλα όσα έμαθε στο μακρύ βίο του, τον ξοδεμένο σε μία γόνιμη και ακατάπαυστη δραστηριότητα".

Στην παρακαταθήκη του ο B.R. συνεχίζει να καλεί τους Ιατρούς της Εργασίας, και όχι μόνο, να :

- εφαρμόζουν ένα ελάχιστο αλλά αδήριτο τεχνικό δεδομένο στη διαδικασία άσκησης του λειτουργήματός τους, ώστε να καθιστούν δυνατές τις γνώσεις και τις διασυνδέσεις, διαμέσου άμεσων ερευνών, σχετικά με τις συνέπειες της εργασίας στους εργαζόμενους
- προλαμβάνουν τις πιθανές ψυχικές και σωματικές συνέπειες των διαφόρων επαγγελμάτων στους νέο-προσλαμβανόμενους
- επισκέπτονται τους εργασιακούς χώρους παρατηρώντας την οργάνωση της εργασίας, τα χρησιμοποιούμενα υλικά, τον τρόπο εργασίας
- Αποτελεί αδιαμφισβήτητη αρετή του Ramazzini η απόφαση ότι δεν είναι εξευτελιστικό για τους ιατρούς να επισκέπτονται συστηματικά τους εργασιακούς χώρους και τα εργαστήρια των τεχνουργών, ώστε να κατανοούν καλύτερα και να θεραπεύουν ορισμένες ασθένειες.
 - "Δεν του χαρίστηκαν σαρκασμοί και η γελοιοποίηση από μέρους των συναδέλφων του, που δεν κατανοούσαν τη σημασία των παρατηρήσεών του και εκπλήσσονταν που ο ίδιος εξετίθετο σε κινδύνους, για να παρακολουθήσει τη φύση στα πιο σκοτεινά της εργαστήρια"

Ο Ramazzini μελετώντας τον χώρο εργασίας υιοθετεί ειδικά ερμηνευτικά πρότυπα. Θεραπεύει όπως μπορεί τις ασθένειες των εργατών και αντιλαμβάνεται ότι **συχνά δεν είναι θεραπεύσιμες αλλά μονάχα προβλέψιμες.**

Εφιστά την προσοχή στο γεγονός ότι αυτή καθαυτή η παρέμβαση του ιατρού δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένη, μερικές φορές αντιπαραγωγική και αντίξοη, άλλες φορές παρακινούμενη μόνο από την ανάγκη του ιατρού να δικαιολογήσει το ρόλο του.

Επιμένει ότι όλες οι βλαβερές διαδικασίες και ιδίως αυτές της εργασίας, καθορίζονται από διαφορετικές, μη ιατρικές, συνθήκες, ευρέως επηρεαζόμενες από κοινωνικά συμφέροντα και όποιους τα διαχειρίζονται.

Έτσι, ο συγγραφέας, συνεπής με αυτή τη θέση, απευθύνεται :

- **στους ίδιους τους εργαζομένους**, ενθαρρύνοντάς τους να επιδιώξουν πιο αυτόνομα τον αντικειμενικό σκοπό της υγείας τους και συνολικότερα των συμφερόντων τους.
- **στους πρίγκιπες και στους διαχειριστές** συνιστώντας μεγαλύτερη οξυδέρκεια και διορατικότητα στο να θεσπίσουν μέτρα υγιεινής και άλλα υπέρ των εργαζομένων, έστω και αν άμεσα είναι δαπανηρά και αντίθετα με την παραδοσιακή έννοια της διαχείρισης.

Διατυπώνει την βασική και ιδιαίτερα σημαντική και σήμερα, αρχή ότι συμφέρει η πρόληψη παρά η θεραπεία [«quando longe prestantius est preservare, quam curare»] και απευθυνόμενος προς τους ιατρούς κελεύει : **Medici munus plebeios curantis est interrogare quas artes exerceant.**

Περίληψη

Με επίκεντρο την υγεία των εργαζομένων και γενικότερα το διώνυμο : εργασία-υγεία, η παρούσα διατριβή σκοπεύει στην ανάδειξη του έργου του *Bernardino Ramazzini* και στην αποτίμηση της συμβολής του στην διαμόρφωση της σύγχρονης ιατρικής σκέψης.

Η παρατήρηση της συσχέτισης μεταξύ κινδύνων και κακής υγείας χρονολογείται από αρκετούς αιώνες, αλλά η πρώτη συστηματική περιγραφή των νόσων, σύμφωνα με επαγγελματικά αίτια, έγινε μόνο στα τελευταία χρόνια του 17ου αιώνα από τον Ramazzini, τον αναγνωρισμένο πατέρα της Ιατρικής της Εργασίας.

Σε ειδικό κεντρικό κεφάλαιο παρουσιάζεται η βιογραφία και η πλήρης εργογραφία του [Opera omnia].

Ο Bernardino Ramazzini (Κάρπι, 1633 – Πάδοβα, 1714) αν και ξεκίνησε την πανεπιστημιακή του καριέρα σε ηλικία 49 ετών και το ερευνητικό ενδιαφέρον του τράβηξαν διάφορα θέματα, εστίασε την προσοχή του στην επαγγελματική υγεία. Για σχεδόν 20 χρόνια, ερεύνησε το θέμα σε βάθος, επισκέφθηκε τους χώρους εργασίας, παρατήρησε τις δραστηριότητες των εργαζομένων και συζήτησε μαζί τους για τις ασθένειες τους. Έγραψε διάφορα έργα, συμπεριλαμβανομένης της φημισμένης πραγματείας *Οι ασθένειες των εργατών* [De Morbis Artificum Diatriba].

Η *De Morbis* είναι βασισμένη στην προσωπική εμπειρία και σε εντατική έρευνα πηγών που αναλύονται. Αποδομούνται οι 390 βιβλιογραφικές παραπομπές, ιδιαιτέρως της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (25%). Έμφαση δίνεται στις 63 αναφορές στα κείμενα της Ιπποκρατικής συλλογής που παρουσιάζονται στην αυθεντική τους μορφή. Μια χρονολογική ανάλυση καθώς και στοιχεία του βίου των αναφερόμενων 374 διαφορετικών

συγγραφέων και των συγχρόνων του Ramazzini διαγράφουν σαφέστερα τα πλαίσια του έργου.

Σκιαγραφείται η ιστορική διαδρομή τεχνολογίας, επιστήμης και ιατρικής και συνυπολογίζεται η σύνθεση των πολιτισμικών και κοινωνικών σχέσεων με την εργασία και τους εργαζόμενους (*affresco* πολιτισμού του '600). Στην Ιταλία (ξένες κτήσεις, μεγάλες καταστροφές δημογραφικές συνέπειες των επιδημιών, πολιτικές εξελίξεις, κ.ά.), την Ελλάδα (πολεμικές συγκρούσεις 15^{ου}-18^{ου} αι., ιστορικό πλαίσιο, οικονομική μετανάστευση, παιδεία, η εργασία σε καθημερινή βάση και στις συντεχνίες, το Αγροτικό ζήτημα και η εργασία των αγροτών, η εργασία στα μπουλούκια, οι Πόλεις, οι τρόποι εξάπλωσης Επιδημιών, η Υγειονομική προστασία, οι διαφορετικές φιλοσοφίες αντιμετώπισης της ασθένειας, η Λαϊκή Ιατρική, κ.ά.) όπως και γενικότερα στην Ευρώπη του 17^{ου} αι. (πριν τη Βιομηχανική Επανάσταση, διασυνδέσεις κοινωνίας, οικονομίας και εργασίας, παραγωγικότητα κατά τον Μεσαίωνα και επαναξιολόγηση των Συντεχνιών, κ.ά.).

Η πρακτική της Ιατρικής της Εργασίας απαιτεί μια σφαιρική γνώση του χώρου εργασίας, περιλαμβάνει επισκέψεις στα εργοστάσια από τους επαγγελματίες υγείας, έτσι ώστε οι γιατροί να γνωρίζουν τις συνθήκες εργασίας. Ο Ramazzini προεξοφλώντας αυτή την ανάγκη υποστήριξε την άποψη καθ' όλη την πραγματεία του ότι η ανάλυση του χώρου εργασίας μπορεί να εντοπίσει δυνητικούς και πραγματικούς κινδύνους για την υγεία των εργαζομένων. Η άποψη του Ramazzini ήταν ασυνήθιστη κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, και συνάντησε τον σαρκασμό και τη χλεύη των συναδέλφων του, που δεν θα εκτιμήσουν τη νέα αυτή προσέγγιση, διότι έπρεπε να εγκαταλείψουν τις συνήθειες καθαριότητας και αρωματισμού τους.

Η επιθεώρηση και η ανάλυση των χώρων επέτρεψε στον Ramazzini να συνδέσει κινδύνους και ασθένειες αλλά του επέτρεψε επίσης να προτείνει προληπτικά μέτρα για τον περιορισμό της έκθεσης. Η πρόληψη των

Επαγγελματικών Κινδύνων γίνεται σε τρία στάδια: εξάλειψη των κινδύνων, επιλογή μηχανικών ελέγχων, χρήση ατομικών μέσων προστασίας.

Με τίτλο την ερώτηση που πρόσθεσε ο Ramazzini στη λήψη του ιατρικού ιστορικού, *Quam artem exercent?* παρουσιάζεται το Syllabus και η μεθοδολογία του Ramazzini που ισχύει ακόμα και σήμερα στην εξέταση των επαγγελματικών παθήσεων. Εξετάζεται η κλινική και υγειονομική δομή της *De morbis*. Επισημαίνεται η καινοτομία της εννοιολογικής σύλληψης στη προστασία της υγείας των εργαζομένων με τη Πρόληψη των κινδύνων. Αναφέρονται οι περιορισμοί & οι αντιφάσεις της. Θίγεται το ζήτημα της Ηθικής της εργασίας. Τέλος, εξετάζεται ως ιστορική πηγή της εποχής του και παρουσιάζεται κατάλογος των εκδόσεων της "*De morbis artificum diatriba*" [Ιταλικές/Αγγλοσαξωνικές/κτλ] με χρονολογική διάκριση [1700-1940/1940-1980/1980-2000].

Ακολούθως εξετάζεται η πρόσληψη του Ramazzini ως ιατρολογότεχνη και η ανάλυση διαφόρων επιδράσεων στο έργο του (Χριστιανό-εβραϊσμός, Μερκαντιλισμός) όπως και άλλων έργων κοινωνικής σάτιρας ως υποδειγμάτων της «Diatriba» (Tommaso Garzoni, Agnolo Ambrogini Poliziano). Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο επιστρέφουμε στην έννοια της 'Διατριβής' διατρέχοντας τις αρχές της Κυνικής φιλοσοφίας.

Αναφέρονται σχετικές διπλωματικές εργασίες που εκπονήθηκαν στην Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας, κατά τη θεωρητική εκπαίδευση των ειδικευομένων ιατρών εργασίας, με επιμέλεια του συγγραφέα και μετάφραση, παρουσίαση άλλων σημαντικών έργων του Ramazzini [Εγκρατής βίος του Λουίτζι Κορνάρο, Υγεία Λογίων, Υγεία Πριγκίπων] που βρίσκονται υπό έκδοση. Επίσης, παρουσιάζεται το προσχέδιο κατασκευής σχετικού ιστολογίου με χρήση υπερκειμένων (*hypertext*) για εκπαιδευτικούς σκοπούς μεταξύ Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Τομέα Επαγγελματικής & Βιομηχανικής Υγιεινής της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Υγείας.

Ήταν ταυτόχρονα κοσμοπολίτης και ιταλική διάνοια. Πολύπλευρο ταλέντο: κλινικός, επιδημιολόγος, υγιεινολόγος, ποιητής, φιλόσοφος και λόγιος. Η βραχεία σκιαγράφηση της προσωπικότητάς του ως ανθρώπου και επιστήμονα και η εικονογραφία του, μας εισάγουν σε διακριτές περιοχές της σχέσης του με τη σύγχρονη ιατρική σκέψη. Ανασκοπείται συστηματικά η διεθνής ιατρική και ιστοριογραφική βιβλιογραφία για την αποτίμηση του έργου του: ως προς τη [συνεισφορά του στην Εργονομία](#), στη Περιβαλλοντική Υγιεινή και την Επιδημιολογία, εκτός από την Νευρολογία, την επαγγελματική Δερματολογία ή την Αθλητιατρική. Έπειτα αναφέρονται οι καινοτόμες θέσεις του ως προς την αιτιολογία του καρκίνου του μαστού στις μοναχές, στην αντιμετώπιση του Λαθυρισμού, στη χρήση της κιγχόνης στην ελονοσία ('de abusu chinae') αλλά και στα «λυκάκια» του Leeuwenhoek.

Η κύρια όμως αξία του "μαέστρου του Carpi" είναι οι αριστοτεχνικά κλινικές παρατηρήσεις του που ακόμα και σήμερα εξακολουθούν να ισχύουν. Ο Ramazzini έδειξε ότι η διασύνδεση των συνθηκών εργασίας με τις διαταραχές γίνεται καλύτερα με την έρευνα των εργασιακών δραστηριοτήτων κάθε ασθενούς. Με το ιστορικό -που πλέον διδάσκεται σε όλους τους φοιτητές ιατρικής- μπορεί να κατανοηθεί η επαγγελματική προέλευση μιας διαταραχής, αν και δεν είναι γνωστό αν το τηρούν όλοι οι ιατροί που απόκτησαν αυτό το εφόδιο.

Η εκτίμηση του εάν η έκθεση σε επαγγελματικό κίνδυνο μπορεί να έχει συμβάλει στην εκδήλωση μιας ανάπτυξη της επαγγελματικής ασθένειας, δεν ήταν, ωστόσο, το μόνο πεδίο εφαρμογής της De Morbis. Ο Ramazzini δεν περιορίζεται στην διάγνωση της βλάβης, γιατί έχει στόχο όχι μόνο να περιγράψει τις παθολογικές εκδηλώσεις και να διευκρινίσει την επαγγελματική αιτία αλλά ταυτόχρονα να παρέχει στους εργαζόμενους με προσοχή τα κατάλληλα μέτρα πρόληψης.

Τέλος, εξετάζεται αναλυτικά η συμβολή (καινοτομία) του Ramazzini στην σύγχρονη Ιατρική σκέψη με έμφαση στη Προληπτική Ιατρική και τη Δημόσια Υγεία. Η καινοτόμος ανάλυση του Ramazzini για την αιτιώδη σχέση μεταξύ των εργασιακών δραστηριοτήτων και των ασθενειών, ωστόσο, σκίασε την προληπτική πλευρά του έργου του. Ακριβώς επειδή διέβλεψε τη σημασία των προληπτικών μέσων, το έργο του είναι αξιοσημείωτο για την ομοιότητά του με τη σύγχρονη Επαγγελματική Υγεία, που επίσης εστιάζει στην πρόληψη των κινδύνων, στην χρήση μέσων συλλογικής και ατομικής προστασίας, στη διαχείριση περιβαλλοντικών και κοινωνικών ζητημάτων και προωθεί την υγεία και ασφάλεια στην εργασία ως αναπόσπαστο συστατικό της Δημόσιας Υγείας.

Συμπερασματικά, η διδασκαλία της Ιστορίας της Ιατρικής –όπως και γενικότερα της Ιστορίας- δεν έχει μόνο προπαιδευτικό και εισαγωγικό ρόλο στις Ιατρικές σπουδές. Αποτελεί ταυτόχρονα διαρκές ερέθισμα για την επιστημονική δημιουργικότητα, την κλινική σκέψη και την ανάπτυξη μιας πιο πραγματικής, ηθικής και κοινωνικής αυτό-αντίληψης του ιατρού. Η Ιστορία της Ιατρικής, ως ερευνητικό πεδίο και διδασκαλία μπορεί να λειτουργήσει καταλυτικά στην διαμόρφωση των νέων ιατρών ενισχύοντας την ανάπτυξη μιας σφαιρικής και δυναμικής αντίληψης για την Ιατρική και επιστημονική γνώση. Ανασκοπώντας το έργο του Ramazzini στους Ιατρούς της Εργασίας ειδικότερα προσφέρεται η δυνατότητα γνωριμίας, ερμηνείας και εμβάθυνσης στις απαρχές της ειδικότητας, στις διαδρομές και τις προοπτικές της στον νέο αιώνα.

Abstract

Focusing on Occupational Health under the binomial: work-health, this thesis aims to highlight *Bernardino Ramazzini's* opera and assessment its contribution to the shaping of modern medical thinking.

Observation of the relation between occupational hazards and poor health dates back several centuries, but the first systemic description of diseases according to occupational causes was made only in the final years of the 17th century by Ramazzini, the acknowledged father of Occupational Medicine.

A special main chapter of thesis focuses his biography and the complete list of works [*Opera omnia*]. Bernardino Ramazzini (Capri 1633 - Padua 1714) even though he began his university career at the age of 49, his scholarly interest was attracted by several topics, focusing attention on occupational health. For nearly 20 years, he investigated the subject in depth, visiting workplaces, observing workers' activities, and discussing with workers their illnesses. He wrote several works including his *magnum opus* famed treatise of workers' health *De Morbis Artificum Diatriba*.

The *De Morbis* is based on author's personal experience and on intensive research into sources. Analyzing the 390 bibliographical references, especially of ancient Greek literature (25%). Emphasis is placed on the 63 references in the texts of the Hippocratic collection are presented in their original form (Greek). A chronological analysis and data relating to life of 374 different scholars and contemporaries of Ramazzini delete clarify the framework of the project.

Thesis outlines the history of technology, science and medicine. Includes the synthesis of cultural and social relations work and workers (culture *affresco* '600), particularly in Italy (foreign occupation, major disasters and demographic effects of epidemics, political developments, etc.), Greece (conflicts between 15th-18th

century., historical context, economic migration, education, work on a daily basis and the trade unions, a local issue and the work of farmers, working the crowds, cities, ways of spreading epidemic, the Health protection, different philosophies to deal with illness, folk medicine, etc.) as well as in Europe generally from the 17th century. (Before Industrial Revolution, interfaces society, economy and labor productivity in the Middle Ages and reassessment of Trade Unions, etc.).

Occupational Medicine practice requires a comprehensive knowledge of the workplace, including factory visits by health professionals, so that physicians are aware of working conditions. Ramazzini anticipated this need, and supported the view throughout his treatise that workplace analysis can identify potential and actual hazards to workers' health. Ramazzini's view was unusual in the second half of the 17th century and met with the sarcasm and derision of his colleagues would not appreciate this new approach, because it required to abandon habits of cleanliness and refinements.

Workplace inspection and analysis (walk throw) allowed Ramazzini to establish a link between hazards and illnesses, but it also allowed him to suggest preventive measures. Occupational-risk prevention has three stages: elimination of hazards; selection of engineering controls; and use of personal protective devices.

With the famous Ramazzini question added in medical anamnesis taking, *Quam artem exercent?* presented the Syllabus and Ramazzini's methodology that is still in use for the examination of occupational diseases. Examine the clinical and health structure of De morbis. Note the conceptual innovation for workers protection in the prevention of risks. Describe the limitations and the contradictions. Raised the issue of work ethic. Finally, treated as a historical source of his era and presents a list of versions of De morbis [Italian / English / etc] in chronological distinction [1700-1940/1940-1980/1980-2000].

Indicate relevant dissertations prepared at National School of Public Health at the theoretical training of junior specialised occupational physicians diligently and translation of the author, presentation of other important works of Ramazzini [Sober Life of Luigi Cornaro, Scholars Health, Princes Health] in editing process. It also presented the plan construction of related blog using hypertext for educational purposes between the University of Ioannina School of Medicine and Department of Occupational & Industrial Hygiene of National School of Public Health.

The next intake of the Ramazzini as literature scholar and analyze the various influences in his work (Christian, Judaism, Mercantilism) as well as other works of social satire as model of «Diatriba» (Tommaso Garzoni, Agnolo Ambrogini Poliziano). In closing this chapter we return to the concept of 'thesis' flowing through the principles of Cynic philosophy.

This genial Italian was a highly versatile and cosmopolitan individual - clinician, epidemiologist, sanitarian, poet, philosopher and scholar. The brief outline of his personality as a man and scientist and iconography introduce us into distinct areas of its relationship with modern medical thinking. Systematically reviewed the international medical and historiographical literature on the valuation of work: in his contribution to Ergonomics, Environmental Hygiene and Epidemiology, Neurology Occupational Dermatology or Sports Medicine. Following are the innovative positions in the grounds of breast cancer in nuns in treating Lathyrism, the use of cinchona in malaria ('de abusu chinae') and the 'wolfs" of Leeuwenhoek. Finally, analyzed the innovate contribution of Ramazzini in the modern medical thinking with an emphasis in Preventive Medicine and Public Health.

In conclusion, teaching medicine history, as well as history, has not just a preparation and introductory role in medical education. It is also a continuing stimulus to scientific creativity, clinical thinking and develop more effective, moral

and social self-perception of the physician. History of Medicine as a field of research and teaching can catalyze the formation of new physicians by promoting a comprehensive and dynamic understanding of the medical and scientific knowledge. Revisited Ramazzini, Occupational Physicians in particular have the opportunity to learnt the lesson, meet, interpret and deepen their knowledge according Ramazzini legacy in the new century.

Βιβλιογραφία

Αλφαβητική παρουσίαση των αναφορών στο κείμενο της διατριβής

1. **AA. VV.:** *Enciclopedia Italiana. Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani.* Roma MCMXXXVII, Volumi diversi.
2. **AA.VV.:** *L'Enciclopedia medica di tutti*, Voll. I-IV, Istituto Geografico De Agostini, Novara 1969.
3. **AA.VV.:** *L'Enciclopedia Universale Illustrata*, Volumi diversi, Casa Editrice Dottor Francesco Vallardi, Milano.
4. **AA.VV.:** *Storia della Scienza dalle origini ai giorni nostri*, a cura di Maurice Daumas, Voll. I-II, Casa Editrice Gius. Laterza & Figli S.p.A., Bari, 1969.
5. **Acherno, L.:** *History of Cardiology*, London, Parthenon, 1994.
6. **Agius R, Franco G.** Assessment of appropriateness and verification of interventions in the professional practice of the occupational physician, *G Ital Med Lav Ergon*. 2003 Jul-Sep;25(3):285-9.
7. **Alberta Environmental Centre.** Morphological observations in rats exposed for six hours to an atmosphere of 0, 56, or 420 mg/m³ hydrogen sulfide. AECV86-A1. Alberta Environmental Centre, Vegreville, Alberta; 1986b. 28 pp.
8. **Alberta Health and Wellness (AHW report).** Health effects associated with short-term exposure to low levels of hydrogen sulfide: a technical review, Alberta Health and Wellness, October 2002, 81pp.
9. **Altschuler EL,** Ramazzini and writer's cramp, *The Lancet* Vol 365 March 12, 2005 .
10. **Archivio di Stato** di Cremona, Inv. 4, t.3
11. **Archivio di Stato** di Milano, Fondo Sanita parte Antica, b.278
12. **Ariosti Francisci**, de Oleo/ Montis Zibinii,/ seu Petroleo Agri Mutinensis/ Libellus..., utinae, M.DC.XC.VIII, Typis Antonii Capponi, Episcop. Impress.
13. **Axelson O.** Some historical notes and remarks on prevention in environmental and occupational health, *Int J Occup Med Environ Health*. 1997;10(4):339-47.
14. **Azcoytia, Carlos** (2006): "Historia de la Almorta or el veneno que llegó con el hambre tras la Guerra Civil Española". *HistoriaCocina*
<http://www.historiacocina.com/gourmets/venenos/almortas.htm>
15. **Barthelemy HL.** Ten years' experience with industrial hygiene in connection with the manufacture of viscose rayon. *J Ind Hyg Toxicol* 1939;21:141-51
16. **Bates, M.:** *Man in Nature*, Prentice-Hall, Inc., Englewood, New York 1961.
17. **Bell D.,** *The Coming of post-Industrial Society*, New York, 1973

18. **Beltrami Daniele**, Popolazione di Venezia, Padova, CEDAM, 1954 Archivio di Stato di Venezia
19. **Berlinguer G, Biocca M**, *Recent developments in occupational health policy in Italy*. Int J Health Serv 1987;17(3): 455-74.
20. **Bermejo Hernández J.E.; J. León** (1994). *Neglected crops 1492 from a different perspective*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations. [ISBN 92-5-103217-3](#).
21. **Bernard Lewis**, The Muslim Discovery of Europe, (1982), Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας, Παπαζήσης, 2001
22. **Bignon JS, Aron Y, Ju LY, Kopferschmitt MC, Garnier R, Mapp C, Fabbri LM, Pauli G, Lockhart A and Charron D**, HLA class II alleles in isocyanate-induced asthma Am. J. Respir. Crit. Care Med., Vol 149, No. 1, 01 1994, 71-75.
23. **Bilancioni, G.:** *La Storia della Medicina*, Istituto per la propaganda della Cultura Italiana, Roma 1920.
24. **Bisetti AA**, Bernardino Ramazzini and occupational lung medicine. Ann N Y Acad Sci. 1988;534:1029-37
25. **Blaxland Stubbs, S.G.:** *Dalla Magia alla Medicina Moderna, l'Uomo contro la malattia*, Ed. Universale Economica Serie Scientifica Vol. XXX, Milano, 1954.
26. **Bolter Jay David**, *Οι Μεταμορφώσεις της Γραφής*, μτφ Δ.ΝΤΟΥΝΑΣ, «Μεταίχμιο», (2007).
27. **Braudel Fernard**, *Scritti sulla storia*, Milano, Mondadori, 1973 & *Civilization and capitalism, 15th-18th century, vol. I :The structures of everyday life: the limits of the possible*, Collins, 1981
28. **Buchanan WW**, Bernardino Ramazzini (1633-1714) physician of tradesmen, and possibly one of the "fathers" of sports medicine. Clin Rheumatol. 1991 Jun;10(2):136-7.
29. **Cabanes:** *Le Fléaux de l'Humanité*, Albin Michel, Paris.
30. **Camus Albert**, Ο μύθος του Σίσιφου, (Μπουκουμάνης,1973) (Καστανιώτης, 2007)
31. **Candura Francesco e Annamaria:** *Il pericolo non è un mestiere*. Ediz. SugarCo, Milano, 1977.
32. **Cappelletti L.**, Storia d'Italia (476-1900), Vallardi Editore, 1932
33. **Carcereri L.** in **Garzoni**, *La piazza universale*, επιμ. Giovanni Battista Bronzini, σε συνεργασία με τους Pina De Meo & Luciano Carcereri, Firenze, Olschki, 1996, pp. 1195-1231
34. **Carnevale Francesco**, Σημειώσεις ομιλίας σε ημερίδα της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Υγείας (2001)
35. **Carozzi L.**, *Reflexions on "Ramazzinian Sources" from the "De Morbis Artificum Diatriba"*, [International Archives of Occupational and Environmental Health, vol. 7, 3, October, 1936](#)
36. **Castiglioni, A.**, *Bernardino Ramazzini a Padova*, Atti del VII Congr. Naz. Med. Lav., Parma, Modena, Capri, 24-26 ottobre 1927.
37. **Castiglioni, A.:** *Storia della medicina*, 1946
38. **Chastel, C.:** *Histoire de virus*, Paris, Boubée, 1992.
39. **Cipolla Carlo M.**, *Storia economica dell' Europa pre-indusriale*, Il Mulino, Bologna 1975, "Η Ευρώπη πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση", Θεμέλιο, 1988.

40. **Cirla AM**, Occupational allergic diseases as a clinical model to approach specific environmental ... **Acta Biomedica, 2005 - actabiomedica.it**
41. **Cohn, D.F.** (1995) "Are other systems apart from the nervous system involved in human lathyrism?" in *Lathyrus sativus and Human Lathyrism: Progress and Prospects*. Ed. Yusuf H, Lambein F. University of Dhaka. Dhaka pp. 101-2.
42. **Conti L.**: *Profilo di Bernardino Ramazzini, "La med. Internazionale"*. 49, 1941
43. **Cosmacini, G.**: *L'Arte lunga. Storia della medicina dall'antichità ad oggi*, Editori Laterza, Roma-Bari 1997.
44. **Cosmacini, G.**: *Storia della medicina e della sanità nell'Italia contemporanea*, Editori Laterza, Roma-Bari 1994.
45. **Cotturi E**, [3 ADDITIONAL UNPUBLISHED LETTERS OF BERNARDINO RAMAZZINI] Atti Mem Accad Stor Arte Sanit. 1964 Jan-Feb;30:21-4. Italian
46. **Dallington Rogert**, *The view of France /1604*, Oxford University Press for the Shakespeare Association, 1936.
47. **Dart, R.A. e Craig, D.**: *Adventures with the missing link*, Hrper & Brothers, New York 1959.
48. **Devoto L.**, *Nel 200° anniversario della morte di Ramazzini.*, Il Lavoro, 7:309;1914
49. **Diderot Dennis**, *Prospectus L' Encyclopedie*
50. **Donaggio A.**: *Ramazzini e la sua opera nel periodo modenese (1671-1700)*, Atti VII Congr.Naz.Med.del Lavoro, Parma, Modena, Capri 24-26 Ottobre 1927.
51. **Dounias G, Rachiotis G, et al.** *Journal of Occupational Medicine and Toxicology* 2010, 5:19 <http://www.occup-med.com/content/5/1/19>
52. **Dragoni, G.,Bergia, S.,Gottardi, G. e altri.**: *Dizionario Biografico degli Scienziati e dei Tecnici*, Zanichelli Editore, Bologna 1999.
53. **Dubos, R.**: *I sogni della ragione*, Boringhieri, Torino 1962.
54. **Dulbecco, R.**: *I geni e il nostro futuro*, Sperling & Kupfer, Milano 1995.
55. **Dunn PM.** Dr Ramazzini (1633-1714) and the occupational diseases of midwives and wet nurses. Arch Dis Child. 1993 Mar;68(3 Spec No):337-9
56. **Edgar Zinsel**, *The Methods of Humanism, The Competitiveness of Nations in a Global Knowledge-Based Economy*, December 2002, [1943?] in *Social Origins of Modern Science*, Edgar Zinsel, Diederick Raven, Wolfgang Krohn, R. S. Cohen Kluwer, Academic Publishers, ISBN: 0792364570
57. **Enriques, F, De Santilliana, G.**: *Compendio di storia del pensiero scientifico*, ristampa anastatica dell'edizione del 1936, Zanichelli Editore, Bologna 1973.
58. **Entralgo, P. L.**: *Historia de la medicina*, Salvat, Barcellona 1984.
59. **Fanfani Am.**, *Storia del lavoro in Italia, dalla fine del secolo XV agli inizi del XVIII*, Giuffre, Milano 1959.
60. **Farrington B.**, "*Lavoro intellettuale e manuale nell' antica Grecia*", Feltrinelli, Milano, 1953.
61. **Felton JS**, *The heritage of Bernardino Ramazzini*. Occup Med (Lond) 1997 Apr;47(3):167-79.
62. **Felton JS.** *Occupational medical management*. Boston, Little, Brown & Company, 1990;1-180
63. **Franco G, Franco F.** Bernardino Ramazzini: The Father of Occupational Medicine. Am J Public Health. 2001 Sep;91(9):1382

64. **Franco G, Franco F.** *Bernardino Ramazzini's "De Morbis Artificum Diatriba"*. American Journal of Public Health 2001;91: 1380-1382
65. **Franco G,** Work-related musculoskeletal disorders: A lesson from the past, Epidemiology, July 2010, vol.21, issue4-pp577-579
66. **Franco G.** *Ramazzini's and workers' health*. Lancet 1999; 354, 858-861
67. **Franco G.** Ramazzini's "De morbis artificum Diatriba" and society, culture, and the human condition in the seventeenth century Int J Occup Environ Health. 2000 Apr-Jun;6(2):80-5
68. **Franco G.,** "Ramazzini and workers' health". Lancet 1999 Sep 4;354(9181):858-61.
69. **Franco G., Fusetti L., Bernardino Ramazzini's early observations of the link between musculoskeletal disorders and ergonomic factors, Appl Ergon, 2004, Jan;351(1):67-70**
70. **Friedmann Georges,** *Που τραβά η ανθρώπινη εργασία; Κάλβος, Αθήνα, 1984*
71. **Fryer Anthony A., Bianco Andrea, Hepple Michael, Jones Peter W., Stange Richard C., and Spiteri Monica A.,** Polymorphism at the Glutathione S-transferase GSTP1 Locus A New Marker for Bronchial Hyperresponsiveness and Asthma Am. J. Respir. Crit. Care Med., Volume 161, Number 5, May 2000, 1437-1442
72. **Garollo, G.:** *Dizionario Biografico Universale*, Voll. I-II, Ulrico Hoepli, Milano 1907.
73. **Gatti, A.:** *L'Uomo, il suo corpo — la sua mente — la sua storia*, Unione Tipografico Editrice Torinese, Torino, 1934.
74. **Gleick James,** *Faster: η επιτάχυνση όλων των πραγμάτων.* Ελλ Γράμματα 2004.
75. **Goldmann S.,** Occupational satire in Bernardino Ramazzini's 'De Morbis Artificum Diatriba' Sudhoffs, Arch Z Wissenschaftsgesch. 1990;74(1):1-21.
76. **Goldwater LJ.** From Hippocrates to Ramazzini: primitive history of industrial medicine, Rev Med Cubana, 1959,Jun;70(6):257-65
77. **Grandjean P.** *Implications of the Precautionary Principle for public health practice and research* Ann Rev Public Health. 2004; 25: 199-223
78. **Green JP.** Physicians practicing other occupations, especially literature. Mt Sinai J Med. 1993 Mar;60(2):132-55
79. **Grieco A.** The centenary of the founding of the "Clinica del Lavoro Luigi Devoto" in Milan (1902-2002). The oldest health organization in the world for the study, treatment, and prevention of occupational diseases, Med Lav. 2003 Jan-Feb;94(1):26-30.
80. **Grieco A.** The contribution of science to health promotion in the workplace, Med Lav. 1993 Jan-Feb;84(1):3-17
81. **Grmek Mirko D.,** "Οι ασθένειες στην αυγή του δυτικού πολιτισμού", Εκδ.Χατζηνικολή,1989
82. **Grmek Mirko D.,** D.: *Storia del Pensiero Medico Occidentale*, Vol. I, (Antichità e Medioevo), Vol. II, (Dal Rinascimento all'inizio dell'Ottocento), Vol. III, (Dall'età Romantica alla Medicina Moderna), Editori Laterza, Roma-Bari 1998.
83. **Guidotti TL.,** *Preventive medicine - notes toward an agenda for change*, Am J Prev med 1996; 12: 165-171
84. **Hagberg, M., Silverstein, B., Wells, et al.:** *Work related musculoskeletal disorders (WMSDs).*Taylor and Francis, London, 1995
85. **Herington, T.N., Morse, L.H.,** *Occupational injuries. Evaluation, management and prevention.* Mosby, St. Louis, 1993, pp. 333-345
86. **Hintzsche, E.:** *Il superamento della anatomia galenica*, in CIBA Zeitschrift, Basilea Maggio 1946.

87. **Hume, R. F.:** *I grandi uomini della medicina*, Minerva Italica, Bergamo 1969.
88. **Institute of Medicine.** *Musculoskeletal disorders and the workplace: low back and upper extremities*. National Academy of Science, Washington, 2001
89. **Jastrow, J.:** *Storia dell'errore umano*, A. Mondadori Editore, Verona, 1941.
90. **Kahtan Susannah, Greenberg Morris,** O little wolves of Leeuwenhoek *BMJ* 1992;305:1574
91. **Karp BI.** Botulism toxin treatment of occupational and focal hand dystonia. *Mov Disord* 2004; **19** (suppl 8): S116–19.
92. **Kornhauser Arthur,** *Mental Health of the Industrial Worker – A Detroit Study*, John Wiley & Sons, Inc., New York, 1965.
93. **Krahulec I.** Bernhard Ramazzini, pioneer and founder of special phoniatic literature, *Cesk Otolaryngol.* 1975 Jun;24(3):182-4
94. **Kranzberg Melvin,** Joseph Gies, *Breve storia del lavoro*, a cura di G.Canavese e U.Livini, Mondadori, 1988
95. **Kuhn, T. S.:** *La struttura delle rivoluzioni scientifiche*, Einaudi, Torino 1969.
96. **L'Encyclopedie ou Dictionnaire raisonne des sciences des artes et des metiers par une Societe de Gens de Lettres**, 17 τόμοι κειμένου, 11 τόμοι εικόνων, Παρίσι, 1751-1772
97. **Laignel-Lavastine, M. et colls:** *Histoire Générale de la Médecine, de la Pharmacie, de l'Art Dentaire et de L'Art Vétérinaire*, T. 1-2-3, Albin Michel Éditeur, Paris 1949.
98. **Lambert TW, Goodwin VM, Dennis S and Strosher L,** Hydrogen sulfide (H₂S) and sour gas effects on the eye.A historical perspective, *Sc Tot Environ Vol.* 367, Issue 1, 15 August 2006, pg 1-22
99. **Lancisi Giovanni Maria,** *La Biblioteca Lancisiana – L'Accademia Lancisiana*", Pietro DE ANGELIS, Roma, 1965.
- 100.**Lathyrism:** "Medical problems caused by plants" at *Prince Leopold Institute of Tropical Medicine* online database
- 101.**Lax M,Grant W, Manetti F, Klein R,** *Recognizing Occupational Disease-Taking an Effective Occupational History*, *Am Fam Phys.* September 15, 1998, aafp.org/afp/980915ap/lax.html
- 102.**Legge, RT:** The Lure of Medical History: Bernardino Ramazzini, *Cal West Med*, 1929-Sep;vol31(issue3):pp 201-2
- 103.**Lehmann K.** Experimentalle Studien Einfluss den uber technisch und hygienisch Gase wichtiger und Dampfe Organismus den auf. *Arch Hyg* 1892? 14:135-189
- 104.**Lerner A, Shill H, Hanakawa T, Bushara K, Goldfine A, Hallett M.** Regional cerebral blood flow correlates of the severity of writer's cramp symptoms. *Neuroimage* 2004; **21**: 904–13.
- 105.**Levi-Montalcini, R.:** *Elogio dell'imperfezione*, Garzanti, Milano 1987.
- 106.**Livi M.Bacci,** *La société italienne devant les crises de mortalité*, Dipartimento statistico, Firenze 1978;
- 107.**Maggiora A.** *In ricordanza del II centenario della morte di Bernardino Ramazzini* (5 novembre 1714—1914). Modena: Società tipografica modense antica tipografia Soliani, 1918.
- 108.**Malkiel, David Joshua,** *Christian Hebraism in a Contemporary Key: The Search for Hebrew Epitaph Poetry in Seventeenth-Century Italy* *Jewish Quarterly Review*, Volume 96, Number 1, Winter 2006,
- 109.**Mamiani, M.:** *Storia della scienza moderna*, Ed. Laterza, Roma - Bari, 1998.

110. **Mapp CE, Corona PC, De Marzo N, Fabbri L.** Persistent asthma due to isocyanates. A follow-up study of subjects with occupational asthma due to toluene diisocyanate (TDI). [Am Rev Respir Dis.](#) 1988 Jun;137(6):1326-9.
111. Mapp CE, Fryer AA, Marzo ND, Pozzato V, Glutathione S-transferase GSTP1 is a susceptibility gene for occupational asthma induced by isocyanates, *Journal of Allergy and Clinical Immunology*, Volume 109, Issue 5, Pages 867-872
112. **Marx K.**, *Il Capitale, Critica dell' economia politica*, Libro I, Einaudi, Torino 1978 ή Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Τόμος Α, βιβλ. Ι, εκδόσεις "Σύγχρονη Εποχή", Αθήνα (1978).
113. **Masi E.**, *La vita e l'opera di Bernardino Ramazzini*, Atti V Congr. Naz. Med. del Lavoro, Firenze 11-14 Giugno 1922
114. **Mason, S.F.**: *Storia delle scienze della natura*, Feltrinelli, Milano 1971.
115. **Masure R.** La Keratoconjunctivite des filatures de viscose; etude clinique and experiementale. *Rev Belge Pathol* 1950;20:297–341
116. **McGrew, R.**: *Encyclopedia of Medical History*, Macmillan, London 1985.
117. **Merluzzi F, Manno M, Costa G, Colombi A.** An integrated course in occupational medicine. A proposed teaching program based on the new organization of the degree course in medicine and surgery, *Med Lav.* 1991 Mar-Apr;82(2):173-83.
118. **Messadiè, G.**: *Le grandi scoperte della Scienza*, Garzanti Editore, 1990.
119. **Michal FV.** Eye lesions caused by hydrogen sulfide. *Cesk Ophthalmol* 1950;6;5–8
120. **Migliorini, P.**: *I Premi Nobel*, Edizioni La Vita Felice, Milano, 2000.
121. **Mirko Grmek D.**, "Οι ασθένειες στην αυγή του δυτικού πολιτισμού", Εκδ.Χατζηνικολή,1989
122. **Mitchell CS.**, Evaluating occupational health and safety programs in the public sector. *Am J Ind Med.* 1998 Dec;34(6):600-6.
123. **Mocarelli Luca**, Milano Bicocca University, *The Return of the Guilds*, Utrecht University, 5-7 October 2006
124. **Morange, M.**: *Histoire de la biologie moleculaire*, La Decouvert, Paris 1994.
125. **Mullach Ed.**, *Fragmenta Philosophorum Graecorum*, II, 283
126. **Muller, E.**: *La Giovinezza di Uomini Celebri*, Tipografia Editrice Lombarda, Milano 1876.
127. **Mutti Antonio, Franchini Innocente**, Contribution of Occupational Medicine to Medical Science, *Acta BIOMED* 2005;Suppl.2;7-10
128. **Niccoli Ottavia**, *Storie di ogni giorno in una città del Seicento*, Editori Laterza Roma 2000
129. **Nordstrom GA.** A study of calf response of ammonia and hydrogen sulfide gases. Thesis, University of Alberta, Department of Agricultural Engineering, Edmonton Alberta; 1975, 218 pp.
130. Observed patients in the dukedom of Modena who suffered from a weakness of the lower extremities as consequence of eating 'legumi', especially 'ervo' . [D.E.: Is 'ervo' L. cicera or V. ervilia?].
131. **Paganetto G.**, *Malattie Neoplastiche: dalla Paleopatologia alle Fonti Storiche Caleidoscopio* Numero 186, Gennaio 2005
132. **Pansieri G.**, *La nascita della polizia medica: l' organizzazione sanitaria nei vari Stati Italiani*, *Storia d'Italia*, Annali 3, Einaudi, Torino 1980
133. **Panta L. Del**, *Le epidemie nella storia demografica italiana (secoli XIV-XIX)*, Loescher, Torino 1980

134. **Papadopoli NC.** *Historia Gymnasii Patavini*. Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, 1726
135. **Pazzini, A.:** *Storia dell'Arte Sanitaria dalle origini a oggi*, Vol. 1-2, Edizioni Minerva Medica, Roma 1973.
136. **Piccinini P., B. Ramazzini e G. B. Morgagni in rapporto con la medicina del lavoro**, "Riv. Storia sc. Med. e Natur.", 21:264-271, 1930
137. **Pico della Mirandola**, Oratio de hominis dignitate, **Progetto Pico** [Universita di Bologna & Brown University], www.brown.edu/Departments/Italian_Studies/pico/ [Περί της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, βλ. μτφ. Γ.Μπλάνας περιοδικό 'η λέξη' τευχ. 94]
138. **Pietro Di Pericle**, Bernardino Ramazzini, Biografia e bibliografia, Collegium Ramazzini, Comune di Carpi, Fondazione Europea di Oncologia e Scienze Ambientali "B.Ramazzini", Mattioli1885, Eur.J.Oncol. /Library, Vol.1 (italiano/English), 1997
139. **Pietro Di Pericle**, Bibliografia di Bernardino Ramazzini, Istituto di Medicina Sociale Editore, Roma, 1977.
140. **Pietro Di Pericle**, Le fonti della "Diatriba de morbis artificum" di B. Ramazzini, Roma, 1969 Inter. Congress of the history of Medicine, 21st Siena Atti, vol.2.
141. **Pietro Di Pericle**, *Lo studio Pubblico di S.Carlo in Modena (1682-1772)*, Universita degli Studi, Modena, 1970.
142. **Piterà, F.:** *Storie di errori e ordinaria follia della scienza ufficiale*, in Anthropos & Iatria: Rivista italiana di Studi e Ricerche sulle Medicine Antropologiche, Anno II, n° 4, pp.38-48. De Ferrari Editore, Genova, Luglio-Agosto 1998.
143. **Poincarè, H. :** *Il valore della Scienza*, La Nuova Italia, Firenze 1947.
144. **Popper, K.R.:** *Logica della scoperta scientifica*, Einaudi, Torino 1970.
145. **Popper, K.R:** *Scienza e filosofia*, Einaudi, Torino 1969.
146. **Porter R.,** *The greatest benefit to mankind: a medical history of humanity from antiquity to the present*. Fontana Press, London1997.
147. **Posner Richard**, *The little book of plagiarism*, http://www.lmu.ac.uk/the_news/oct03/PlagiarismFinal.doc
148. **Pott Percival**, *Chirurgical Observations Relative to the Cataract, the Polypus of the Nose, and the Cancer of the Scrotum, the Different Kinds of Ruptures, and the Mortification of the Toes and Feet*. London, 1775.
149. **Premuda L.,** The social motives of Ramazzini, the pre-illuminist, *Med Lav.* 1983 Nov-Dec;74(6):433-41
150. **Puccinoti, F.:** *Storia della Medicina*, Vol. I e II, Ed. Wagner, Livorno 1859.
151. **Ramazzini Bernardino** *Dell' abuso della China.*/ Versione dal latino e note/ del C.D.V. Mantovani/ gia Medico delle R. Guardie d' Onore/ Chirurgo in capo d' Armata, ecc/ per Luigi Cairo. To 1816 δημοσιεύεται στο Κοντόνιο (Codogno)
152. **Ramazzini Bernardino** (1691). *Constitutio epidemica anni 1691 ad Leibnitzium*. Mutin: quarto.
153. **Ramazzini Bernardino**, "*Epistolario*", CCL (250°) anniversario di morte di Bernardino Ramazzini, a cura Pericle di Pietro. Modena, tip. P.Tochi & C., 1964.
154. **Ramazzini Bernardino**, *Annotationes/ in librum/ Ludovici Cornelii/ de/ vitae sorbia/ commodis Bernardini Ramazzini/ practicae Medicinae in Patavino Gymnasio/ Professoris Primarii. /Serenissimo Principi/ Clementi Joanni/ Federico/ Estensi/ dicatae. Patavii, MDCCXIV ex Typographia Jo: Baptistae Conzatti. 1993/14*

155. **Ramazzini Bernardino**, *De Fontium/ Mutinensium/ Admiranda scaturigine/ Tractatus..., Mutinae, Typis Haeredum Suliani Impressorum Ducalium, 1691*. Το 1697 εκδόθηκε στα αγγλικά και το 1713 επανεκδίδεται από τον ίδιο τον Ramazzini στην Πάδοβα.
156. **Ramazzini Bernardino**, *De/ Principum/ valetudine/ tuenda/ Commentatio/ Bernardini Ramazzini/ in Patavino Gymnasio Practicae Medicinae/ Professoris Primarii/ Serenissimo Mutinae Principi/ Francisco Estensi/ dicata. Patavii, M.DCCX./ Ex Typographia Jo: Baptistae Conzatti*
157. **Ramazzini Bernardino**, *La salute dei principi ovvero come difendersi dalle malattie e dai medici* (Firenze, Tosca, 1992), *Vita sobria: annotazioni al Trattato di Alvise Cornaro sui vantaggi della vita sobria* (Firenze, Tosca, 1993)
158. **Ramazzini Bernardino**, *Le malattie dei Lavoratori (De Morbis Artificum diatriba) a cura di Francesco Carnevale, Nuova Italia Scientifica, (1982) & Firenze Libreria Chiari, 2000*
159. **Ramazzini Bernardino**, *Malattie dei atrefici*; trad. di G.M.Levi, con note e aggiunte di De Fourcory – Milano, Soc. Ed. del “Corriere Sanitario” (sig. E.Zerboni), 1908
160. **Ramazzini Bernardino**, *Malattie dei lavoratori*, trad. Italiana del dr. O. Rossi, sulla 1. ed., Modena, 1700, e sulla 2., Padova, 1713.
161. **Ramazzini Bernardino**, *Οι ασθένειες των εργατών, (De Morbis Artificum diatriba)*, μτφ-επιμ-σχολ Γ.Ντουσιάς, ΕΛΙΝΥΑΕ (2001)
162. **Ramazzini Giuseppe**(1725-1773), *Controversia medico-letteraria fra I signori dottori Gio.Andrea Moneglia e Bernardino Ramazzini in occasione del parto, e morte dell'illustrissima signora marchesa Bagnesi*, 1758
163. **Ranelletti A.**, *Bernardino Ramazzini, Atti del IV Congr. Naz. Per le Malat. del Lav.*, Roma 1913
164. **Reggio, I.**: *Il Libro della Gloria*, Istituto Editoriale Italiano, Milano.
165. **Reiser, S.J.**: *Medicine and the Reign of Technology*, Univ. Press, Cambridge 1987.
166. **Renzi S. De**: *Storia della medicina in Italia*. Napoli, 1845-48
167. **Richeldi L, Sorrentino R, and Saltini C**, HLA-DPB1 glutamate 69: a genetic marker of beryllium disease *Science*, Vol 262, Issue 5131, 242-244
168. **Rifkin Jeremy**, *"Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της"*, Εκδόσεις Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996.
169. **Rivieccio, G.**: *Enciclopedia cronologica delle scoperte e delle invenzioni*, Rusconi Editore, Milano 1994.
170. **Robinson, V.**: *The Story of Medicine*, New York 1943.
171. **Rosenstock Linda, Cullen Mark**, Clinical essentials. Occupational Medicine: basic principles of Occupational Disease, ACP Medicine Online, 06/07/2006
172. **Russel, B.**: *L'impulso della Scienza sulla società*, Ed. Martello 1952.
173. **Rutkow, I.M.**: *Surgery, an illustrated History*, Mosby, St. Louis 1993.
174. **Saffiotti Umberto, Olufemi Williams A., Lambert, N. Daniel, M. Edward Kaighn, Yan Mao, and Xianglin Shi**, Section V Chapter I CARCINOGENESIS BY CRYSTALLINE SILICA: ANIMAL, CELLULAR, AND MOLECULAR STUDIES 1996 - books.google.com
175. **Saffiotti Umberto**, Silicosis and lung cancer: a fifty-year perspective, *ACTA BIOMED* 2005; Suppl 2; 30-37
176. **Scarani P.** AD 1700: De morbis artificum diatriba Bernardini Ramazzini in Patavino Archi-lyceo practicae medicinae ordinariae publici professoris. Occupational medicine and epidemiology are born, *Pathologica*. 2000 Dec;92(6):569-71

177. **Schubert H.** Bernardino Ramazzini (1633-1714). On the 275th anniversary of the death of the founder of occupational dermatology *Dermatol Monatsschr.* 1989;175(12):757-60
178. **Serveto, M.:** *De Trinitatis Erroribus*, Hagenau, 1531.
179. **Shryock P. H.:** *Storia della medicina moderna*, Isedi, Milano, 1977
180. **Siraisi Nancy G.,** History, Medicine, and the Traditions of Renaissance Learning, Adobe Digital Editions e-book (DRM Protected PDF Document)
181. **Smith Adam**, *Ricerche sopra la natura e le cause della ricchezza delle nazioni*, Isedi, Milano (1973), "*The wealth of Nations*". Vol. I-II. London, J.M.Dent and Sounth, Ltd (1960), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, (1776), <http://soc-serv2.socsci.mcmaster.ca/econ/ugcm/3113/smith/wealth/index.html> ή Άνταμ Σμιθ "Ο Πλούτος των Εθνών", εκδ. Καλιτσουνάκης, Βιβλιοθήκη Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, (1948), Adam Smith, Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών, μτφ Χρ.Βαλλιάνος, εισαγ. Γ.Μηλλιός εκδ. ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ (2000), Adam Smith, Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών & ΤΟ ΒΗΜΑ(2010).
182. **Sournia, J.C.:** *Histoire de la médecine et des médecins*, Larousse, Paris 1991 & *Storia della Medicina*, Dedalo, Bari 1994.
183. **Spedini, G.:** *Antropologia evoluzionistica*, Piccin, Padova 1997.
184. **Spencer PS, Ludolph AC, Kisby GE (July 1993).** "Neurologic diseases associated with use of plant components with toxic potential". *Environmental Research* **62** (1): pp. 106-13. [ISSN 0013-9351 PubMed](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/0013-9351/)
185. **Squillaci Michele, Gonzato Franco** www.cronologia.it
186. **Sriram, K, Shankar,S.K,Boyd,M.R.,Ravindranath, V.** (1998)Thiol Oxidation and Loss of Mitochondrial Complex I Precede Excitatory Amino Acid-Mediated Neurodegeneration. *The Journal of Neuroscience*, 18(24):10287–10296
187. **Sterpellone, L.:** *I Nobel della Medicina*, Ariete, Milano 1991.
188. **Sterpellone, L.:** *Medici illustrissimi.. Le incredibili avventure della medicina*, Antonio Delfino Editore, Roma 1987.
189. **Sterpellone, L.:** *Storia della Medicina del XX Secolo*, Tascabili Economici Newton, Roma 1996.
190. **Sterpellone, L.:** *Uomini contro la morte*, Newton & Compton, Roma 1996.
191. **Storia d'Italia**, Istituto Geografico de Agostini, Novara, 1980
192. **Terribile V Wiel Marin, C Bellinati, M Panetto, G Zanchin,** *Bernardino Ramazzini lies in Padua*, *The Lancet*, Volume 362, Issue 9396, Page 1680, 15 November 2003
193. **The Economist**-Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ/ ΟΟκτώβριος 1999
194. **Thorndike L.,** *Novita e inovazioni nella scienza e nella medicina del seicento*, in *Le Radici del pensiero scientifico*, a cura di Wiener, P.P. e Noland, A., Feltrinelli, Milano 1971.
195. **Tissander, G.:** *I Martiri della Scienza*, Fratelli Treves Editori, Milano 1884.
196. **Tumiati, C.:** *Vite singolari di grandi medici dell'800*, Vallecchi Editore, Firenze 1952.
197. **Unesco,** *Η Ιστορία της Ανθρωπότητας*, Τόμος Α' & Β', Τεγόπουλος, 1970
198. **Wilkiel, T.:** *La sfida della conoscenza*, Cortina, Milano 1995.
199. **Zanchin G, Rossi P, Isler H, Maggioni F.,** Headache as an occupational illness in the treatise "De morbis artificum diatriba" of Bernardino Ramazzini [Cephalalgia](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/16416279/). 1996 Apr;16(2):79-86
200. **Zanchin Giorgio, Mariantonia Capitanio, Monica Panetto, Guido Visentin, Vito Terribile Wiel Marin,** *Bernardino Ramazzini Rests in Padua*, *Vesalius*, XI , I, 15-20, 2005

- 201.**Zilsel Edgar**, *The social origins of modern science*. Edited by D. Raven, W. Krohn and R. S. Cohen, *Boston studies in the philosophy of science* ; v. 200. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers. (2003)
- 202.**Zocchetti C.** Bernardino Ramazzini. Ante litteram epidemiologist *Epidemiol Prev.* 2000 Nov-Dec;24(6):276-81
- 203.**Zürbach, K.:** *Concetti e Dottrine del moto del sangue prima di William Harvey*, in CIBA Zeitschrift, Anno IV, n° 41, pp. 1103 e sgg. Basilea, Maggio 1937.
- 204.**Αλεξίου Αθ, Ντουνιάς Γ**, Οι ασθένειες των Λογίων του Μεσοπολέμου, Διπλωματική εργασία ΕΣΔΥ, 2010 (υπό έκδοση)
- 205.**Αρβελέρ Ελένη, Aymard Maurice**, Οι Ευρωπαίοι, Β΄τόμος, Σαββάλας, 2003
- 206.**Γκάτσος Νίκος**, Αμοργός, (1943) Πατάκης 2000, [users.uoa.gr]
- 207.**Δημαράς, Θ.Κ.**, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, 2η εκδ, Αθήνα,1980
- 208.**Ιπποκράτης**, *Επιδημιαί 2^ο*, Εκδ. Κάκτος
- 209.**Κοκόσης Κ.**, *Η Ανατολή της Δύσης, Κωνσταντινούπολη 1437*, Αλεξάνδρεια, 2005
- 210.**Νένα Ε., Ντουνιάς Γ.**, *Εγκρατής βίος*, Διπλωματική εργασία ΕΣΔΥ, 2009 (υπό έκδοση)
- 211.**Ντόνοβαν Τζέραρντ**, *Το Τηλεσκόπιο του Σοπενχάουερ*, Εκδ. Κέδρος, 2005
- 212.**Ντουνιάς Γ**, Διαχρονική προσέγγιση περιβάλλοντος και υγείας. Η καινοτομία του Bernardino Ramazzini,5/7/2010, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα ΕΚΠΑ
- 213.**Ντουνιάς Γ, Παπαγγελόπουλος Στ (+), Επαγγελματική Μολυβδίαση, Τζάνειο 1995, 21^ο Πανελλ Ιατρ Συνέδριο**
- 214.**Ντουνιάς Γ.**, Ιατρική της Εργασίας – Ιστορική Αναδρομή, Σεμινάρια Ελληνικής Εταιρείας Ιατρικής Εργασίας (Επαγγελματικής & Βιομηχανικής Υγιεινής) & Περιβάλλοντος, Εργατικό Κέντρο Αθήνας, 26/04/02
- 215.**Παππά Ι, Ντουνιάς Γ**, Κώδικας Ηθικής & Δεοντολογίας Ιατρών Εργασίας [Διπλωματική Εργασία], ΕΣΔΥ 2002
- 216.**Ρασιτιάς Βλάσης Γ.**, "[Διωπετές](#)" (3/2003)
- 217.**Σβορώνος Νίκος Γ.**, Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας, Θεμέλιο, 1978
- 218.**Σιμόπουλος Π. Διονύσης**, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ, 20/2/05
- 219.**Σολωμός Διονύσιος**, Τα Άπαντα & η Ζάκυνθος, Αθήναι, 1903
- 220.**Σφυρόερα Σοφία Ν.**, Χαρέμι, Ελληνικά Γράμματα,2008
- 221.**Τσεκουράκης Δαμιανός**, *Hellenica* 32 (1980) 61-78
- 222.**Χατζής Χρ.**, Βιολογικός έλεγχος-παρακολούθηση, Ιατρική της Εργασίας, 1986

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Συγγραφείς που αναφέρονται στη Diatriba

#	Συγγραφέας	Σημείωση	Τίτλος έργου	Κεφάλαιο
1.	Agostino Sant',	Αυγουστίνος (354-430), χριστιανός στοχαστής	De Civitate Dei, [Η Πολιτεία του Θεού] L.XXI, c.7	III(S)
			De Civitate Dei, [Η Πολιτεία του Θεού] L.XXI, c.7	XII
2.	Agricola Bauer Georg	1494-1555 ιατρός	De re metallica, Basilea, 1530 lib. VI	I
			De re metall. et subterranean. lib. XII	XXIX
3.	Alberti Leandro	1479-1552, δομηγικανός συγγραφέας ιστορικών & γεωγραφικών έργων	Descrittione di tutta Italia, (Bologna, 1550)	XXIX
4.	Amato Lusitano João Rodrigues de Castelo Branco	1511-1568, πορτογάλος εβραίος ιατρός	Curatationum medicinalium Centuriae VII (Venezia, 1557), cent. IV, cur.41	XII, Mur.
5.	Apuleio Lucio	Απουλήιος, 125-170 μ.Χ.	Metamorphoseon libri XI (Asinus aureus) Ο χρυσός γάιδαρος, σελ. 261-262	XXII
6.	Arduino	Santes de Ardoynis, Ardonyus de Pesaro	Liber de venenis (Venezia, 1492)	XII
7.	Ariosto Lodovico	1474-1533	Satire I	Iet
			Orlando Furioso (canto XXXIX, ott.57)	XVII
8.	Ariosto Francesco	(Ferrara, 1430-1499) ιατρός & καθηγητής Αστικού Δικαίου	De Oleo Montis Zibinii, (1690)	IX (S)
9.	Aselli Gaspare	1581-1632 χειρουργός	De lactibus, sine lacteis venis etc (Milano,	XX

			1627)	
10.	Augenio Orazio	1527-1603 ιατρός	Epistolarum et Consultationum medicinalium libri XXIV, (Frankfurt, 1597), L.XII, ep. 7	XVI
11.	Ausonio Decimo Magno Decimus Magnus Ausonius	310-395 λατίνος ποιητής & ρήτορας	Epigrammaton Liber Eumpinam adulteram Omnia quae extant opera [Text Card LAT0574]	II
12.	Avicenna	Ibn Sīnā, Αβικέννας (c. 980, 1037)	Kitab al-Hudud (livre des definitions, Arabic-French, ed. A. M. Goichon)	XVI
			Canon medicinae (al-Qanun fi al-tibb). (1593 ed.), L.I,fen.e,Do.5,c.2	
			--L.III,fen19,tract.1,sect.4	XXXIV
			--3p.,Do 2,c.6.	XXIII
13.	Baccio Andrea	1524-1600, αρχίατρος	De thermis, (Venezia, 1571), 7, c. 2	XV
				XXVIII
			De veneris etc, (Roma, 1586)	XII
14.	Baillou Guillaume de Ballonius	1538-1616 γάλλος ιατρός	Consiliorum medicinalium liber secundus, (Paris, 1636), hist.2	XIX
			Definitionum medicarum liber, (Paris, 1639), p.81	XXXIV
			Epidemiorum et Ephemeridum, libri II, (Paris, 1640), L.I, p.96	XXXIX
			-- L.II, p.m. 131	II
			--L.II	XIV
				XX
15.	Barigazzi Jacopo Berengario da Capri	1460-1530, χειρουργός & ανατόμος	Commentaria super anatomia Mondini, (Bologna, 1521) Hieronymus de Benedictis,	III
16.	Bartholin Thomas Thomas Bartolinus	1616-1680, Δανός ιατρός, μαθηματικός & θεολόγος	<i>De lacteis thoracis in homine brutisque nuperrime observatis.</i> Hafniae (Copenhagen, 1652), M. Martzan	V
			Acta medica et philosophica. (1673-1680)	X (S)
			<i>De bibliothecae incendio.</i> Copenhagen, 1670	XIX
17.	Bartholin	1655-1738, Δανός	Institutiones Anatomicae, Novis	XX

	Gaspar	ανατόμος & κλινικός γιος του Thomas	Recentiorum opinionibus & observationibus, quarum innumerae hactenus editae non sunt, figuris que secundo auctae ab Authoris Thoma Bartholini. Lugd. Batavorum (Leyden,1645) Frants Hacke	
18.	Becker Johann Joachim	1635-1682, Γερμανός χημικός	Physicae subterraneae (Frankfurt 1669)	XXII
19.	Bellini Lorenzo	1643-1704	De urinis, et pulsibus, de missione sanguinis, de febribus, de morbis capitis, et pectoris. (Bologna, 1683)	XXXIX
20.	Beverwyck Johann Beverovicus	1594-1657, Ολλανδός ιατρός	De calculo renum & vesicae liber singularis. Cum epistolis & consultationibus magnorum virorum. (Leyden: Elzevir Press, 1638.)	Let
21.	Boccalini Traiano Traianus Boccalinus	1556-1613	De' Ragguagli di Parnaso (Venezia, 1612- 1613)	I(S)
22.	Boe Franz De Le Franciscus Sylvius	1614-1672, , χημικός, φυσιολόγος, ανατόμος	Praxeos medicae Idea nova, Appendix, VIII, n.254 (Amsterdam 1674)	XXI
23.	Bohn Johann	1640-1718 Γερμανός ιατρός	Meditationes Physico-Chymica de aeris in sublunaria Influxu (Leipzig, 1678) c.4	XXI
			Meditationes Physico-Chymica de aeris in sublunaria Influxu (Leipzig, 1678) c.7	XII
24.	Bonet Théophile	1620-1689, Ελβετός ιατρός	Sepulchretum; sive anatomica practica ex cadaveribus morbo denatis. 2 vols. (Geneva, 1679) T.I, L. II, sect.1	XXVI
			=== T.II, L.IV, sect. ult.	XVII
			=== p.I, sect. 13, obs. 87	XXI
			Medicina septentrionalis (Geneva, 1685), T.I, L.VIII, p.4, sect.2, c.9	X(S)
25.	Bontekoe Cornelius	1647-1685 Ολλανδός ιατρός	Diatriba de febribus etc (L' Aja, 1683), T. I, c, 17	XLI
26.	Borch Olaus Borrichio Olao	1626-1690, , Δανός ιατρός	Ex haustis Mercurii fumis cardialgia, sctoma et pulsus propemodum interceptio, in "Acta Haffniensia", 2: 196- 198, (1675)	III
			Idiosyncrasiae variae, in "Acta Haffniensia", vol.IV,obs.44,p.147,(1677)	III

			Periculosissimum Asthma sebaceum, in "Acta Haffniensia", vol.V, obs.86, pp.209-210, (1680)	XVI
			Dissertatio de lapidum generatione in Macro, et Microcosmo, cui accessit additio... J.Lanzoni (Ferrara, 1687)	XXV
			Medicina septentrionalis, Bonet	XIII-XIV
27.	Borelli Giovanni Alfonso	1608-1679 ιατρός φυσιολόγος της Αναγέννησης, φυσικός & μαθηματικός.	<i>De Motu Animalium</i> (Roma 1680-1681), prop. 131	XXX
28.	Boyle Robert	1627-1691, ιρλανδός χημικός	The Sceptical Chymist (London, 1661)	V
29.	Brassavola Antonio Musa	1500-1555, ιταλός ιατρός & βοτανολόγος	In octo libros aphorismorum Hippocratis & Galeni commentaria & annotationes, (Basilea, 1541), L.V, aph.36	XIX
30.	Camerarius Joachim	1534-1598, ο νεώτερος, Γερμανός χειρουργός & βοτανολόγος	Hortus Medicus et Philosophicus (1588)	XIX
31.	Cardano Gerolamo	1501-1576, ιταλός μαθηματικός	De veneniis, in Hieronymi Cardani Mediolensis opera omnia, Sponius, (Lyons, 1663)	XII
32.	Cassiodòro Flàvio Màgno Aurèlio	(Squillace 490-583μ.Χ.)	Variae, sive Epistolarum libri XII, L.III, epist.30	XIV
			Variae, sive Epistolarum libri XII, L.V, epist.5	XXXIV
33.	Castiglione Baldassare	1478-1529	De morte Raphaellis pictoris Carmen (Carmen VIII, vv.14) in OPERE E VOLGARI LATINE, (Padova, 1733)	IX
34.	Castro Petrus A	1546-1627, ιατρός	Febris maligna punctularis; aphorismis delineata (Hamburgi ,1678)	XXXIX
35.	Castro Rodericus	1546-1627, πορτογάλος ιατρός	De universa muliebrium morborum medicina etc., (Hamburgi, 1603), L.II, c.10	XIX
36.	Catullo Caio Valerio	Verona 84 - Roma 54 π.Χ. λατίνος ποιητής	carmina docta, LXIV, vv.376-377	XX
37.	Cedreno Giorgio	Γεώργιος Κεδρηνός, βυζαντινός χρονογράφος, 11 ^{ος} -12 ^{ος} αι.	Synopsis Istorian, Compendium Historiarum Guillelmno Xylandro interprete, (Basilea, 1566).	XV
38.	Celso Aulo	Κέλσος (25-50 π.Χ.)	De re medicina, libri VII, L.I,c.1	XXXVI

	Cornelio	ρωμαίος εγκυκλοπαιδιστής και ιατρός	De re medicina, libri VII, L.I, c.2	Let.
			De re medicina, libri VII, L.II, c.14	II(S)
			De re medicina, libri VII, L.III, c.21	XV
			De re medicina, libri VII, L.IV, c.6	I
			De re medicina, libri VII, L.VIII, c.4	XXXIII
			De re medicina, libri VII, L.VIII, c.4	IX
			De re medicina, libri VII, L.VIII, c.4	X(S)
			De re medicina, libri VII, L.VIII, c.4	Verg.
39.	Cepolla Bartolomeo	Βερόνα, 1420 – Πάδοβα, 1475, νομικός	De servitutibus urbanorum praediorum (Roma, 1475), c.48, n.3	XVI
40.	Cerda Ludovico della JUAN LUIS DE LA CERDA	1558-1643, ισπανός Ιησουίτης ουμανιστής	<i>Libro intitulado Vida politica de todos los estados de mugeres</i> (1599) <i>Commentaria in omnia opera Publii Virgilii Maronis, cuyo primer volumen (Bucólicas y Geórgicas)</i> (Madrid, 1608).	LET
41.	Cesalpino Andrea Caesalpinus	1519 –1603, ιταλός ιατρός, φιλόσοφος, βοτανολόγος	De Metallicis libri III (Roma 1596), c.51 De Metallicis libri III (Roma 1596), c.51	I XII
42.	Cesi Bernardo Federico	1581 – 1630, καθηγητής φιλοσοφίας, θεολογίας και ηθικής στη Parma & Modena.	Mineralogia, sive Natvralis philosophiæ thesavri (Lyon 1636), Lib. I, sect.5	I
43.	Cicerone Marco Tullio	106 - 43 π.Χ.	De legibus, L.II, c.24,61	XVIII
44.	Cipriano [San] Tascio Cecilio	(200-258), λατίνος χριστιανός συγγραφέας	Epistula LXXVII ad Nemesianum et caeteros Martyres in metallo constitutos .	I
45.	Columella L Giunio	1 ^{ος} μ.Χ. αι. Λατίνος συγγραφέας αγροτικών	De re rustica, L.VII, c.2 & c.5	XV
46.	Cureau de la Chambe Marin	(1594 -1669) γάλλος ιατροφιλόσοφος	Les Caractères des passions (5 volumes, 1640-1662).	Verg.
47.	Dalechamps Jacques	1513-1588, Γάλλος ιατρός & βοτανολόγος	Chirurgie François... avec plusiers figures des instrumens necessaries pour l'operation manuelle. (Lyon: Guillaume Rouillé, 1569).	LET
48.	Descartes Rene	1596-1650, [Καρτέσιος] φιλόσοφος		IV-XLI
49.	Diemerbroeck Isbrand van	(1609-1674) καθηγητής ανατομίας Ιατρικής Ουτρέχτης	<i>Observationes et curationes medicae. OPERA OMNIA, ANATOMICA ET MEDICA</i> (UTRECHT 1685), obs. med. 56	XXXVIII

			Anatome corporis humani (UTRECHT 1672), L.II, c.2	XX
			Anatome corporis humani (UTRECHT 1672), L.II, c.13	XXV
			Anatome corporis humani (UTRECHT 1672), L.II, c.13	XX
50.	Dionis Pierre	1640-1718 Γάλλος χειρουργός	L'Anatomie de l'homme; suivant la circulation du sang, & les dernieres découvertes, démontrée au Jardin Royal . Paris: Laurent D'Houry, 1690.	XX
51.	Divo Andrea di Capodistria		Commedie Aristofane μτφ. στα λατινικά	Let.
52.	Dolee Johann	1638-1707 ιατρός	Encyclopaedia Medicinae theoreticopraticae etc (Amsterdam, 1684), L.III, de morbis abdom., c.I	Let.
53.	Ettmüller Michael	1646-1683, Γερμανός ιατρός	Opera omnia (Frankfurt, 1668), tom.I. Collegium practicum de morbis humani corporis in genere, caput I, de fame laesa	XVII
			Opera omnia (Frankfurt, 1668), tom.I. Collegium practicum de morbis humani corporis in genere, cap. 14 De aeris inspiratione laesa	I
			Opera omnia (Frankfurt, 1668), tom.I. Collegium practicum de morbis humani corporis in genere, cap. 15, de vitiis expirationis laesa	X
			Opera omnia (Frankfurt, 1668), tom.I. Collegium practicum de morbis humani corporis in genere, cap. 15, de tussi	IV
			Opera omnia (Frankfurt, 1668), tom.I. Collegium practicum de morbis humani corporis in genere, cap. 15, de febribus	XLI
			Opera omnia (Frankfurt, 1668), tom.I. Collegium practicum de morbis humani corporis in genere, pars II, caput 7, de vigillis et somno nimiis, de lethargo	XIII
			Opera omnia (Frankfurt, 1668), tom.I. Collegium practicum de morbis humani corporis in genere, cap. 8, de vertigine	III
			Opera omnia (Frankfurt 1668), tom.I. Collegium practicum de morbis humani	VI

			corporis in genere, Collegium consultarum, De asthmate convulsivo, casus XVII	
			TOMUS II, pars I: Schroderi dilucidati Mineralogia, sive Regnum minerale, cap. IX de Metallis, cap. de mercurio	I
			TOMUS II, pars I: Schroderi dilucidati Mineralogia, sive Regnum minerale, cap. IX de Metallis, cap. de sulphure	X
			TOMUS II, pars II: Dissertationes Academicae, Diss. V, de temulentia	XXI
			TOMUS II, pars II: Diss. X, de valetudinario infantili	XX
			TOMUS II, pars II: Pyrotechniae rationalis libri duo, De sale nitri, L. I, sect. 1, c.1o	XXI
54.	Ezio	(502 – 575 μ.Χ.) Αέτιος ο Αμιδηνός, ιατρός του Ιουστινιανού από την Αμίδη Μεσοποταμίας.	«Βιβλία Ιατρικὰ εκκαίδεκα» <i>Libri medicinales</i> – in 16 libri	IX (S)
55.	Fabry von Hilden Wilhelm Hildanus	1560-1634, χειρουργός	Observationum et Curationum Chirurgicarum Centuriae (Frankfurt, 1646), cent. I, Observ.72	XXXV
			Observationum et Curationum Chirurgicarum Centuriae (Frankfurt, 1646), cent. V, Observ.98	III
56.	Faloppia Gabriele Fallopio	(1560-1634), ιταλός ανατόμος	I De Medicatis Aqvis, I Atqve De Fossilibvs (Venezia, 1564), c.37 de hydrargyro	I & II
57.	Ferdinandi Epifanio	(1569-1638) ιατρός & ιστορικός	Centum historiae, sue Observationes et causae medici ... (Venetiis, apud T. Ballionium, 1621), hist.25	Murat.
			Centum historiae, sue Observationes et causae medici ... (Venetiis, apud T. Ballionium, 1621), Hist. 32	XVII
58.	Fernel Jean François (Fernelius)	(1497–1558) Γάλλος ιατρός & μαθηματικός	De abditis rerum causis (Paris, 1548), L.II, sect. V, c.7	II
			De abditis rerum causis (Paris, 1548), c.7L.II, c.14	II & XIX
			De luis venereae curatione perfectissima (Anversa, 1579), c.7	IX II - III
59.	Ferrari Ottavio	(Μιλάνο, 1607 –	De re vestiaria libri septem. Quatuor	IV(S)

		Πάδοβα, 1682)	postremi nunc primum prodeunt ... (Padova, 1654)	
60.	Ficino Marsilio	(1433 – 1499), φιλόσοφος, θεολόγος, γλωσσολόγος	De studiorum valetudine tuenda (Basilea, 1569) - De vita libri tres (1489), L.I,c.3	Let
			De studiorum valetudine tuenda (Basilea, 1569) - De vita libri tres 1489), L.I,c.7	Let Verg.
61.	Filone Alessandrino	Φίλων Αλεξανδρεύς, Filone l'Ebreo (Αλεξάνδρεια 20 π.Χ.- 50 μ.Χ.), ελληνιστής φιλόσοφος εβραϊκής κουλτούρας	De virtutibus - Περι αρετων ας συν <i>αλλαις ανεγραψε Μωυσης ητοι περι ανδρειας και ευσεβειας και φιλανθρωπιας και μετανοιας</i>	XVII
			sive de legatione ad Caium - Αρετων πρωτον, Ο εστι της αυτου πρεσβειας προς Γαιον	
62.	Foes Anuce Foesius Foesius	(1528-1595), ιατρός ελληνιστής	Hippocratis opera omnia, (Francfort, 1595)	I-XV- XXXIV
63.	Forest Pieter van Forestus	(1522-1597), ο ολλανδός «Ιπποκράτης»	Observationum et curationum medicinalium, sive Medicinae theoricæ et praticæ libri XXVIII (Frankfurt 1602), L.XXVIII, obs.30	XVI
			Observationum et curationum medicinalium, sive Medicinae theoricæ et praticæ libri XXVIII (Frankfurt 1602), vol.II, p.196	II
64.	Fragoso Juan Juan de Matos Fragoso	(c. 1608 - 1689?), ισπανός λόγιος	<i>La Defensa de la fe y principe prodigioso</i> (1651)	XIX
65.	Framboisiere Nicolas Abraham Frambesarius	(1560-1636), γάλλος ιατρός, βασιλικός σύμβουλος	Opera medica (Francoforte, 1629)	III
66.	Gaio Lucilio	108-103 π.Χ. λατίνος ποιητής	Digesta Justiniani, Satire	
67.	Gallonio Antonio	(1557-1605) μοναχός	Trattato de gli instrumenti di martirio, e delle varie maniere di martoriare vsate da' gentili contro christiani, descritte et intagliate in rame.. Con la tauola nel fine di tutte le cose piu notabili – (Roma,	I

			presso Ascanio, 1591)	
68.	Gellio Aulo	125-166 λατίνος ρήτορας, δικαστής και λόγιος	<i>Noctes Atticae, L.II, c.1</i> <i>Noctes Atticae, L.II, c.1L.XV, c.20</i>	XXX Let.
69.	Giovenale Decimo Giunio Decimus Iunius Iuvenalis	(Aquino, 55 - 60 – Roma, 127), λατίνος ποιητής και ρήτορας	Satirae, Sat. 1, vv.170-171	XVIII
			Sat. 2, vv.4-5	XII
			Sat. 2, v.152	XXVIII
			Sat. 3, vv.13-14 (?)	XXXII
			Sat. 4, v.119	LX
			Sat. 6, vv.2-4	VIII(S)
			Sat. 6, vv.120-121	Let
			Sat. 6, v.397	XXX
			Sat. 10, vv.80-81	XXII
			Sat. 10, vv.130-132	XI
			Sat. 14, non15, vv.201-202	XVI
70.	Giraldi Lilio Gregorio	(Ferrara, 1479 –1552) ουμανιστής	De sepulchris et vario sepeliendi ritu, (Basileae 1539)	XVIII
71.	[San] Girolamo	(347 – 420)	Epistolae, Epist. XXII, ad Juliam Eustochium	VIII(S)
			Epist. LIV, ad Furiam	Verg
			Epist. CXXX, ad Demetriadem	Verg.
72.	Glauber Johann Rudolph	(1604 – 1670), γεμανο- ολλανδός αλχημιστής	Consolatio Navigantium. (Amsterdam, Apud Joannem Janssonium 1657)	X(S)
73.	Gorris Jean de Gorraeus, Gorreo	(1505-1557), γάλλος ιατρός	Definitionum Medicarum Libri XXIII. Literis Graecis distincti.(Paris Andreas Wechel 1564)	XXIII & XXXIX
74.	Graaf Reiner de	1641-1673, ολλανδός ιατρός	De mulierum organis generationa inservientibus (Ebenda, 1672)	XX
			Disputatio medica de natura et usu succi pancreatici (Leyden 1664)	XLI
75.	Grandi Giuseppe			VII
76.	Guainieri Antonio		Practica et Opera omnia (Venezia 1517), De venenis, c.8	XII
77.	Guastavino Giulio	Γένοβα, αρχές 17 ^{ου} ιατρός		XXXIII
78.	Heinsius Daniel	(1580-1655), ολλανδός ποιητής,	Laus pediculi ad conscriptos mendicorum frates, mon patres «ελεγγεία ψείρας»	XXII

	Heins	φιλόλογος	(Leyden 1638)	
79.	Helmont Jan Baptista van	1577-1644 βέλγος ιατρός, χημικός	Ortus medicinae (Amsterdam, 1648)	XL & X(S)
			Sextuplex digestion alimenti humani, n.58, n.79	XV
			Custos errans, n.46	XVII
			Asthma et tussis	I-X
			Volupe viventium etc.	XXI & Lett
			Ignotus hospes etc.	XLI
			Aura vitalis	XXI
			Mortis occasiones	XVII
			Infantis nutritio etc.	XX
			Tractatus de febribus, c.1	XLI
			De fame laesa	XXI
80.	Hohenheim Theophrast von Paracelso	1493-1541, ελβετός ιατρός & χημικός	Practica D. Theophrasti Paracelsi, gemacht auff Europen	IV
81.	Horst Gregor Gregor Horstius	(1578-1636), καθηγητής Ιατρικής Πανεπιστημίου Giessen Γερμανία	Observationum Medicarum Singularium; De Re Medica Varia Consultationum Et Epistolarum Medicinalium (Nürnberg 1660), Lib . VII., obs. 27	I & XXVI
82.	Jacobeo Oligero	(1650-1701) Δανός χημικός και ιατρός	Rerum tam naturalium, quam artificialium, quae in Basilica Bibliothecae Augustissimi Daniae Norvegiae Monarchae Christiani Qvinti Hafniae asservantur, Hafniae Literis Reg. Cels. Typogr. Joachim Schmetgen Anno M.D.C.XVCI.(1696)	IX(S)
83.	Jungken, Johann Helfrich	1648-1726, γερμανός ιατρός	Chymia experimentalis curiosa, ex principiis mathematicis demonstrata; (Francofurti 1681), praef.	IV
			Chymia experimentalis curiosa, ex principiis mathematicis demonstrata; (Francofurti 1681), Sect.V	IV I-II-X
84.	Kircher Athanasius	1601-1608, Γερμανός ιησουίτης λόγιος.	Mundus subterraneus (Amsterdam 1664) Tom. II, lib.X, sect.2, c.2	I
			Mundus subterraneus (Amsterdam 1664) Tom. II, lib.X, sect.2, c.2	II

			Scrutinium Physico-Medicum Contagiosae Luis, quae dicitur Pestis (Roma 1658), sect.I, § 1,	XXXIX
85.	Krafftheim Johann von Johannes Krafft; Crato of Crafftheim; Johannis Cratonis	(1519-1585), γερμανός ουμανιστής ιατρός	Consiliorum & Epistolarum Medicinalium...Libri VII, Studio & labore Laurentii Scholzii... in lucem editus. (Frankfurt,1654), L.II, cons.27	XXI-Let
86.	Lana Terzi Francesco	1631-1587, Φυσικός, Ιησουίτης	Magisterum naturae et artis etc, (Brescia 1684) De morb. sympath., tom. III	I
87.	Lancellotti Carlo			IV
88.	Lanfranco da Milano	1250-1310, ιατρός & χειρουργός	<i>Chirurgia Parva</i> <i>Chirurgia Magna</i>	XIX
89.	Lange Johann	(1485-1565), γερμανός ιατρός	Epistolarum medicinalium miscellanea (Basilea 1554), L.I, epist.30	XXI
90.	Lanzoni Giuseppe	(Ferrara, 1663- 1730), ιταλός ιατρός	Opera omnia, medico-physica et philologica cum edita hactenus, (Lausannae, 1738)	XXIX
91.	Leeuwenhoeck Antonio van	(1632 – 1723), ολλανδός έμπροχος ο 1 ^{ος} μικροσκόπος	Arcana Nature, Ope & Beneficio exquisitissimorum Microscopiorum. [Delft, 1695+, ep.71	XXIV
92.	Leibniz Gottfried Wilhelm	1646-1716	Relatio...de novo Antidysenterico Americano etc (Hannover 1696)	II
93.	Lemmens Lievin Lemnius	(1501-1568), ολλανδός ιατρός	De miraculis occultis naturae, libri IV (Antwerp 1564), L.II, c.9	XIII
			De miraculis occultis naturae, libri IV (Antwerp 1564), L.IV, c.8	LX
94.	Leonardo da Capua	1617-1695, ιατροφιλόσοφος		XV
95.	Linsenbahrt Rosinus Lentilius Rosinus * Lentilio Rosino Leibarzt Rosinus	(Waldenburg 1657— Stuttgart 1733)	De autouroposias examinae, Academiae Naturae. Curiosorum Miscellanea Curiosa (1685), Decuriae III,a.II,obs.116	IV
96.	Lister Martin	(1639-1712), άγγλος	Sex Exercitationes Medicinales De	II

		ιατρός, φυσιοδίφης	Quibusdam Morbis Chronicis. IV, Exercitatio de lue venerea (London, 1694)	
97.	Livio Tito	59 π.Χ.-17 μ.Χ., ρωμαίος ιστορικός	<i>Ab Urbe Condita libri CXLII</i> , L. II, c.27	Pref.
98.	Lorezini Stefano	(1652 - ?), φιλόσοφος, φυσιοδίφης, αλχημιστής, ιατρός και λόγιος	Torpedinidae (In Firenze, Onofri 1678)	LX
99.	Lotich Johann Peter Johannis Petri Lotichii,	(1598-1629), γερμανός ιατρός	<i>De casei nequitia, tractatus medico-philologicus novus, Francofurti ad Moenum, Typis et sumptibus Johannis Friderici Weissii</i> , 1643	XVI
100.	Lower Richard	(1631–1691), άγγλος ιατρός	<i>Tractatus de Corde</i> (London 1669)	XX
101.	Lusitano Zacuto	Zacuth Abraham		
102.	Macrobian Ambrosii Theodosii	Μακρόβιος Αμβρόσιος Θεοδόσιος, 360-5 ^{ος} αι.	Saturnalia Lib.VII, c. Ult.	I
103.	Magnen Giovanni Crisostomo	(c.1590-c.1679), ιατρός, αστρολόγος	Chrisostomi Magneni Burgundi Luxouiensis patritij philosophi medici, & in celeberrima Ticinensi Vniuersitate regij medicinae professoris <i>Exercitationes de tabaco</i> ad illustrissimum heroem Othonem Caimum supremi Italiae Consilij regentem inclytum . - Ticini Regij : Apud Io. Andream Magrium, superiorum permissu, (Pavia1648). - [16], 192 p. ; 4o A-N8. - Sul front. motto in lingua greca: "Medén àgon" <i>Μηδεν άγαν</i> , entro cornice tipografica,	XVII
104.	Magni Cornelio	1638-1692, Ταξιδιώτης σύγχρονος του BR	Quanto di più curioso e vago hà potuto raccorre Cornelio Magni nel primo biennio da esso consumato in viaggi e dimore per la Turchia... (Parma 1679)	I(S)
105.	Marinelli Giovanni	(? Μόδενα-Βενετία ? μετά 1576), ιατρός	<i>Commentarii in Hippocratis Coi [...] opera</i> [Venezia 1575]	XV
106.	Marziale M Valerio	(40 – 103 c.) Μαρτιάλης, λατίνος ποιητής επιγραμματιστής	Epigrammaton libri XIV, L.II,Epigr.29	XII
			-- L.III, 59, vv.1-2	XV
			-- L.IV, 4	XV
			-- L.VI, 93, vv.1-2	XV

			-- L.VI, 93, non, 43, vv.3-4	XVI
			-- L.VII, 82, vv.5-6	XXXVI
			--L.VIII, 75, vv.9-10	XVIII
			-- L.IX, 73, vv.9-10	XXXIX
			-- L.XI, 100, v.6	XVI
			-- L.XII, 45, vv.1-4	Let
			-- L.XII, 57, v.14	X
			-- L.XIII, 13, v.1	XI
			--L.XIII, 30, vv.1-2	XVI
			-- L.XIV, 86, non 84, vv.1-2	XXXIV
			-- L.XIV, 223, v.1	XXII
107.	Marziano Prospero Martiano	(1577-1622), ιατρός	<i>Magnus Hippocrates Cous Prosperi Martiani Medici Romani Notationibus explicatus. Opus Desideratum.</i> (Rome: J. Mascardi, 1626).	XX-XXXIV-LX-Verg.
108.	Mattioli Pietro Andrea	(1501-1577), ιταλός ιατρός, φυσιολόγος (βοτανολογία)	<i>Epistolarum Medicinalium libri quinque</i> <i>Commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis de medica materia. Adiectis quam plurimis plantarum & animalium imaginibus, eodem authore.</i> (Venice 1554).	XL
109.	Mercati Michele	(1541-1593), ιταλός ιατρός, φυσιολόγος, (ορνιθολογία)	<i>Metallothea. Opus posthumum, auctoritate et munificentia Clementis undecimi pontificis maximi e tenebris in lucem eductum; Opera autem, et studio Ioannis Mariæ Lancisii illustratum.</i>	Let.
110.	Mercuriale Girolamo	1530-1606, ιταλός ιατρός, φυσιολόγος	<i>Hippocratis coi Opera...interpretationis latinae emendatione etc.</i> (Venezia, 1588)	XV-XVI
			DE ARTE GYMNASTICA LIBRI VI. (Venice, Giunti 1573), c.1	XXX
			DE ARTE GYMNASTICA LIBRI VI. (Venice, Giunti 1573), c.5	XXXVIII XXVIII
111.	Meyssonier Lazzaro Meyssonier Lazare, Messionerus	(1602-1672), γάλλος ιατρός, αστρολόγος, αλχημιστής	<i>Nova, et arcana doctrina febrium.</i> (Leiden, 1641), exerc.5	XV
112.	Minderer Raymund	(1570-1621), γερμανός στρατιωτικός ιατρός	<i>Medicina militaris, seu, Libellus castrensis ... id est : Gemaine Handstücklein zur Kriegs-Artzney gehörig</i> [Augsburg 1620]	LXI

113.	Morton Richard Riccardo	(1637-1698), άγγλος ιατρός	Phthisiologia, seu exercitationes de Phthisi tribus libris comprehensae (London 1689), c.6	XX
			Phthisiologia, seu exercitationes de Phthisi tribus libris comprehensae (London 1689), c.6	XII-XVII
114.	Ortlob Johann Friedrich	(1661 – 1700) γερμανός ιατρός	Historia partium et oeconomiae hominis secundum naturam, sive dissertationes anatomico-physiologicae, in Academia Lipsiensi publice ventilatae, & in usum philiatrorum collectae, auctore D. Joh. Friderico Ortlob ... Lipsiae : apud Joh. Frider. Gleditsch, 1697 Monografia – Testo a stampa [IT\ICCU\MILE\014726] diss.14	XX
115.	Palladio Rutilio	Λατίνος συγγραφέας, 4 ^{ος} π.Χ	De re rustica, L.I, c.42	XXII
116.	Panciroli Guido	(Ρέτζο Εμίλια, 1523- Πάδοβα, 1599) νομικός	Notitia dignitatum, utriusque imperi etc (Venezia 1593)	Pref.
117.	Paolo Giulio	3 ^{ος} μ.Χ. νομικός σύμβουλος, Νομάρχης	Digesta Justiniani	
118.	Paré Abroise	1511-1590, γάλλος στρατιωτικός χειρουργός	Discours de la mumie, des venins, de la licorne et de la peste (Paris 1582)	II - XII
119.	Paulli Simon	(1603-1680) φυσιοδίφης, ιατρός των Δανών βασιλιάδων Frederik III & Christian V	Quadripartitum Botanicum de simplicium medicamentorum facultatibus...(Rostock 1639), c.6, de pht.	XVII- XXXIX
120.	Paulmier Julien	(1520-1588) γάλλος ιατρός	De Morbis Contagiosis libri septem (Paris, Denys du Val, 1578)	XV
121.	Pecquet Jean	(1622-1674) γάλλος ιατρός	Experimenta Nova Anatomica quibus incognitum hactenus chyli receptaculum etc, (Paris, 1651)	XX
122.	Persio Aulo Flacco	(Volterra 34- La Spezia, 62), λατίνος σατυρικός, στωικός ποιητής	Saturae sex, quibus praemittitur prologus, vv.8-11	Pref.
123.	Pfeiffer August	(1640 – 1698) καθηγητής θεολογίας στη Λειψία	Antiquitates Ebraicae selectae : unde quamplurimis scripturae locis facula accenditur (Leipzig 1687), c.1 de molend. Herb.	XXII

124.	Pignoria Lorenzo	(1571-1631), λόγιος	De servis, et eorum apud veteres ministeriis, commentarius. In quo familia, tum urbana, tum rustica, ordine producitur et illustratur. Patavii, typis Pauli Frambotti, 1656. L.III	XXII-I
125.	Pineda Giovanni			Let.
126.	Pison Wilhelm	(1611-1678)	De Indiae utriusque re naturali et medica (Amsterdam 1658), L.IV, c.45	XVII
			De Indiae utriusque re naturali et medica (Amsterdam 1658), L.V, c.43	XVII
127.	Platter Felix	(1536-1614) ελβετός ανατόμος	<i>Praxeos medicaetomis tres</i> (Basel 1602), T.I, c.3	XXI
			<i>Praxeos medicaetomis tres</i> (Basel 1602), T.I,c.7	Let. XXI
			<u>Quaestioium medicarum paradoxarum & endoxarum</u> (Basel 1625), <i>Quaestio</i> 56	XXXV
128.	Plauto Tito Maccio <i>Titus Maccius</i> <i>Plautus</i> <i>Titus Maccus</i> <i>Plautus</i>	Sarsina, 254 - Roma 184 π.Χ. Πλαύτος	<i>Commedie [comoedia Plauti],</i> Palliata comoedia	
129.	Plemp Fortunatus Vopiscus PLEMP(IUS), Vopiscus Fortunatus	(Amsterdam 1601 – Leuven 1671) Plempio Fortunato, ολλανδός ιατρός	Ophthalmographia, sive tractatio de oculi fabricâ, actione, & usu praeter vulgatas hactenus philosophorum ac medicorum opiniones. [Amsterodami [Amsterdam]: Sumptibus Henrici Laurentii Bibliopolae, 1632.], L.IV, probl.39	XXXVII
			Ophthalmographia, sive tractatio de oculi fabricâ, actione, & usu praeter vulgatas hactenus philosophorum ac medicorum opiniones. [Amsterodami [Amsterdam]: Sumptibus Henrici Laurentii Bibliopolae, 1632.], L.IV, c.42	Let.
			De togatorum valetudine tuenda commentatio... in Academia Lovaniensi antecessoris primarii, de togatorum valetudine tuenda commentatio: ad praelustrem virum dominum Petrum [Bruxellis, Typis Francisci Foppens, 1670], c.4	XVII- Let.

			De togatorum valetudine tuenda commentatio...in Academia Lovaniensi antecessoris primarii, de togatorum valetudine tuenda commentatio: ad praelustrem virum dominum Petrum [Bruxellis, Typis Francisci Foppens, 1670], c.35 & 39	XVI Let.
130.	Plinio Gaio Secondo Plinio il Vecchio	Πλίνιος ο πρεσβύτερος (Como, 23 – Stabia, 79), συγγραφέας	Naturalis Historia, L.V. c. 92	XII
			--L.VII, c.5	XV
			--L.VII, c.7	XV & XIX
			--L.VII, c.15	XIX
			--L.VII, c. 21	XXXVII
			--L.VII, c.50	Let.
			--L.IX, c.48	XL
			--L.IX, c.37	XXXIII
			--L.XII, praef.	VI(S)
			--L.XIV, c.5	XXII
			--L.XIV, c.11	XXII
			--L.XIV, c.22	XXI
			--L.XXII, c.5	XXIII
			--L.XXII, c.25	XXIII
			--L.XXVI, c.1	XV
			--L.XXVIII, c.6	XV & XXXVI
			--L.XXVII, c.12	XII(S)
			--L.XXVII, c.19	XXI
			--L.XXXI, c.9	XXIX
			--L.XXXI, c.10	I
			--L.XXXIII, c.7	I
			--L.XXXIII, c.9	VII
			--L.XXXIII, c.40	II
			--L.XXXIV, c.47	VI
			--L.XXXV, c.17	XV
			--L.XXXV, c.50	XV
			--L.XXXVI, c.17	I
--L.XXXVI, c.23	Mur.			
--L.XXXVI, c.24	XII			

			--L.XXXVI, c.26	Mur.
			--L.XXXVIII, c.27	VII
131.	Plinius Gaius Caecilius Secundus	Πλίνιος ο νεότερος (61 – ca. 112 π.Χ.)	Epistulae, I,V,ep.19, a Valerio paolino	XXXVIII
			--L.X,ep.41, dell'imperatore Traiano	XIV
			Vita di Plinio il Vecchio	II(S)
132.	Polluce Giulio	Ιούλιος Πολυδεύκης, σοφιστής (ρητοροδιδάσκαλος), γραμματικός και λεξικογράφος του 2ου μ.Χ. αι.	Ονομαστικόν – <i>Onomastikon</i> , L.VII, c.32	I
133.	Porzio Luca Antonio	[1637-1715] ιατρός	De militis in castris sanitate tuenda. [Editio secunda. - Neapoli : expensis Josephi Ponzelli : ex typographia Felicis Mosca, 1728]	XLI
134.	Poterie Pierre de la Petrus Poterius	(1581?-1643?), γάλλος ιατροχημικός	Observationum et curationum insignium centuriae tres (Venezia 1615), Cent.II, c.36	V
			Observationum et curationum insignium centuriae tres (Venezia 1615), Cent.III,c.40	
			Pharmacopoea spagirica nova et inaudita (Bologna 1622), sect.III	II
135.	Prevot Jean Praevotius	(1585 - 1631), γάλλος ιατρός	Medicina pauperum ac ejusdem De venenis ac eorundem alexipharmacis opusculum.(Frankfurt, Sumptibus Johannis Beÿeri, 1641)	XII
136.	Prudenzio Aurelius Prudentius Clemens	348-413, λατίνος χριστιανός ποιητής	<i>Kathemérinon</i> <i>Peristéphanon</i> <i>Psychomachía</i> <i>Contra Symmachum</i>	Verg.
137.	Quintiliano M Fabio	35-95, Ρωμαίος ρήτορας	de institutione oratoria, "Περί Ρητορικής Σχολής", L.X	Lett.
138.	Ramazzini Bernardino	1633-1714	Francisci Ariosti de oleo Montis Zibinii etc, (Modena 1691)	IX (S)
			De fontium mutinensium admiranda scaturigine etc (Modena 1691)	IX (S)
			De constitutionae anni M.DC.I.XXXX etc (Modena 1690)	XV
139.	Ramelov Matthias Ramlovius	Ιατροχημική σχολή	<i>de paralyssi ac tremore meta11urgorum</i> (Marburg 1682) <i>Ortus & occasus calculi renum</i> (Leipzig, 1679)	I

140.	Reyes Gaspare De Leos	τέλος 16 ^{ου} , ιατρός	Elysium jucundarum questionum campus etc. (Bruxelles 1661), quaest. 54	XIX
			quaest.82	XV
			quaest.99	XIII
			quaest.100	Let.
141.	Riviere Lazare	1589-1665, γάλλος ιατρός	<i>Institutiones medicae</i> (Leips., 1655)	II-XXXIX
142.	Rodriquez Juan	Βλ. Amato Lusitano		
143.	Rosin Johann	1551-1626 γερμανός λόγιος	Romanarum Antiquitatum Libri Decem (Basel 1585)	2 (S)
144.	Santorio Santoro	1561-1636, καθηγ Πάδοβα	De statica medicina (Venezia 1614)	Verg.
145.	Saumaise Claude de Salmasius	(1588 - 1653), γάλλος κλασικός λόγιος		Let.
146.	Scaligero Giulio Cesare Giulio Cesare della Scala, Julius Caesar Scaliger	(1484-1558) ιατροφιλόσοφος.	Exotericarum exercitationum liber quintus (Paris 1557), Exerc.123	XXV XXIV
147.	Schenck Johann Johann Schenck von Grafenberg	(1531-1589)	Paratereseon sive observationum medicarum rararum, novarum admirabilium, & monstrosarum. <i>Libri VII</i> [Basel: Officina Frobeniana, 1584], L.VIII, observ.8	XXXIX
148.	Screta Heinrich, Screta von Zavorziz, Heinrich, Henrici Scretae Schotnovii a Zavorziz ...	(1637-1689)	De febris castrensis maligna, seu Mollium corporis humani partium inflammatione dicta liber singularis. In Latinum versus, ab auctore recognitus, & auctus Scafusii : impensis Joh. Martini Meisteri : typis Joh. Martini Osvaldi, 1686	XLI
149.	Seneca Lucio Anneo <i>Lucius Annaeus Seneca</i>	(Cordoba, 4 π.Χ. – Roma, 65), λατίνος φιλόσοφος, πολιτικός, δραματουργός	Epistulae morales, Epist. 23	XLI
			Epist. 86	XXVIII
			Epist. 89	VIII (S)

150.	Sennert Daniel	(1572-1637), Γερμανός ιατρός και ακαδημαϊκός	Opera omnia (Leyden 1676), T.I, L., sect.6,3	XIII
			Opera omnia (Leyden 1676),T.II,L.I,c.3	XIV
			Opera omnia (Leyden 1676),T.III,L.I,c.3	XIV
			De consensus et dissensu Chymicorum cum Galenicis (1619), c.9	I
			De febribus, (Venice, F. Baba, 1641), L.IV,c.14	XLI
			De veneniis, c.8	XII
151.	Servius Pietro	(?-1648) ιατρός, αρχαιολόγος	Dissertatio philologica de odoribus (Rome: Franciscum Caballum, 1641)	XVII
152.	Settala Ludovico Ludovici Septalii	(Μιλάνο, 1552 – 1633), ιατρός	<i>De peste et pestiferis affectibus</i> (1622) MEDIOLANENSIS, MEDICI CLARISSIMI, ANIMADVERSIONUM, & CAUTIONUM MEDICARUM...LIBRI NOVEM, LIBRI DUO, LIBER DE NAEVIS, CUM INDICE (1650)	XXXIII
153.	Sigionio Carlo Caroli Sigonii	(1520-1584), ιταλός ουμανιστής	De antiquo iure civium Romanorum libri II Venezia 1560)	Pref.- XXVIII
154.	Silvio	Βλ.De le Boe Franciscus Sylvius		
155.	Solenander Rainer Reineri Solenandri, Solenandrus Reinerus	(1521-1596?),	Consilium medicinalium, Budericensis, Doctoris, Medici ducis Clivensium, etc. sectiones V.(Frankfurt, Apud Andreae Wecheli Heredes, 1596), sect.I, cons.2	XV
			Consilium medicinalium, Budericensis, Doctoris, Medici ducis Clivensium, etc. sectiones V.(Frankfurt, Apud Andreae Wecheli Heredes, 1596), Sect.V, cons.6	XVI
156.	Sparziano Elio <i>Aelius Spartianus,</i>	4ος-5ος αι. συγγραφέας	Scriptores Historiae Augustae, vita dell' imperatore L.Aurelio Vero	XXXIII
157.	Stazio Publio Papinio	Napoli, 40-90 μ.Χ, λατίνος ποιητής	Silvae, L.IV,7,vv.14-16	I
158.	Stockhausen Samuel	γερμανός ιατρός (ίσως ο 1ος ιατρός εργασίας ορυχείων)	Libellus de Lithargyrii fumo noxico morbifico,ejusque metallico..1656	I
159.	Sventonio Caio Tranquillo	70-150, Σουητώνιος, λατίνος ποιητής	De vita Caesarum libri VIII, Vita Divi Vespasiani, L.VIII, 18	Pref.
			L.VIII, 23	XV

			L.VIII, 24	XXX XXXIII - XXXIV
160.	Syndenham Thomas	(1624-1689), άγγλος ιατρός	<i>Methodus curandi febres.</i> (Amsterdam, 1666, 1668). 3rd ed.: <i>Observationes medicae circa morborum acutorum historiam et curationem.</i> (London, 1676, Geneva, 1683).	XXXIV
161.	Tachenio Otto Tachenius	(?1640-1670), γερμανός φαρμακοχημικός	<i>Hippocrates chimicus, qui novissimi viperini salis antiquissima fundamenta ostendit,</i> (Venezia 1666), c.23	IV
			<i>Hippocrates chimicus, qui novissimi viperini salis antiquissima fundamenta ostendit,</i> (Venezia 1666), c.ult.	XIII Mur.
162.	Testi Ludovico	(1640-1707) Βενετσιάνος ιατρός	Disinganni, ovvero Ragioni fisiche ...che provano l'aria di Venezia interamente salubre (Venezia 1694)	XXIX
163.	Thurston Malachia		De respirationis usu primario, diatriba auctore Malachi Thruston ... ; accedunt animadversiones à cl. viro in eandem conscriptæ, unà cum responsionibus auctoris. (Londini : Apud Johannem Martyn ..., MDCLXX [1670])	V
164.	Tozzi Luca	1638-1741	In Hippocratis aphorismos commentaria... (Napoli, Parrino & Muzio, 1693)	XXXVI
			Medicinae pars prior theoretike curiosa quaequae tum ex physiologicis, tum pathologicis deprompta	I
165.	Tullio Servio	(-Ρώμη 539 π.Χ.), ο 6 ^{ος} Ρωμαίος βασιλιάς (Ετρούσκος Mastarna)		
166.	Ulpiano Domicio	Τύρος , 170 - Ρώμη, 228 μ.Χ. νομικός	<i>Libri LXXXI ad edictum praetoris</i> <i>Libri II ad edictum aedilium curulium</i> <i>De officio proconsulis</i>	XV
167.	Valerio Massimo	1 ^ο μ.Χ. ρωμαίος ιστορικός	Factorum et dictorum memorabilium libri IX, L.III, c.2,11	XLI
168.	Valesio, Valles FRANCISCUS VALLESIUS	(1524-1592), , ισπανός ιατρός	De sacra Philosophia, sive de iis quae scripta sunt physice in Libris Sacris (Torino 1587), c.36	XXIII
			IN LIBROS HIPPOCRATIS DE MORBIS	I-XV-

			POPULARIBUS COMMENTARIA (Madrid 1577) CONTROVERSIARUM MEDICARUM ET PHILOSOPHICARUM LIBRI DECEM. VENEZIA IOANNEM GUERILIIUM 1609	XX- XXXIV- XXXV- XXXIX- XL, Let., Mur.
169.	Varrone Marco Terenzio	117-26 π.Χ. λατίνος λόγιος	Rerum rusticum liber	XV
170.	Vatable François	1567 Γάλλος λόγιος του Εβραϊσμού	De antiquitabus Hebraics	XXII
171.	Vedelio		Δογματική Ιατρική Παθολογία Sect. II, cap. 9 De sale volatili plantarum	
172.	Vega Thomas A			XIII
173.	Vegezio, Publio Flavio Vegezio Renato	4 ^{ος} μ.Χ. αι., Λατίνος συγγραφέας επιστημονικών θεμάτων	<i>De re militari</i> <i>Epitoma rei militaris</i>	XXXIII
174.	Verulamio	Βλ. Βάκων		
175.	Viali Felice			X (S)
176.	Victor Publius		De regionibus urbis Romae Libellus (Venezia 1505)	XXII
177.	Vigo Giovanni de Juan de Vigo	1460-1520 χειρουργός	Practica in arte chirurgica copiosa (Venetia, Federico Toresano, 1549). Add. L.IX,c.4	X(S)
178.	Virgilio Publio Marone	(70- 19 π.Χ.) Βιργίλιος ρωμαίος ποιητής	<i>Appendix Vergiliana</i>	
			Eneide, L.IV,vv.242-244	II
			--L.V,V.853	X(S)
			--L.VIII,vv.252-253	XVII
			--L.IX.v.349	XXXVII I
			--L.XI, vv.73-75	IV(S)
			--L.XII,vv.398-399	XXX
			Ecloghe,Ecl.6,v.15	XXI
			Georgiche,L.I,vv.307-308	XI(S)
--L.I,v.514	XXXIV			

			--L.II,v.6	XXI
			--L.II,vv.458-459	XXXIX
			--L.III,vv.379-380	XXI
179.	Wedel Georg Wolfgang	1645-1721, Γερμανός ιατρός	Opiologia (Jena 1672), c.4	XLI
			Experimentum chemicum novum de sale volatili plantarum, (Jena 1675), c.4	XXII
			Patologia medica dogmatica, (Jena 1692), sect.I, c.1	XXXI
			-- sect.II, c.4	XXV
			-- sect.II, c.9	I
			-- sect.II, c.10	XXXVII
			-- sect.III, c.5	I
			--	Mur.
180.	Willis Thomas	(1621-1675), Άγγλος ιατρός	De urinis Dissertation epistolica (L' Aja 1659)	XV
			Pharmaceutice rationalis, or, An exercitation of the operations of medicines in humane bodies (Oxford, 1675), L.I, sect.6	XXI
				XII
181.	Xilander Pietro	16 ^{ος} αι. λόγιος, σύμβουλος Ισπανικής Αυλής		LET
182.	Zacchia Paolo	1584-1659, ιατροδικαστής	Questiones medicolegales Roma 1621- 1659, L.I, tit. 5,Q7	XVI
			Questiones medicolegales Roma 1621- 1659, L.V, tit. 4,Q7	XII,XVI, XXIV, XXXIX
			Questiones medicolegales Roma 1621- 1659, L. V, n.14	XXXIX
183.	Zacuth Abraham Zacuto Lusitano	(1575 – 1642), εβραίος ιατρός	De Medicorum Principum historia libri sex in quibus medicinales omnes Medicorum Principum historiae utili, & compendioso ordine dispositae proponuntur paraphrasi, & commentariis ennarrantur, disputationibus, dubiis & Auctoris peculiaribus observationibus illustrantur; Liber primus. (Amstelodami apud Joannem Federicum Stam 1629 - 1642), L.I, hist.6	XXI
184.	Zarotti Cesare	Ιατρός & λόγιος του	M. Valerii Martialis epigrammatum,	XV

		17 ^{ου} αι. από το Capo d'Istria.	medicae, aut philosophicae considerationis enarratio, sive de medica Martialis tractationes commentarius (Venezia 1657), c.24	
			Zodiacus Medico-Gallicus, a.III, MDCLXXXI (Genevae, 1682)	XX

#	Συγγραφέας	Σημείωση	Τίτλος έργου	Κεφάλαιο
1.	Αθήναιος	Έλληνας Λόγιος, 2-3 ^{ος} μ.Χ. αι.	Δειπνοσοφιστών ΙΑ' 67b	V(S)
			Δειπνοσοφιστών, ΙΑ' - 67°	XV- XXI-XXII
2.	Αριστοτέλης	384-322 π.Χ.	Προβλήματα 2 – ΙΓ' - 1	XV
			Προβλήματα Γ' - 3, 87°16	XXI
			Προβλήματα 2 – 895a – 43	XXV
			Προβλήματα Ε' - 9	XXXIII
			Τίμαιος Δ' – προβλ. 11 -877 b	XXXIV
			Περί ζώων γενέσεως Δ' - c3	XXXVI
			Προβλήματα 3, 958b – 35	LET
			Πολιτικά 3	XXXVI
3.	Αριστοφάνης	445-388 π.Χ.	Πλούτος – 509 [Commedie:Plutus, trad. Lat. Andrea Divo]	LET
4.	Βάκων Φραγκίσκος	1561 – 1627, Άγγλος ευγενής, φιλόσοφος Αναγέννησης, θεμελιωτής και γενάρχης του υλισμού των νέων χρόνων & του Εμπειρισμού	Novum Organum (London 1620), L.II	XIII
			Historia naturalis et experimentalis (1622), cent. 8	XXX
			Sylva sylvarum 1627, cent. VIII, exp. 738	X(S)
			Sylva sylvarum 1627, cent. X	XIII
			Sylva sylvarum 1627, cent. X	Mur.
			Historia vitae et mortis, 1622	XV
5.	Βίβλος		Δευτερονόμιο, XXII, 13	XLI
			Ιώβ, XXXI, 10	XXII
			Κατά Λουκά Ευαγγέλιο, 5, 39	Verg
6.	Γαληνός	129-200 μ.Χ. έλληνας ιατροφιλόσοφος	Opera cum Antonii Musae BRASAVOLAE Indice refertissimo (Venezia 1609, VIII ediz.), <i>De alimentorum facultstibus</i> , L.II, c.6	XXIII
			De tuenda valetudine, L.I,c.9	XX
			De tuenda valetudine, L.II,c.8	XI(S)
			De tuenda valetudine, L.III,c.13	XV

			Galeni paraphrastes Menodoti filii suasoria ad artes Oratio	XXXVI
			Ars tuenda sanitatis, ad Trasibulum	
			De differentiis februm, L.I,c.2	XIV
			De difficultate respirationis, L.III,c.12	I
			De simplicium medicamentorum facultatibus, L.I,c.7	XL
			De simplicium medicamentorum facultatibus,L.I, c.17	XXI
			De simplicium medicamentorum facultatibus,L.II	XXIII
			De simplicium medicamentorum facultatibus,LIX	I XII(S)
			De compositione medicamentorum localium secundum locos, L.VII,c.1	XXXVIII XXIII
			De antidotis, L.II,c.7	XII
			Methodi medendi etc, L.XII,c.8	XXXIX
			Commentarii in Aphor.Hipp., I, 2	I
			Commentarii in Aphor.Hipp.,XXI, sect.2	XVI
			Commentarii in Aphor.Hipp., sect.II,22	XXIX
			Comm. De Articulis, I. 62, non 60	XXXVI
			Comm.Epidem., L.VI,2	XXXIII
7.	Δημόκριτος	460-370 π.Χ., Φιλόσοφος		LET
8.	Δημοσθένης	384-322 π.Χ., Αθηναίος ρήτορας, στρατηγός		XI
9.	Διοσκουρίδης Πεδάνιος	Ανάζαροβο Κιλικίας, 40-90 μ.Χ. αι., Φαρμακολόγος	Περί ύλης Ιατρικής (De materia medica) Μονή Ιβήρων, κωδ. 216 18.25	XII-XL
10.	Έρασμος	Desiderius Erasmus Roterodamus (1466-1536) Ολλανδός ανθρωπιστής και θεολόγος	De preparation ad mortem, Textus Receptus, Laus stultitiae, Institutio principis christiani	LET
11.	Ηρόδοτος	484-439 π.Χ. ιστορικός	Ιστορίαι L. IV (Melpomene) 2	XX

12.	Ησίοδος	7 ^{ος} π.Χ, ποιητής	Έργα & Ημέραι Θεογονία	XVIII –Verg.
13.	Θεόφραστος	(372 π.Χ. – περ. 287/5 π.Χ.) φιλόσοφος	<i>Περί φυτών ιστορία βιβλ. Δ' 17,</i> De historia plantarum libri decem, græce & latine. In quibus textum græcum variis lectionibus, emendationibus, hiulcorum, supplementis: latinam gazæ versionem nova interpretatione ad margines: totum opus absolutissimis cum notis, tum Amstelodami, apud Henricum Laurentium, 1644, L.IV, c.17	XXIV
14.	Ιπποκράτης	460-360 π.Χ. Κώος ιατρός Hippocratis Coi Opera, cum Commentariis Io.Marinelli (Venezia 1619) Ιπποκράτης (Κάκτος)	Αφορισμοί/τμ. 2 ^ο /17	LET
			Αφορισμοί/τμ. 2 ^ο /21	XXIX
			Αφορισμοί/τμ. 2 ^ο /36	IX
			Αφορισμοί 4 ^ο / 27	XXXV
			Αφορισμοί/τμ. 4 ^ο /33	Murat.
			Αφορισμοί/τμ. 5 ^ο /5	XXI
			Περί Αδένων – 16	XX
			Παραγελλίαι-6	Pref.
			Περί Αέρων, Υδάτων, τόπων – 7	XXXIV
			Περί Αέρων, Υδάτων, τόπων – 22	XL
			Περί Αρθρων-58	I
			Περί Αρχαίης Ιατρικής	XLI
			Περί Γυναικείης Φύσιος – 26	XVI & XX
			Περί Διαίτης	
			Περί Διαίτης Α' - 5	VI
			Περί Διαίτης Β' - 63	XXXIV
			Περί Διαίτης Β' – 61	
			Περί Διαίτης Γ' -22	XXI
			Περί Διαίτης Οξέων [Νόθα], 18	Verg.
			Περί Διαίτης Οξέων[Νόθα]-19	XII
Περί Διαίτης Υγιεινής – 3	XV			
Περί Εγκων	XL			
Περί Επιδημιών 1 ^ο / τμ. 3 ^ο / άρρωστος 1 ^{ος}	XVI			
Περί Επιδημιών 2 ^ο / τμ. 1 ^ο /11	XX			
Περί Επιδημιών 2 ^ο / τμ. 2 ^ο /16	XX			
Περί Επιδημιών 2 ^ο / τμ. 3 ^ο /17	XX			

			Περί Επιδημιών 3 ^ο / άρρωστος 2 ^{ος}	Verg.
			Περί Επιδημιών 3 ^ο / τμ. 1 ^ο / άρρωστος 3 ^{ος}	XXXIX
			Περί Επιδημιών 4 ^ο / 10	I & XXXV
			Περί Επιδημιών 4 ^ο / 20	XX
			Περί Επιδημιών 4 ^ο / 25	XXXIV
			Περί Επιδημιών 4 ^ο / 50	XV
			Περί Επιδημιών 5 ^ο / 71	
			Περί Επιδημιών 6 ^ο / τμ. 3 ^ο / 1	XXXIX II(S)
			Περί Επιδημιών 6 ^ο / τμ. 3 ^ο / 23	
			Περί Επιδημιών 6 ^ο / τμ. 4 ^ο / 7	XV
			Περί Επιδημιών 6 ^ο / τμ. 4 ^ο / 14	Verg.
			Περί Επιδημιών 6 ^ο / τμ. 5 ^ο / 5	
			Περί Επιδημιών 6 ^ο / τμ. 5 ^ο / 11	XX
			Περί Επιδημιών 6 ^ο / τμ. 6 ^ο / 2	
			Περί Επιδημιών 6 ^ο / τμ. 7 ^ο / 1	XV
			Περί Επιδημιών 6 ^ο / τμ.3 ^ο / 8	
			Περί Επιδημιών 6 ^ο / τμ.5 ^ο / 14	
			Περί Επιδημιών 7 ^ο / 3	XX
			Περί Επιδημιών 7 ^ο / 55	
			Περί Επιδημιών 7 ^ο / 81	XV
			Περί Επιδημιών 7 ^ο / 122	XII
			Περί Παθών – τμ. 4 ^ο / 26	XLI
			Περί Παθών – 37	Pref.
			Περί Υγρών Χρήσιος -3	XL
			Περί Φύσιος Παιδίου – 21	XX
			Περί Φύσιος Παιδίου – 30	XX
			Περί Φυσών – 1	XIV XXII
			Περί Φυσών – 4	XVIII
			Προγνωστικόν – 1	XLI
			Προγνωστικόν – 6	Pref.
			Προρρητικός	XXXI
15.	Μνησίθεος	(β' μισό του 4ου π.Χ. αι.), Αθηναίος ιατρός	Περί κωθωνισμού	XV-XXI

16.	Όμηρος	Ίωνας αοιδός, 8 ^{ος} π.Χ.	<i>Ιλιάδα, Οδύσσεια</i>	I-XXXVII
17.	Ορειβάσιος	(325-403 μ.Χ.) Περγαμηνός, βυζαντινός ιατρός	Ιατρικές Συναγωγές, Σύνοψις	XIX
18.	Πάυλος ο Αιγινίτης	[Eginetta Paolo], 625- 690 μ.Χ., χειρουργός	[Επιτομή μ.Χ. Ιατρικής, επτάβιβλος] Opus de re medica, (Venezia 1532) L.III,c.53	XXXIII
19.	Πλάτων	Αθηναίος φιλόσοφος (427-348 π.Χ.)	Νόμοι, L.XI,5	Pref.
			--L.VIII,nonII,4	XXXIII
			Πολιτεία Γ' L.III,13 [-406 d,e]	XXXVI
			--L.III,14	XXXIX
			--L.III,15	XII
			Πολιτεία Γ' - 406 b	XXVI
			Αλκιβιάδης - 132,133	XIV
			Ιππίας Μείζων - 291 ^α , β	XIV
			Τίμαιος - 88 ^ο	Let.
20.	Πλούταρχος	46-125 μ.Χ. ιστορικός βιογράφος	Ηθικά 4- Υγιεινά Παραγγέλματα - 135 ^E	LET
			Βίοι παράλληλοι, Λυκούργος-Νουμάς	Pref.
21.	Πολύβιος	202-1209 π.Χ. έλληνας ιστορικός	Καθολική Ιστορία	XV
22.	Πυθαγόρας	560-480 π.Χ., Έλληνας μαθηματικός		Verg
23.	Σωκράτης	Αθηναίος φιλόσοφος 470-399 π.Χ.		XIV
24.	Φιλήμων	4ος αι. 361- 261 π.Χ., Συρακούσες, Ποιητής	«Έμποροι», «Θησαυρός», «Φάσμα».	

Acta Philosophica Societatis Regiae in Anglia	L.I, mens. april. 1665	
	Tom. II, mens. Nov. 1669	
Acta Medica et Philosophica Haffniensia	t.II, a. 1673	
	t. IV, a. 1676	
	t. V, a. 1677-1679	
Academiae Naturae Curiosorum Miscellanea Curiosa	Sive Ephemeridium Medico'Physicarum Germanicarum Decuria III, a. II	
Digesta Justiniani Imperatoris	L.I,ff.quod cujuscumque universitatis nominae (GAIO)	Pref.
	L.I,ff. de cloacis	XIV
	in lege penult. ff. de rebus dubiis	XV
	in leg cum senatus ff. de rebus dubiis (PAOLO GIULIO)	Pref.
	Collectanea Chymica Leydensia (Leyden 1696), c.165	V
XX		

σ.σ Κεφάλαια ιταλικής έκδοσης με λατινική αρίθμηση

Ηλεκτρονική αναζήτηση στην Εθνική Βιβλιοθήκη

βρέθηκαν 9 αντίγραφα από 5 τίτλους έργων του **Bernardino Ramazzini**

Opera omnia medica et physiologica	Genevae : [s.n.] 1717
	Londini : Vaillant P. 1718
	Londini : [s.n.] 1739
Le malattie degli artificieri / trattato composto in lingua Latina e tradotto nel Italiano dall' Abate Chiari	<i>Chiari Abbas</i> Venezia : [s.n.] 1745
	Milano : [s.n.] 1821
Abhandlung von den Krankheiten der Kuenstler und Handwerker / uebersetzt von Jo. Chr. Gott. Ackermann	by <i>Ackermann , Johann Christian Gottlieb (1756-1801)</i> Stendal : [s.n.] 1780
Traite des maladies des artisans, et de celles qui resultent des diverses professions, d' apres Ramazzini	by <i>Patissier , Philibert (1791-1863)</i> Paris : Bailliere J. B. 1822
Saggio sopra le malattie degli artefici	Venezia : [s.n.] 1857
Οι ασθένειες των εργατών / Bernardino Ramazzini ; μετάφραση, επιμέλεια, σχόλια Γεώργιος Χρ. Ντουνιάς	Αθήνα : Ελληνικό Ινστιτούτο Υγιεινής και Ασφάλειας της Εργασίας 2001

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

<i>ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ</i>	<i>ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΙΝΔΥΝΟΥ</i>	<i>ΠΑΘΗΣΕΙΣ</i>
Μεταλλωρύχοι	Σκόνες, αέρια, ατμοί μετάλλων, φωτιά	Άσθμα, φθίση, αποπληξία, παράλυση, καχεξία, οιδήματα ποδιών, απώλεια δοντιών, έλκη ούλων, αρθραλγίες, ρίγη
Επιχρυσωτές	Υδράργυρος	Ίλιγγοι, άσθμα, παράλυση, πτωματική όψη, πρόωρος θάνατος, τρόμος χεριών, πτώση δοντιών
Μασέρ	Υδράργυρος	Σιαλόρροια, εξελκώσεις λαιμού, θόλωση όρασης, δερματοπάθειες, νευροπάθειες, ίλιγγοι
Χημικοί	Αντιμόνιο, θείο, αρσενικό, βιτριόλι	Ίλιγγοι, άσθμα, βήχας, έλκος, αιματοουρία, κωλικοί, σπασμοί άκρων, πυρετός, φθίση, τρόμος, απώλεια δοντιών, πνευμονοπάθειες
Αγγειοπλάστες Κεραμοποιοί	Θερμότητα, υγρασία, πυρίτιο, υδράργυρος, μόλυβδος	Μολυβδίαση, (κωλικοί, απώλεια δοντιών, παράλυση), αποπληξία, ίλιγγοι, ασθενική όραση, ισχιαλγία
Γανωτήδες	Κασσίτερος, υδράργυρος	Βήχας, δύσπνοια, άσθμα
Υαλουργοί	Κλίμα, βόριο, υδράργυρος, κιννάβαρι, αντιμόνιο, θερμότητα	Τρόμος άνω άκρων, καχεξία, μαύρισμα, δοντιών, πονοκέφαλος, ωχρότητα, υποχονδρία, απώλεια όσφρησης, μελαγχολία, αφηρημάδα, αιφνίδιος θάνατος
Ζωγράφοι	Καθιστική ζωή, τρόπος εργασίας, υδράργυρος, χαλκός, άργυρος, μόλυβδος, μίνιο, κιννάβαρι, βερνίκι, λινέλαιο	Τρόμος άκρων, καχεξία, μαύρισμα δοντιών, ωχρότητα προσώπου, υποχονδρία, απώλεια όσφρησης, μελαγχολία
Λευκαντές	Φωτιά, ατμοί θείου	Βήχα, δύσπνοια, βράχνιασμα, φλεγμονή ματιών
Σιδηρουργοί	Θερμότητα, ατμοί θείου	Τσιμπλιάσματα, επιπεφυκίτιδα
Γυψάδες - Ασβεστάδες	Γύψος, ασβέστης	Πνευμονοπάθειες, βραχνάδα
Φαρμακοποιοί	Κάνθαροι, οσμές	Κωλικοί, δυσεντερίες
Βοθοκαθαριστές	Αναθυμιάσεις	Τύφλωση
Βαφείς	Ούρα, οσμές λαδιού, συνθήκες υγιεινής	Καχεξία, ωχρότητα, βήχας, πνευμονοπάθειες, εμετοί
Ελαιουργοί	Οσμές λαδιού	Βήχας, κεφαλαλγίες, ίλιγγοι, καχεξία

Βυρσοδέψες	Ανθυγιεινές συνθήκες, δυσσομία	Πρησμένα μέλη, υδρωπικία
Τυροκόμοι	Κάπνα τυριού, λιπαρές αναθυμιάσεις	Καχεξία, πνευμονοπάθειες
Κηροποιοί	Αναθυμιάσεις ξυγκιού	Ανορεξία, ναυτία, εμετοί
Καπνεργάτες	Σκόνη	Μαρασμός τραχείας και πνευμόνων, νάρκωση εγκεφάλου, δυσεντερία
Νεκροθάφτες	Δυσσομία, μόλυνση τάφων	Κακοήθειες πυρετοί, καχεξία, υδρωπικία, καταρράκτης, λοιμώδη νοσήματα
Μαμές	Έμμηνα, λόγια, αναθυμιάσεις	Έλκη χειρών, λοιμώδη νοσήματα
Βρεφοκόμοι	Διατροφή, περιορισμοί, γάλα	Μαρασμός, υστερικές κρίσεις, φλύκταινες, ψώρα, άσθμα, εξασθένηση όρασης, μαστωδυνία, οσφυαλγία, κνησμός
Οινοποιοί	Πτητικά σωματίδια	Τλιγγος, θόλωση, κεφαλαλγία, απίσχνανση
Φουρνάρηδες	Αλευρόσκονη, θερμοκρασία, κόπωση, ψείρες	Βήχας, δύσπνοια, γαστρίτιδα, οιδήματα χειρών, βλαιοποδία, φθειρίαση, κήλες
Παρασκευαστές αμύλου	Οσμές	Κεφαλαλγία, βήχας, δύσπνοια
Διαλογείς σπόρων	Σκόνη, άνθρακας	Δακρύρροια, δύσπνοια, καχεξία, κνησμός, εξανθήματα
Λιθοξόοι	Αναθυμιάσεις, σκόνη	Πνευμονοπάθειες
Πλύστρες	Υγρασία, ατμοί αλισίβας, μολυσμένα ρούχα	Καχεξία, διαταραχές εμμηνορρυσίας, ραγάδες χειρών
Λαναράδες	Αιωρούμενα σωματίδια κάνναβης, λιναριού, βαμβακιού	Ωχρότητα, βήχας, άσθμα, φλεγμονή οφθαλμών
Βαλανείς	Αντίξοες συνθήκες εργασίας, υγρασία	Καχεξία, ωχρότητα, οιδήματα κνημών
Εργάτες αλυκών	Σωματίδια άλατος, κόπωση	Καχεξία, υδρωπικία, αδηφαγία
Όσοι εργάζονται όρθιοι	Ορθοστασία	Κιρσοί, αρθρίτιδες, νεφρίτιδες, αιματοουρία, στομάχι
Όσοι εργάζονται καθιστοί	Καθιστική εργασία	Κύρτωση, ωχρότητα, χαλάρωση κοιλιάς, οσφυαλγίες
Εβραίοι	Καθιστική θέση εργασίας, ακαθαρσίες, ανθυγιεινό περιβάλλον, φωτισμός	Μυωπία, κεφαλαλγία, καχεξία, δερματίτιδες, φθίση, Άσθμα, ίλιγγοι
Λακέδες	Τρέξιμο, καιρικές συνθήκες	Άσθμα, κήλη, κεφαλαλγία, σπληνομεγαλία

Ιπποδαμαστές, αμαξάδες	Ιππασία	Αιματοουρία, οσφυαλγία, έλκη γλουτών, στειρότητα, κήλη
Αχθοφόροι	Άρση βαρών	Ρήξεις θωρακικών αγγείων, κήλες, κύρτωση
Αθλητές	Άσκηση, διατροφή	Αιφνίδιοι θάνατοι, τραυματισμοί
Λεπτουργοί	Καθιστική θέση εργασίας	Μυωπία
Μαέστροι κτλ.	Χρήση της φωνής, ορθοστασία	Βουβωνοκήλες, κεφαλαλγίες, αιματοουρία
Αγρότες	Καιρικές συνθήκες, κοπριά, κόπωση	Πνευμονοπάθειες, πυρετοί, αιφνίδιοι θάνατοι
Ψαράδες	Συνθήκες εργασίας, βάρδιες, καιρικές συνθήκες, διατροφή	Οξύ πυρετός, πλευρίτιδα, πνευμονίες, άσθμα, έλκη άκρων, στύψη, νευροπάθεια
Στρατιώτες	Συνθήκες υγιεινής	Επιδημίες, πυρετοί, δυσεντερία, κωλικοί, τραύματα
Λόγιοι	Καθιστική ζωή, ορθοστασία, συνθήκες και θέση διαβάσματος, θερμοκρασία δωματίου, αναθυμιάσεις λυχναριού, "αγάπη για γνώση"	Δυσπηνία, μετεωρισμός, μελαγχολία, εξασθένηση όρασης, νεφρίτιδα, αρθρίτιδα
Ρήτορες, Φιλόσοφοι, Δικηγόροι, Καθηγητές	Ομιλία, διδασκαλία	Βράχγιασμα, καταρροές
Πολιτικοί, υπουργοί	Νυκτερινές αγρυπνίες, μελέτη	Υποχονδρία, μαρασμός
Κλινικοί ιατροί	Περπάτημα, σκάλες	Σπανίως ασθενούν (!), κήλη
Ποιητές, Φιλόσοφοι, Θεολόγοι, Συγγραφείς	Φανταστικές ιδέες	Αφηρημάδα, ισχνότητα
Μαθηματικοί	Ψυχή διαχωρισμένη από το σώμα	Πρόωρος θάνατος, αφηρημάδα, νωθρότητα, αδυναμία
Τυπογράφοι	Καθιστική - όρθια θέση, κόπωση, υγρασία, θερμοκρασία	Καταρράκτης, εξασθένηση όρασης, πυρετοί, πλευρίτιδες, πνευμονία
Αντιγραφείς, γραφείς	Καθιστική θέση εργασίας, κίνηση χεριού, απασχόληση νου, ένταση	Απόφραξη σπλάχνων, στομαχικές διαταραχές, νωθρότητα κνημών, εξασθένηση δεξιού χεριού, οφθαλμικές παθήσεις

Παρασκευαστές κουφέτων	Ατμοί αναμμένων κάρβουνων, πυρακτωμένο χάλκινο καζάνι, ζάχαρη	Εγκεφαλοπάθειες, πνευμονοπάθειες, οφθαλμικές παθήσεις
Υφαντές	Κόπωση, ρυθμοί, οσμές μουσκεμένου βαμβακιού	Δυσπεψία, κακοσμία, εξέρυθρα μάτια
Χαλκουργοί	Θόρυβος, κυρτή θέση εργασίας, χαλκός	Κώφωση, κύρτωση σπονδυλικής στήλης, πνευμονοπάθειες, στομάχι
Ξυλουργοί	Ξύλο, κόπωση	Κεφαλαλγία, μυαλγίες, οφθαλμοπάθειες
Τροχιστές	Συνθήκες εργασίας	Προβλήματα όρασης, κόπωση, ίλιγγοι
Πλινθοποιοί	Συνθήκες εργασίας, λάσπη, θερμότητα, καμίνια	Κακοήθειες φλεγμονές, πυρετοί, τεταρταίοι, καχεξία, υδρωπικία
Φρεατωρύχοι	Λάσπη, ήλιος, δυσσομία, κόπωση	Κακοήθειες πυρετοί, αναπνευστικά προβλήματα, καταρροές
Ναυτικοί	Τρόπος ζωής, καιρικές συνθήκες, βάρδιες, κακουχίες, ψείρες	Κακοήθειες πυρετοί, επιδημίες, στύψη, δερματοπάθειες
Κωπηλάτες	Συνθήκες σκλαβιάς, διατροφή, κόπωση	Κακοήθειες πυρετοί, έλκη κνημών
Κυνηγοί	Καιρικές συνθήκες, κόπωση	Τραυματισμοί, πυρετοί, πνευμονοπάθειες, κήλες, ξηρή χολέρα, πονοκέφαλοι, υδρωπικία
Σαπωνοποιοί	Αιωρούμενα σωματίδια, θερμότητα	Εκδορές ποδιών, στύψη, πλευρίτιδα, πνευμονία, πυρετοί
Μοναχές	Ανθυγιεινές τοποθεσίες μοναστηριών, δυσσομία κοπριάς λαχανόκηπων και γουρουνιών, διατροφή, νηστείες, αϋπνίες, απόπνοια στομάτων, καθιστική ζωή	Συνάχι, διαταραχές εμμηνορρυσίας, στομάχι
Κτίστες		Οξεία φλεγμονή οφθαλμών, δακρύρροια, αφνίδιοι θάνατοι, πνιγμονή, πνευμονοπάθειες (πλευρίτιδα, άσθμα, χρόνια βρογχίτιδα), έλκη οισοφάγου, τραχείας και πνεύμονα, φθίση, παράλυση, αποπληξία